

405
S E R 3 5 7

891.33

-6 NOV 2011

ՎԱՏԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ
ԶՈՐՐՈՐԴ

„ՍՈՎԵՏՍՈՅՈՅ ԳՐԱԴ“
ՀՐԱՏԱՐ ԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1979

ՎԱՏԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԶՈՐՍ
ՀԱՏՈՐՈՎ

„ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴ“
ՀՐԱՏԱՐԱԿ ԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1979

22.08.2013

58586

Ար 1

S-47

Կազմեց և ձանորագրեց՝ Վ. Զ. ՊԱՐՏԻԶՈՒՆԻ

Խմբագիր՝ Վ. Մ. ՄԵԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

Ա. և Մ. Միսկարյաններին գրած նամակները կազմել և
ձանորագրել է ՆՎԱՐԴ ՏԵՐՅԱՆԸ

«Նամակներ և նկարներ»-ի ուսերեն տեխտերը
բարգմանել է Ա. Դ. ՎԱՐԴԱՊԵՏՅԱՆԸ

Ваан Терян

Собрание сочинений

в четырех томах

том IV

(на армянском языке)

Издательство «Совetakan grox»

Ереван, 1979.

S 70303 (552)

705 (01) 79

79 «S»

ՄԱՐԱԿՆԵՐ «ՀԵՌԱԳՐԵՐ»

1911, 7 հունվարի

Սիրելի Անտենկա

Ես որոշեցի օգտվել ձեր հրավերից և առժամանակ մեկնել Մոսկվայից: Ինձ թվում է, որ ինձ կհաջողվի ձեզ մոտ մի քիչ հանգստանալ: Սակայն չեմ կարող ցանկությունս իրագործել անհապաղ և ստիպված կլինեմ այդ անել փոքր-ինչ հետո: Ինձ համար այնքան էլ հեշտ չէ բոլոր գործերս թողնել ու մեկնել, այսպես թե այնպես դա պետք է ձևակերպել, ընդ որում հիմա ինձ մոտ փող էլ չկա, սպասում եմ օրերս, և ահա, հենց որ այդ բոլորը վերջացնեմ, կսլանամ ձեզ մոտ (զգվելի՜ գնացքով): Իհարկե, ես դրա համար շատ ուրախ եմ և հույս ունեմ, որ ինձ համար լավ կլինի: Ես ոչ մի բան չեմ կասկածում ձեր անկեղծությունը, բայց, ճշմարիտ, երբեմն մի քիչ անհարմար եմ զգում, և հետո մի քիչ վախենում եմ, թե հանկարծ ձեզ հետ և Մարթայի հետ չկովենք կամ իրար չձանձրացնենք (այսինքն՝ ես հանկարծ ձեզ չձանձրացնեմ և սրտնեղություն չսպասեմ իմ ներկայությունից): Ինձ նույնիսկ թվում է, թե Մարթան գուցե դժգոհ կլինի իմ ներկայությունից, և հետո, գուցե ես որևէ նեղություն կպատճառեմ ձերոնցից որևէ մեկին: Իսկ դա շատ և շատ տհաճ կլիներ: Բայց և այնպես ես վճռել եմ գալ ձեզ մոտ, և հիմա դա ժամանակի խնդիր է (իհարկե, ստիպված չեք լինի երկար սպասել, եթե միայն սպասելու լինեք): Համենայն դեպս ես ենթադրում եմ ձեզ մոտ պարապել, չէ՞ որ անչափ շատ քննություններ ունեմ: Դա հնարավոր՞ կլինի, թե ոչ: Ախր ես ոչ թե պարապմունքներից եմ հոգնել, այլ ուղղակի զրգովեցրել է Մոսկվան և այստեղի կյանքը, և ես լուրջությամբ եմ ուզում

և, իհարկե, մարդիկ, բայց մարդիկ, որոնց հետ լինելը ինձ համալ՝
լաճելի լինի: Մի խոսքով, ինձ թվում է, որ մոտավորապես մի
շաբաթից կկարողանամ մեկնել: Դա հո ուշ չէ՞: Բայց դուրս գալու
օրվա մասին կգրեմ, երբ պարզվի: Իսկ մինչ այդ, խնդրում եմ, մի
փոքրիկ նամակ գրեցեք և հայտնեցեք, թե անհամար չի՞ լինի
(մի անգամ էլ, որպեսզի միանգամայն հանգիստ լինեմ, բայց
տեսեք, շատեք, այլ գրեցեք միանգամայն անկեղծ և առանց ձևա-
կանություն, հավատացնում եմ ձեզ, որ դա ինձ ամենևին չի վի-
րավորի): Եվ հետո, Մարթայի վերաբերյալ էլ գրեցեք (ձեր մասին
չեմ հարցնում, որովհետև, կարծես, չպետք է կասկածեմ)՝ ուզո՞ւմ
է նա ինձ տեսնել ձեր տանը, թե գուցե նա այդ բանը չէր ցան-
կանա: Զգիտեմ ինչու ինձ շարունակ թվում է, թե նա ինձ մի քիչ
չի սիրում կամ ինչ-որ բանի համար ինձնից նեղացած է: Եվ ապա,
ողջունում եմ ձեզ և ձերոնց բոլորին, շնորհավորում եմ տոները
և ցանկանում ամենայն, ամենայն... Կարծեմ, ցտեսություն:
Ասենք...

Դե, սեղմում եմ ձեր ձեռքը պինդ-պինդ:

Վահան Տերյան

Հա, ի դեպ, երկու խոսքով գրեցեք, ինչպես պետք է գամ, չէ՞
որ աշխարհագրությունից լիակատար տգետ եմ, թեև, գուցե այս-
տե՞ղ կարելի է իմանալ:

Առայժմ: Բարևեցեք:

2. 8. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1911. 10—13 հունվարի, Մոսկվա>

Սիրելի Յուլակ

Նամակներդ և «Баку» թերթից կտրած հոդվածները¹ ստա-
ցել եմ: Հուսով եմ չես նեղանում, որ մինչև օրս չեմ պատասխա-
նել նամակներիդ: Վերջին օրերս ինձ այնքան լավ չէի զգում և
չէի «գրվում»: Իհարկե ինձ համար շատ դուրեկան էր կարդալ գո-
վասանքներ իմ հասցեին, բայց այդ բանը ունի և իր շատ դառը

կողմը², որի մասին երկար կլինի գրել, ուստի բավականանում եմ միայն քեզ հիշեցնելով այդ: Ինչո՞ւ քո և Վարինկայի մասին ոչինչ չես գրում: Ինչպե՞ս են գործերդ, տրամադրությունդ և այլն: Այդ ամենը ինձ հետաքրքրում է մեծապես: Կուզեի, որ դու քեզ լավ զգաս: Խոչ էս անում: Ուրեմն այդ ամենի մասին գրիր:

Իմ գործերը նույն դրությամբ են: Առանձին նորություն չկա: Վերջին նորությունը այն է, որ շուտով կպսակվեմ — բայց երեկ դու կհասնես այդ հանգեսին, եթե գալու լինես, որովհետեւ պսակվել որոշել ենք մոտավորապես բարիկենդանին կամ մի քիչ վաղ: Երեկ կհետաքրքրվես, թե ինչ պատճառով ենք շտապում: Ավաղ և ա՛խ, թեև ես անկեղծ կերպով համոզված էի, որ մենք, ներողություն՝ ես երեխա ունենալ չեմ կարող...! Չգիտենք ինչ անել: Սուսաննան խոմ գլուխը կորցրել է: Դու գիտես, թե ինչպես էր վախենում այդ բանից: Ես ավելի հաշտ եմ նախախնամության հետ: [Ոչինչ չես կարող անել: Թերևս դեռ կարելի է որևէ բան անել: Դե՛ս այդ կերևա]: Բայց պսակվելը որոշված է այնուամենայնիվ: Եվ ես գոհ եմ: Այս հանգամանքը ես պատճառ եղավ իմ լուսթյան, թեև առհասարակ վերջերս նամակ չեմ կարողանում գրել: Որոշել ենք «Գարուն»-ի համար դիմել մի երկու մարդու, որ ապահովեն 3—4 համարը (Ժամհարյանին³ կամ Տարասյանին⁴), այսօր այդ մասին ժողով կլինի: Կարծում եմ, որ հաջողություն կունենանք:

Չէ՞* որ ես ու դու անուղղա լավատեսներ ենք: Եվ հիանալի է: Կարիք չկա քիթը կախելու և նվնվալու: Պինդ կաց, սիրելիս, և մի վհատվիր, մի վհատվիր՝ դա է գլխավորը: Այո՛: «Սոտրուդնիկի» մասին: Ինձ թվում է, թե շարժե նրանց դիմել, և ես չեմ դիմի: Ես համոզված եմ, որ նրանք կարգին հոնորար չեն տա և ընդամին գիրքը⁵ կփչացնեն: Եթե կարծում ես, որ կտան, իմացիր, գոնե մոտավորապես ինչքան կկարողանային վճարել 160—170 (գուցե մի քիչ ավելի) էջանոց գրքի համար: Ես համոզված եմ, որ 200 ռ. ավելի չեն տա: Իսկ ես չեմ ուզում դա: Տեսնո՞ւմ ես ինչպես ենք քթերս ցցել: Ոչ, սիրելիս, ուղղակի չեմ տեսնում չէ 200 ռ. համար գիրքը ծախել գրավաճառին, որը կատող է «բրոշյուրային ձևով» հրատարակել և գիրքը փչացնել: Ավելի լավ է աշխատեմ ինքս հրատարակել, դա ուսկ է, բայց ազնիվ

* Այստեղից սկսած գրված է ուսերեն:

ռիսկ: Կարենը ինձ մի ուրիշ կոմբինացիա է առաջարկում, որն ինձ ավելի լավ է թվում: Նա առաջարկում է, որ գիրքս հրատարակի «Գարուն»-ի խմբագրությունը՝ որպես «Գարունի գրադարան»-ի ձեռք մեկը, որը մենք ենթադրում ենք հրատարակել: Մենք մտադիր ենք հրատարակել մի շարք գրքեր «Գարունի գրադարան» ընդհանուր անվան տակ (իհարկե գտնելով հրատարակիչներ, որ կարծում ենք կհաջողվի — համենայն դեպս Կարենոն հավատացնում է, թե կհաջողվի): Եվ ահա նա առաջարկում է այդ գրադարանի մեջ մտցնել իմ գիրքը: Ընդամին նա առաջարկում է այդ նպատակով խմբագրության անունից դիմել որևէ մեկին, որպեսզի հրատարակեն այդ գիրքը: Այն ժամանակ պարզ է, որ ես կստանամ ամբողջը, այլ կերպ ասած, «Գարուն»-ը ոչինչ չի վերցնում իրեն և հրատարակությունից ինչ որ ստացվի, կստանամ ես: Դա ինձ ձեռնտու է: Բայց գիրքը հավանաբար աշնանից շուտ լույս չեմ ընծայի, եթե հաջողվի: Թե՞ դու կարծում ես. որ պետք է ավելի շուտ հրատարակել: Այդ մասին գրի՛ր:

«Գարուն»*-ի գործերը նույն ընթացքում են: Նորություն չկա: Մտադիր ենք, ի միջի այլոց, հրատարակել նաև «Գարուն» թարգմանական և ծրագրում ենք առաջին գիրքը, ուր կմտնեն

1. Համսունի «Վիկտորյա»-ն, որ թարգմանելու է Կարենը.
2. «Սալոմե»-ն Ուայլդի — թարգմանում եմ ես.
3. Կուպրինի «Սուլամիթ»-ը — ուզում ենք հանձնել Իսահակյանին.
4. Մակինցյանն է ուզում թարգմանել Շնիցլերից.
5. Ծատուրյանը՝ բանաստեղծություններ Տյուտչևից և Մայկովից.

6. Սուրենյանը՝ Շեքսպիրի «Виндзорские кумушки»-ն, որ արդեն թարգմանված է և Ծատուրյանի ասելով՝ անմամա:

Եթե ուզում ես, մի բան էլ դու թարգմանիր, միայն, իհարկե, գեղեցիկ և նշանավոր, թեկուզ ոսերենից (այսինքն ուզում էի ասել ռուս հեղինակներից): Այդ ամանախներին (թարգմանական) շատ է համակրում և Ծատուրյանը (պոետ) և առհասարակ վերջերս նա լավ է վերաբերվում «Գարուն»-ի գործերին: Հասարակական

* Այստեղից սկսած գրված է հայերեն:

քննադատական ալմանախի համար դեռ նյութ չկա, բացի Իշխան-
յանից⁶։ Մի բան անո՞ւմ ես դու։ Գրիր քո մասին։

Երեկ կարդացի Թումանյանի «Ալլահից ղրկված»-ը «Հորի-
զոն»-ում⁷։ Հրաշալի է և բովանդակության, և ձևի տեսակետից։
Շա՛տ, շա՛տ հավանեցի։ Անպատճառ կարդա և ուշադիր։ Ի դեպ,
նա խոստացել է մեզ ուղարկել հատված իր նոր պոեմից⁸։

Կարծեմ էլ գրելու բան չկա։ Գրիր ի՞նչ ես անում դու, ինչպե՞ս
են գործերդ ու տրամադրություններդ։

Ջերմագին բարեններ իմ և Շուշանիկի կողմից Վարչային։

Առայժմ այսքանը, եթե տրամադրություն լինի կգրեմ ուրիշ
անգամ ավելի մարդավարի նամակ։

Քո Վահան

3. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1911, 15 հունվարի

Սիրելի Անտենկա

Ուղարկում եմ ձեզ հունվ. 7-ին գրած նամակս։ Նրանից կա-
ռող եք տեսնել, որ ես որոշել էի ամենամոտիկ ժամանակներս
գալ ձեզ մոտ։

Հետագայում հանգամանքներն այնպես դասավորվեցին, որ
ստիպված էի հետաձգել նամակիս առաքումը և Մոսկվայից իմ
մեկնելը¹։ Հիմա դեռևս չեմ կարող ձեզ վերջնականապես ասել,
արդյոք կգամ և երբ։ Ես շատ կուզենայի գալ և կարծում եմ այդ
հաշտովի, բայց շատ եմ ուզում ձեզ չխաբել, ուստի դեռ ոչ մի
նոստում չեմ տալիս։ Բայց կարծում եմ, որ մի քանի օրից հետո
նաստատ կգրեմ ու ճշգրիտ կնշեմ գալստյանս ժամկետը, եթե, իհար-
իս, ամեն ինչ այնպես կարգավորվի, ինչպես ուզում եմ։ Տա՛ աստ-
ված, որ հաջողվի։ Ահա առայժմ բոլորը։ Ուրեմն, մի քանի օրից
հետո (5—6, 7, 8) ձեզ կգրեմ։ Իսկ առայժմ դուք գրեցեք ինձ և
նամենայն դեպս պատասխանեցեք իմ հարցերին, և մի նեղացեք
ինձ վրա ուշ պատասխանելուս համար։ Գուցե արդեն ո՞ւշ է։ Գուցե
սյլևս չե՞ք ուզում ինձ ճանաչել։ Իսկ ուշ եմ պատասխանում նրա

համար, որ այսօր-վաղը ամեն ինչ կպարզվի, և կկարողանամ որևէ հաստատ բան գրել²։ Դե, ուրեմն, առայժմ։ Ամուր սեղմում եմ ձեր ձեռքը։

Վահան

Մի բարկացե՛ք ինձ վրա։ Բարեկեցիք ձերոնց։

Ձեր Վահան Տերյան

4. Յ. ԽԱՆՁԱԳՅԱՆԻՆ

<1911, 27 հունվարի, Մոսկվա>

Սիրելի Յուլակ

Շտապում եմ տեղեկացնել քեզ, որ մնաս առայժմ այդտեղ¹ և սպասես մինչև որ համալսարանական մթնոլորտը կպարզվի։ Սպասվում է դասադուլ, նույնիսկ ասում են, որ մինչև օգոստոս, Ուրեմն առայժմ սպասիր—ես քեզ կգրեմ, եթե հարցը այսպես կամ այնպես լուծվի։

Առայժմ այսքանը։

Քո Վահան

5. Ա. ՊԱԽԱԼՈՎԱՅԻՆ

1911, 12 փետրվարի, Մոսկվա

Մեծարգո Ալեքսանդրա Նազարովնա¹։*

Երեք-չորս օրից հետո ես ու Սուսաննան պետք է պսակվենք, մինչդեռ ես մինչև հիմա ոչ մի տող չեմ գրել Ձեզ։ Բայց ճշմարիտ, Ալեքսանդրա Նազարովնա, չգիտեմ ինչից սկսեմ և ինչով ավարտեմ նամակս, որը վաղուց պատրաստվում եմ գրել Ձեզ և ոչ մի կերպ չեմ կարողանում։ Բանն այն է, որ ախր ես առաջին անգամ

* Նամակը գրված է ռուսերեն։

եմ ամուսնանում և Ձեզ գրում եմ նույնպես առաջին անգամ, ուստի հուսով եմ, կհասկանաք, թե ինչու դա ինձ համար այնուամենայնիվ դժվար է: Իհարկե, ես կուզենայի սրտանց շնորհակալություն հայտնել Ձեզ Ձեր բարեհաճ վերաբերմունքի համար դեպի իմ և Սուսանայի ամուսնությունը, Ձեր բարի ցանկությունների համար, որոնք ինձ հաղորդեց Սուսանան: Թերևս պետք է որ Ձեզ շնորհակալություն հայտնեմ նաև այն բանի համար, որ լույս աշխարհ եք բերել իմ հարսնացուին: Կարծեմ այդպես էին անում փեսացուները բարի հին ժամանակներում, ինչպես այդ գրում են բարի հին վեպերում: Ասում են, զոքանչները շար են լինում, բայց ես համոզված եմ, որ ուրիշներից երջանիկ կլինեմ, և դա ինձ շատ և շատ ուրախացնում է: Ձեզ հղում եմ անկեղծ սրտագին ողջույն: Իմ կողմից բարեկեցեք ձերոնց բոլորին, որոնց հետ դժբախտաբար կամ բոլորովին ծանոթ չեմ, կամ շատ քիչ եմ ծանոթ: Կրկին ու կրկին անգամ շնորհակալ եմ Ձեզնից ամեն ինչի համար և ցանկանում եմ Ձեզ շատ-շատ տարիների առողջություն և ուրախություն: Համբուրում եմ Ձեր ձեռքը:

Ձեր Վահան

Ձեզ բարևում են Սուսանան և իմ բնկեր Յուլիա, որը խաշ-եղբայր է լինելու:

6. Ա. ՊԱԽԱՆՈՎԱՅԻՆ

1911, 24 փետրվարի, Մոսկվա

*Մեծարգո Ալեքսանդրա Նազարովնա**

Չնայած ես և Սուսանան որոշել էինք ոչ մի հարսանիք չա-լել, բայց մեր պսակադրումը առանց հոգսերի ու գլխացավանքի անցավ: Հարկ եղավ բավականին զբաղվել այդ ամենով և, ահա, լիայն այսօր կարողացա մի ազատ և, որ գլխավորն է, հանգիստ լույս գտնել, որպեսզի մի քանի տող գրեմ Ձեզ: Ի սրտե շնորհա-լալ եմ Ձեզնից ինձ ուղարկած մատանու համար¹, իսկ Մարտին

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

Սերգեեկիչից² և Նազար Սերգեեկիչից³ ծանրոցների, հատկապես շամպայնի համար, որով դեռ երեկ հյուրասիրում էինք մեր հարսնահորը հանդերձ ընտանյոք (Կուսիկյանին—լազարյան ճեմարանի իմ նախկին ուսուցչին և մեր բարեկամին) և իմ մանկության բարեկամին ու ընկերոջը՝ Յուլակին, որը եկել է մի քանի օրով և ապրում է մեզ մոտ։ Նա մեր խաշեղբայրն էր և իր ողջույնն է հղում Ձեզ։ Շնորհակալ եմ նաև բոլոր ձերոցից շնորհավորանքների ու մաղթանքների համար, և հատկապես երիտասարդ «թամաղա» Ալեքսանդր Սերգեեկիչից⁴ և փոքրիկ Ռուբենից⁵ ու Արմիկից⁶, որոնք առանձնապես հուզեցին մեզ, որպես ապագա մանկավարժների։ Մի խոսքով բոլորին՝ Ձեզ և Ձեր զավակներին և Ձեր զավակների զավակներին հղում ենք մեր ողջույնը լավագույն ցանկություններով հանդերձ։ Տա աստված Ձեր բոլորին առողջություն և երջանկություն։

Ամենայն բարիք։ Համբուրում եմ Ձեր ձեռքը։

Ձեր Վահան Տերյան

7. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1911, 3 մարտի, Մոսկվա

Մի բարկացեք, սիրելի Անտենկա, որ այդպես երկար չէի պատասխանում ձեր նամակներին։ Բանն այն է, որ ես ամուսնացել եմ և դրանով իսկ ինքնին վերացավ իմ ձեզ մոտ գալու հարցը, թեև ձեզ տեսնելու իմ ցանկությունը հիմա նվազ չէ, քան առաջ։ Երբ ձեզ գրում էի, թե կգամ, ամենևին չէի ենթադրում, որ դա (այսինքն իմ ամուսնությունը) այդքան շուտ կկայանա։ Ահա թե ինչու հակառակ իմ կամքի «խաբեցի» ձեզ, եթե միայն դա կարելի է խաբեություն անվանել։ Հավատացնում եմ ձեզ, որ շատ կուզենայի ձեզ հետ տեսնվել։ Մտադիր չե՞ք արդյոք Մոսկվա գալու։ Այդ դեպքում ինձ չմոռանաք։ Ասենք, այդ ամենի մասին ես հիմա չեմ համարձակվում խոսել, որովհետև կարծում եմ, որ սարսափելի բարկանում եք ինձ վրա և չեք էլ ուզենա ինձ ճանաչել։ Իսկ եթե ոչ, ապա զրեցեք, և մենք դարձյալ կլինենք բարեկամներ։ Հա՛։ Ի՞նչ եք անում։ Ինչպե՞ս են ձեր գործերը։ Ամառն ո՞ր եք մտադիր

գնալ: Ծն մտադիր եմ գնալ Ռիգայի ծովափ¹: Եկեք այնտեղ, ամառը լավ կանցկացնենք միասին, գերմաներեն կսովորենք: Հա, ախր դուք չգիտեք, թե ես ում հետ եմ ամուսնացել: Թե՞ գիտեք: Հավանաբար այնու իմ կիներ ձեզ ծանոթ է՝ Սուսաննան: Դե ահա: Ուրեմն կգրե՞ք ինձ, Անտենկա, սիրելի՛, լավ Անթառամ:

Հաղորդեցեք ձերոնց բոլորին սրտագին բարենեքս և խոնարհող շնորհիմ:

Կսպասեմ նամակի:

Պինդ սեղմում եմ ձեր ձեռքը:

Ձեր Վահան Տերյան

Մարթային և Դոդային բարեկեցեք:

Հասցես՝ Բ. Յակիմանկա, տ. 22, բն. 141, Վահան Տերյան [ին]:

8. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

[1911, մարտի]¹

Սիրելի Անտենկա

Ձեր նամակն ստացել եմ: Շնորհակալություն մաղթանքների և ամեն ինչի համար: Ափսոս, որ ձեզ հետ շուտ չեմ տեսնվի: Զե՛ր այնպես եմ վարժվել ձեր բարեկամությունն զգալուն: Ձեր հարսանիքին ոչ մի դեպքում չեմ գա, որովհետև սարսափելի կիսանքեմ: (Դուք ծիծաղո՞ւմ եք: Ո՛չ: Բայց սա ճիշտ է): Դե, կատակը՝) մի կողմ, իսկապես, չե՞ք մտադրվել իմ ճանապարհով գնալ: Դ՛վ է ձեր փեսացուն և մնացյալը, եթե կարող եք, գրեցեք, դա ինձ շատ հետաքրքիր է: Միայն տեսեք, չստեք: Եթե ձեզ հետաքրքրում են իմ «օրերն ու աշխատանքները», գիտեցեք, որ ամեն ինչ նթանում է առաջվա պես: Աշխատում եմ, մտադրվում եմ անել սյս, այն, վհատում եմ, հուսահատվում, վերստին հուսավառվում, տրից որևէ բան եմ սկսում և այսպես շարունակ: Մտադիր եմ ուտով հարստանալ՝ ուզում եմ երկրորդ հրատարակությամբ և նդարձակված ծավալով հրատարակել իմ բանաստեղծություններս² գիրքը և ահագին փող վաստակել: Գտնվեցին հրատարակչուհի, որոնք խոստանում են ինձ վճարել գրքիս համար և հրատարակել, և դա շուտով վերջնականապես կպարզվի: Ամուսնություն

ինձ կարծես չի փոխել. ես էլի նույնն եմ, չեմ գաղափարացել և չեմ հիմարացել: Առհասարակ առանձին փոփոխություն չեմ նկատում, թեև, իհարկե, չեմ կարող գանգատվել, կարծեք թե այնուամենայնիվ ավելի լավ եմ ապրում: Հոգեկան կյանքս անփոփոխ է, չէ՞ որ ոչինչ չի փոխվել, աշխարհը մնում է նույն հիմար աշխարհը: Եվ կյանքը, և մահը, և սերը, և թախծը՝ էլի նույնն են: Աշխարհը շուտ չի եկել, մի խոսքով, առաջվա վիճակում է:

Էլի նույն արևն է, նույն աղբատիկ գոյությունը (ինչպես և բոլորինը, չբացառած մեծերից մեծ մարդուն), նույն սիրելի երազանքը այն մասին, ինչը երբեք չի պատահում և չի պատահելու: Այդ էլ, նույնիսկ այդ էլ է ձանձրացրել, այ թե որն է դժբախտությունը:

Իսկ չէ՞ որ ես այնպե՞ս հոգնել եմ, դուք գիտե՞ք, Անտենկա, ինչպես եմ հոգնել: Ո՞չ, չգիտե՞ք, սիրելի Անտենկա, ինչպես եմ հոգնել: Ես սարսափելի հոգնել եմ, ահա թե ինչ, իմ սիրելիս, իմ լավ, իմ բարի բարեկամ: Վերջին ժամանակներս հաճախում էի համերգների և համոզվեցի, որ երաժշտությունը կյանքից լավ է: Երաժշտություն լսելիս ես զգում եմ այն, ինչը երբեք ի վիճակի չեմ ոչ մի խոսքերով արտահայտել: Դա օրհնյալ արվեստ է, և երջանիկ են նրանք, ովքեր հաղորդակից են նրան: Վայելեցեք երաժշտությունը, Անտենկա, և Մարթային էլ հաղորդեցեք ահա այն, ինչ գրում եմ: Այդ ինչո՞ւ ես շարունակ այնպիսի զգացողություն ունեմ, թե Մարթան դեպի ինձ անբարյացակամ է և մի բան ունի իմ դեմ: Սա ի միջի այլոց: Դե, առայժմ: Պինդ սեղմում եմ ձեռքերը և սպասում եմ ձեռք լավ և երկար նամակներին:

Ո՞ղջ լերուք:

Նամակս, խնդրում եմ, կողմնակի մարդկանց ցույց չտաք, ինչպես առհասարակ իմ նամակները. եթե դրանք պատռելու եք (պետք է ազնիվ խոսք տաք), ձեզ որոշ բաներ կգրեմ: Եթե համաձայն եք, այդ մասին գրեցեք նամակում՝ այդ թե ոչ:

Գրեցեք:

Վաճաճ

Սուսաննան ստիպեց բացել արդեն կնքած նամակս և ավելացնել, որ ձեզ բարեկամ է:

Վ.

9. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1911, 16 ապրիլի. Մոսկվա>

Սիրելի Յոլակ

Վաղը-մյուս օրը կգրեմ քո հարցմունքի պատասխանը, կարծում եմ առանձնապես շտապելու կարիք չկա, քանի որ դեռ տոներ են: Ալմանախի երոուդ գիրքը հրատարակելու է Բուդաղյանը, հոգվածդ պատրաստիր: Ավելի ընդարձակ կգրեմ այս երկու օրս: Հա, ռեֆերատդ հանձնված է Шапошников-ին¹: Բարևս Վարյային և ընկերներին: «Կոչ»-ը² տեսա, այդ մասին կգրեմ: Բարևեր Պի-ճիկ-Միշիկներին, նրանց էլ կգրեմ:

Վահան

10. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1911, 26 ապրիլի. Մոսկվա

Սիրելի Անտենկա

Տարօրինակ զգացում համակեց ինձ, երբ կարդացի ձեր վերջին նամակը:

Դա անքուն անցկացրած գիշերից հետո էր. այստեղ Քիֆլիսից եկած հայկական թատերախումբն էր, և ներկայացումներից հետո հասարակությունը դերասաններին ընթրիք էր տալիս: Այդ ընթրիքին ես էլ կայի: Ընթրիքը երկար ձգվեց:

Մենք մի ընկերոջ հետ դուրս եկանք և ուղղվեցինք մեր տուն: Տուն գալով, որոշեցինք չքնել և երկար ժամանակ զրուցում էինք: Առավոտյան, թեյից հետո, պառկեցինք մի քիչ հանգստանալու:

Հենց այդ ժամանակ բերին ձեր նամակը: Ես կարդացի ու այլևս չկարողացա քնել: Ինչու, չգիտեմ: Ինձ համար շատ տարօրինակ էր: Արթմնի ես զգում էի ձեր ներկայությունը, շոշափելիորեն զգում ձեզ, լսում էի ձեր ձայնը... Ես անասելի լավ էի զգում ինձ... Չկարծեք, թե քնած էի:

Դրանից հետո ես նստեցի գրելու ձեզ և գրեցի մի սարսափելի ցնդաբանություն, որը, սակայն, կարող էի կրկնել և հիմա և չեմ

կրկնում միայն նրա համար, որ ձեզ չվիրավորեմ: Թեև ինձ թվում է, դուք չպետք է վիրավորվեիք դրանից:

Բայց թողնում եմ այդ ամենը: Միայն խնդրում եմ չբարկանաք ինձ վրա և մեկ էլ ոչ ոքի ցույց չտաք նամականերս, ինչպես և ես ցույց չեմ տա ձեր նամակաները ոչ ոքի, բացարձակապես ոչ ոքի: Հուսով եմ, խնդիրքս կկատարեք, գոնե երկրորդը, ինչ վերաբերում է առաջինին, նույնպես հույսս չեմ կորցնում:

Մի՞թե իսկապես ամուսնանում եք Մորոզովի՞ հետ: Այո՞: Գրեցեք, մի՞թե չեք գա Մոսկվա: Ե՞րբ կգաք: (Ըստ հնարավորին ստույգ):

Պարապում եմ: Հարցնում եք իմ մուսայի մասին: Նա ձեզ խոնարհ ողջույն է ուղարկում: Աշնանն ուզում եմ (ավելի շուտ աշնան կողմ) լույս ընծայել բանաստեղծություններիս երկրորդ գիրքը, որը, իհարկե, կուղարկեմ ձեզ (որպեսզի այն չկարդաք, դե գոնե կնայեք)²:

Դե, առայժմ:

Համբուրում եմ* ձեզ պինդ:

Վաճաճ Տերյան

Այս օրերին գլխիցս դուրս չեք գալիս: Ինչ-որ խելահեղություն է համակել ինձ³...

Լավ կանեք, եթե այս նամակը ոչնչացնեք, բայց անպայմանորեն ոչ ոքի ցույց չտաք: Լա՞վ:

Բարեկեցեք Մարթային և ձերոնց:

11. Յ. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1911, 5 մայիսի, Մոսկվա>

Սիրելի Ցուլակ

«Русские ведомости» միայն շաբաթ օրը կարող եմ գնալ և գրվել: Ամառվա թռչակիդ մասին ևս, ինչպես և իմի մասին, ոչ

* Զե՞ որ առայժմ դեռ կարելի՞ է:

վաղ, քան շաբաթ օրը: Այս փողը ստացել եմ երեկ միայն — ուշաց-
րին և դրա համար է, որ այսօր եմ ուղարկում:

Նամակդ ստացա: Կգրեմ շաբաթ օրը:

Ցը!

Բարեններով

Քո Վահան

12. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1911, 12—16 մայիսի, Մոսկվա>

Սիրելի Յուլիկ

Գրում ես, որ գնամ խնդիր տամ համալսարան՝ վճարից ազատելու համար և այնքան անհոգ ես, որ չես մտածում չքավո-
րության վկայականի մասին, որը պահանջվում է խնդրի հետ. մի
հանգամանք, որ քեզ անհայտ լինել չէր կարող: Այժմ ընկել եմ
անելանելի դրության մեջ: Վաղը կգնամ տերտերի մոտ և կխընդ-
րեմ, որ նա տա մի այդպիսի վկայական, իսկ եթե նրա մոտ չհա-
ջողվի, կգնամ Միլլերի՝ մոտ — ուրիշ ոչինչ չեմ կարող անել և
եթե չհաջողվի՝ մեղավորը դու կլինես: Հույս ունեմ, որ մի բան
դուրս կգա, այնպես որ շատ մի անհանգստանալ, բայց ծեծելու
տեղ ունես, ձեռքս հասներ այնքան կտայի, որ հոգիդ դուրս գար:
Այդքան էլ անփույթ մարդ կլինի!... Եվ եթե միայն դու լինեիր. մի
քանի այդ տեսակ օյին էլ Կույան է եկել գլխիս: Ինչևիցե:

Չեմ հիշում նամակիդ պատասխանն՝ և եմ, թե՞ ոչ, բայց եր-
կար գրելս անցել է — էլ չեմ կարողանում, սիրտս կոտրվել է,
հավաստ փախել, գլուխս հոգնել անսահման:

Այստեղ առանձին նորություններ չկան: Կլյուչևսկին մեռել
է². այդ արդեն գիտես: Օսեփ Կուսիկյանը դբաղված է նրու թու-
ղումով և հոգեհանգիստներով, ամենայն ճշտապահությամբ կա-
տարում է իր քաղաքացիական պարտքը:

Ամսի վերջերին գնում ենք Սուսաննայի հետ Ստավրոպոլ մի
ամսով³:

Գիտեմ, որ այնտեղ հանգստանալ չի կարելի, բայց խնդրում

Ան, որ գնամ, և ես մերժել չկարողացա, մանավանդ, որ Սուսան-
նայի եղբայրը պսակվում է:

Այդ գնալու կապված է, իհարկե, ահագին ծախսերի հետ և,
իհարկե, էժան շի նստի, և, երեակայիր, ես այժմ զբաղված եմ
այն հարցով, թե ինչ տեսակ գլխարկ գնեմ, ինչ տեսակ հագուստ-
ներ և այլն, և այլն... Խո՞ւմ գիտես, որ «մեր եղբայրը» (Наш
брат!!!) ամեն ինչից զուրկ է, իսկ ես չեմ ուզում ամոթով* մնալ,
առավել ևս, որ այնտեղ, դժբախտաբար, նույնպես գիտեն, որ ես
ոտանավորներ եմ գրում, որ ես «հայկական» բանաստեղծ եմ,—
ուրեմն ինչպե՞ս կարող եմ այնտեղ ներկայանալ բոսյակի պես: Դե
բավական է դատարկ բաների մասին: Բայց ասենք, վերջապես,
ի՞նչը «դատարկ» չէ, սատանան տանի:

Գրքիս հրատարակիչ դեռ չեմ գտել: Ինչ եմ անելու, չգիտեմ:
Ահա կարծես ամենը, ինչ հաճախ զբաղեցնում է միտքս վերջին
ժամանակները: Իհարկե աշխարհի անցավորություն և ունայնու-
թյան մտքի հետ մեկտեղ, որը (աշխարհը), համենայն դեպս,
ստիպված ենք «ընդունել», ինչպես բարի և ծույլ ռուս (ռուսաս-
տանյան) քաղցնի:

Հաճախ հանդիպում եմ Մակինցյանին: Նա թախծում է և
փող քիչ ունի, բայց ուզում է արտասահման գնալ:

Հա, խնդրեմ գնա «Բաքվի» խմբագրություն և ուղարկիր ինձ
այն Ց-ները, որոնցում իմ մասին հոգվածներ կային (Քաջազ-
նունու և Մանուշարյանի⁴): Չմոռանաս և անպայման կատարիր
խնդիրքս, որովհետև դա շատ պետք է, իսկ ես չունեմ դրանք (այդ
հոգվածները)⁵:

Վարյային խոնարհ բարեններ ինձնից ու Սուսաննայից:

Մինչև մայիսի վերջը այստեղ կլինեմ⁶:

Առայժմս:
Վահան Տերյան

Միայն երկու ամսվա թոշակ կտան — հունիսի և հուլիսի: Այդ
է «պահանջում կարգը», ավելի ճիշտ Սահաբեկովի և Ընկ. խղճուկ
ցանկությունը՝ ցույց տալու իրենց «որբանոցային», կոպեկանոց
իշխանությունը⁷: Մի խոսքով բոլորն էլ լավն են: Ինչպե՞ս են ինձ
զգվեցընել այդ բոլոր մարդուկները առաջինից մինչև վերջինը,

* Այստեղից սկսած գրված է ռուսերեն:

«լավից» մինչև «վատը»: Բայց, թողնենք սա: Գրողի ծոցը նրանք: Կարբարիչը խնդրեց գրել քեզ, որ Բոգարսուկովին⁸ նախօրոք գրես թոշակի մասին, որպեսզի երբ աշնանը գաս, փողը այստեղ լինի: Ի դեպ նա ասում էր, որ Բոգարսուկովին քո մասին տեղեկություններ տաս, այսինքն ո՞ր սեմեստրում ես, և՞րբ ես մտադիր ավարտել ես այլն, և այլն:

Քննությունների մասին իմացա — կարելի է ցուցակագրվել հուլիսի վերջին: Քննական գրքույկը ետ չեմ վերցրել Շապոշնիկովից⁹ — կվերցնեմ: Բայց քո ինչի՞ն է պետք: Դու խնդրում ես ուղարկել — մի՞թե դա քեզ պետք է: Ասենք կարող եմ և ուղարկել:

Դե ահա: Առայժմ, ամենայն բարիք,
բարև վարյային:

Վահան Տերյան

Ձմռանաս ինչ որ խնդրել էի — «Բաքվի» №-ները, դա ինձ պետք է: Հա, քո պրոտեժե Մազմանյանը¹⁰ (ասենք ոչ միայն նա)՝ «Հորիզոն»-ում ամեն կիրակի ծաղրանմանեցնում է (пародирует) ինձ¹¹: Դա արդեն զզվելի է:

Իսկ խմբագրությունը — բարեհաճորեն տրամադրում, է այդ հիմարներին իր էջերը: Չեմ հասկանում ի՞նչ գլադաներ են: Հիմա չկարծես, թե վախենում եմ, որ հանկարծ «հացս չկտրեն»¹², ոչ, բայց ախր դա ծաղր է: Հասկանո՞ւմ ես, թե՞ ոչ: Իսկապես որ, ախր չի կարելի այդպես: Այդ մասին գրում եմ, որովհետև հիմա առջևս է թերթը և ջղայնացնում է ինձ: Իսկ քո գեղջուկ Մազմանյանից ոչինչ դուրս չի գա, եթե նույնիսկ նա շնորհալի է, եթե միայն նրան դաստիարակեն (նրանք)... որոնք նստած են «Հորիզոն»-ում և «խրախուսում» են բոլորին՝ ով ուզում է լինի: Եվ ինձ, ի վերջո, «Մշակ»-ի գրախոսությունն ավելի է դուրս գալիս¹³, քան «Հորիզոն»-ինը¹⁴, ասենք երկուսն էլ արժեն իրար, խոսք չկա: Կարդացե՛ր ես Վարդգես Ահարոնյանի գրախոսությունը¹⁵: Հը, ի՞նչ է: Իրավացի չե՞մ: Դե լավ: Հավանաբար այստեղից կմեկնենք հունիսի մեկին:

Դե ամենայն բարիք:

Վահան

Թոշակի մասին խոսեցի Կարբարիշի հետ—կարգադրեց, ու
տան, և ես անմիջապես կուղարկեմ: «Русские ведомости»-/
չեմ բաժանորդագրվել — ուշացել էի և արդեն չէի ուզում զույ
տեղը ծախսել քո փողերը, որոնք կուղարկեմ Թոշակի հետ միասին:
Կամ քեզ լրագիր դուրս կգրեմ հուլիսի համար Ղարաքիլիսայի
հասցեով, եթե ուզում ես:

13. ԱՂ. ՇԻՐՎԱՆՋԱԳԵՆ

(հեռագիր)

<1911, 19 մայիսի, Մոսկվա>

Պատճենը՝ «Հորիզոն»-ի խմբագրությանը,
«Մշակ»-ի խմբագրությանը,
«Սուրհանդակ»-ի խմբագրությանը.

Հայրենի գրականության խավար աղքատողը ստեղծագոր-
ծական մտքի վառ ճառագայթով լուսավորող պանծալի գեղագե-
տին խորին երկրպագությո՜ւն:

Արվեստին ծառայելու դժվարին ու երկար ուղին ծանր աշխա-
տանքով ու բոցավառ սիրով հաղթահարած պանծալի հորելյա-
րին փա՛ռք ու պատի՛վ և երկար տարիների կյա՛նք¹:

Ուրախանալով մայրենի խոսքի հաղթանակով, մենք, սակայն,
չենք կարող թաքցնել մեր ծանր զգացմունքը, այն խորապես ցա-
վալի փաստի առաջ, որ համազգային տոն հռչակված Ձեր գրական
գործունեության մեծարումը կազմակերպող հանձնաժողովի գլուխ
կանգնած են հայրենի գրականության հետ ոչ մի օրգանական
առնչություն չունեցող անձինք²:

«Գարուն» ալմանախների խմբագրություն՝

Խանգաղյան Յուլի
Մատուռյան Ալեքսանդր
Կուսիկյան Կարապետ
Միխայելյան Գեորգի
Տերյան Վահան

1911, 25 մայիսի

Անտյա

Չգիտեմ նամակներս ստացե՞լ եք, թե ոչ: Ինչո՞ւ մինչև այսօր պատասխան չկա: Ի՞նչ է նշանակում սույնը: Թե՞ հարկ չհամարեցիք պատասխանել այդ նամակներին: Գուցե արդեն զոչո՞ւմ եք, որ անցյալ անգամ գրել եք: Գուցե «առհասարակ» ինձ չեք ուզում գրել:

Ահա այս հարցերին կուզենայի ձեզնից ստանալ ըստ հնարավորին շուտափույթ պատասխան, որովհետև անհանգստանում եմ և տարակուսում:

Առայժմ ամենայն բարիք:

Ձեռ Վահան

15. Ն. ԵՐԵՎԱՆՑՅԱՆԻՆ ԵՎ Կ. ԿՈՒՍԻԿՅԱՆԻՆ

1911, 19 հունիսի, Ստավրոպոլ

Սիրելի Նինա Մոխսենյա և Կարբարիչ

Օրերը արագ են անցնում և աննկատելի: 15 օր է այստեղ ենք¹, իսկ ինձ թվում է, թե երկու-երեք օր է մեր այստեղ գալը: Դա նշանակում է, որ կյանքդ մի բանով լցված է — ուրեմն լավ է, բայց միևնույն ժամանակ նշանակում է, որ չես հանգստանում այնպես, ինչպես կարելի կլիներ հանգստանալ եթե լինեիր մի հեռավոր ծովափնյա տեղ և դանդաղ օրերդ ծուլության և խաղաղության նվիրեր: Իսկ այստեղ — գնում ես սրա մոտ, նրա մոտ, թատրոն, աղմուկ, խոսք-զրույց — մի խոսքով ունայնություն է, որից իսկական իմաստունը պետք է միշտ հեռու փախչի, ինչպես դուք: Зато այստեղ հյուրասիրում են «яствами» (Գրիգոր Աբրամիչ ականջդ կանչի)² և Խմելեոֆ բազում (если неправильно, Карп Борисович, ради бога не ругайте меня)³:

Առավոտները պարապում եմ հոգեփրկիչ բաներով — բանաստեղծությամբ (պատրաստում եմ գիրքս, որ, այնուամենայնիվ, մտադիր եմ աշնանը լույս ընծայել)⁴, ընթերցանությամբ (ի միջի

այլոց Սալտիկով-Շչեդրինի, որ շատ հարմար նյութ է այստեղ կարդալու — Իհարկե Ստավրոպոլն էլ է նա աչքի առաջ ունեցել երբ Կրեկ է իր «Губернские очерки»-ն)։ Մի խոսքով, Մի 15 օրի։ Կճանապարհվենք դեպի Մոսկվա, թեև մեղ չեն ուղում թողնել պահանջում են, որ մնանք, հուլիս ամիսն էլ այստեղ անցկացնենք, բայց մենք հաստատ որոշել ենք հուլիսի սկզբին չվել դեպի Մոսկվա⁵։ «Աշխարհից» կտրված ինչ եք անում դուք այդտեղ ձերանկիրդ նիսա Մոխսենևա և Կարբարիչ։ Ես էլ այս անգամ աշխարհից կտրված եմ — ոչ ոքից ոչ մի լուր չունեմ։ Ի միջի այլոց մինչև օրս «Հորիզոն»-ում մեր պատասխանը չկա։ Ինչ կնշանակե այս, չգիտեմ⁶։ Մակինցյանը երեւի պատմեց Ձեզ (իմ հանձնարարությամբ) իմ խայտառակության մասին։ Բայց ես ավելի էի սպասում։ Երեւակայեցեք, տիկին Քանանյանը շատ քաղաքավարի էր և սիրալիր, ևս վախենում էի, որ կոպիտ կերպով կմերժե, և ես գետինը կմտնեմ։ Բայց այնուամենայնիվ այդ մասին խնդրեմ մարդու մի ասեք, թեև ամոթալի մի բան չեմ արել, բայց ամաչում եմ⁷։ Այժմ շատ հաճախ է այցելում բուն ցանկություն աշխատելու և անկախ լինելու, սեփական աշխատանքով մի կտոր հաց ունենալու, թեև գիտեմ, որ այդ սեփական աշխատանքը նահատակություն պիտի լինի ինձ համար, բայց լավ է արորի մաճը վերցնել և արյուն քրտինքով մի կտոր շոր հաց ունենալ, քան որևէ մեկից ստանալ ամեն ինչ։ Ինչեկեցե՛

Շնորհակալություն, նիսա Մոխսենևա, ձեր նամակի համար։ Բարեւ հայտնեք օրիորդ Գոհարիկին, ևս Զուլեպպեին՝ եթե գրելու լինեք նրան։

Ողջ լերուք։

Ձեռ Վահան

16. Ա. ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻՆ

1911, 9 հուլիսի, Ստավրոպոլ

Հարգելի ընկեր Արմենուհի

Ինձ համար անսպասելի էր Ձեր նամակը։ Վաղուց էր՝ ինձ մոռացած, չէիք գրում, շնորհակալություն, որ վերջապես մտաբե-

րել եք և ինձ: Վերջերս շատ քիչ եմ գրում նամակներ, և ինձ էլ բնականաբար քիչ են գրում: Ուստի առավել ևս մեծ էր իմ ուրախությունը, երբ քիչ առաջ արթնացրին քնից և տվին Ձեր նամակի ծանոթ ծրարը: Այս ըուպեիս ես գտնվում եմ Ստավրոպոլում, ուր եկել եմ մի ամսով հանգստանալու: Սակայն արդեն անսահման ձանձրացել եմ և շուտով կշվեմ դեպի Մոսկվա, ուր հոգեկան մեկնակությունը ավելի տանելի է կարծես: Այստեղ ամեն կերպ հյուրասիրված եմ և շրջապատված ամեն տեսակ կոմֆորտով, ուշադրությամբ, սակայն այն մարդիկ, որ շրջապատում են ինձ, այնքան օտար են, այնքան հեռու: Ահա այդ է ցավը: Եվ դրա համար ավելի ևս սիրելի էր ինձ Ձեր նամակը: Բացի այդ, չգիտեմ ինչու, ևս միշտ քաղցր հուզումով եմ հիշում Ձեր տանը անցկացրած այն երեկոն, երբ, հիշո՞ւմ եք, կարդացինք Ավոյի պոեմը՝ և նստած թև էինք խմում: Հիշո՞ւմ եք... Թե միայն ինձ թվաց այդ ամենը, որ չեմ կարող ասել, բայց որ մի տեսակ անսասելի մաքուր և գեղեցիկ հիշողություն է թողել իմ մեջ: Գրեցե՛ք:

Դուք գրում եք. «Մեզ նման մարդիկ պետք է որ միշտ մոտ լինեն գոնե տարածության հարցում, որ հնարավորություն լինի կրթման ցավից-դարդից պատմելու»: Ես միայն կավելացնեմ սրան, որ ոչ միայն տարածության հարցում, այլև ամեն կերպ պետք է մոտ լինին, որովհետև երբեմն այնքան ծանր է լինում կյանքը, որ չգիտես ինչ անես և այդ ըուպեներին միայն «մեզ նման» մարդիկ կարող են մխիթարել մեզ: Մինչդեռ մենք հեռու ենք ամեն կերպ. մանավանդ տարածությունով և դա ավելի զգալի է ինձ համար, քան Ձեզ, որովհետև Դուք էլի ունեք գոնե 5 հոգուց բաղկացած մի խմբակ, իսկ ես մանավանդ այժմ մենակ եմ, մենմենակ: Սակայն չնայած այդ մենակության, ես գրեթե ոչինչ չեմ անում այստեղ: Պատրաստում եմ տպագրության համար բանաստեղծություններս, որ կազմելու են մի սովոր հատոր²: Գիրքս տպագրության կհանձնեմ ամսի 20-ին, ոչ ուշ, եվ մասամբ դրա համար եմ շտապում Մոսկվա: Թեև որոշել եմ տպագրել գիրքս, որ մոտ 500 ո. կնստի (և այն՝ պարտքով), սակայն երբեմն տարակուսում եմ, որ անհաջող լինի և պարտքի տակ մնամ: Դա շատ ողբալի կլինի: Ուզում էի գրել Թումանյանին կամ ծանոթ գրագետներից մեկին, որ առաջարկեն գրքիս հրատարակությունը Հրատարակչական ընկերության, բայց չվստահացա: Եթե կարող եք,

կողմնակի կերպով իմացեք այդ մասին և գրեցեք, իզուր տեղը չ'ուզում դիմել և մերժում ստանալ, իսկ դա հավանական է, որու հետև ես Հրատարակչական ընկերության մասին գրել եմ «Հորվզոն»-ում մի հոդված³ և դատապարտել եմ Ընկերության վարի, ներին: Եվ այժմ էլ եմ դատապարտում, իհարկե, քանի որ նոր համաշխարհային գրականության մեջ բան չեն գտել՝ վերցրել է «Քեն Հուր»-ն են հրատարակել: Ինչևիցե: Ես հաստատապես որոշել եմ այս աշուն գիրքս լույս ընծայել: Այդ գրքում զետեղելու ե. հին և նոր բանաստեղծություններս մի քանի բացառությամբ, այդ դիտողությամբ, որ մի ընդհանուր կապ լինի բոլոր բանաստեղծությունների մեջ: Դուք խնդրեմ գրեցեք Ձեր կարծիքը — արդյո՞ւ կարո՞ղ եմ ես հուսալ, որ գիրքս կտարածվի, թե՞ ոչ, քանի որ չգիտեմ այդտեղի տրամադրությունը դեպի իմ գրվածները — Ձեռավելի է հայտնի: Գրեցեք ազատ ամեն ինչ, եթե հայհոյում են նույնպես գրեցեք: Գրքիս հրատարակությունը լավ եմ անելու: Կլինի 200—220 երես: Գինը ուզում եմ նշանակել 1 ռ. — 1 ռ. 25 կ. (որն եք ավելի հարմար գտնում): Մի խոսքով, գրեցեք այդ ամենի մասին Ձեր կարծիքը և հարցրեք տեղյակ մարդկանց մեր բարեկամ-ընկերներից:

Գրեցեք առհասարակ, երբ տրամադրություն և ժամանակ կլինի:

Մյուս տարի անպատճառ գալու եմ այդ կողմերը, և իհարկե կտեսնվենք: Իսկ ապագայում գուցե հաջողվի միասին լինել, որ իմ ցանկությունն է: Ամեն կերպ աշխատում եմ Թիֆլիսում մի տեղ գտնելու ավարտելուցս հետո: Բայց դա դեռևս ապագայի խընդիր է: Դուք չե՞ք ուզում Ռուսաստանի կողմերը գալ. ինչ լավ կլինի, եթե ձմեռը վեր կենայիք և մի որևէ էքսկուրսիայի հետ գայիք Մոսկվա: Մտածեցեք այդ մասին:

Նամակս երկարեց:

Գրեցեք:

Ջերմ բարևներով
Ջեռ Վահան Տերյան

Բարևներս բոլոր ընկեր ծանոթներին — եթե կան այդտեղ:
Հասցես՝ Ставрополь (губернский), Центральная гости
ница

Ваану Терьян

1911, 1 օգոստոսի

Սիրելի Անտենկա

Շատ տխուր թուրիմացութիւնն է պատահել: Հիմա փոստում էի և ստացա ձեր բացիկը, որով հարցնում եք, թե ինչ է նշանակում իմ լուրթիւնը: Բանն այն է, որ ձեր նամակը, որի մասին խոսում եք բացիկում, ես չեմ ստացել: Բացիկն այստեղ էր, իսկ ես մեկնեցի, և ենթադրելով, որ չեք ուզում ինձ գրել, դադարեցի ձեզ գրելուց: Այսօր բոլորովին պատահմամբ եղա փոստում և անցա հարցնելու, թե նամակ չկա՞ (ես նամակ էի սպասում Յուլիից և հանկարծ ստանում եմ ձեր բացիկը: Ծայրահեղորեն զայրացած էի և հիմա չգիտեմ ինչ անեմ: Չեմ հասկանում, ինչպե՞ս կարող էր կորչել ձեր նամակը, որին այնպես անհամբեր սպասում էի և, շտանալով, մեկնեցի Մոսկվայից: Ի սեր աստծո, Անտենկա, գրեցեք, թե ինչ էիք գրել ինձ: Ես այնպե՞ս չարացած եմ: Այնպե՞ս չարացած եմ: Կսպասեմ ձեր նամակին: Ամառն ուզում էի դիմել Մարթային, հարցնել, թե ձեզ մի բան չի՞ պատահել, բայց չհամարձակվեցի: Իսկ ձեզ գրեցի երկու թե երեք անգամ, պատասխան չստացա, ըստ երևույթին, հենց կորած նամակը իմ վերջին նամակի պատասխանն էր: Սպասում եմ շուտափույթ նամակի:

Պինդ համբուրում եմ... ձե՞զ:

Կամ եթե թույլ չեք տալիս, ձեր ձեռքերը:

Ձեր Վահան Տերյան

Հասցեա՝ Մալի Կոզիխինսկի նրբ., տ. 10, բն. 2:

Ինձ (Վահան Տերյանին):

Նամակս գրում եմ հապճեպ, հենց որ պատասխան ստանամ, էլի կգրեմ: Արդյոք Մոսկվայում լինելո՞ւ եք: Եկեք, Անտենկա, քերժ, լավ Անտյա:

Դե, առայժմ:

Վահան

Սիրելի Անտոնկա

Զեր նամակն ստացել եմ: Շնորհակալութիւն հիշելու համար երկար ժամանակ ձեզնից նամակ չստանալով, արդեն կարծու էի, թե ինձ բոլորովին մոռացել եք և չեք ուզում գրել: Շատ ուրախ էի իմանալու, որ այդ բոլորը թյուրիմացութիւն է և որ դուք երբեմն մտաբերում եք ձեր հին բարեկամին: Ինչ վերաբերվում ինձ, ապա ես միշտ մտաբերում էի ձեզ և շատ հաճախ մտածու էի ձեր մասին: Այն տրամադրութիւնը, որի մասին ձեզ գրում է, նամակներում դեռեւս գարնանը, շարունակում է տիրապետել ինձ և եթե ուզենայի հաղորդել ձեզ այդ տրամադրութիւնը, ստիպվաւ կլինեի կրկնել այն, ինչ գրել էի այն ժամանակ: Դրանից կարող եք եզրակացնել, թե ինչպեւ եմ վերաբերվում ձեզ, ուզում եմ ձեզ տեսնել, թե ոչ և այլն: Ես ձեզ հետ անկեղծ եմ եղել մինչև վերջին աստիճան, բայց, իհարկե, չեմ կարողացել շարադրել այն ամենը, ինչը գուցե կասեի, եթե անձամբ ձեզ հետ զրուցելիս լինեի: Ես առանձնապէս կուզենայի սլատասխան ստանալ իմ վերջին նամակին (գարնանային), այսինքն ձեր այն նամակը, որը կորավ: Ես եղա փոստում, բայց այնտեղ չկար: Դա ինձ չափազանց դժբաղդեց: Հարցնում եք՝ ինչ եմ անում: Պարապում եմ: Պատրաստվում եմ աշնանային քննութիւններին (նշովյալ լինեն դրանք): Տենչում եմ այս տարի դասընթացն ավարտել, տեսնենք, կհաջողվի, թե ոչ: Բացի այդ, դբաղվում եմ բանաստեղծութիւններէս հրատարակման գործով, որոնք մի բավական սովոր հատոր կկազմեն: Ենթադրում եմ ամենակարճ ժամանակում անցնել տպագրությանը և առաջիկա աշնանը լույս ընծայել: Ահա և իմ բոլոր գործերը: Այդ ինչո՞ւ չեք գրում, սիրելիս, թե երբ կգաք: Շուտով եկեք, ես ձեզ անհամբեր սպասում եմ: Իհարկե, հենց որ գաք, մենք նույն օրը կտեսնվենք: Դիշտ չէ՞: Այնքան վաղուց ձեզ չեմ տեսել: Ինձ թվում է, արդեն հարյուր տարի ձեզ չեմ տեսել: Ուրեմն, շտապեցեք խնդրեմ, մի հետաձգեք, եկեք:

Որտե՞ղ էիք ամառը: Իսկ ես կարծում էի ամուսնացել եք

և ինձ մոռացել: Գրեցեք որքան կարելի է շուտ և շատ: Սիրելի Անտյա, շուտ եկեք: Լա՛վ: Գրեցեք, սպասում եմ:

Համբուրում եմ պինդ:

Ջեք Վահագն

Բարևներս ձերոնց:

Սուսաննային ձեր ողջույնը հայտնեցի, նա բարեկամ է ձեզ: Շուտով գրեցեք, երբ կգաք: Իսկ դուք ուզո՞ւմ եք ճիմա ինձ տեսնել, լինել ինձ հետ:

19. Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

1911, 23 օգոստոսի, Մոսկվա

Մեծարգո պարոն

Ա. Չոպանյան

«Գարուն» ամսանախնների խմբագրությունը որոշել է իր ժողովածուի հերթական, երրորդ, գիրքը հրատարակել քննադատական բովանդակությամբ: Ի նկատ են առնված և արդեն խմբագրության տրամադրության տակ են գտնվում ուսումնասիրություններ հետևյալ գրողների մասին՝ Խ. Աբովյանի, Ս. Շահազիզի, Մ. Նալբանդյանի, Ա. Ահարոնյանի, Ա. Ծատուրյանի, Հ. Թումանյանի, Ա. Իսահակյանի:

Խմբագրության նպատակն է ունենալ մի կամ երկու ուսումնասիրություն էլ տաճկահայ, եթե ոչ զատ-զատ գրողների, գոնե արդի գրականության մասին ընդհանուր առմամբ:

Այդ տեսակետից խմբագրությունը ամենացանկալին համարեց տեսնել Ջեք անունը իր այդ գրքի ցանկի մեջ, որի համար դիմում է Ձեզ և խնդրում, որ շմերժեք մեզ ուղարկելու մի փոքրիկ ուսումնասիրություն, հակառակ դեպքում մի թուղթիկ ակնարկ և կամ նույնիսկ դիտողություններ, տաճկահայ ժամանակակից գրականության մասին¹:

Հողվածը կարող եք ուղարկել մինչև մի ամիս կամ մի փոքր ավելի:

20. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1911, 9 սեպտեմբերի

Սիրելի Անտենկա

Համարյա ամեն օր մեր տանը իմ լուսամուտի առաջ երգում ու նվագում են երգեհոնիկահարները: Անասելի սիրում եմ փողոցային երաժշտությունը և այդ վատ երգեցողությունը և այն անսահման թախիժը, որ քեզ համակում է այդ ժամանակ: Իմ մեջ այնքան հաճախ է հայտնվում թափառաշրջիկ, լյումպեն պրուլետար լինելու, առանց որոշակի մասնագիտության ամբողջ աշխարհում քարշ գալու, առանց տան, առանց կապերի, ազատ շրջմոլիկ լինելու ցանկությունը: Եվ շատ հաճախ ինձ տարօրինակ է թվում, որ մենք բոլորս այսպես իրար ենք անցնում, տանջվում ենք և բոլորը դատարկ բաների համար, չէ՞ որ վերջ ի վերջո հարց է ծագում՝ արժե՞ արդյոք այդպես ապրել: Ավելի լավ չէ՞ շրջմոլիկ լինել, երգեհոնիկ նվագող, կամ առանց հաստատուն տեղի բանվոր: Բայց թողնենք այս: Ավելի լավ է մի ուրիշ անգամ խոսենք սրա մասին:

Ձեր նամակն ստացել եմ երեք օր առաջ: Շատ շնորհակալ եմ. սիրելի, սիրելի Անտենկա: Մի քանի անգամ կարդացի ձեր նամակը և այնպե՛ս լավ էի զգում ինձ: Ես ձեզ այնպե՛ս եմ սիրում այս ամբողջ ժամանակ: Ինձ շարունակ թվում է, թե պետք է ձեզ շատ, շատ բան ասեմ, բայց հենց որ նստեցի գրելու, մի տեսակ ամեն

ինչ գլխիցս դուրս թռավ: Առայժմ: Պետք է վազեմ: Հրավիրված եմ ճաշի և արդեն ուշացել եմ: Գրեցեք: Շուտով եկեք: Սպասում եմ անհամբեր: Դե, առայժմ, իմ սիրելի, լավ Անտենկա:

Ձեռ վաճառ

21. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1911, 4 հոկտեմբերի

Ի՞նչ է նշանակում ձեր լուռությունը, սիրելի Անտենկա: Հանկարծ մի բան պատահած չլինի՞ ձեզ: Գոնե մի քանի տող գրեիր: Ես ամեն օր սպասում եմ, և ձեզնից նամակ չկա ու չկա: Գուցե որեւէ բանով բարկացրե՞լ եմ ձեզ, իմ սիրելի բարեկամ, իմ լավ Անտենկա: Կարծես թե ոչ մի այդպիսի բան չեմ արել: Իսկ եթե որեւէ բանի համար բարկանում եք, գոնե գրեցեք ինչի համար, թե չէ ախր այդպես չի կարելի: Իմ կարծիքով լավ չէ այդքան երկար չպատասխանել նամակին, թեկուզ և հիմար ու վատ նամակին, ինչպիսին հավանաբար իմ վերջին նամակն էր, հապճեպ գրված, այն էլ ամբողջ խմբով հայտնված ընկերներիս պատճառով ընդհատված: Սիրելիս, գրեցեք: Գրեցեք «Անտյայի» մեծ ու լավ նամակ: Եթե գեթ մի փոքր սիրում եք ինձ, շուտով պատասխանեցեք, սպասում եմ: Եվ գրեցեք, երբ կլինեք Մոսկվայում: Կտեսնե՞մ ձեր գալը, թե ոչ: Հիմա լարված պարապում եմ շատ մոտիկ ապագայում հանձնելիք քննության համար: Ժամանակն է, Անտենկա, վերջացնել այդ բոլոր քննությունները և այլն: Այնպե՛ս եմ ձանձրացել դրանցից: Սիրելիս, շուտ եկեք: Գրեցեք: Մի բարկացեք, որ ձեզ իմն եմ անվանում, թեև իմը չեք, կամ համենայն դեպս ձեզ իմը չեք համարում: Բայց չէ՞ որ մենք այնքան լավ բարեկամներ ենք, և ես այնպե՛ս եմ սիրում ձեզ: Նշանակում է, եթե դուք էլ մի քիչ սիրում եք ինձ, ապա եթե ոչ ամբողջովին դուք, գեթ ձեր մի մասը չէ՞ որ իմն է, այնպես չէ՞: Ո՛չ: Դե, ինչպես կուզեք: Դա թողնում եմ, որ դուք վճռեք և նրանք, ովքեր սիրում են իրավաբանական պատրվականները և ովքեր խիստ հարգում են մասնավոր սեփականության ինստիտուտը: Իսկ իմ հոգում ախր, այնուամենայնիվ, դուք իմն եք: Այնքան ժամանակ իմն եք, քանի դեռ սիրում եմ ձեզ: Իսկ

ձեզ կսիրեմ, թվում է, հրկար, եթե ոչ միշտ (չէ՞ որ ասում են, թ հավերժական սիր չկա և գուցե իրավացի են նրանք, ովքեր այդ պես են ասում): Դե, առայժմ: Համբուրում եմ ձեզ պինդ-պինդ իմ Անտենկա: Ուրեմն, գրեցեք, մի մոռացեք ամբողջովին ո վերջնականապես:

Վահան Տերյան

22. 8. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

1911, 9 նոյեմբերի, Մոսկվա

Սիրելի Յուլակ

Նամակդ ստացա այս իրիկուն, իսկ երեկ իրիկուն գնացի Միքայելյանի՝ մոտից բերի հողվածդ², որը հենց երեկ իրիկուն կարդացինք ես, Պողոսը և Վարդգես Ահարոնյանը: Կարծեմ դա բավական է ցույց տալու համար, թե որքան մենք (հատկապես ես ու Պողոսը) հետաքրքրվում էինք քո հողվածով: Կարդացինք մինչև ժամը 1¹/₂-ը (գիշերվա), բայց չվերջացրինք (որովհետև ժամը 11-ից հետո էինք սկսել — Կարենոյի մոտ էի և այնտեղ էլ մի 15 հրես կարդացինք): Վերջացրինք այս առավոտ ես ու Պոլը:

Պոլը ասաց — талантливо! Հողվածդ հավանեց: Ես նմանապես հավանեցի: Մենք երկուսս էլ գոհ մնացինք ընդհանրապես, և մեր հույսերը չխաբվեցին: Շատ ուրախ եմ դրա համար ես, նմանապես և Պոլը:

Տեղ-տեղ հրաշալի է հողվածդ: Մանավանդ լավ ես ընտրել (подобрал) ցիտատները: Օրինակ, Շեքսպիրից բերածդ և այդ առթիվ արած մի քանի նկատողությունները բուռն հրճվանք պատճառեցին մեզ: Շատ սուր դիտողություններ կան, որ միանգամայն սպանում են: Գրվածքդ պարզ է և ազատ ս.-դեական հիմար ճոռմաբանությունից և կեղծ գիտական ոճից, որ այնպես շահագործում են մեր ջահելներից շատերը: Մի խոսքով գոհ ենք, Թերոթյուններից ամենազլխավորը այն է, որ դու գրեթե մեկ-մեկ պատմում ես բոլոր պատկերների բովանդակությունը և առանձին-

առանձին վերլուծում — դա ձգձգում է հոգվածը և թուլացնում տպավորությունը: Ավելի լավ կլինեն, եթե ուղղակի արտահայտվեն դրությունները (положения) և պատկերավորվեն (иллюстрировалось) օրինակներով: Մանրամասնությունների մեջ չեմ ուզում մտնել: Հոգվածը լավ չի մշակված, մանավանդ վերջը: Առաջին մասը շատ լավ է, վերջին մասը թուլանում է: Երկար է отступление-ն հասարակական-ազգային խնդրին վերաբերվող: Դա պետք է ավելի կարճ լինի: Բացի այդ, այնտեղ, որբան հիշում եմ մի անգամ կարդալուց, գործին անմիջապես չվերաբերվող, հարցեր ծագեցնող (հեռո՛ւն տանող հարցեր) կետեր կան և պնդումներ: Ալմանախը³ տպագրվում է դանդաղ, այնպես որ հոգվածիդ տպագրությանը երեկ կհասնես և, եթե համաձայնես մեր ցուցումներին, կանես կարևոր ուղղումները: Ինչ խոսք, որ հոգվածդ, ես չեմ կոսկածում, որ կընդունվի և հաճությամբ կկարդացվի: Վերջին նկատողությունդ քո թույլ ուժերի մասին և այլն թեև անկեղծ է, բայց անտեղի և իմ կարծիքով պետք է դուրս գցվի անպայման: Մոտավորապես նույնն է Պոլի կարծիքը:

Արդ, ուրախությամբ ողջունում եմ քեզ ես էլ, Պոլն էլ: Աստված քեզ առողջություն տա, ապրես, ամեն: Կարենոյից կխնդրեմ հոհորարիդ մասը (10 ու.) և կհանձնեմ Կոլյային: Կարծում եմ, որ չի մերժի: Հոգվածներ տվել են Մատուրը⁴ (լավ է), Կուսիկյանը, Պոլը, դու: Ուզում է տալ, կարծեմ, Մեսնիկը: Բայց Ալմանախը շուտ չի տպվի, որովհետև Ավետիքյանը գրաշար չունի և գուցես տանք Բարխուդարյանին:

Ես ողջ եմ, առողջ: Մանրաբեռնված եմ աշխատանքով, բայց շատ բան չեմ կարողանում անել: Այս երկուշաբթի այստեղ ճաշ տվին Շիրվանզադեին⁵: Ես ու Պոլն էլ այնտեղ էինք: Ասվեցին, իհարկե, «պատշաճ» ճառեր: Նողկալի՜ երեկո էր...

Գրքիս տպագրությանը այսօր ձեռք զարկի⁶: Պատվիրեցի թուղթ Պետերբուրգից բերելու Բարխուդարյանին, որը, ի դեպ, շատ էժան է վերցնում տպագրելու — ամբողջ գրքի մեջ 50—60 ուրլի:

Ավետիքյանից էժան, այնպես որ դա միջոց է տալիս ինձ լավ թղթի վրա տպելու գիրքս: Ստացա Պիճիկի⁷ թերթը («Նոր խոսք»⁸): Մի քիչ չոր է, եթե չասեմ, որ ուղղակի չոր է: Պետք է մի քիչ ավելի գրական բաժինը մեծացնել, որ ընթերցող լինի, թե չէ դժվար թե

շատ ընթերցող գտնի ծանր հոգվածներով բեռնավորված ժուռնալը: Ընթերցողից այդքան մեծ լարում չի կարելի պահանջել, այն էլ մեր ընթերցողից: Պետք է մի քիչ պոպուլյեր բան տալ: Ինչևիցե՝ սա երկար խոսակցություն է:

Սուսաննան բարևում է՝:

Զանգատվում ես, որ նամակ չեմ գրում: Ծջմարիտ է, իրավունք ունես գանգատվելու, բայց հավատա, որ չեմ կարողացել գրել և ոչ թե չեմ ուզեցել: Իսկ թե ինչո՞ւ չեմ կարողացել, ինքս էլ չգիտեմ: Բարևս կհաղորդես Մելիք Դավիդովիչին և Վարյայի մորը և մանավանդ ամենաշերմ բարևս Վարենկային (այդ անունը միշտ հիշեցնում է Լերմոնտովին և նրա Варенька Лопухина-ին, որի վրա, Լերմոնտովի հետ, ես էլ եմ սիրահարված եղել դեռ աշակերտ ժամանակվանիցս):

Հա, ի դեպ, դու գիտես, որ ես ու Պոլը կազմակերպել ենք «Պանթեոն» Հրատարակչական ընկերություն¹⁰: Այս օրերս կուղարկենք լրագրներին մի նամակ¹¹, որով խնդրում ենք հայ հեղինակներին, որ երբևիցե թարգմանել են Լերմոնտովից, ուղարկել մեզ իրենց թարգմանությունները, որ օգտվենք Լերմոնտովի երկերի երկհատոր ժողովածուն հրատարակելիս¹²: Այդ «Պանթեոն»-ի առթիվ քեզ հետ խոսելիքներ ունեմ, բայց թողնում եմ հետագային: Ի՞նչ ես անում դու: Ե՞րբ կգաս: Ասում են ձեր ֆակուլտետում քննությունները սկսվում են նոյեմբերի 25-ին: Ուրեմն այդ ժամանակներին կգա՞ս: Գրի՛ր: Ողջ լեր:

Քո Վահագ

23. 8. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1911, 18 նոյեմբերի, Մոսկվա>

Միրելի Յուլակ

Կարենույին դիմեցի քո առաջարկությամբ — տալ ավանս, սակայն նա մերժեց, ասաց չունեմ: Հայտնում եմ այդ քեզ ի գիտություն: Ուրեմն մնում է այդ գումարը մի կերպ մտցնել համալսարանի կասսան: Ասում եմ մի կերպ, որովհետև մեզանում ևս (մեր, Պոլի, Կոլյայի մոտ) կրիզիս է: Բայց ասում եմ մի կերպ

այդ կանենք: Այնպես որ այդ մասին հանգիստ եղիր: Ուրիշ ինչ գրեմ: Հա՛, մի խնդիրք ունեմ քեզ — խնդրեմ գնա Հայկ հաշա-
որըյանի մոտ և հայտնիր, որ Մոսկվայում կազմված «Պանթեոն»
Հրատարակչական ընկերությունը մտադիր է հրատարակել Լեո-
նոստովի երկերի ժողովածուն և գիտենալով, որ նա, այսինքն՝
Հայկ հաշատըյանը, դեռ ճեմարանում թարգմանել էր Լեոնոս-
տովի «Ангел смерти»-ն, խնդրում է նրան ուղարկել իր այդ
ճարգամանությունը: Եթե ուզում է, թող վերամշակե և այնպես
ուղարկե, այդ ժողովածուի համար: Ասա թող церемония-ներ
ծախե և մեր կողմից բարև արա նրան: Հասկացա՞ր: Այս օրերս
վարդաս հայ թերթերում այդ առթիվ (Լեոնոստովի հրատարակու-
թյան) մեր նամակը՝ Да-с! այս բոպեհիս Պոլը վեր է ընկած մոտոս:
Գարուն»-ը դանդաղորեն տպագրվում է: Իմ գիրքն էլ պատ-
աստ է, թուղթը պատվիրել եմ և սպասում եմ, որ Բարխուդար-
անը նոր տառեր ստանա: Մի շաբթից, 10 օրից կսկսեմ տպա-
րությունը: Ինչո՞ւ չես գրում երբ ես գալու: Ի՞նչ ես անում:

Հա, Կարբարիչը կարդացել է հոդվածդ՞ և ասաց, որ նրա
արծիթով չի մշակված — այսինքն այն, ինչ ես քեզ գրել էի:
Իրեմն երեկ ստիպված կլինես մշակելու:

Это пусть тебя не злит, милый, да-с!

Առայժմ այսքանը: Բարևիր Վարյային և ձերոնց:

Քո Վահան

24. 8. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

1911, 24 նոյեմբերի, Մոսկվա

Սիրելի Ցոլակ

Այսօր նշանակել էինք ժողով՝ քո հոդվածը՝ կարդալու, ավելի
իշտ քո հոդվածի մասին խոսելու համար, որովհետև արդեն կար-
ացել էինք առանձին-առանձին: Կարբարիչն ու Մատուրյանը չէին
կել как это водится: Սակայն մենք պաշտոնապես որոշում կա-
ացրինք ընդունված համարել հոդվածդ, միայն առաջարկելով
եզ մշակության ենթարկել այն և մասամբ կրճատել: Մանրա-
սան գրել չեմ ուզում, թե ինչումն է բանը, այսքանով առայժմ

բավականացիր, երեի ինքդ էլ գիտես, կամ եթե կարդաս, կտես-
նես այժմ, թե ինչ պետք է անել: Այդ է: Այս նամակս էլ գրում եմ
մասամբ Միքայելյանի² առաջարկությամբ, որովհետև դու նրան
խնդրել ես շուտով քեզ հայտնել հոգվածիդ վիճակի մասին մի
տեղեկություն: Բացի այդ, այսօր Կոլյան ասում էր, թե քո քըն-
նությունները սկսվում են դեկտեմբերի 9-ին և խնդրում էր ուղար-
կել քեզ ցուցակը (քննությունների): Այս ընդհանուր մոտոս չէ այդ
ցուցակը — վաղը կվերցնեմ Կոլյայից և կղրկեմ, թեև կարծեմ դա
կարևոր չի, քանի որ հայտնում եմ, որ 9-ին է քննություններիդ
սկիզբը:

Ուրեմն շուտով կգաս, խոսելու առիթ դեռևս կունենանք:
Ջերմագին բարևս Վարյային և ձերոնց:

Քո Վահան

25. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

(հեռագիր)

1911, 25 դեկտեմբերի, Մոսկվա

Պեկտեմբերի 23-ին «Պանթեոն»-ի խմբագրությունը կազմա-
շերպել էր Ձեզ նվիրված գրական երեկո՝ Ձեր գրական գործու-
նեության 30-ամյակը լրանալու առթիվ¹: Երեկոյին մասնակցեցին
Բարխուդարյանը, Վեսելովսկին, Զարիֆյանը, Կուսիկյանը, Մա-
կինցյանը, Մամիկոնյանը, Տերյանը²: «Պանթեոն»-ի խմբագրու-
թյունը հղում է Ձեզ անկեղծ ողջույն:

Մակինցյան, Տերյան

26. Ո. ԱՆՈՓՅԱՆԻՆ՝

1911, 28 դեկտեմբերի, Մոսկվա

Հարգելի պարոն Անոփյան

«Պանթեոն» Հրատարակչական ընկերությունը, որ նպատակ է
դրել իրան հրատարակել եվրոպական և ռուս հեղինակների լավա-
գույն երկերը հայերեն լեզվով, որոշել է հրատարակել ի թիվս

այլոց նաև Լեւոնտնոսովի երկերի ժողովածուն: Այդ առթիվ ընկերութիւնը դիմել է լրագրութեան միջոցով հայ հեղինակներին՝ խնդրելով ուղարկել թարգմանութիւններ այդ հեղինակից:

Պարզ է, որ միայն բոլոր հայ բանաստեղծների հավաքական ուժով և եռանդուն աշխատակցութեամբ կարելի է գլուխ բերել այդ գործը: Արդ, դիմում ենք Ձեզ և խնդրում չզլանալ ուղարկելու մեզ Ձեր թարգմանութիւնները, եթե այդպիսիք ունեք պատրաստի: Ինչպես լսել ենք: Իսկ եթե չունեք պատրաստի, արդյոք կարո՞ղ ենք հուսալ, որ Դուք կաշխատակցեք մեր այդ ձեռնարկութեան: Խոնարհաբար խնդրում ենք շմերժեք Ձեր աշխատակցութիւնը և հայտնեք՝ արդյոք ի՞նչ երկեր կթարգմանեիք Լեւոնտնոսովից: Հուսով ենք անպատասխան չեք թողնի մեր այս նամակը:

Հարգանք՝

«Պանթեոն»-ի խմբագիրներ

Պ. Մակինցյան
Վաճաճ Տերյան

Ր. Տ. Անշուշտ աշխատակիցները պետք է վարձատրվեն:
Հասցե՝ Москва, Мал. Козихинский пер., д. № 10, кв. 2.

Вагану Терян

Կամ Оружейный пер., д. Ганьшина, кв. 15,

П. Макинциян

27. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1912, 2 հունիսի

Սիրելի Անտենկա

Ձեր բացիկը թուով-հասավ մեզ: Ես շատ ուրախ եմ, որ մեզ չեք մոռացել: Խնդրում եմ, մի բարկացեք, Անտենկա, որ ձեզ այսպիսի ուշացումով եմ գրում և առհասարակ խնդրում եմ երբեք նշանակութիւն չտաք դրան, գրեցեք առանց հաշվի առնելու այդպիսի փաստերը, գրեցեք, երբ տրամադրութիւն և ցանկութիւն կունենաք Վահանի հետ որևէ բան կիսել: Ճշմարիտ, Անտենկա, մենք պետք է մի քիչ ավելի բարձր լինենք այդ բոլոր հիմար պայմանականութիւններից, որոնք ոչ ոքի ավելի երջանիկ չեն դարձրել: Ես դրանք հաշվի եմ առնում միայն այն ժամանակ, երբ

գործ ունեմ պեղանտի կամ հիմարի հետ, որն այդ կանոններով է ապրում, իսկ ինքս կուզենայի ազատ լինել, որքան որ դա հնարավոր է: Ասենք, ես և դուք կարծես շատ էլ հաշվի չենք նստել այդ պայմանականությունների հետ, և մեզ համար կարծես լավ էր: Համենայն դեպս, ես բավականությամբ եմ հիշում մեր երկուսով անցկացրած բոլոր ժամերը, սկսած մեր առաջին հանդիպումից հյուրանոցում և վերջացրած վերջին տեսակցությամբ Ելլինսկու տանը: Կարծում եմ, որ նույնպիսի բավականությամբ կհանդիպեմ ձեզ աշնանը: Ինչ վերաբերում է ձեզ, ապա դա ինքնեքդ եք խմանալու: Բայց կարծում եմ, որ ձեզ համար էլ հաճելի էր լինում ինձ հետ:

Այս ամբողջ ժամանակ զբաղված էի վերջին քննություններով: Ավարտական վկայական ստացա և հիմա մի քանի օրով հանգըստացա, իսկ հետո նորից կսկսեմ պարապել: Իսկ պարապմունքներ ես շատ ունեմ, Անտենկա: Այնքան շատ, որ մի կյանքը չի բավականացնի: Ինչպես գիտեք, ուզում եմ էքստենս քննություն տալ իրավաբանականի¹ համար. մտածում եմ աշնանը ձեռնամուխ լինել: Քանի որ մի ֆակուլտետ² ավարտել եմ, դա ինձ իրավունք է տալիս էքստենս քննության: Տեսնենք դրանից ինչ կստացվի: Բացի այդ, բազմաթիվ գրական պլաններ ունեմ, որոնց մասին ձեզ մասամբ պատմել եմ: Ամառը հավանաբար Ստավրոպոլում կլինեմ: Եթե միտք ունենաք ինձ գրելու, այս հասցեով գրեցե՛ք՝ Ստավրոպոլ—նահանգային, Կենտրոնական հյուրանոց, Վահան Տերյանին: Ինչպե՞ս եք: Ի՞նչ նոր բան կա: Ինչպե՞ս են ձերոնք: Ի՞նչ է անում Մարթան: Ինձ հիմա խանգարում են գրելու: Ավարտում եմ: Ամուր սեղմում եմ ձեր ձեռքը: Բարեկեցեք ձերոնց բոլորին, իսկ Մարթային ասացեք, որ չշարանա ինձ վրա: Թեև ավելի լավ է թողնենք դա, թե չէ նա նորից կշարանա: Գուցե գոնե հիմա նա համոզվե՞լ է, որ ես ավելի լավն եմ «հասարակ» (ինչպե՞ս էիք հիանում) Վահանչիկից և Ռուբենչիկից³: Գուցե նա ինձ հետ մի փոքր համաձայն է, որ ինքը մի քիչ միամիտ աղջնակ է: Դե, ամենայն բարիք: Ողջ լեռուք: Բարեկեցեք:

Ինչպես միշտ՝ Վաճաճ

Սուսաննան բարևում է ձեզ բոլորիդ:

Վոլյան ավարտեց դասընթացը⁴:

1912, Գ—ԴՐ հունիսի, Ստավրոպոլ

Հարգելի Արմենուհի

Մոսկվայից հեռանալուցս մի քանի ժամ առաջ ստացա Ձեր բաց նամակը: Գրում եմ Ձեզ Ստավրոպոլից, ուր գտնվում եմ այժմ: Երկու օր է այստեղ եմ: Այսօր ամբողջ օրը ինձ շատ վատ եմ՝ զգում — սաստիկ թուլացել եմ: Ահա ամբողջ օրը նստած եմ բազկաթոռի մեջ, պատուհանի առաջ և ոչինչ չեմ անում: Նայում եմ այգուն, որը այսօր մշուշով է պատած ու մի տեսակ խորհրդավոր կերպարանք ունի, և երկար նստած մտածում եմ հազար ու մի քանի վրա: Ահա մի քանի ժամ է ոչ ոք չկա մոտս, և ես ուրախ եմ, որ ինձ չեն խանգարում մենակ լինելու: Գլուխս լիքն է հեքիաթներիով ու երգերով, բայց ես ոչինչ չեմ գրում: Վերջին ժամանակները ես հնարավորություն չէի ունենում գրելու, այնպես որ ամեն ինչ ապրում էի և այդպես անցնում էր: Կարելի է ուրեմն լինել բանաստեղծ և ոչինչ չգրել, որովհետև մտքիս մեջ գալիս ու անցնում են խոսքեր, պատկերներ, ձայներ, և ես ուժ չունեմ կենտրոնանալու ու գրի առնելու: Հազար ու մի ծրագիր ունեմ: Գուցե ոչ մեկը չիրականացնեմ, սակայն դեռևս հույսս չեմ կտրել:

Այստեղ բոլորովին մենակ եմ գրական հարցերի վերաբերմամբ, ոչ ոքի հետ չեմ կարող մեր գրականության մասին խոսել: Մասամբ դա լավ է: Որովհետև սրտիս մոտիկ եմ ընդունում ամեն ինչ և շատ ծանր է լինում տանել ամեն ինչ: Ամեն անգամ հայոց թերթերը կարդալիս հոգիս դուրս էր գալիս: Եվ զզվելի, և ողորմելի: Դեռևս «Հորիզոն» չեմ ստանում այստեղ և շատ ուրախ եմ: Այդ թերթուկը թե լրբության, թե տգիտության ամեն սահման անցել է: Տեսնո՞ւմ եք, ես դարձյալ դարձա այդ բաներին: Թողնեք, չխոսենք այդ մասին:

Եթե Դուք այստեղ լինեիք՝ ես այս րոպեիս մեծ ուրախությամբ կպատմեի իմ ծրագրերը (գրական իհարկե) և կգրուցեի Ձեզ հետ: Բայց այստեղ, հեռվում, — որովհետև այդտեղ եթե լինեի, երևի կլինեին և ուրիշ մարդիկ, — մեր «գրականասերներից» ու «գրականագետներից», որոնց (մի երկու-երեք հոգուց բացի) բո-

չորին արհամարհում եմ ամբողջ հոգով, Գեղարվեստ հասկանալն էլ մի երկնատուր շնորհք է, մի տաղանդ և որքան որ դուրեկան է այդ տաղանդով օժտված մեկի հետ զրուցելը, նույնքան անտանելի է այդ տաղանդից զուրկ մարդկանց հետ խոսելը:

Զեռքս դողդողում էր, և ստիպվեցի դադարել, թողնել նամակս, մի քիչ հանգստանալ: Զգիտեմ ինչու եմ այսպես թուլացել: Շալը վրաս եմ առել ու փաթաթվել, մրսում եմ: Գլուխս պտտվում է: Բայց դուրեկան է նստել այսպես և մտածել հեռավոր կողմերի մասին: Եվ ամենից հաճախ ես դառնում եմ տուն — դեպի մեր գյուղը և մեր գետը, մեր տան դիմացի բլուրը, ուր ընկերներին հետ խաղում էինք այն ժամանակ: Հանվում էինք ու մտնում գետը — ձուկ էինք որսում, հետո ամբողջ մարմիններս ցեխով էինք պատում, իսկ գլուխներս զարդարում ջրախոտերով («յոս» կոչվող խոտով, որ ջրում է բուսնում) և ապա սկսում էինք ձկները խաշել խարուկի վրա: Վազվզում էինք դաշտում ու բլուրը բարձրանում: Խոտից պապիրոս էինք շինում ու ծխում: Փայտե զենքերով «բռնեին» (ժայռերի) մեջ որսորդության էինք ելնում, իհարկե մերկ և ցեխով ներկված, որպեսզի վայրենի հնդիկների նման լինեինք, հասկանո՞ւմ եք: Եվ հետո գնում էինք ուրիշ երկրներ, գետնի տակն էինք մտնում — կախարդական բանալին ձեր ձեռքին էր (մեր հին ժամի բանալին էր, որ ես մորիցս ծածուկ վերցրել էի տնից — այժմ կասեինք՝ գողացել էի, բայց այն ժամանակ դա գողության չէր): Շատ բաներ էին կատարվում այն ժամանակ, այնքա՛ն հրաշք կար ու շտեմնված ու դյութական բան կար մեր գյուղում, գետի ափին, բլուրի մոտ: Դուք երևակայել չեք կարող: Ահա՛ այդ բաների մասին էի մտածում ես նոր, երբ ձեռքս հոգնեց և Զեզ գրել չէի կարող:

Նոր եկել էր բժիշկը և ինչ-որ դեղեր տվեց, ասաց, որ տաքություն ունեմ, պատվիրեց պառկել: Պատուհանն էլ փակել: Տրամադրություն էլ փչացրեց: Բացի այդ մտածում եմ, որ եթե տաքություն ունեմ՝ հիմար բաներ կգրեմ Զեզ, թեև երբեք չեմ կարծում, որ նամակներում պետք է անպատճառ «խելացի» բաների մասին խոսել: «Խելացի» լինելու համար շատ ուրիշ տեղեր էլ կան: Երբեմն իհարկե նամակներում էլ արժե շատ հիմար չլինել, բայց եթե մտադրվես անպատճառ խելացի բաներ գրել, դե՛ դիսերտացիա կգրես — ինչո՞ւ ես նամակ գրում: Այնպես չէ՞:

Առայժմ այսքանով կբավականանամ: Դուք էլ ինձնից դժգոհ
մի լինիք և երբեմն ի թիվս այլոց ինձ էլ մտաբերեցեք:
Ես կուզեի Ձեզնից մի լավ, երկար նամակ ստանալ:
Ամենաշերմ բարեներով

Ձեր Վահան

Հասցես՝ Ставрополь губернский, Центральная гостиница

Вагану Терьян

Մի նեղանաք, որ այսպիսի կցկտուր նամակ եմ ուղարկում:

29. 8. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1912, 27 հունիսի, Ստավրոպոլ>

Սիրելի Յուլակ

Բացիկներդ ստացա: «Մշակ»-ը՝ դեռ ոչ: Թեև արդեն կար-
դացի¹, այստեղի տերտերը ղրկել էր: Ամբողջ օրերով «Բերտա
Գարլան» եմ թարգմանում²: Օրերը բավականին ծանձրալի են: Բո-
լորովին մենակ եմ, մի մարդ չկա, որ հետը ինձ հետաքրքրող հար-
ցերի մասին խոսեմ: Հայերեն լրագիր էլ չեմ ստանում: «Հովիտ»-ի
մեջ գրածը³ չեմ կարդացել: Եթե կարողանաս, ուղարկիր այդ
Ջ-ը: «Նոր կյանք»-ն էլ, փաժալստա, ասա ղրկեն⁴ — հասցես հի-
շեցրու — հետաքրքրական է: Սուսաննան շուտով քրոջ մոտ կգնա—
քուլորովին մենակ կմնամ: Գրիր ավելի երկար: Պուր գրել է, որ
քո մասին մեծ հոգված է եղել «Ազատամարտ»-ում⁵: Ձի՞ կարելի
ուղարկես մի կերպ դա էլ: Ի՞նչ են գրում: Ավելի ընդարձակ կգրեմ
մեկից հետո: Ո՛ւր պետք է գրել՝ Ղարաբիլիսա՞, թե՞ այլ տեղ:
Գրի՛ր:

Քո Վահան

Համբուրիր Վարյայի ձեռքը (ձախ ձեռքը), что не премину
сделать самолично при первой же встрече. Всего!

Սիրելիդ Յուսուֆ¹

Վաղուց է ստացել եմ նամակդ, սակայն մինչև օրս անկարող եղա պատասխանել: Պատճառն այն է, որ ուզում էի մի ընդարձակ կամ, ինչպես հոսհոսներն են ասում, «երկարաշունչ» նամակ էլ մեր սիրելի Կալբարիչին գրել և նույնիսկ գրեցի, բայց երբ վերջացրի, տեսա, որ նամակս սիրային (амурное) դուրս եկավ, դրա համար որոշեցի շուղարկել ու պատռեցի: Մտածեցի, թե Կարբարիչը կարդալով նամակս կկարծի, թե իրան գրողը ոչ թե «մեր երիտասարդ բանաստեղծն» է², այլ մի գիմնազուհի, որը սիրահարվել է նրա վրա, մինչդեռ ես սիրահարված չեմ Կալբարիչի վրա — ես միայն սիրում եմ նրան, այսինքն նրան «բարու և գեղեցիկի» իդեալ չեմ համարում, նույնիսկ աչքաթող չեմ անում նրա նորաբաց, բայց մեծ ապագա խոստացող պլեշը: Իսկ սիրահարական դուրս եկավ իմ նամակը նրա համար, որ 1) ես հեռու եմ — ուրեմն բնականաբար պլեշը մոռանում եմ ու մտաբերում միայն նրա բարի ժպիտը, 2) այս գետինը մտնելու երկրում, ուր ես ապրում եմ, այսինքն Ստավրոպոլի³ քաղաքում, մի մարդ չկա, որի հետ կարելի լինի մի քիչ հոգեպարար զրույց անես, 3) տեսնելով թե որքան լիրբ են ու անպիտան բոլոր մարդիկ, իմ աչքում քանի գնում ավելի ու ավելի սիրելի է դառնում մեր Կյալը, 4) նրան պատահած դժբախտությունը, այսինքն под-лец-ների նրա գլխին եկած օյինը⁴ (որ, ի դեպ, ցույց է տալիս, թե որքան սխալ են այն գրողները, որոնց մոտ առաքինությունը միշտ հաղթող է հանդիսանում) իմ սիրտը լցնում է մի առանձին քնքշություն բնական ղեպի իմ ուսուցիչն ու բարեկամը (թեև պաշտոնապես ուսուցիչս չի եղել Կալբարիչը, բայց փաստորեն — անշուշտ եղել է⁵):

Այս անալիզը, որ պեսսիմիստական բնույթ ունի (на то мы и пессимисты, буржуазные, реакционные!)⁶, իհարկե, հետո կատարեցի և որոշեցի խուսափել նամակը ուղարկելուց: Սակայն այնուամենայնիվ խնդրեմ հայտնես Կալբարիչին, որ «в здоровом уме и твердой памяти»⁷ չեմ համբուրում եմ նրան, մեր սիրելի

չավ Կալբարիչին: Մնացյալը գուցե ասեմ, երբ Մոսկվա վերադառնալուցս առաջին անգամ կոնծաբանության նստեմ նրա հետ, որովհետև շհարբած ժամանակ մարդ ամաչում է իր իսկական զգացմունքները արտահայտել...

Պողոսը գրել էր, որ Կարբարիչը լիակատար կենսաթոշակ կստանա: Զգիտեմ, որքան ճիշտ է այդ լուրը: Դա ինձ շատ ուրախացրեց: Գրեթե ուրախ կլինեմ (եթե իրավ այդպես է), որ Կարպ Բորիսիչը հեռանում է ճեմարանից⁸: Գրիոր ինձ, Կարա-Յուսոֆ, այդ մասին շուտով: Դա շատ հետաքրքրական է: Ինչ խոսք, որ Սուսաննան ամբողջ սրտով ինձ հետ միասին ողջունում է Կարբարիչին և առհասարակ միանում է ինձ այս դեպքում ևս, վասն զի՝ զօր Աստված զուգեաց մարդ մի մեկնեսցէ⁹: Այդ բանի մասին գրել էի այն նամակում, որի «նաղլը» վերևում արի: Հիմա էլ ավելացնում եմ, որպեսզի հայտնի լինի քեզ, որ ոչ միայն տգեղ սեռը, այլև գեղեցիկ սեռը ողջունում և սիրում է Կալբարիչին:

Եվս:

Եվ կամ անցնում եմ քեզ, ո՛վ դու համաշխարհային դուռ-դիւր'¹⁰, ով դու բազմաշարձար և բազմավաստակ Հովս Երանելի¹¹: Եվ կամ ի՞նչ ես անում դու: Ուրեմն: Ծանիր¹²: Սուսաննան քրոջ հետ գնաց Ժելեզնովոդսկ, և ես մնացի մենակ կանաչ ձանձրույթով (зеленая тоска): Այստեղ մեկի հետ գրականության մասին խոսք բաց անելը գրեթե անկիրթ լինելու նշան է համարվում, համարյա թե հանցանք է հաշվվում: Ուրեմն ծանիր: Ինքդ ծանիր: Լավ ծանիր և իմացիր, և հասկացիր, թե որքան ուրախ է անցնում իմ ժամանակը: Դու գիտես, որ մենք բոլորս հիանում ենք գրականությամբ և ուրիշ այդպիսի բաներով և դրա համար այստեղի կլիման մեզ չի սազում: Մինչև այժմ գրեթե միմիայն «Բերտա Գարլան»-ի թարգմանությամբ էի զբաղված, որպեսզի ժամանակին հանձնեմ մեր Պաուլո-Իտալացուն¹³ վասն Պանթենի:

Ալկոհոլից հրաժարվել եմ առմիշտ: Միայն ճաշից առաջ մի երկու-երեք բաժակ օղի եմ խմում, ճաշի ժամանակ մի քանի բաժակ գինի (թույլ, չկարծես թե ակոհողաշատ գինի) և գարեջուր — մնացյալ խմիչքները գործածում եմ միմիայն հանդիսավոր ռուպեներին շաբաթը մի երկու-երեք անգամ, ոչ ավել:

Գրիոր, սիրելիդ, մի ծուլանա, գրիոր Կալբարիչի, ձերոնց բոլորի մասին:

Ամենաջերմ բարեկեցիկ Նինա Մոսկովնային և Գոհարիկին ինձ-
նից և Սուսաննայից (ЭТО ВЫПИСКА ИЗ «ТОГО» ПИСЬМА):

Ողջ լեռուք բուրդդ:

Ձեր Վահագ

31. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1912, 14 հուլիսի

Սիրելի Անտենկա

Ձեր նամակը թուել-հասել է ինձ: Մոսկվայից մեկնելիս գրել
եմ ձեզ և, ինչպես գիտեք, մինչև հիմա ձեզնից նամակ չունեի:
Ես չէի գրում, որովհետև կարծում էի, թե զբաղված եք որևէ մե-
կով և ինձ հետ գլուխ չունեք, եթե ոչ մի տող չեք գրում, այնու-
հետև ես ինքս շատ զբաղված էի մի շտապ թարգմանություն¹, որը
մինչև հիմա ձեռքիս է, մեկ էլ տրամադրություն չունեի, դա ամե-
նագլխավորն է: Իհարկե, եթե դուք գրեիք, գուցե իմ մեջ էլ տրա-
մադրություն հայտնվեր ձեզ գրելու: Մի խոսքով, շնայած այդ
ամենին, մինչև ձեր նամակն ստանալը, դեռ մի շաբաթ առաջ, ես
ձեզ նամակ գրեցի, բայց, ըստ իմ հիմար սովորության, չուղար-
կեցի: Մնաց սեղանիս գրոցում: Այդ ընթացքում մի քանի օրով
գնացի Ժելեզնոպոդսկ, որտեղից վերադարձա այսօր միայն և
ստացա ձեր նամակը: Իհարկե, դա ինձ շատ ուրախացրեց, ինչպես
և միշտ:

Ես հաճախ էի մտաբերում ձեզ և շատ անգամ ձեզ տեսնելու
բուռն ցանկություն էի ունենում: Ի միջի այլոց, ես հույս ունեի ձեզ
հանդիպել Կիսլովոդսկում (հիշո՞ւմ եք, դուք ասում էիք, որ գուցե
այնտեղ կլինեք): Հիմա կտեսնվենք Մոսկվայում: Ե՛րբ եք մտադիր
Մոսկվա գնալու: Գրեցեք: Դա ինձ շատ է հետաքրքրում: Ես
կգնամ, հավանաբար, օգոստոսի սկզբներին:

Հարցնում եք գրքիս հաջողության մասին: Նրա մասին
հայտնվեցին մի քանի՝ ընդհանուր առմամբ շատ բարենպաստ
գրախոսություններ ու հոդվածներ: Ի միջի այլոց «Մշակ» լրա-
գրում և Պոլսի թերթերից մեկում շատ մեծ հոդվածներ³ եղան:
Նյութականի տեսակետից դեռ չգիտեմ ինչպես է: Համենայն դեպս

կարծում եմ, որ գիրքը վատ չի վաճառվի, որքան որ կարող է վաճառվել հայերեն գիրքը, որի ընթերցող կոնտինգենտը շատ սահմանափակ է, և գրքի վաճառքն էլ քիչ է զարգացած. շատ քաղաքներում, որտեղ շատ հայեր կան, հատուկ հայկական գրախանութներ չկան, գրքեր չեն վաճառվում:

Իսկ գրքի նյութական հաջողությունը պակաս կարևոր չէ, քան մյուսը: Վերջ ի վերջո լավ, իսկական գրական գործիչը պետք է հարուստ մարդ լինի, այլապես դժվար է, և ոչ միայն մեղանում, որտեղ գիրքը չի կերակրում, այլև մեծ ժողովուրդների մեջ, որտեղ վերջ ի վերջո փող են վաստակում այնպիսի «գորողները», ինչպես Վերբիցկայան⁴ է, իսկ իսկականներից քչերն են երջանիկ: Բայց այս բոլորը հետաքրքիր չէ: Թողնենք:

Դե, ինչպե՞ս եք ապրում դուք, Անտենկա: Ի՞նչ եք անում:

Անցյալ նամակումս մի այսպիսի արտահայտություն կար. «Պարզվում է, որ դուք կարողանում եք արագ մոռանալ, դուք երջանիկ մարդ եք» (դա այն նամակում էր, որ չէի ուղարկել):

Մի՞թե իրոք այդպես հազվադեպ եք մտաբերում Վահանին: Ավելի հաճախ մտաբերեք: Շուտով եկեք Մոսկվա, և մեզ համար լավ կլինի:

Ձեր նամակը կարդալուց հետո վրաս նիրհ եկավ: Դա ժամը վեցին էր, ճաշից հետո⁵, Կիսաքուն՝ ես տեսնում էի ձեզ: Ափսոսացի, որ արթնացա: Այնպե՞ս լավ էի զգում:

Աղաչում եմ ձեզ, շուտով եկեք Մոսկվա: Գրեցեք:

Համբուրում է ձեր Վահանը:

Մի բարկացեք այս նամակի համար, շատ եմ խնդրում ձեզ: Գրեցեք, որպեսզի գիտենամ, որ չեք բարկանում:

Վ.

32. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1912, 7 օգոստոսի, Ստավրոպոլ

Սիրելի Անտենկա

Այսօր պարզվեց, որ մինչև օգոստոսի 22-ը պետք է Ստավրոպոլում մնամ: Շտապում եմ հայտնել այդ մասին, որպեսզի այն

նամակը, որ գրում եք ինձ, այստեղ ուղարկվի և ոչ թե Մոսկվա-
Անցյալ նամակս խելացնոր ստացվեց, մի բարկացեք: Ես կուզե-
նայի, որ ձեր մեջ էլ լինի գեթ մասնիկն այն բանի, որը փոթոր-
կում՝ է ինձ: Դե, ինչպե՞ս եք ապրում: Ի՞նչ նորություններ կան,
սիրելի Անտենկա: Այստեղ ոչ մի նորություն չկա: Գրեթե ամեն
օր լինում եմ թատրոնում, այստեղ բավական օրինավոր դերասա-
նական խումբ կա: Այսպես եմ սպանում ժամանակս: Համարյա
ոչինչ չեմ անում: Աշխատել չեմ կարող: Հա՛, Մոսկվա գնալս
ուշանում է զինվորական ծառայության պարտքի պատճառով: 22-ին
ինձ պետք է բժշկական քննության ենթարկեն: Բայց շատ կուզե-
նայի շուտով ընկնել Մոսկվա և... հանդիպել Անտենկայի հետ և
այնպես անել, որ նրա համար էլ, ինձ համար էլ լավ լինի, ինչպես
մի ժամանակ՝ վաղուց-վաղուց... Իսկ ի՞նչ է մտածում և անում
Անտենկան... Ինչպե՞ս են նրա գործերը: Նա ե՞րբ կգնա Մոսկվա:
Այդ ամենը շատ հետաքրքիր է: Թող այդ ամենի մասին նա գրի:
Ինձ շարունակ թվում է (չգիտեմ ինչու), որ նա ունի մեկը, որի
պատճառով ինձ հաճախ բոլորովին մոռանում է: Ես ամենևին
խանդոտ չեմ, բայց ցավս գալիս է, որ ինձ մոռանում է սիրելի
Անտենկան, որի հետ չէ՞ որ մենք վաղեմի բարեկամներ ենք,
ճիշտ չէ՞: Սպասում եմ նամակների: Մեծ, լավ, հանգամանալից
նամակներ:

Առայժմ: Բարև արեք Մարթային, Դոդային և ձերոնց բո-
լորին՝ Վահան Տերյանից, որը հղում է իր համբույրներն ու լավա-
գույն ցանկությունները և մնում է անփոփոխ ձեր

Վաճաճը:

Վեուլենին թարգմանեցեք այնպես, ինչպես ենթադրում էիք և
եթե հասցեներ, ուղարկեցեք²: Ասենք, դա շտապ չէ: Եթե ժամանակ
չունեք, պետք չէ:

33. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

1912, 7 օգոստոսի, Ստավրոպոլ

Սիրելի Յուլակ

Ամբողջ ամառվա ընթացքում չկարողացա քեզ մի նամակ
գրել: Դու էլ, չգիտեմ ինչու, լռում ես, ոչ մի լուր չես տալիս քո

մասին: Ի՞նչպես ես, ինչպես են գործերդ, ի՞նչ ես անում, ի՞նչ մտադրություններ ունես և այլն: Գուցե նեղացե՞լ ես ինձնից նամակ չգրելուս համար... Այնպես եմ ծուլացել, որ ոչ ոքին մարդավարի նամակ չեմ կարող գրել, նույնիսկ իմ գործերի մասին մի երկտող գրելու ծուլանում եմ: Ահա այդ պատճառով քեզ էլ չեմ գրել այսօրան ժամանակ, թեև ասելիքներ ունեմ: Բայց այս ըոպեիս էլ ուզում եմ գրել, բայց հավաս չկա իսկի գրելու — եթե տեսնվեինք, ժամերով խոսելու բան կգտնվեր, իսկ գրել չեմ կարողանում: Ամառս գրեթե ոչինչ չկարողացա անել բացի «Բերտա Գարլան»-ի թարգմանությունը, որը նույնպես անհավաս եմ կատարել: Ինքս էլ չեմ հասկանում ի՞նչ է պատահել ինձ: Այժմ զբաղված եմ զինվորագրության հարցով: Պետք է բժշկական քննության ենթարկվեմ — տեսնենք դրանից մի բան պիտի դուրս գա՞, թե՞ ոչ: Ինչպե՞ս է քո զինվորագրության հարցը:

Ի՞նչ է անում Վարյան, ձեր փոքրիկ աղջիկը:

Գրիոր, սիրելի Ցուլակ, մի սպասիր անպատճառ իմ նամակներին — գուցե եթե դու գրես, ես էլ տրամադրվեմ ու գրեմ ավելի մարդավարի նամակ: Ամսի 22—23-ին կգնամ Մոսկվա: Գրիոր տեսնենք ո՞ւր ես, ի՞նչ ես անում, ի՞նչպես ես: Թե՞ դու էլ իմ օրին ես — չի՞ր գրվում:

Սուսաննան բարեւում է քեզ, Վարյային և դստրիկիդ:

Իմ բարեւը ձերոնց բոլորին:

Քո Վահան

Գրի՛ր, մի՛ ծուլանա: Այժմ նույնիսկ հաստատ չգիտեմ ո՞ւր ես դու:

34. Ա. ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻՆ

1912, 12 օգոստոսի, Ստավրոպոլ

Հարգելի Արմենուհի

Մոսկվայից հեռանալիս Ձեզ գրել էի, սակայն մինչ այժմ ոչ մի լուր չունեմ Ձեզանից: «Առակս ի՞նչ ցուցանե՞ս: Ի՞նչ է պատահել Ձեզ: Միայն երեք բան կարելի է ենթադրել՝ 1) որ հիվանդ եք (բայց

չեմ կարծում, որ այսքան ժամանակ հիվանդ լինեիք և այնպիսի հիվանդ, որ չկարողանայիք մի երկտողով լուր տալ Ձեր բարեկամին), 2) որ սիրահարված եք և այնքան թունդ, որ ամեն ինչ մոռացել եք, ուրեմն և ինձ (բայց ես կարծում եմ, որ դարձյալ կարող էիք գրել — թեև ո՞վ գիտե...), 3) որ ինձ բուրդովին մոռացել եք և չեք էլ ուզում հիշել (դա արդեն ամենից վատն է, դրա համար գրում եմ այս նամակը և հիշեցնում Ձեզ, որ այս «վար անցած Ստավրոպոլում» ապրում է Ձեր բարեկամը, որի անունը Վահան է և դեպի որը Դուք առաջ ավելի ջերմ ու բարեկամաբար էիք վերաբերվում, այնպես չէ...):

Ես վաղուց այստեղից փախած կլինեի, եթե զինվորագրության հարցը չլիներ (այստեղ ինձ պիտի բժշկական քննության ենթարկեն, և ես հույս ունեմ, որ ազատվիմ, թեև ո՞վ գիտե ինչ կլինի: Նորերս ինձ առաջարկեցին Լազարյան ճեմարանում ուսուցչության պաշտոն (թեև ոչ պաշտոնապես)¹: Հարցը բաց է մնում դեռևս: Վերը հիշածս զինվորագրության խնդիրը խանգարեց ինձ Կովկաս գալու, թեև շատ էի ցանկանում: Այստեղ ես ամեն ինչից կտրված եմ և նույնիսկ հայերեն թերթեր չեմ տեսնում: Ի՞նչ կա, ինչ չկա: Շուտով լույս կտեսնի մեր «Պանթեոն»-ի հրատարակությամբ Շնիցլերի Երկերի I հատորը, որ տպվում է Մոսկվայում²: Ե՛րբ պիտի Ձեզ տեսնենք Մոսկվայում: Ինչ լավ կանեիք, եթե վեր կենայիք ու գայիք: Մոսկվա կգնամ ամսի 23—24-ին, այնպես որ, քանի այստեղ եմ, կուզեի Ձեզանից մի լուր ստանալ: գոնե եթե մի լավ ու երկար նամակ չեք կարող գրել: Նորերս նամակ ստացա Ավոյից, որ Վիեննա է գնացել: Մի քիչ այս հոգսերից ազատվեինք, մենք էլ գնայինք տեսնեինք այդ Արևմուտքը: Ինչպե՞ս եք կարծում Դուք, լավ կլիներ, այնպես չէ՞:

Ամառս գրեթե ոչինչ չեմ արել, բացի մի թարգմանությունից Շնիցլերից⁴ — «Պանթեոն»-ի համար. ի՞նչ եք անում Դուք, ինչպե՞ս եք — գրեցեք:

Ողջ եղեք: Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

Ставрополь губернский, Центральная гостинница
Вагану Терьян

Ձեր Վահան

1912, 13 օգոստոսի-

Սիրելի Անտենկա

Ձեր նամակն ստացա և, կարդալով, երկար ժամանակ տրտում էի ինչ-որ տարօրինակ (թեև ինձ տարիներե ի վեր ծանոթ) տրտմությամբ։ Դա մի տեսակ մեղմ, համակերպված, հեզ, թերևս նույնիսկ ուրախագին թախիժ է, որը մեր մեջ ծնվում է, երբ անձնատուր ենք լինում հուշերին կամ երբ լսում ենք լավ տխուր երաժրտություն։ Այդ թախիժի ժամանակ քեզ ազատ են զգում և ոչինչ չեն սպասում և ոչնչի համար չեն ավստոսում։ Այնպե՛ս տխուր ու լավ է։ Եվ մեկ էլ ձեր նամակում մի նախադասություն կար, որին երկրորդ անգամ եմ հանդիպում՝ «ես մեռած եմ, միայն իմ մարմինն է ապրում»։ Ծշմարիտ, դա այնքան ծանոթ միտք է, որ նույնիսկ մի տեսակ տարօրինակ զգացի, որովհետև դա ձեզնից լսում եմ երկրորդ անգամ, իսկ իմ մեջ այդ բացականությունը ես լսել եմ հազար անգամ։ Եվ ահա այդ հավերժական շշուկից այն մասին, որ ես մեռած եմ, որ ես մեկի ստվերն եմ, որը մի ժամանակ ապրում էր, մի տեսակ տարօրինակ եմ զգում՝ լավ և տխուր։ Այդ պահերին զգում եմ ինչ-որ ազատություն, խանդաղատագին հնազանդություն և «մեղմություն»։ Եվ հանկարծ շուրջս եմ նայում և տեսնում եմ նոր ծլած խոտը և տարօրինակ եմ զգում՝ ուզում եմ լալ այդ թախիժի ուրախությունից։ Եվ հանկարծ տեսնում եմ արևը և փողոցում մի ցնցոտիավորի, և դա ինձ համար ուրախալի ու սիրելի է։ Կարծես թե հարություն ես առնում, բայց հարություն ես առնում մի այլ տեսակի կյանքով, ապրում ես ինչ-որ այլ տեսակի զգացմունքներով, սրված ու նուրբ, ես կասեի՝ «երաժշտական» զգացմունքներով։ Կարծես թե քո մեջ երգում է մի բան, կարծես թե ամեն ինչ լուսավորված է մի այլ տեսակի լույսով, և՛ լուսամուտիդ առջևի բարդիները, և՛ խղճուկ տնակը, և՛ նստիքի վրա ննջող կառապանը, և՛ դու ինքդ, դու ինքդ։ Եվ ահա այդ ընդհանրին հոգիդ պոռթկում է դուրս, ուզում ես բացահայտել այն երգը, այն «երաժշտականությունը», որը հնչում է հոգումդ, և բաներ չկան դրա համար։ Ահա այդ պահերին զգում եմ, որ հարկավոր է երաժշտություն, և միայն երաժշտությունը կարող է արտա-

հայտել դա: Այդ բուսականներին ես զգում եմ, որ հասկանում եմ երա-
 ժրշտությունը, երաժշտության հոգին (բայց ոչ «պաշտոնական»—
 եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, ոչ «ձևական» երաժշտու-
 թյունը): Չէ՞ որ հոգին ինքը երաժշտություն է, միևնույն է, հոգին
 մեռած է, թե կենդանի: Ծվ ինձ թվում է, թե չկա օբյեկտիվ երա-
 ժրշտություն: Երաժշտությունը իմ հոգին է, որին ինչ-որ հրաշքով
 ես լսում եմ: Իսկ եթե երաժշտության մեջ ես չեմ լսում իմ հոգին,
 նշանակում է, որ դա արդեն երաժշտություն չէ: Ահա թե ինչու
 երբեմն որևէ նշանավոր սիմֆոնիա ինձ չի հուզում, իսկ «Երգե-
 հոնիկը աշնանային եղանակին» խելքահան է անում: Շատ եմ
 մտածել այդ մասին, բայց լավ է թողնենք այդ, որովհետև վախե-
 նում եմ ձեզ ձանձրացնել այս փիլիսոփայությամբ: Բայց, համե-
 նայն դեպս, մտածեցեք այդ մասին, ճշմարիտ, շատ կուզենայի,
 որ ինձ հասկանայիք: Ահա այդպիսի մտքերով և ապրումներով ես
 գրում եմ այնքան հեռու և, ինձ թվում է, նույնիսկ խորը, որ արդեն
 իրականության մեջ ինձնից մնում է միայն ինչ-որ մեխանիկական
 բան, այսինքն՝ ես չեմ լինում, հոգեպես բացակայում եմ, և խո-
 սում են շրթունքներս, իսկ հոգիս լուռ է և մտքերս հեռու: Ահա դա
 է պատճառը, որ այդպես հաճախ ես դուրս եմ տալիս, ինչ որ
 խելքիս փչեց, չէ՞ որ այդպիսի պահերին դա կարևոր չէ, և մարդիկ
 շատ հաճախ ինձ համարում են հիմար կամ տափակամիտ: Ասենք,
 ի՞նչ իմանաս, գուցե և նրանք իրավացի են: Բայց իմ զգացողու-
 թյունն այդպիսին չէ և, ճշմարիտ, երբեմն ինձ համար այնպես
 ծանր է լինում, որ ինձ չեն հասկանում: Չէ՞ որ իմ հոգին ընունակ
 է այնպիսի մաքրության, որի մասին «ողջախոհ խելոքներն ու խե-
 լոքուհիները» հասկացողություն իսկ չունեն: Սա ձեզ ասում եմ
 ոչ թե ինքնագովության համար, այլ նրա համար, որ վճռելով ան-
 կեղծ լինել, չեմ ուզում սուտ ասել իմ ապրումների և զգացմունք-
 ների մասին: Ահա այդ առանձնությունը ինձ համար պարզ է
 դարձնում այն, ինչը շատերին թվում է չափազանց բարդ ու սար-
 սափելի: Ահա, օրինակ, ձեր Մարթան ինձ խկապես համարում է
 աստված գիտե թե ինչ: Դա ինձ համար շատ ցավալի է, առավել
 ևս, որ նրա մասին միշտ լավն եմ լսել ձեզնից, և ես ինքս էլ նրան
 շատ լավ աղջիկ եմ համարում: Բայց գոնե դուք, իմ սիրելի բարե-
 լամ, իհարկե իմ մասին այդպիսի վատ կարծիքի չեք, չնայած

ման ինչի, ճիշտ չէ՞: Դրա համար պինդ սեղմում եմ ձեր ձեռքը՝
հղում եմ լավագույն, լավագույն ցանկություններս:

Ձեր վաճաճ

Ողջուն Մարթային և ձերոնց բոլորին:

Ես Մոսկվա կգամ օգոստոսի 22—23-ին: Եթե շատ չձգձգեք,
ս դեռ այստեղ ձեզնից նամակ կստանամ, և դա, իհարկե, ինձ
ուրախացնի: Հուսով եմ, Մոսկվայում շուտով կհանդիպենք:

Սուսաննան ձեզ բարևում է: Ձեր ողջունը ես նրան հաղորդեցի:
Մնացածի մասին կխոսենք Մոսկվայում: Ամենայն բարիք:

Վաճաճ

36. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1912, 30 սեպտեմբերի.

Անտենկա

Ներեցեք տեսարակը փշացնելուս համար: Այդ ինչու՞ չեք երե-
ւում: Մտածում էի երեկ անցնել ձեզ մոտ, բայց ուշացա: Իսկ
յսօր մտադիր չէի, և ահա անցա: Իսկ դուք տանը չեք: Ահա թե
սնն ինչ է: Ինձ փող է հարկավոր. եթե ձեզ մոտ ճարվի, խնդրում
է, վարկավորեցեք մի քանի ռուբլի (սկսած 3 ռուբլուց)¹: Ամսի-
կին ես ստանում եմ, բայց վաղը տոն է, նշանակում է, մյուս
օր, այսինքն ամսի 2-ին, կվճարեմ լրիվ և եթե ուզում եք, տո-
ւսներով, միայն օրենքով նշված սահմաններում (12 %-ից ոչ
սրժր): Բայց բանն այն է, որ փողի համար ես չեմ կարող անց-
ել, ուստի խնդրում եմ, որ բերեք, եթե լինի, իսկ եթե չլինի, հա-
նայն դեպս անցեք մեզ մոտ, ես ձեզ վաղուց չեմ տեսել:

Վաճաճ.

1912, 18 հոկտեմբերի, Մոսկվա

Մեծահարգ պարոն Վրույր

Մեր բարեկամ պ. Մատուրյանը հայտնեց ինձ, որ Դուք մտադիր եք վերսկսելու «Հուշարար»-ի հրատարակությունը, միևնույն ժամանակ ցանկություն հայտնեց, որ ուղարկեմ Ձեզ նրա կենսագրության վերաբերվող նյութերը, որ ես հավաքել էի նրա հորեւյանի ժամանակ ուսանողական Հայրենակցության¹ հրավերով՝ բանաստեղծի մասին մի ռեֆերատ կարդալու համար։ Բոլոր նյութերը, նմանապես և իմ հոգվածը Մատուրյանի մասին, ավելորդ համարեցի ուղարկելու և ժամանակ էլ չկար (որովհետև շատ երկար բան կլինեի, մի բան, որ Ձեզ համար էլ ցանկալի չէ, անշուշտ), ուստի գրի առա մեր բանաստեղծի կյանքի գլխավոր դեպքերը և ահա ուղարկում եմ Ձեզ։ Օգտվեցեք ինչպես կամենաք—կարող եք կրճատել, վերջապես, եթե ուզում եք այդ նյութից օգտվեցեք և գրեցեք ինքներդ, մի խոսքով իմ ցանկությունն է կատարել Ձեր և Մատուրյանի խնդիրքը։ Եթե այդ «Կենսագրական նկատողությունը»² տպեք, խնդրում եմ անունս շղենք տալը, որովհետև ես, ճիշտն ասած, ինքս գոհ չեմ այդ նկատողությունիցս և չէի ուզենալ ստորագրել այն, իսկ հիմնավոր կերպով մշակելու և այնպես ուղարկելու ժամանակ չեղավ — հիվանդությունս խանգարեց։

Ուղարկում եմ նաև երկու թարգմանական բանաստեղծություն Վալերի Բրյուսովից «Հուշարար»-ի առաջիկա Ձ-ի համար³։ Արդ, ցանկանում եմ Ձեզ կատարյալ հաջողություն։

Ընդունեցեք հարգանքս և բարևներս։

Վահան Տերյան

Հասցես՝ 3-я Тверская Ямская,
д. Бородина, кв. 29, Вагану Терьян

1912, 19 նոյեմբերի, Մոսկվա

Սիրելի Յուլիա

Վաղուց է քեզ չեմ գրել։ Վերջերս վրաս մի զարմանալի թրմ-
րություն է իջել։ Հավաս չկա գրելու ոչ ոքին և ոչ ոքին չեմ գրում։
Զորս ամիս է Ավոյին չեմ կարողանում մի պատասխան նամակ
գրել։ Խնչ խոսք, որ գրելու բան, քեզ գրելու, միշտ էլ լինում է,
բայց, ասում եմ, չի գրվում։ Ոչ միայն նամակ չի գրվում, այլ
առհասարակ, թեև «առհասարակ» էլ գրելու բան գլխումս շատ կա։
Ինչևէ՛ քո մեծ նամակում խոսել ես «Գարուն»-ի մասին և, ի միջի՛
այլոց, գրել ես, թե ինչո՞ւ խմբագրությունը («Գարուն»-ի) իր կար-
ծիքը փոխել է այժմ քո հոդվածի՝ մասին (հասարակական կար-
ծիքի ազդեցության տակ)։ Զգիտեմ ո՞ւմ է վերաբերվում այդ,
համենայն դեպս я не повинен в этом. Հոդվածիդ մասին կարծիքս
չեմ փոխել։ Մինչև օրս էլ քո մի քանի հայտարարությունները
(օրինակ, ազգայինի և ապազգայինի մասին, Ահարոնյանի մեծ
ռաղաքացի լինելու մասին, նրա հումանիստության մասին, վեր-
ապես քրիստոնեության մասին, սիրո մասին) համարում եմ մա-
սամբ РОЛОСЛОВНЫМ, մասամբ սխալ և այժմ ավելի քան առաջ
շտնում եմ, որ հոդվածդ շատ ավելի հաջող կլիներ (ընդհանուր
առմամբ չէ՞ որ ես հոդվածդ հաջող էի համարում, եթե հիշում
ես), եթե մի քանի բան դուրս հանեիր, եթե խմբագրությունը մի
օրվ ավելի կարգին խմբագրություն լիներ և ոչ այսպիսի «կոնգլո-
մերա»։ Թեև ես քեզ ավելի տաղանդավոր ու բարձր եմ համա-
րում, քան քո պրոտեժե Մազմանյանին², սակայն կարծում եմ
չու, վերջ ի վերջո, նրա նման անհաշտ չէիր լինի և փոփոխություն
թույլ կտայիր հոդվածումդ։ Ուրիշ բան է առանձին գիրքը, ուր հե-
ղինակը, թեկուզ ի վնաս իրան, տպում է այն, ինչ ուզում է, ուրիշ
բան է ժողովածուն կամ ժուռնալը։ Այնպես չէ՞։ Մի բան էլ եմ
ուզում ասել քեզ այդ մեծ նամակիդ առթիվ։ Ո՞վ Ցուլակ, շատ մի
իզևորվիր սեմինարիստների (թեկուզ համալսարանավարտ, թե-
լուզ «ճայտոնի») գովեստներով։ Քննադա՞տ, քննադատորեն նայիր
այդ ամենի վրա։ Ես չեմ ուզում քո ոգևորությունը թուլացնել—
այժմ լիցի, побольше бы այդ փրկարար ոգևորությունից, по-

БОЛЬШЕ! Միայն Աստված չանի, [որ մեծամտանաս, ոչ, չեմ կարծում, որ այդպես լինի, այլ միամտվես և (մի անընթեռնելի բառ—Վ. Պ.)], որովհետև երբ կտեսնես, որ այդ գովեստներն ու «փառքը» 2 ու 37 կոպեկ չարժեն, այն ժամանակ քեզ չգնահատված հանճար կզգաս և [կգազազես, որ հատկապես հասարակական գործչին և գրողին բոլորովին սազական չէ]։ Վախենում եմ ես անչափ ոգևորությունից, վախենում եմ, որովհետև հեղափոխությունից հետո ռեակցիա է լինում, ավա՜ղ։ Իսկ մեր այս «աճեցատառ», «անուղի», «մոլոր ու մուլ» օրերում հարկավոր է ամենից շատ պողպատի կարծրություն և հաստատություն։

«Մշակ»-ում գրած հոդվածներդ չհավանեցի, սիրելիս, նրա համար, որ մի տեսակ ինքնարդարացման նման բան կա դրանցում և էպպես հարցերը չես շոշափում, թեև գուցե դա նրանից է, որ հոդվածդ կրճատել են։ Հիմա, սիրելիս, պատրաստվիր հետևյալ ավանախի համար, վասնզի այժմ չորս գիրք ապաճովված կարելի է համարել։ Բուդաղյանը խոստանում է տարեկան 2000 ու «Պանթեոն»-ին և «Գարուն»-ին այն պայմանով, որ տարեկան 4 գիրք տպենք. այս երկու օրս գնալու ենք նրա մոտ և առաջարկելու, որ երկու տարվա ընթացքում տա 5000 ու (որ Մամիկոնյանի ասելով նա կտա — տարեկան 500 ու ավել, քան ինքն է առաջարկել), և որ այդ փողը տա по мере надобности, այսինքն ոչ թե ամեն գրքի համար, այլ այնպես, որ առաջին գրքերը հրատարակենք, հոնորարը տանք և արդեն հետո, երբ գրքերից փող կստանանք, հետևյալները հրատարակենք այդ փողով։ Զգիտեմ հասկացա՞ր, թե՞ չէ։ Ինչևէ, այդ 500-ով հրատարակվելու է 8 գիրք երկու տարվա ընթացքում՝ չորս գիրք «Պանթեոն»-ի, չորս «Գարուն»-ի։ Причем позволь похвастаться — Մամիկոնյանը եկել էր ժողովին («Գարուն»-ի) և ասաց, որ եթե ես ու Մակը ուզենանք, նա մեզ կտա, իսկ «Գարուն»-ին՝ ոչ, այդ ժամանակ Մատուրյանը (պոետ) корчился, как Мефистофель—да-с! Տեսնո՞ւմ ես ինչ է «Պանթեոնը», знай же наших сд! Таким образом մենք ունենք 2500-ական ռուբլի սուբսիդիա։ Радуйся и веселись! Շուտով ձեռնարկում ենք Շնիցելերի II հատորին—ապա Հաուպտմանին ու Լերմոնտովին³։ Այժմ մտածում ենք հետագա գրքերի մասին։ Հա, պիտի ավելացնեմ, որ Բուդաղյանը 2000-ական ռուբլի (տարեկան) առաջարկել էր առանց որոշելու տարիների թիվը. ուրեմն դա կա-

րող է և 5—6 տարի տեւել, այնպէս որ մենք գուցե [մի] շարք գրքերի ապահովութիւն ունենանք և ոչ միայն այդ 4-ական գրքերը: Գրիւր տեսնենք ի՞նչ ես պատրաստելու «Գարուն»-ի հետևյալ գրքին, որ ուզում ենք տպագրութեան հանձնել հենց որ հոգովածները լինեն և գարնանը լույս ընծայել, ինչպէս և Շնիրցիերի 2-րդ հատորը, որ արդեն սկսում ենք թարգմանել:

Ես զարմանում եմ, որ դու խրախուսում ես Օնիկի հիմարութիւնները:

[Այդ ապուշը տարին կկորցնի և այն ամենից, ինչ հնարել է: կամ նրան ներշնչել են, ոչինչ չի ստացվի: Մտածիր,— ախր, նախ, նա երբեք չի բռնի կոնկուրսային քննութիւն. այդ անգրագետ տիպը, նա ինչպե՞ս չի հասկանում այդ, և դու էլ խելքի չես բերում: Երկրորդ, նա, ըստ երևույթին, երևակայում է, որ եթե ավարտի Կիևի պոլիտեխնիկումը (Մոսկվայի գյուղատնտեսական ինստիտուտը նա երբեք չի ընկնի և չի ավարտի), ապա ամսիջապէս նրան կառաջարկեն կառավարել Աբամելիք Լազարեի կամ նրան նման մեկ ուրիշի կալվածքները: Մի խոսքով նրա գլուխը մտքում, որ չի կարելի այդպիսի բաներ անել: Ես ինքս կգրեի նրան, բայց չեմ ուզում հետը գործ ունենալ և խոսել: Միայն իմ կողմից հայտնիր նրան, որ ինքը գլաղա է:

Լավ կլինե՞ր եթե նրան համոզեիր, որ դեն գցեր այդ բոլոր ցնդաբանութիւնները և վերադառնար Մոսկվա՝ քննութիւններ տալու: Ախր մտածիր, մարդը կկորչի: Մի՞թե անհրաժեշտ է իրավաբանական ֆակուլտետ ավարտելով զբաղվել իրավաբանական պրակտիկայով: Զէ՞ որ միշտ էլ կհասցնի և կարող է ծառայութեան մտնել: Շատ բան է պետք քեզ գրել, զգում եմ, որ նամակս անկապ է, բայց ոչինչ չես կարող անել, այլևս չեմ կարող գրել: Բավարարվիր սրանով, Կարպ Բորիսիչը ներվայնանում է, մի տեսակ սոսկալի ապատիկ է դարձել (նա առաջ էլ ապատիկ էր) և ամեն ինչ ու բոլորին գրողի ծոցն է ճամփում]: Մատուրյանի պարտքի մի մասը (200 ռ.) վճարեցիք (երեկույթից եկած սրդուներով), մնացյալը ինչ պիտի լինի, Ալլահը գիտե միայն: Եթե կարող ես ահա թե ինչ արա. վերցրու «Посредник» գրախանութից 4մ գրքերը 100 կամ 150 օրինակ (լավ է եթե 150 վերցնես) և փաթաթիր ու պահիր մի տեղ, եթե կարելի է. գրախանութում ասա, որ այդ գրքերը հարկավոր են: Ուղարկում եմ КВИТАНЦИЯ-ն,

կվերցնես նորը Վահան Տեր-Գրիգորյանի անունով (Վահան Տերյան չգրեն): Բացի այդ, վերցրու գրքերիս հաշիվը, կպահանջես, որ քեզ ցույց տան մնացած գրքերը, որովհետև սովորաբար այդպես են անում (մեր Կարենոյի ասելով), հակառակ դեպքում կխաբեն: Փողը անհապաղ կփոխադրես հեռագրով՝ մեծ կարիքի մեջ եմ: Հասկացա՞ր: Եթե գրքերը վերցնելու հարմարություն չկա, թող մնան, բայց հաշիվը վերցրու և փոխադրիր: Եթե 50-ից քիչ է ծախված, առաջարկիր 35 % գուցե փող տան—լրացրու 50 ու հղիր: Մնացյալ գրքերի համար անդորրագիր վերցրու և ուղարկիր:

Առայժմ այսքանը:

Ողջ լեր: Հազար բարև քեզ և Վարյային և Նատիկին՝ իմ և Սուսանայի կողմից: Գրի՛ր:

Քո Վահան

Հասցես՝ Долгоруковская улица,
дом 15, кв. 60

39. Յ. ԽԱՆՁԱՐՅԱՆԻՆ

1912, 21 նոյեմբերի, Մոսկվա

Սիրելի Ցուլակ

Գրել եմ, որ գրքերիցս 100—150 օր. վերցնես¹: Մտածեցի տեսա, որ դա անհարմար կլինի: Մի վերցնիր: Աշխատիր մի 50 մանեթ ստանալ և իսկույն ուղարկիր: Եթե այդքան չհամաձայնես տալ (աշխատիր համոզել, որ տան, առաջարկիր գրքերս 30—35 տոկոս զեղչով), գոնե մի 30 ռուբլի անպատճառ վերցրու և ուղարկիր: Ուղարկիր հեռագրով, հասկանո՞ւմ ես:

Ողջ լեր: Վերջին նամակդ Պոլը կարդաց ինձ. դրա մասին հետևյալ անգամ: Բարեններով քեզ ու Վարյային:

Վահան

Սիրելիդ Յուսկ

Մեր Պատուոն երեկ տվել էր նամակդ կարդալու։ Կարողացի և մեծ ցանկություն ծագեց գրելու քեզ ընդարձակ նամակ։ Նստեցի գրելու և ըստ սովորականին չկարողացա մինչև վերջը հասցնել— ուժ չկա, չեմ կարողանում երկար գրել։ Բայց մի հարցի մասին, որ գործնական է (և դրա համար նրա մասին գրելը ավելի հեշտ), ուզում եմ գրել, մանավանդ որ այժմեական է և, որովհետև դու թյուրիմացության մեջ ես։ Օնիկի մասին է խոսքս։ Զարմանալի չէ՞ արդյոք, որ դու կարծում ես, թե մենք ինչ-որ վատ ցանկությամբ, կարծես թշնամաբար, «հախուռն հարձակում» ենք գործում նրա վրա։ Ամենից առաջ մի՞թե բացատրության կարիք ունի այն բանը, որ մեր հարձակումը բխել է մեր դեպի այդ հիմարը (այո՞, այո՞, կրկին անգամ «հախուռն» և համարձակ նույն խոսքը!) ունեցած լավ զգացմունքից։ Երբ այստեղից ուզում էր գնալ, եկավ մոտս և ասաց, թե Անահիտը՝ կանչել է և ինքը ուզում է գնալ։ Ես նրան ասացի, որ միտք չունի այժմ գնալ, սպասիր մինչև ծննդյան տոները և հետո կերթաս—գոնե մի քիչ կմնաս (նա ասում էր, որ ուզում էր գնալ Բաբու Երեմ օրով—սա խոթիր իրա աչքը, հասկանո՞ւմ ես)։ Ես պնդեցի, որ նա ինքն իրան խաբում է, որ եթե գնա, նա կմնա Բաբու Երկար և որ կամուսնանա (ես վկա ունեմ այս խոսքերիս—Սուսաննան, որը Օնիկի կողմնակիցն էր այն ժամանակ, գոնե համակրում էր նրան այդ գործում)։ Թե ո՞ր չափով է իրականացել կամ իրականանալու վրա է իմ մարգարեությունը, դու երևի ավելի լավ գիտես։ Իսկ առաջին մասը արդեն իրականացել է—դա փաստ է։ Ասենք երկրորդ մասն էլ իմ մեջ տարակուսանք չի հարուցանում։ Սակայն դա դեռ ոչինչ։ Ասա խնդրեմ, ինչ հիման վրա դու իբրև ընկեր կարողանում ես տալ քո օրհնությունը նրա ձեռնարկած ծրագրին (Գյուղատնտեսական ակադեմիա մտնելու)։ Այդ ի՞նչպես պիտի նա տա կոնկուրսի քննությունները, արդյոք դու մտածե՞լ ես դրա մասին։ Սերը ոգևորում է, այո, բայց հո չի կարելի ոգևորվել [ամեն մի հնարավորությունից վեր. ախր չի կարելի գրկել անընդգրկելին, ասել է Կուզման]։ Ինչպես պիտի այդ 27—28 տարեկան պատանյակը նորից այրու-

բեն սովորի (որովհետև* ախր ռուսերենն այդպե՛ս գիտենալով... Տե՛ր իմ, հո չի՞ կարելի մի քանի ամսում այնպես ուսումնասիրել ռուսերենը, որպեսզի բռնի կոնկուրսը, որը, չգիտեմ, արդյոք քեզ հայտնի՞ է, ամենագծվարներից մեկն է)։ Իսկ մաթեմատիկայի մասին չեմ էլ խոսում։ Գուցե նա ենթադրում է, թե այնտե՛ղ էլ նրան քննելու է «ընկեր Սեդաշևեր»², ինչպես արտահայտվեց մեր Պատյուն։ Բացի այդ, նա այստեղ այսպես թե այնպես տեղավորվել է, կամ, համեմայն դեպս, անկասկած կտեղավորվեր նյութական տեսակետից։ Իսկ ի՞նչ է մտածում անել հետո։ Արդյոք նա գիտի՞, որ հիմա հաշվառապատիկ դժվար է թողակ ճարելը, քան առաջ։ Արդյոք գիտի՞, որ Կարպ Բորիսովիչը կամ չի կարող, կամ ուժ չունի այդ անելու, որովհետև Մատուրի՝³ համար ճարեց վերջինիս վեցամսյա հացադուլից հետո, մեր անվերջանալի պնդումներից հետո և շատ մեծ դժվարությամբ։ Բա ինչպե՛ս պիտի ապրի Օնիկը։ Մտածե՛լ ես այդ մասին, և ինքն էլ մտածե՛լ է արդյոք։ Իսկ մտածո՞ւմ է նաև այն մասին, որ մի տարի կորցնելը նույնն է թե առաջվա ժամանակ երեք տարի կորցնելը։ Ինձ թվում է, որ 1) դու գերազնահատել ես Օնիկի ուժերը, նրա ընդունակություններն ու աշխատելու ընդունակությունները, 2) որ դու չես մտածել այն մասին, թե նա նյութապես ինչպես պետք է կարգավորի գործը։ Կամ թերևս որևէ բան ինձ անհայտ է։ Գուցե նա փո՛ղ է ճարել։ Ապա ինչո՞ւ էր գրել, թե տեղ է որոնում։ Դու զարմանում ես, որ մենք համարձակվում ենք ուրիշներին ուղի ցույց տալ, երբ ինքներս «սխալվել» ենք (մենք չենք սխալվել, մենք սխալվել ենք միայն գործնականում)։ Բայց ախր ճենց այդ պատճառով իրավունք ունենք ուղի ցույց տալ։ Մի՞թե փորձը քիչ բան է, այն էլ սեփական կաշվի վրա զգացած այսպիսի փորձը։ Ընդհակառակը, դու հոգուդ մեծ մեղք ես անում, համաձայնելով նրան, որովհետև նա հիմար է և չգիտե, թե ինչ է անում։ Ափսոս, որ չի կարելի այս ամենը քեզ ասել, որովհետև գրել չեմ կարող։ Բայց դու աշխատիր հասկանալ և խորհիր։ Ես շատ, շատ ցավում եմ, որ ստիպված եմ գրել։ Այդ առթիվ քեզ շատ բան կարող էի ասել։ Այո, տարօրինակ է, որ այդպես պաշտպանում ես նրա ինքնուրույնությունը։ Դա նույնիսկ ծիծաղելի է։ Ասացե՛ք խնդրեմ, որքա՛ն

* Այստեղից սկսած գրված է ռուսերեն։

պետք է այդ ինքնուրույնությունը: Դու գրում ես՝ «կարծես նա երեխա է»: Գիտցիր ուրեմն, որ միայն երեխաներն են վերաժողովում այն բանից, որ նրանց երեխա են համարում կամ հետնորդ վարժում են ինչպես երեխաների հետ: Եվ այդ բունտը (ընդվզում)*, Աստված վկա, ծիծաղելի՜ է: Հլա տեսեք, որքան կբարձրացնէ Օնիկին այն, որ նրան երեխա չհամարեմ: Ես շատ կուզենայի, որ իմ մասին որևէ մեկը հոգ տաներ և թող ինձ երեխա համարեր: Ասենք դրա մասին ինչ խոսենք, լավ է թողնենք: Մեկ էլ ահա թե ինչ: Օնիկյան ռեպերտուարի վերջին սեզոնի վերջին համարը: Նա Կարպ Բորիսովիչին գրել է, որ «նա Մոսկվայում ոչ ոքի չի թողել բացի Կարպ Բորիսովիչից»: Մեկ նա Պավլին էր գրում և հարկ չէր համարում գեթ հիշատակել մեր մասին (Վահան և Սուսաննա— նրա «հարազատ» Սուսաննան), չնայած բարև էր ուղարկում բոլորին՝ սկսած Հրաչիկից⁴ և վերջացրած քիչ մնալ հանրակացարանի բարապանով: Հիմա պարզվում է, որ, ըստ երևույթին, նա Պավլին էլ չի թողել Մոսկվայում: Ինչպիսի՜ Զայլը Հարություն է: Այդ ինչու՞ Կարպ Բորիսովիչին: Հետաքրքիր է իմանալ, ինչու՞: Ահա թե ինչու քեզ գրել էի, որ հաղորդես նրան, որ նա գլաղա է և հիմա էլի կրկնում եմ և եռակի կրկնում եմ: Ես գիտեմ, թե որտեղից սկսվեց այդ «ոչ ոքի չեմ թողել»-ը, բայց դա երկար պատմություն է: Մի բան պարզ է, որ այստեղ մեղավոր է նրա՝ Օնիկի, սահմանափակությունը և, ավա՜ղ, ոչ միայն մտավոր, որովհետև նա բոլորովին անհոգ է ուրիշների վիճակի նկատմամբ և, կարծում է, որ նրա հայտնվելուն պես մարդիկ պետք է մոռանան իրանց բոլոր տխրությունները, ձախորդություններն ու իրանց ողջ վիշտը և զվարճացնեն նրան: Դա գուցե և չգիտակցված, բայց եսասիրություն է: Դեպի նա ունեցած իմ վերաբերմունքը կոմենտարների կարիք չունի և հիմա իմ վերաբերմունքը պարզ է: Հիմա ինձ համար միևնույն է՝ թող գլուխը քարին տա: Թո՛ղ: Ես չէի ուզենա, որ դու մոլորվիր: Ողջ լեր: Շնորհակալություն փողի համար (գրքերի համար), որոնք այսօր ստացա: Առայժմ: Համբուրիր Վարյայի ձեռքը և բալիկիդ համբուրիր:

Սուսաննան բարևում է:

Քո Վահան

* Ընդգծված բառը գրված է հայերեն:

1913, 5 հունվարի, Մոսկվա

Թանկագին Յուլի*

Պետք է անկեղծորեն խոստովանեմ, որ այդպիսի հիմար նամակ, ինչպիսին քո վերջին նամակն էր, քեզնից չէի սպասում։ Ինձ համար սարսափելի վրդովեցուցիչ էր այդ նամակը կարդալը և դա ինձ բավական լուրջ հուզեց։ Սկսում եմ մտածել, որ մարդիկ գտնվելով միմյանցից հեռու, դադարում են ոչ միայն լսել և տեսնել միմյանց, այլև կարգին հասկանալ։ Ամենից ավելի ինձ զարացրեց քո հետևյալ ֆրազը^{*}։ «Ինչ վերաբերվում է քո տոնին, քո նամակից շնչող զայրույթին՝ ես չգիտեմ ինչ ասեմ։ Տեսնո՞ւմ ես, որ դու օբյեկտիվ չես եղել քո արտահայտությունների մեջ։ Սկզբից պարզ էր, որ քո մաղձը ինչ-որ հետին պատճառներ պետք է ունենա»։ Իմ «մաղձը» ավելի առաջ է եղել արքայի, քան «հետին պատճառները», հասկանո՞ւմ ես, որովհետև ես Օնիկի գործելակերպից «զայրացել» եմ սկզբից և, իհարկե, միայն նրա բարիք ցանկալով եմ հայհույն նրան։ մի՞թե սա բացատրության կարիք ունի, Աստված իմ։ Ի՞նչ է պատահել ձեզ։ Բայց Կարպ Բորիսովիչին գրած նրա նամակից հետո ես իրոք զայրացա և ինձ թվում է այդ չպետք է զարմացնի նույնիսկ քեզ՝ «ամենաօբյեկտիվիդ»։ Ինչ վերաբերվում է Օնիկից իմ «սառչելուն», դա քո կողմից սխալ է բացատրված։ Իհարկե, «tempora mutantur»¹, բայց Օնիկին ես վերաբերվում էի համենայն դեպս «տրագիցիոն» կարգով և երբեք չէի կարող կարծել, թե «սառն ընդունելություն» կարող է նշանակել այն, ինչ դուք ասում եք։ Որովհետև դուք, ըստ երևույթին, աչքաթող եք անում այն, որ ես էլ զուլուքուն ունեմ որպես «ի՛րն ի՛նքնին» և բացի Օնիկից, քիչ դառնություններ, հոգսեր ու մտքեր չունեմ։ Մի՞թե ես պարտավոր եմ և առավել ևս քո և Օնիկի առաջ դերասանություն անել, երբ ես տխուր եմ կամ ինձ համար տհաճ է, կամ ծանր, այո, ծանր։ Բայց չէ՞ որ, շնայած «սառն» ընդունելությանս, Օնիկի համար անում էի այն ամենը,

* Նամակը գրված է ռուսերեն։

^{**} Այստեղից սկսած մինչև «Բայց Կարպ Բորիսովիչին» բառերը գրված է հայերեն։

ինչ կարող էի: Միակ բանը, որ չէի անում — այն է, որ ամբողջ գիշերներով նրա հետ չէի շատախոսում և այնքան էլ սիրով չէի լսում նրա «գեղումները», որում նա շատ շուայլ էր, և առհասարակ էլ նա շուայլ է դրանում (օրինակ, նա Իոսիֆին գրել էր, թե ինքը «ապրում է Անահիտի հետ, այնպես, առանց մի ամուսնության» — սա արդեն զեղում չէ, նույնիսկ ստորություն է, հավատա ինձ): Ճիշտ է, ինչպես վերևում ասացի, ես նրանով այնքան շատ չէի զբաղվում, ինչպես առաջ, բայց ախր ծիծաղելի է այդ պահանջել ումից ուզում է լինի և ավելի ծիծաղելի է դրանում ինչ-որ վատ բան կամ ինչ-որ «սառեցում» կամ թշնամանք տեսնել: Քի՜շ վիշտ ու հոգս ունեմ: Մի՞թե ես էլ պետք է ամեն ինչում նմանվեմ Օնիկին և «գեղումներ» անեմ թեկուզ նրա առաջ: Իսկ որ շատ վիշտ ու հոգս ունեի, կարծում եմ կարելի էր հասկանալ և առանց «գեղումների» և այդ պատճառով ավելի շուտ ես կարող եմ նեղացած լինել, քան իմ մտերիմները: Եվ վիշտը, և հոգսերը, իհարկե, բոլոր իմաստներով և կենսական, և ավելի բարձր, ավա՜ղ թերևս Օնիկին միանգամայն անհասկանալի: Որպեսզի քեզ պարզ լինի, որ իմ «սառնությունը» բոլորովին այլ արմատներ ունեի, ես հարկադրված եմ քեզ ասելու, որ երբ Օնիկը մեկնում էր Մոսկվայից (անցյալ տարի, ծննդին), ես տենդագին փող էի որոնում, որպեսզի նրան տայի, բայց չգտա, և Սուսաննան նրան տվեց ամբողջը (ճիշտ է կոպեկներ՝ 2 թե 3 ռուբլի), ինչ որ ունեինք: Մի՞թե ես պիտի մեղադրեմ ինքս ինձ, որ չկարողացա փող ճարել: Եթե ես հաշվեի իմ ընկերների բոլոր «սառն» ընդունելությունները, հավատացնում եմ քեզ, բոլորին պետք է ջնջած լինեի ընկերներիս ցուցակից, այդ թվում, իհարկե, և քեզ: Բայց դա ես կհամարեի ամենասարսափելի էգոիզմ, ինչպիսին համարում եմ և Օնիկի վերաբերմունքը դեպի իմ «սառն» ընդունելությունը: Մարդկանցից միշտ ինչ-որ առանձին «գրկաբացություն» պահանջելը ես չեմ համարում իմ իրավունքը, դա եսասիրական է, նույնիսկ եթե այդ ասիլները երջանիկ են, բայց առավել ևս՝ եթե այդ մարդիկ ծանրաբեռնված են որևէ առանձին դժբախտությամբ կամ թեկուզ հոգսով: Եվ ես գտնում եմ, վճռականորեն պնդում եմ, որ Օնիկը ավելի քիչ, քան ընկերներիցս որևէ մեկը պետք է զանգատվեր իմ սառնության վրա: Ճիշտ է, ես նախատել եմ նրան նաև (վերջին անգամ) Բաքու մեկնելուց առաջ, բայց ես ինչ մեղք ունեմ, որ

նրան անհրաժեշտ եղավ մտնել Անահիտ Լիսինովայի² տարրական դասարանը, որպեսզի իմանար, թե «կարելի է նախատել բարյացակամությունից դրդված»—մի՞թե պարզ չէ, որ նա հիմար է ինչպես տասներեք խցան միասին վերցրած (как тринадцать пробок вместе взятых)։ Ինչ վերաբերվում է քո տեսությանը «բնական գիտությունների» մասին, ճշմարիտ, դա խիստ զվարճալի է և բնորոշ է քեզ։ Իսկապե՞ս կարծում ես, որ բնագիտությունը «Օնիկին կոմպոնենցի աշխատել»։ Եվ դու համոզված ես, որ ֆակուլտետը կարող է աշխատել սովորեցնել։ Հապա ինչո՞ւ բազմաթիվ ծուլլեր փախչում են բժշկականից։ Հապա ինչո՞ւ քեզ ավելի դուր է գալիս պառկել կամ քաղցր շատախոսել, քան զբաղվել «բնագիտությամբ»։ Իհարկե համապատասխան պայմաններ չկան։ Բայց, ավա՜ղ, սիրելի Ցոլակ, ես կարծում եմ (ինչ արած, որ այսպիսի սկեպտիկն եմ), որ, դժբախտաբար, այդ «պայմանները» երբեք չեն լինի, և ես ու դու շատ-շատ կկարդանք մյուս Տիմիրյազևի³ կամ թերևս նույնիսկ Լուսկևիչի⁴ մի երկու գիրքը (գուցե և Բալուշյանի⁵)⁶ և տեղն ընկած տեղը Չեխովի հերոսի նման կասենք՝ «իսկ դուք կարդացե՞լ եք Բոկլին»⁶։ Դա ինձ առանձնապես չի ուրախացնում։ Այնինչ եթե փորձես բաց անել, դե, ասենք, քրեական իրավունքի ուզածդ դասագիրքը (քի՞չ զանազան «իրավունքներ» կան ՔՈ սեփական մասնագիտության մեջ, չխոսելով զանազան այլ «իրավունքների» մասին—գրականություն, արվեստ, փիլիսոփայություն etc etc (ավա՜ղ շատ-շատ են այդ etc-ները), կտեսնես, որ տա Աստված մե՛ր առարկաները հաղթահարենք և մի քիչ հոտ քաշենք դրանց ազգակից առարկաներից։ Իսկ կարդալով Տիմիրյազևի³ (լավագո՞ւյն դեպքում) լավագիտակի ուսյալ տեսքով⁷ (մեր փիլիսոփայության դոկտորներ Իշխանյանների⁸ և այլ առանձնապես «գիտականորեն» մտածող սեմինարիստ-մարքսիստ-տգետների պես) տիմարություններ դուրս տալը, հավատացնում եմ քեզ, ձանձրալի և հիմար բան է, չխոսելով այն մասին, որ անվայել է միջակ-կանոնավոր մարդուն։

Ինչպե՞ս լուծվեց քո գործը. այս տարի ես չկարողացա շնորհավորել ոչ ոքի (գրեթե ոչ ոքի) տոները, ուստի առավել մեծ բավականությամբ հանձնարարում եմ քեզ համբուրել Վարենկայի գեղեցիկ ձեռքերը, բայց տես, չխանդես, որովհետև այդ ես ինքս կանեմ նրա հետ հենց առաջին հանդիպմանս։

Յանկաժ քեզ ամենայն բարիք և հաջողություն: Բարեներս
ձերոնց բոլորին: Չգիտեմ ինչու ցանկություն ունեցա ռուսերեն
գրելու, թող դա քեզ չշփոթեցնի, ես տրամադրված եմ միանգա-
մայն ազգայնորեն և հայ ժողովրդին (ինչպես և նրա լեզուն) չեմ
համարում աշխարհում վատթարագույնը:

42. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 14 հունվարի

Սիրելի Անտենկա

Մեզ մոտ տոներն անցան մի տեսակ արբեցման մեջ, և ես
ժամանակ չգտա ձեզ գոնե մի շնորհավորական բացիկ ուղարկելու:
Շատ տհաճություններ եղան ամեն տեսակ՝ և հետո վերջին օրե-
րը՝ մի ամբողջ շաբաթ ես էլ, Սուսաննան էլ հիվանդ էինք: Ընդ-
ամին, պետք է ասել, որ այդ ամբողջ ժամանակ դժոխային տրա-
մադրության մեջ էի: Ահա թե ինչու դուք ուշադրություն չպիտի
դարձնեք չգրելուս վրա: Գրում եք, թե ինչ-որ տեղ եք գնում: Էլի
ո՞ւր եք գնում: Խոչ է պատահել: Ավելի լավ է, եկեք, Անտենկա:
Մի անգամ, իսկապես, մի անգամ եղավ մի պահ, երբ ես շատ,
շատ էի ուզում տեսնել ձեզ և ձեզ հետ լինել: Կարծում եմ, այնու-
ամենայնիվ կգաք, որպեսզի ձեզ տեսնելու բավականությունը
պատճառեք ինձ, որովհետև ահա հիմա ձեզ տեսնելու այդ ցան-
կությունը բարձրանում է իմ մեջ... Սիրելիս, եկեք: Լսո՞ւմ եք:

Ինչպե՞ս են ձեր առողջությունը և գործերը: Խոչ նորություն-
ներ կան ձեր կողմերում: Ինչո՞ւ է լուել Դավիթ կոչեցյալ այդ շաբ-
աբարը: Նրան ի՞նչ է պատահել:

Այս րոպեիս ես շատ շտապում եմ գործով, բայց նամակս
հետաձգել չեմ ուզում, քանի որ գրելու ցանկություն է առաջացել:
Աստված գիտե, ինձ երբ կհաջողվի գրիչ վերցնել, իսկ դուք կարող
եք կարծել, թե ձեզ բոլորովին մոռացել եմ: Տեսնո՞ւմ եք, ոչ բոլո-
քովին: Շնորհավորում եմ ձեր և ձերոնց բոլորի նոր տարին և
հղում լավագույն ցանկություններս բոլորիդ, իսկ ձեզ առողջու-

թյուն հմ ցանկանում և ուրախություն։ Ծ՛րբ կգաք։ Գրեցեք։ Սուսաննան բարեւում է ձեզ բոլորիդ։ Դե, առայժմ, ամենայն բարիք։ Ինձ չմոռանաք։

Վահագն

43. Յ. ԽԱՆԶԱԿՅԱՆԻՆ

<1913, հունվար, Մոսկվա>

Սիրելի Յուլակ

Նամակդ, որին սպասում էի, ստացա։ Սպասում էի, որովհետև նախկին բաց նամակովդ հաղորդած լուրդ ինձ հետաքրքրել էր մեծապես։ Բացի այդ, Դավիթ Նորեկը (Անանունը) գրել էր Ալյոշային, որ իրան են հրավիրում խմբագիր։ Քո նամակները (իմ և մեր ընկերների անունով) ցրեցին ամեն կասկած։ Ես, ճիշտն ասած, սկզբում շատ ուրախացա և ոգևորվեցի, որովհետև, ահա, կարծես թե մենք սկսում ենք իրականացնել մեր նվիրական ցանկություններից մեկը, սակայն մի բան, որ ինձ առաջ (նամակիցդ առաջ) տարակուսանքի մեջ էր գցում, կրկին արթնացավ։ Ինչպե՞ս պիտի կարողանաս հաշտեցնել ինքդ քեզ և մեզ բոլորիս այն մարդկանց հետ, որոնք հրատարակության գլուխն են կանգնած։ Արդյոք թյուրիմացությունները առաջին օրերից իսկ չպիտի՞ սկսվեն։ Դու միամիտ մարդ ես, վախենամ ոգևորվես ու խորամանկ-հյուսված թակարդի մեջ ընկնես։ Սակայն մտածեցի, որ դուք չէիք կարող (թե դու, թե Դավիթը և այլք) այդ ամենը նկատի չառնել։ Անձամբ ինձ համար այդ ամենը այնքան վտանգավոր չէ, որքան ձեզ համար։ Նամակներդ նույն օրը հանձնեցի ընկերներին։ Գնացի Կյալի մոտ և այնտեղ խոսեցինք այդ հարցի շուրջը։ Նրանցից կստանաս նամակ։ Ինչ վերաբերվում է իմ աշխատակցության, ի՞նչ խոսք, որ իմ խմբագրած թերթում¹ ինձ համար գրեթե երջանկություն է աշխատակցելը (չնայած որ, ինչպես հայտնի է քեզ, շատ բաներում մենք տարբեր տեսակետներ ունենք և գուցե այդ բանը ավելի պարզվի գործի ընթացքում)։ Այդ տարածայնությունները նշանակություն չունեն, մյուսների հետ դու ավելի շատ ընդհարման

կետեր ունենա, ուրեմն եղիր իմաստուն որպես օձ և հանգիստ ու անաշաու: Ես չեմ կասկածում, որ պիտի շատ զգույշ լինես նյութերի ընտրության մեջ: Լավ է թերթը միայն լուրերից բաղկացած լինի, բան լցվի այնպիսի հոդվածներով, ինչպես մեր լրագրները:

Եթե թերթը ապագա ունենա (ինձ թվում է, որ եթե լավ դնես, անպատճառ կունենա), ես պատրաստ եմ ամենաեռանդուն աշխատակիցդ լինելու: Ասում եմ ապագայի մասին, որովհետև այժմ ես զբաղված եմ պետական քննություններով և չպիտի կարողանամ այնպիսի եռանդով աշխատել, ինչպես քննություններիցս հետո: Ի սեր Աստծո, զգույշ եղիր և ամեն եկողի համար մատչելի մի դարձնի թերթդ, չլինի՞ թե քրիստոնեական մեթոդ բանեցնես այդ հարցում և ամեն դուռդ ծնծողին բանաս—կկործանվես, մի լինիր Լեոնյանի² նման: Չնեղանաս այս նախազգուշացումիցս: Ես շատ եմ ուզում, որ Պու և քո թերթը կանգնած լինեք պատկառելի բարձրության վրա: Ուրեմն տացե Աստված, հաջողություն և ողջոյն:

Մի երկու խոսք էլ հոնորարի մասին. ես կուզեի, որ իմ բանաստեղծությունների համար նշանակես ամենաբարձր հոնորարը (միևնույն է թե՛ թարգմանական, թե՛ ինքնուրույն բանաստեղծություններիս համար): Ինձ թվում է, որ քո նշանակած «բարձրագույն» 10 կ. ես իրավունք պիտի ունենամ ստանալու, մանավանդ որ հաճախ չեն լինելու բանաստեղծություններ: Իսկ արձակի համար համաձայն եմ ստանալու այնքան, որքան մյուս աշխատակիցներդ կստանան: Բայց եթե քեզ հարկավոր լինի իմ ձրի աշխատակցությունը, ես պատրաստ եմ միշտ, և կարող ես ոչինչ չվճարել, հասկանո՞ւմ ես ինձ: Երկար չեմ ուզում գրել, աշխատիր այս խոսքերիս էությունը հասկանալ ինչպես հարկն է: Մեր Պառլոն մինչ այժմ դեռ չի եկել—ի՞նչ է պատահել այդ մարդուն. նամակ էլ չունեմ վերջերս, տեղն էլ չգիտեմ: Շուտով քչիւր մեր կողմերը, կարոտել եմ նրան, գործ էլ կա—մենակ ի՞նչ պիտի անեմ ես: Դրածդ թերթերը շատացա—Տեր-Պողոսյանի հոդվածը³—լավ կանես, որ ուղարկես կոմպլեկտի համար: Թերթն էլ ուղարկվելու ես մեզ, թե՞ ոչ: Շատ բարե կանես սիրելի Վարյային և ձերոնց: Պառլոյին եթե տեսնես, ասա շուտ անի գա, բավական է վերջապես, սպասելով մեռա: Բարեներս, իհարկե, նրան կհաջողվես ռեվերանսյուք հանդերձ: Մեր «տղերանցը» շփոթեցնում է այն

հանգամանքը, որ կան աշխատակիցներին մեջ նախկին դ.-եր (ինչպես դու ես գրում) Աթաբեկյան⁴ և այլն: Արդյոք չի՞ կարելի դրանցից խուսափել, կամ գոնե «պարալիզե» անել: Ես էլ եմ վախենում մի քիչ այդ բանից: Օրհնյալ լինես և ողջ:

Քո Վահան

Անցի, որ Օտարյանը այստեղ է, ներողություն, տիկ. Զոհրաբովան⁵:

44. Ա. ՎՐՈՒՅՐԻՆ

<1913, 6 փետրվարի, Մոսկվա>

Մեծահարգ պարոն Վրույր

«Հուշարար»-ի 2-րդ համարը չեմ ստացել: Հաճեցե՞ր ուղարկելու հետևյալ հասցեով՝

Долгоруковская, д. 15, кв. 60

Вагану Тернан

Москва

Հարգանք Վահան Տերյան

45. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 15 մարտի

Սիրելի Անտոնկա

Ձեր նամակն ստացել եմ: Շատ շնորհակալ եմ ձեզնից, որովհետև ես ինքս վաղուց պատրաստվում էի ձեզ գրել, բայց չէի համարձակվում առաջինը գրել: Իհարկե, ես համոզված եմ, որ չեք կասկածում իմ անկեղծ կարեկցությանը ձեր վշտին, ինչպես չպետք է կասկածեք իմ անխախտ բարեկամությանը, բայց և այնպես կուզենայի (և հիմա էլ ուզում եմ) մեկ անգամ էլ արտահայտել զգացմունքներս, համոզված, որ ինձ ավելի լավ կհասկանաք, քան կարող եմ արտահայտվել: Չէ՞ որ մի քիչ ճանաչում

եք ինձ, այնպես չէ՞, Անտենկա: Միևայ Դավիդովիչի¹ մահը ինձ խորապես վշտացրեց, ոչ միայն նրա համար, որ նա իմ լավ ծանոթն էր, ձեր հայրը, այլև նրա համար, որ նա ամբողջովին մի տեսակ առանձնահատուկ կերպով ինձ համար համակրելի ու սիրելի էր: Մեր հազվադեպ հանդիպումները իմ մեջ թողել են անշնչելի լուսավոր տպավորություն: Այդ կարճատև հանդիպումները, աննշան խոսակցությունները, ինձ միանգամից համոզեցին, որ գործ ունեմ առանձնահատուկ անձնավորության հետ: Գիտե՞ք, կան տաղանդ ունեցող, որոշակի գիտության, պոեզիայի, առհասարակ արվեստի ընդունակություններով օժտված մարդիկ, կան և մարդկայնության տաղանդով օժտված մարդիկ: Ես ուզում եմ ասել, որ, օրինակ, Պուշկինը տաղանդավոր բանաստեղծ է, իսկ Ն-ը՝ տաղանդավոր մարդ: Կարելի է լինել հանճարեղ գրող, կոմպոզիտոր, մաթեմատիկոս, բայց ապաշնորհ մարդ: Կարելի է գիտության ու արվեստի ոչ մի բնագավառում ընդունակություններ չունենալ, բայց լինել հաճախեղ մարդ: Տաղանդավոր գրողները զարդարում են գրականությունը, տաղանդավոր մարդիկ զարդարում են կյանքը: Ահա այդպիսին էի համարում ձեր հորը, բոլորովին անկախ այն բանից, որ նա ձեր հայրն է, այսինքն՝ իմ բարեկամի հայրը կամ ավելի ճիշտ՝ բարեկամներիս (ես չի՞մ սխալվում):

Մարդկանց մեծ մասը մեռնում է, մեր սրտում առանց որևէ հետք թողնելու. նրանք իրոք մեռնում են: Այնպիսի մարդիկ, ինչպիսին սիրելի, լավ Միևայ Դավիդովիչն էր, չեն մեռնում: Այդպես, օրինակ, ապրում է իմ մեջ, իմ սրտի մեջ, մայրս, որին մարդիկ թաղել են ուր-որ հեռու-հեռու գյուղի գերեզմանատանը: Հավատացնում եմ ձեզ, Անտենկա, մայրս մշտապես ինձ հետ է և նա ավելի շուտ չի մեռնի, քան ես: Սա մխիթարելու համար չեմ ասում: Թախծում եմ, ճիշտ է, բայց այնպե՞ս լուսավոր, հնազանդ ու մեղմ է իմ թախիծը, այնպե՞ս լուսավոր: Այնքան քիչ են մեր մեջ այդպիսի լուսավոր հետք թողնող մարդիկ: Բայց ձեր հայրը հենց այդպիսին էր: Որքա՞ն նա մեղմ էր, բարի, լուսավոր-լուսավոր: Ես այնպես վառ եմ պատկերացնում նրան: Ահա հաճախ հայհոյում են հայերին, թե, իբր, նրանք լավը չեն: Իսկ նա ախր հենց լավ հայ էր: Այն ամեն լավագույնը, որ դիտել եմ մեր ազգի մեջ, ես տեսնում էի նրա մեջ: Ահա թե էլի ինչու էի սիրում նրան: Դրա

համար էլ այդքան լուսավոր է նրա հիշատակը իմ մեջ և այնպես թանկ է նրա հետ ունեցած փոքրաթիվ ու կարճատև հանդիպումներին հիշողությունը: Դրա համար էլ կուզենայի, սիրելի Անտենկա, մի անգամ էլ, գեթ մի քանի խոսքով արտահայտել անկեղծ ցավակցությունս ու կարեկցանքս ձեզ: Եվ թող ձեր տխրությունը լինի մեղմ ու հանդարտ և լուսավոր, ինչպես մեղմ ու լուսավոր էր նա, և թող ձեր սիրտը մահու հանդեպ լինի հեզ ու անտրտունը, որովհետև այն մարդկանց համար, որոնց մենք այդպես սիրում ենք, մահ չկա: Հաջողակ ու առողջ եղեք: Ձեր մորը և ձերոնց բուրիս բարեկեցեք ինձնից ու Սուսաննայից:

Միշտ ձերը՝ Վահան

46. Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԻՆ

1913, 30 մարտի, Մոսկվա

Մեծահարգ Վալերի Յակովլևիչ

Ստացա Ձեր ուղարկած լուսանկարը: Շնորհակալ եմ և ներողություն եմ խնդրում անհանգստության համար: Ուղարկում եմ տպված թարգմանությունները (թվով 4), որոնցից երկուսն իմն են: Զիմանալով Ձեր հասցեն, ես անկարող եղա այդ անել ավելի շուտ, իսկ տեղեկանալ հասցեատանը՝ ժամանակ չունեցա: Լուսանկարն իմ թարգմանություններով հանդերձ (10 ոտանավորների՝ 1) Քաղաքին, 2) Մենություն, 3) Անառակ որդի, 4) Հուշերի ժամ, 5) Օրհնություն, 6) Օրորոցի երգ, 7) L'ennui de vivre, 8) Փախուստ, 9) Տխուր երեկո, 10) Լինել մենակ (այս երկու թարգմանություններն արդեն տպված էին², սակայն կոմպլեքսի համար դրանք ես ուղարկում եմ, ապա գուցե և նորից երկու-երեք թարգմանություն, եթե հասցենեմ մշակելը): Այս բոլոր թարգմանությունները, ինչպես և լուսանկարը³, նույնպես նաև կարճատև մի ակնարկ Ձեր անձնավորության և պոեզիայի մասին⁴, ուղարկում եմ Վենետիկ, ուր Ս. Ղազարի կղզու վրա հիմա տպագրվում է առաջ Թիֆլիսում հրատարակվող «Գեղարվեստ» («Искусство»)

հանգեցրել: Կրկին շնորհակալ եմ, Վալերի Յակովլևիչ, լուսանկարի համար:

Ձեր պոեզիան սիրող և Ձեզ
խորապես հարգող

Վահան Տերյան

47. Վ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

<1913, 12 ապրիլի, Մոսկվա>

Սիրելի Վարյա* .

Ողջունում եմ Ձեզ և Ձեր բալիկին: Ցանկանում եմ առողջությոն և ուրախությոն: Շնորհավորում եմ Քրիստոսի պայծառ հարությունը¹: Յուրաքանչյուր սրտագին բարեկեցություն:

Ձեր Վահան

48. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 15 ապրիլի

Սիրելի Անտենկա

Շնորհավորում եմ Քրիստոսի պայծառ հարությունը: Հղում եմ ձեզ և ձերոնց բոլորին ողջուն և լավագույն ցանկություններ: Խոնարհվեցեք նաև սիրելի Մինայ Դավիդովիչի գերեզմանին:

Հաճախ է ձեզ գրելու ցանկություն առաջացել, բայց ես այնքան զբաղված եմ, որ ոչ մի հնարավորություն չկա: Այս անգամ ինձ պետք է հավատաք, որովհետև իսկապես պարապում եմ, թեև, չնայած դրան, պետական քննություններին¹ կկտրվեմ, որովհետև ժամանակը շատ քիչ է, իսկ աշխատանքը շափազանց շատ: Համենայն դեպս ուզում եմ փորձել, գուցե մի բան դուրս գա: Իսկ դուք աղոթեցեք, որ դուրս գա: Դուք ի՞նչ եք անում, սիրելի Անտենկա: Ինչպե՞ս է ձեր առողջությունը: Լսել եմ, որ հիմա խելոքացել եք.

* Նամակը գրված է ուսուհիներ:

և դա ինձ ուրախացնում է: Որտե՞ղ կլինեք ամառը: Գիտե՞ք, կարող է պատահել, որ մենք այլևս չհանդիպենք երկար-երկար: Որովհետև աշնանն ուղում եմ ծառայության մտնել, եթե անգամ պետականը չհանձնեմ: Նշանակում է, Մոսկվայից կմեկնեմ: Իսկ հետո, աստված գիտե, մեկ էլ երբ կգամ: Իսկ ձեզ հետ շատ կուղենայի հանդիպել: Լինում եմ, ճիշտ է, հազվադեպ, որովհետև զբաղված եմ քննություններով, Մարթայի մոտ: Նա հիմա շատ ավելի բարի ու համակրելի է դարձել, և հիմա ինձ առաջվանից շատ ավելի է դուր գալիս: Դե, սիրելիս, առողջ եղեք: Մի մոռացեք ինձ ձեր աղոթքներում և գրեցեք, ինձնից նամակ չսպասելով (թեև ձեզ պատասխանել եմ կանոնավոր) մինչև քրննությունների վերջը, այսինքն մինչև մայիս: Իսկ դրանից հետո ձեզ կգրեմ հաճույքով ու հաճախ:

Սեղմում եմ ձեր ձեռքը: Վաճաճ

49. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

1913, 10 մայիսի, Մոսկվա

Սիրելի Յուլիա

Այսօր որոշվեց, որ պետական քննություններս այս սեսիային չեմ տալու: Պատմելու կարիք չկա, զահլաս գնացել է այդ ձանձրալի ու սրտամաշ պատմությունից—կարճ ասեմ, Կասսոյի՝ վերջին շրջաբերականների շնորհիվ մեր վրա մի քանի նոր առարկաների բևե էին դրել: Սակայն որպես հին սխտեմով սովորող ուսանողների մեզնից այդ նոր առարկաները չէին պահանջում, այլ փոխարինում էին ուրիշ առարկաներով, որ մենք տվել (СДАВАЛИ) էինք և որոնք այս նոր օրենքով այժմ վերացվեցին: Դժբախտաբար թե հիմարաբար ես զարնանը չվերցրի (1912 թ.) ավարտման վկայականս և այդ փոխարինությունները անել չտվի, ուստի այժմ ինձնից սկսեցին (ինձ համար անսպասելի կերպով) պահանջել երեք առարկա ևս, որոնց համար պատրաստված չէի (ասենք մյուսներից էլ հո այնքան շատ բան չէի արել, բայց էլի պարապել էի): Սկզբում ասացին (պետական կոմիսիայի նախագահ), որ այդ երեք առարկան կարելի է հետաձգել և առանց դրանց ստա-

նալ դիպում, բայց այսօր, երբ արդեն մի առարկայից (ռուսաց գրականություն) քննություն տվի, դրանից հետո պարզվեց, որ չեն հետաձգում, և ես հրաժարվեցի այժմ քննություններ տալուց։ Ուզում էի կարճ գրել—երկար դուրս եկավ, քեզ էլ ծանծրացրի այս հիմար բաներով, որ հոգիս ու միտքս մաշել են ամբողջ տարին։ Ինչևիցե։ Այժմ ինձ այնպես թեթև եմ զգում, կարծես արդեն տվել եմ քննություններս։ Որքա՛ն եմ խլել ես «ոգևորության ժամերից» (պոետի խոսքերով ասած) այդ ապուշ առարկաների համար—

Сравнительная грамматика индо-европейских языков, Сравнительная грамматика славянских языков, Старо-церковный язык և այլն։

Այժմ որոշել եմ այսպես—երբ կարողանամ, այն ժամանակ էլ կտամ այդ քննություններս և չեմ կամենում այլևս ինքս ինձ բռնաբարել, բավական է, առայժմ յուր կզնամ* ավարտական տեղեկանքով, իսկ հետո աշնանը, գուցե և հաջորդ գարնանը, կտամ այդ անիծյալ քննությունները։ Ավարտական տեղեկանքով նույնիսկ այստեղ գիմնազիաներում շատերը տեղ են ստանում։ Մի՞թե մենք մի տարով չենք կարողանա որևէ տեղ տեղավորվել։ Հոգիս ծայրեծայր լիքն է պոեզիայով, և այլևս չեմ կարող և, որ գլխավորն է, չեմ ուզում ինքս ինձ զսպել զանազան «հնչյունաբանությունների», «քերականությունների» և այլ անմիտ բաների համար։ Պետք է գրել քանի գրվում է, քանի հոգում պոեզիայի կրակ կա, քանի վերջնականապես չենք կոշտացել կենսական գոեհիկ հոգսերից ու նողկալիությունից։ Ազատություն եմ ուզում տալ հոգուս և խոյանքներին, որոնք այնքան երկար ժամանակ «հալածված ու ճնշված» են եղել իմ կողմից։ Դե, գործի անցնենք։ Վաղուց է քեզ չեմ գրել։ Ասենք դու էլ վերջին ժամանակներս այնքան էլ երես չես տվել ինձ։ Բայց դու ապրել ես, իսկ ես պաշտոնական գիտության այս գարշահոտ մթնոլորտում (ինչը կարող է ավելի գարշելի և նողկալի լինել) բորբոսնել եմ և քիչ է մնացել, որ շունչահեղձ լինեմ։ Հիմա լո՛ւր։ Նախ այժմեականության ամենահրատապ հարցի մասին՝ թե ինչպես Իվան Իվանովիչը գծտվեց Իվան Նիկիֆորովիչի հետ²։ Այդ ինչ խայտառակություն և ստորություն է։ Ամենից առաջ պետք է քեզ ասեմ, որ լավ չես արել այլանդա-

* Այստեղից սկսած գրված է ռուսերեն։

կելով Պառլոյի հողավածը: Իսկ նա լավ չի արել, որ քեզ գրել է այդպես խիստ (նա, ի միջի այլոց, ասում է, որ չի քաշվել իր արտահայտութուններից, քանի որ ի՛նչ «քաղաքավարութուն» մեր մեջ), իսկ դու ավելի վատթար: Դուք գծվե՛լ եք, ինչ է: Ես որպես միջնորդ դատավոր պետք է ձեզ ասեմ, որ դա ձեր կողմից խողություն է և ուրիշ ոչինչ: Մի մտածիր, ի՛նչ աքլորներ եք դուք: Հարյուր տարի իրար համար հոգի էիք տալիս, մտերիմ բարեկամներ էիք և հանկարծ դատարկ բանի համար... հրդեհ, հեղեղ, երկնային որո՛տ: Ախր բանն ի՛նչ է: Ես Պառլոյին ասացի (նախքան նամակը քեզ ուղարկելը նա ինձ կարդաց), որ շուղարկի, բայց հետո մտածեցի, որ դու խոհեմ կլինես և դրա համար ոչինչ չես անի: Բայց ուրիշ բան դուրս եկավ: Ճիշտն այն կլիներ, որ խոստովանեիր քո անզգուշությունը և հաշտվեիր նրա հետ: Իսկ դու սկսեցիր հայհոյել նրանից ոչ պակաս: Դա ինչի՞ նման է: Պառլոյի համար ես միշտ վախենում էի և վախենում եմ, նա այնպիսին է, որ կբռնկվի և այն ժամանակ ամեն ինչ նրա համար ոչինչ չարժե, ամեն ինչ մոռանում է: Նորերս նա ասում է. «Երբ մեկի հետ կովում եմ, շատ հաճախ հոգումս բոլորովին վերաբերմունքս չեմ փոխում դեպի նա»: Մոտավորապես այսպես: Դա նշանակում է, որ ես կարող եմ կատաղել զայրույթից ու հայհոյել, բայց այդ զայրույթը հոգումս չի մնա: Դա քամի է, որ փչում ու անհետանում է: Մի՞թե դու, Յուլակ, մինչև հիմա չգիտես Պառլոյի այդ գիծը: Ահա թե ինչու կարծում եմ, որ չպետք է այդ նամակն ընդունեիր այնպես, ինչպես ընդունել ես և հիմա պետք է գործը որևէ կերպ տեի այդ անխորոժությունը: Հա, մեկ էլ ահա թե ինչ: Ախր Պառլոն, ասներ ես էլ կարծում էինք, որ խմբագրությունում դու լիիրավ տեր ես, իսկ դու գրում ես, որ խմբագիրներից մեկն ես: Խնչ է սույնը նշանակում: Մի՞թե միայն դու չես հանդիսանում խմբագիրը: Հիմա մի «ասացմունք» էլ: Ես Պավլի հետ զրույց ունեցա, և նա ինձ մի նորություն հայտնեց: Պարզվում է, որ դու նրան ցանկացածի վրա ինձնից նրա համար, որ անցյալ տարի լավ վերաբերմունք չունեցա դեպի քո հողավածը³: Որ ես այնպես չէի հիանում, ինչպես Պառլոն, դա փաստ է: Որ ես թերություններ էի գտնում և նույնիսկ առաջարկում էի, և եռանդուն, որ որոշ բաներ դուրս գցվեին, դա էլ փաստ է: Բայց որտեղի՞ց ես վերցրել, որ

ես բավականաչափ ուշադիր չեմ եղել դեպի քո առաջին հոգվածը: Ըստ երևույթին այստեղ ինչ-որ թյուրիմացություն կա: Մեկ էլ կարծեմ դու ասել ես, որ դեպի քեզ էլ այն ժամանակ այնքան լավ չեմ վարվել, ինչպես առաջ: Ես չգիտեմ ինչից ես այդ ամենը եզրակացրել այն ժամանակ: Ինձ համար չափազանց անախորժ էր այդ լսել: Հազար անգամ հարցնում եմ ինձ—որտեղի՞ց կարող էիր այդ վերցնել և պատասխան չեմ գտնում: Ծիշտ է, վերջին տարին կամ նույնիսկ երկու տարին ես ինչ-որ ճնշված տրամադրություն մեջ եմ, ինչ-որ անհասկանալի ծանրություն կա հոգուս վրա, չգիտեմ ինչից է: Բայց որ դեպի քեզ վերաբերմունքս փոխած լինեմ՝ բնավ: Բուպեներ են եղել, այո, ես չարացել, հայհոյել եմ քեզ երեսիդ և հետևիցդ (հո քեզից չե՞մ ամաչելու), բայց մի՞թե քեզ չեմ կարող ես հայհոյել: Դա նույնիսկ ծիծաղելի է: Էլ ո՞ւմ պիտի այդպես հայհոյեմ, եթե ոչ քեզ: Զարմանալի՜ մարդ: Եվ հետո եթե որևէ անուշադրություն է եղել, դարձյալ այն պատճառով, որ նույնիսկ չեմ մտածել թաքցնել տրամադրությունս և ամաչել քեզից: Հետո ասել ես, որ իբր նույնիսկ չեմ կարողացել հոգվածդ: Դա էլ հիմարություն է: Ինչպե՞ս թե չեմ կարողացել: Կարողացել եմ Կարենոյի հետ և հետո առանձին դեռ ձեռագիր վիճակում, այդ պատճառով էլ երբ հոգվածդ լույս տեսավ, այնպես չհարձակվեցի վրան: Բայց հետո կարողացել եմ մի անգամ էլ: Ի՞նչ հիմարություն: Ուրեմն գիտցիր, որ այդ ամենը ինչ-որ անհեթեթություն է և անախորժ կլիներ, եթե քո մեջ այդպիսի զգացում մնար: Ակնհայտ է, որ ես քեզ և՛ գնահատում, և՛ սիրում եմ ավելի, քան թվում է քեզ: Իսկ եթե քո մեջ ինձ համար տհաճ բան եմ տեսնում, դա ինձ ավելի է զայրացնում, քան եթե տեսնում եմ ուրիշների մեջ: Ինձ թվում է այս հարցի մասին բավական է: Արդյոք պարզեցի՞ր թյուրիմացությունը: Չթաքցնենք և հոգիներումս չկուտակենք այդպիսի նրստվածքներ: Ախր մտածիր, թե ինչպիսի զազանների մեջ ենք ապրում: Ուրեմն պետք է ավելի լավ հասկանալ միմյանց, մեկ էլ ավելի ներողամիտ լինել դեպի դատարկ բաները, զանազան տարօրինակությունները, որոնք երեքիցս յուրաքանչյուրի մեջ էլ շատ են, որոնք հաճախ դրսևորվում են տհաճորեն, գուցե սուր: Լավ, վերջացնենք այս խրատաբանությունը և բացատրությունը, ցանկանք աշխարհին և՛ ուրախություն, և՛ առողջություն: Առայժմ:

Սարսափելի հոգնեցի: Գուցե վաղն էլի գրեմ: Խնդրած գրքերդ վաղը կորոնեմ և կուղարկեմ: Վարյային մեզնից բարև, ինձնից և կնոջիցս:

Քո Վահանու Տերյանու

Ամեն:

Հա. ինչ է, դու թարգմանելո՞ւ ես «Մեր ժամանակի հերոսը», թե՞ ոչ: Զէ՞ որ խոստացել ես: Ուրեմն գրիր: Դա շատ ցանկալի կլինի: «Բաքվի Զայն»-ի մասին անախորժ լուրեր եմ լսել և ահա երկու օր է ինչ թերթ չկա: Իսկ ես ազատվեցի և պատրաստվում էի որևէ բան ուղարկել:

50. Գ. ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

1913, 10 մայիսի, Մոսկվա

Հարգելի բարեկամ

Վաղուց է ուղարկել եմ Ձեզ մի շարք նյութեր և Վալերի Բրյուսովի լուսանկարը, սակայն մինչև այժմ տեղեկություն չունեմ՝ ստացա՞ք այդ, թե ոչ: Հետաքրքիր եմ իմանալու, թե ինչպես (է) «Գեղարվեստ»-ի դրությունը:

Ողջուններով

Ձեր Վահան Տերյան

Москва, Долгоруковская,
д. № 15, кв. 60

51. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

1913, 26 մայիսի, Մոսկվա

Սիրելի Ցուլակ

Երկար նամակդ ստացա և կարդացի ամենայն ուշադրությամբ, սակայն գոհ չմնացի քո բացատրություններից ու դատողություններից և ուզում եմ այս նամակովս կետ առ կետ պատաս-

խանել նամակիդ և հայտնել քեզ իմ կարծիքները այն խնդիրներին առթիվ, որոնց նվիրված է քո նամակը: Առավել ևս կարևոր է դառնում այդ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ, ըստ երևույթին, հս. այնքան մեծ նշանակություն չեմ տվել մինչ այժմ այն հարցերին ու թյուրիմացություններին, որ տեղիք են տվել ներկա հարաբերություններին քո և Պառլոյի միջև: Միևնույն ժամանակ այդ պարագաներում իմ կարծիքը հայտնել և դիրքս որոշելը ամենապարզ կերպով դառնում է ոչ միայն ցանկալի կամ ոչ ցանկալի, այլ անհրաժեշտ ինձ իսկ համար:

Հակառակ իմ սպասածին այդ գործը՝ ընդունեց սուր կերպարանք, և ես, իբրև «կողմնակի» մարդ, պիտի ասեմ, որ ինձ համար բոլորովին անսպասելի կերպով հարցի վրա ավելի նյարդային և անհամբերող ոգով ես նայել Դու, մինչդեռ ես մինչև այժմ տրամադիր էի կարծելու և սպասում էի, որ դու ավելի հաշտ (примирительный) տոն կունենաս, քան թե Պողոսը: Սակայն ավելի լավ է անցնեմ խնդրի էությունը և նամակիդ պատասխանեմ կեստ առ կեստ և այնտեղ, հուսով եմ, ավելի կպարզվի իմ տեսակետը: Հույս ունեմ, որ չես կասկածելու իմ ամենաանկեղծ ընկերական վերաբերմունքին թե՛ դեպի քեզ, թե՛ դեպի Պողոսը և դրա համար, կարծում եմ, ինձ չես մեղադրի անաչառության մեջ եթե քեզ դուր չգան իմ ասելիքներից մի քանիսը—դա պետք է վերագրես իմ մտածողության և զգացողության՝ ինչ որ մտածում եմ և զգում, այն էլ պիտի ասեմ՝ դուր գա քեզ թե չգա—միևնույն է, միայն թե լինեմ անկեղծ և անաչառ, իսկ այդ երկու պայմանը ես հուսով եմ իրագործելու, քանի որ թանկ եք ինձ համար և՛ դու, և՛ Պողոսը, և ձեր մեջ ծագած վեճը ինձ խորին ցավ է պատճառում:

1. Դու նախազգուշացնում ես ինձ, որ զրգոված չես և քո մեջ վերավորված ինքնասիրությունը չի խոսում: Միավրվում ես, որովհետև նամակիդ մեջ Պողոսի նամակին ու վարքին այնպիսի որակումներ ես տալիս, որոնք պարզ խոսում են քո վերը հիշած պլանդումի դեմ, օրինակ—«հրեշավոր անամոթություն», «գեշ» (гадкий) վարմունք, «գարշելի» մեղադրանքներ, «ստոր» ակնարկներ և այլն: Այս խոսքերը ցույց են տալիս ավելի քան սովորական զրգոված դրություն, որովհետև իրոք ինձ հաստատապես հայտնի է, որ Պողոսի թե՛ վերաբերմունքը, թե՛ վարմունքը բնավ չի կարող որակվել այդպես ոչ միայն նրա համար, որ նա սկզբից, որքան ինձ

հայտնի է, իր նամակում գործածած խոսքերին այդպիսի մշտըն-
ջենական և մարդուն որակող շեշտ չի տվել, այլև այն, որ նա գրել
է այդ նամակը գրգռված, իրավացի զայրույթի ժամին և իր ըն-
կերոջը, թեկուզև այն ընկերոջը, որից շատ դժգոհ է եղել, սա-
կայն որի մասին իր կարծիքը էպպես չի փոխել: Իմ կարծիքով
դու, դժբախտաբար, հարցի խորը թափանցելու ճիգ չես արել և
շատ ես ազատ թողել այն գազանին, որը ինքնասիրություն է
կոչվում և այն ոչ լավ տեսակի ինքնասիրություն: Ես սկզբից իսկ
մեծ նշանակություն չտվի այդ ձեր դժգոհություններին, որով-
հետև առիթը, որ ստեղծել է այդ դժգոհությունները, ձեր մտերիմ
ու հնամյա հարաբերությունների համար միայն մի անախորժ
ինցիդենտ կարող էր լինել, ոչ ավել: Մինչդեռ ուրիշ կերպ եղավ:

2. Դու պատմում ես քո վերաբերմունքի մասին (դեպի Պո-
ղոսը) և ասում, որ այն համարել են «սիրահարական»: Անհնար
եմ համարում կասկածել դրանում: Սակայն դու, որ ասում ես, թե
Պողոսը վատ է և այլն նրա համար, որ նա «ղավաճանում» է մի
դատարկ բանի համար ու մոռանում երկարամյա մտերմությունն
ու աղ ու հացը—ինքդ չես նկատում, որ դու ինքդ էլ նույնն ես
անում: Ինչո՞ւ դու քեզ համար հնարավոր և ներելի ես համարում
խզելու կապերդ նրա հետ նույն պատճառով (ավելին կասեմ—երբ
դու, ավել թե պակաս, միևնույն է, մեղավոր ես նրա առաջ—դրա
մասին քիչ հետո), իսկ նրան զրկում ես այդ «իրավունքից», որը
չպետք է ունենա ձեզնից ոչ մեկը: Եվ դու ավելին ես անում—ոչ
միայն խզում ես կապերդ, այլև նրան այլևս գրեթե անարժան
մարդ ես հայտարարում, մինչդեռ նա այդպես չէր ասում: Այսին-
քըն եթե խղում էլ էր կապերը (որ, կարծեմ, նույնպես սխալ է),
երբեք քո մասին վատ չէր ասում ընդհանուր առմամբ, այլ խո-
սում էր լուկ այդ վարմունքիդ վատության մասին և այն ոչ այն-
պիսի կտրուկ ու խիստ ոճով, գոնե ինձ հետ խոսելիս և որքան
հիշում եմ վերջին նամակում, որ ինձ կարդաց:

3. Դու պատմում ես, թե ինչպես է պատահել հոգվածի կրթ-
նատումը և պնդում ես, որ ամեն կերպ պաշտպանել ես այն և
զիջել ես միայն այն ժամանակ, երբ Հակոբյանը՝ ցույց է տվել
քեզ մի խոշոր սխալ Պաուլոսի հոգվածում: Այդ սխալը կայանում է
նրանում, որ Պողոսը ասում է, թե Հովհաննիսյանը դրվատում է
հայրենի արքունիքը և чУТЬ ЛИ НЕ ստրկությունը: Դու, ըստ երե-

վույթին, գտնում ես այդ պնդումը սխալ (միևնույն է արե՞լ է իրոք այդ պնդումը Պողոսը, թե՞ չէ, դա էական չէ), բայց ախր դրանումն է բանը: Հոգվածները գրում են նրա համար, որ մարդիկ տարբեր մտածողություներ ունեն, տարբեր կարծիքներ: Երեւակայիր, որ ես գրեի, թե Տոլստոյը հիմար բաներ է ասում, դա քո կարծիքով նույնպես մեծ սխալ կլիներ, ուրեմն դու պիտի իմ ամբողջ հոգվածը աղճատեիր և դարձնեիր այնպես, թե Տոլստոյը հիմարություներ չի ասում: Այո, ես էլ այն ժամանակ կպնդեի, որ դու «կոտեի» ես իմ հոգվածը: Բայց չէ՞ որ դու և մյուս հիմար (որովհետև ոչ միայն «սխալ» են, այլև հիմար) հոգվածներին, որ տպվում են հենց «Բաբբի Ջայն»-ում, համաձայն լինել չես կարող, բայց տպում ես: Այնպես չէ՞: Ավելորդ է ավելացնել, որ եթե ընդհանուր առմամբ հոգվածը շնորհալի է (պայմանական), ընդունում ենք (կամ ընդունում են), թեև համաձայն չեն լինում ամբողջ հոգվածին կամ մի քանի կետերին: Օրինակներ շատ կան, ավելորդ է հիշատակել: Իսկ եթե Պողոսի հոգվածում իրոք որ այդպիսի «սխալ» է եղել, և դուք հանել եք այդ «սխալ» տողերը, ուրեմն դուք իրոք կոտել եք հոգվածը, իրոք մեղավոր եք, իրոք չեք հարգում ձեր աշխատակցին, իրոք կամենում եք ստիպել, որ ամենքը մտածեն այնպես, ինչպես դուք եք մտածում: Դա վատ է: Դա է սխալ և մեծ սխալ է մի խմբագրության համար, որը, այսպես թե այնպես, ուզում է տեղ տալ ոչ միայն կուսակցական մարդկանց: Եթե ուզում ես իմանալ, ես գրեթե ձեր բոլոր հոգվածները (քոնի մասին չէ խոսքս), մասամբ և քո հոգվածներից մի քանիսը, օրինակ, Սուրբուբի պրոգնայի մասին, ահռելի սխալներով լի եմ համարում, սակայն միևնույն ժամանակ չեմ կարող ասել, որ նոքա արժանի են «կրոտեի», որովհետև դա կնշանակե ձեր միտքը կոտել, որ անթույլատրելի պիտի համարվի միանգամայն: Կարելի է ուղղել կամ կործանել փոքր սխալները, իսկ «մեծ» սխալները անկարելի է: Քո բերած օրինակը տեսակետ է և ոչ սխալ, և ոչ մի Հակոբյան ինձ չի կարող ուղղել՝ բացի այն դեպքից, երբ նա կհամոզե, որ ես սխալ եմ: Իսկ այդ վերջին հանգամանքը տեղի չէ ունեցել: Այս է քո սխալը և մեծ սխալը, և իմ նամակի միտքը այն չէր, թե դու պիտի ներես Պողոսին, այլ ընդհակառակը՝ թե դու պիտի սխալդ ուղղես, գիտակցելով և խոստովանելով այն, որ վերջ կդնես այս ցավալի

ու շատ ցավալի ինձ համար, ձեզ համար նույնքան, եթե ոչ ավելի, վեճին:

4. Միայն ես և այն դեպքում, երբ ասում ես, թե Դավիթը, Գաբրիելյանը և Աթաբեկյանը³ ավելի իրավունք ունեն մեծամիտ լինելու (իհարկե, սա իմ կարծիքն է): Ես նրանց այդպիսի իրավունքներ ընդունելու համար հիմքեր չեմ տեսնում, մինչդեռ իմ խորին համոզմունքով մեր Պողոսը ունի ճաշակ (որ նրանցից ոչ մեկը չունի), շնորհիվ, որ նրանցից ոչ մեկի մեջ դեռ չեմ տեսել (իսկ Պոլի հոգովածները Թումանյանի և Ավույի մասին ինձ համոզում են դրանում⁴): Դավթին ես համարում եմ շնորհալի (թեև մի քիչ միակողմանի, բայց ընդհանուր առմամբ լավ) պուրլիցիստ և անշնորհ քննադատ, զուրկ տարրական գեղարվեստական ըմբռնումից, Աթաբեկովին ես բոլորովին չեմ ճանաչում իբր հոգվածագիր և մասամբ այդ հանգամանքը կարող է, կարծեմ, բնորոշել նրա արժեքը իմ աչքում (գուցե նա տաղանդավոր է, բայց ես չեմ տեսել այդ տաղանդը), իսկ նրա «բանաստեղծությունները» գոհ-հիկներին միայն խորիմաստ բաներ կարող են թվալ, գեղարվեստական կողմի մասին խոսելն անգամ ավելորդ է, ձեր թերթում տպվող ողորմելի ու խայտառակ Դրամբյանն⁵ ու Բորյանն⁶ անգամ նրանից լավ են, որովհետև իրանց տգիտության և անշնորհքության մեջ դարձյալ երբեմն «անմիջականություն» են ցույց տալիս, որքան էլ այդ անմիջականությունը (непосредственность) հիմար ու գոհհիկ լինի... Մի ուրիշ տեղ էլ ասում ես «Միք. Վարանդյանի նման մարդը» և այլն: Այդ ի՞նչ է պատահել, որ այդպիսի ականածությունք ես լցվել դեպի «նման մարդիկ»: Այդ անունը (եթե չեմ սխալվում դաշնակցական Միք. Հովհաննիսյանն է) իմ մեջ այդպիսի ականածություն ու երկյուղածություն չի ծնեցնում, ինչ մեղքս թաքցնեմ: Նմանապես հավատարմով միանգամայն քո պնդումներին, որ Հակոբյանը լավ մարդ է, կրթված է (որքան հայ մարդը կարող է կրթված լինել, հայ սեմինարիստը), բայց դրավերաբերմամբ ես առանձին հիացմունք չեմ զգում: Ինչո՞ւ... այն պարզ պատճառով, որ առիթ չեմ տեսնում: Ո՞ր արժանիքի համար պիտի հիանամ, ասա՛: Զէ՞ որ դա էր գրում «Քրիստ. Միքայելյանը իբրև մտածող» (!) հոգվածը, չէ՞ որ դրա հոգվածները, որ կարդացել եմ, իմ մեջ չեն ծնել հիացմունք և շատ հաճախ ինձ ոչ միայն «սխալ» են թվացել, այլև ձանձրալի, ձանձրալի ու տա-

փակ... Քո հողվածները ինձ և հետաքրքիր են թվում միշտ, և իրանց «սխալներով» հանդերձ նշանակալից և շնորհալի, Պողոսինը նմանապես, և դրա համար ես գտնում եմ, որ դուք նրա սխալները չպիտի ուղղեիր, այլ պիտի մերժեիր հողվածը կամ, ծայրահեղ դեպքում, դիմեիր իրան, որ արտահայտությունը մեղմացնեի: Բայց մի հանգամանք էլ կա, որ ավելորդ չեմ համարում հիշատակել այստեղ: Դա այն թշնամական վերաբերմունքն է, որ գոյություն ունի դեպի Պողոսը և ընդհանրապես մեր հոտած ու նեխված պուր-լիցիստների ու գրականների շրջանում, և մասնավորապես այդ-տեղի և առհասարակ ս.-դ-ների մեջ: Մի ծիծաղելի ինքնահավա-նությամբ այդ մարդիկ պարծենում են իրանց «գիտական» մտա-ծությամբ ու մեթոդով, մինչդեռ ինձ անհայտ է մնում, թե արդյոք դժառ ո՞ր «ակադեմիայում» են յուրացրել այդ խորունկ գիտու-թյունը: Զավեշտական այդ գիտնականները շեշտել են մի քանի անգամ Պողոսի «անգիտականությունը», «անալիզի բացակայու-թյունը» (օրինակ, քո «հռչակավոր» ակոյան նույն Սուրխաթյանը, որին, տացե Աստված, որ մի լավ դաս տաս⁷), նույն Դավիթը, որ, որքան էլ «կարդացած» լինի, դարձյալ ծիծաղելի է, երբ իրան և իրայիններին (այն էլ ոչ բոլորին) վերապահում է միակ «գի-տական» (իհարկե և անսխալ) ըմբռնումը իրերի և առանց արհա-մարհանքի չի կարող խոսել զանազան միստիկների և ինտուիտի-վիստների մասին—մի մարդ, որ (Nostra Culpa⁸!! որ տպեցինք) հիմարություն է ունեցել ոչ միայն գրել ու տպել իր հողվածը Թու-մանյանի մասին, այլև հանդգնություն ունի ապլոմբով «պաշտպա-նելու» այն⁹, ինչպես Սուրխաթյանը ապլոմբով խոսում է Հոմերի և հունական պատմության ու կյանքի մասին, միայն այն հիմուն-քով, որ կարողացել է ձեռք բերել Բուզեսկուլի¹⁰ գիրքը և գուցե կարողացել է այն: Բայց հեռու գնացինք: Դառնանք մեր խնդրին: Ահա, ասում եմ, ինչու պիտի մեծամտություն չհամարենք Պողոսի ցանկությունը, որ իր ասածը իր ասածը մնա, և որ նա ավելի իրա-վունք ունի «մեծամիտ» լինելու (եթե միայն այդ իրավունքը տրե-վում է որևէ մեկին), քան ասածդ մարդիկ:

5. Պողոսը (ինչպես և ես) չգիտեր, որ դու կատարյալ տեր ու տնօրեն չես թերթին և երբ քեզ ուղարկել էր հողվածը և գրել, թե ուղղումներ մտցրու, իհարկե, համոզված էր, որ այդ ուղղում-ները ոչ մի կերպ չեն աղավաղի իր միտքը: Մինչդեռ այժմ այդ

արված է նրա ասելով, և, թեև դու ասում ես, թե էական փոփոխում չի մտքըված, սակայն քո խոսքերը վերը հիշած «սխալի» մասին ցույց են տալիս, որ էական է եղել ուղղումը: Պողոսը, կարծում եմ, էլի այնքան չէր վիրավորվի, եթե դու առաջ գրեիր, որ դու միակ խմբագիրը չես և որ կարողությանդ չափ պաշտպանել ես նրա հոգվածը, բայց չի անցել և միայն հետո, ցանկանալով նրա հոգվածը այնուամենայնիվ տպված տեսնել, պատասխանատվությունը վրադ ես վերցրել ու թույլ տվել փոփոխումը, թեև ուզե էական: Բայց քո բացիկը...

6. Նվ դրա համար, երբ նա խմբագրությանը դիմեց իր նամակով¹¹, դուք չպիտի «որակեիր» նրա նամակը¹² նախ, որովհետև նա արդարացի է, երկրորդ, որովհետև, ըստ իս, ձեր որակումը սխալ է և ցույց է տալիս խմբագրության չափազանց «քաղաքավարությունը», որը ավելի խիստ որակումի է արժանի, քան Պողոսի անքաղաքավարությունը: Այդ քաղաքավարությունը «չտեսի» քաղաքավարություն է և, իմ կարծիքով, ցույց է տալիս, որ խմբագրությունը իսկական քաղաքավարության մասին հասկացողություն չունի: «Կուտել» նշանակում է կաստրացիայի ենթարկել—кастрировать, кастрация— այդ բառերը կգտնեք ամեն մի «վայելուչ» գրքում ու թերթում, բայց իմացած պիտի լինի խմբագրությունը, որ մեծ գրողները ավելի «անվայել» խոսքեր էլ են գործածում, մինչև անգամ այնպիսի գրողներ, որոնք, իհարկե, ավելի բարձր ու ազնվական դաստիարակություն են ստացել և լնրանց թայը չեն, որոնք (ես նկատի ունեմ մեր սեմինարիստներին, նույնիսկ արտասահմանյան) յուրացնում են լակեյալիան բարեվայելությունը և երևակայում են, թե «դաստիարակված» մարդիկ են—օրինակների համար հեռու գնալ պետք չէ, միայն հարկավոր է մի փոքր դիտողականություն ունենալ...]: Բրանդեսը ասում է իր մի հոդվածում, թե Գյոթեի մասին մեր օրերում կարծիք հայտնողները դրանով և իրանք իրանց որոշ ատեստացիա են տալիս—այդ միտքը ընդհանրացնել կարելի է՝ երբ մի մարդ հայտնում է կարծիք մեծ մասամբ, եթե ոչ միշտ, իրա մասին է ատեստացիա տալիս: Այդպիսի մի ատեստացիա է ձեր խմբագրության կարծիքը, որ դուր կգա նմաններին, բայց ինձ համար այդ կարծիքը մի զգվելի սուտ քրիստոնեություն է, մի կեղծիք, որովհետև այդ մարդիկ իսկական ճեքֆին վայելչության մասին հաս-

կացողություն անգամ չունեն: Եվ ցավալի է, որ դու խաբվել ես դոցա երեսից, դոցա ցիլինդրից... Մյուս կողմից մի խմբագրություն չպետք է այդպես խայտառակ կերպով վարվի իր աշխատակցի և այն երիտասարդ և քիչ առաջ բաղձալի աշխատակցի հետ, դա լավ ատեստացիա չի տալիս խմբագրության հեռատեսություն, անաչառության և տակտի մասին: Խմբագրությունը պիտի ավելի պակաս «նյարդային» լինի և ավելի շրջահայաց—հակառակ դեպքում ի՞նչ տարբերություն ձեր և Առաքելյանների¹³ մեջ, որ այսօր երկինք են հանում իրանց աշխատակցին, վաղը ցեխը կոխում: Եթե դա դատապարտելի է անհատների հարաբերություններում, ուրեմն հասարակական գործում դա կորստաբեր, վտանգավոր բան է: Հասարակական գործիչը իմ կարծիքով պիտի ավելի համբերատար լինի, պիտի ավելի քիչ նշանակություն տա իր անձնական շնչին ինքնասիրության: Ձեր խմբագրությունը այս դեպքում իր երեխայական շնչին ինքնասիրությունը ավելի բարձր է դասել, քան գործը, որ պիտի բարգավաճե և զորանա ոչ թե միայն խմբագիրների եռանդով, գիտությամբ և այլն, այլ առավել ևս իր շուրջը խմբած անկեղծ, մաքուր, շնորհալի ուժերով (որոնք այս դեպքում ավելի ևս պիտի գնահատվեն ու գուրգուրվեն, քանի որ ձրի են աշխատում՝ հանուն զաղափարի և սիրո դեպի գործը): Մինչդեռ մեզանում խմբագրությունները, որ սովոր են «անգործ» մարդկանց, տգետ ուսուցիչների, խալֆանների ու գործակատարների հիմար-հիմար բարբաջանքները տպելու, այնքան խելք չունեն, որ տարբերություն դնեն մարդկանց մեջ և եթե հաշվում են, որ պատիվ է մի տգետ վարժապետի համար նրա հոգվածը տպելը—դա բոլորովին մի մեծ բան չէ հասկացող ու կրթված, իր գինը ճանաչող գրողի համար, որին պետք է շնորհակալություն հայտնել, որ գրում է ձրի, որ զարդարում է թերթը (եթե, իհարկե, գրողը իրոք այդպես է, օրինակ, մի Թումանյան, մի Ավո):

7. Դու ասում ես, որ ներողամտությունը քո կյանքի և թեորիայի դեիզն է և հետո ասում ես, որ եթե Պողոսը գիտակցեր իր մեղքը և «զղջար», այն ժամանակ դու ներողամիտ կլինեիր: Բայց, օրհնած, այն ժամանակ ի՞նչ ներողամտություն—մարդը ստորացած կլիներ և ի՞նչ արժեք կունենար քո ներողամտությունը: Ո՛չ, պետք է ներողամիտ լինել, երբ մարդ իր մեղքը անգամ չի զգում, պետք է այնպես անել, որ իբր թե դու ես մեղավոր և ոչ

թե նա, և դու պիտի նրանից ներողութիւն խնդրես—այդ եմ համարում ես իսկական ներողամտութիւն: Իսկ քո ասածը ներողամտութեան ամենակոպիտ ձևն է, այնպես չէ՞: Սակայն պարզ է, որ երբ ես ասել էի քեզ ներողամիտ պիտի լինենք միմյանց վերաբերմամբ (Պողոսը կարծում է, թե ես քեզ գրել եմ, որ դու նրան պիտի ներես, պիտի զիջող լինես—դա սխալ է, որովհետև ես առհասարակ ասել էի, որ մենք, ընկերներս, որ ապրում ենք «զազաններ» մեջ, պիտի մանրակրկիտ չլինենք միմյանց վերաբերմամբ, պիտի շատ բան ներենք, շատ բան չնկատենք, մոռանանք), իսկ ներկա դեպքում մեղավոր (թեև ոչ մեծ մեղքի մեջ, ավելի շուտ սխալված) համարում եմ քեզ և ուրեմն առավել ևս դու իրավունք չունես պահանջելու, որ Պողոսը զղջա և այլն: Կրկնում եմ, ինչ վերաբերվում է նրա նամակի դարձվածներին, դա նշանակութիւն չունի, որովհետև հաստատ գիտեմ, որ խոսքերը նշանակութիւն չունեն, նա հայհոյել է իբրև ընկեր, առանց մտածելու ձևի մասին, քանի որ մեր մեջ ի՞նչ խոսք ձևի մասին: Բացի այդ, պարզ է, որ գրգռված դրութեան մեջ նա կարող էր խիստ լեզու գործածել՝ դա դեռ վերաբերմունք չէ դեպի ընկերը: Երբ նա քեզ գրեց հայհոյական նամակը, դու կարող էիր գրել նրան, որ դու կատարյալ տեր ու տնօրեն չես, որ սխալվել ես, թույլ տալով (թեկուզ այնպիսի մարդու, ինչպես Հակոբյանը) կրճատել նրա հոգվածն ու «սխալներն ուղղել», խնդրել, որ նա չնեղանա շատ, առանձին ուշադրութիւն չդարձնի մի լրագրական հոդվածի վրա, որը, մանավանդ, պիտի առանձին լույս տեսնի, որ, մի խոսքով, դու սխալվել ես: Երբ Պողոսը իր նամակում հիշում է իւր վերաբերմունքը դեպի քո հոդվածը¹⁴, նա օրինակ է բերել միայն, թե ինչպես ես պետք է վարվել ուրիշի հոդվածի հետ (ես անձամբ կողմնակից եմ եղել քո այն հոդվածի մի քանի տեղը կրճատելու—իհարկե քո համաձայնութեամբ—և այժմ էլ նույն կարծիքին եմ), իսկ դու նրա այդ հիշատակութիւնը ընդունել ես իբր թե նա քեզ ապեբախտութեան մեջ է մեղադրում: Հիրավի նա ասում է, որ դու, իբրև մոտիկ ընկեր, պիտի շատ զգուշ ու ուշադիր լինեիր դեպի ընկերոջ հոդվածը (ինչպես ինքն է արել), մինչդեռ կրճատումը, որ դուք արել եք, նրան այնքան ահռելի է թվացել, որ նա ենթադրել է անուշադրութիւն քո կողմից: Ինչո՞ւ դու նրա նամակին ամենահանգիստ կերպով չպատասխանեցիր քո թեկուզ սխալ բացատրու-

թյամբ, որը ցույց պիտի տար քո սխալը: Խնշ վիրավորական բան կա դրանում քեզ համար: Չէ՞ որ դու ինքդ ասում ես, որ անսխալական չես: Մինչդեռ դու նրա «հայհոյական» նամակի հայհոյանքները լուրջ ընդունելով, ամենալուրջ հայհոյանքներ նետեցիր նրան (վերը ասացի, որ հայհոյանքները պիտի բացատրեիր լեզվի բացությամբ, մեր հարաբերությունների մոտիկությամբ և մտերմությամբ և հենց այդ հայհոյանքները ցույց էին տալիս, որ նա շարունակում է քեզ մտերիմ համարել և դրա համար է այդ լեզվով խոսում հետդ, իսկ եթե հակառակը լիներ, նա, անշուշտ, ամենաքաղաքավարի կերպով կխզեր իր կապերը, առանց հայհոյելու):

Այսպես եմ մտածում ես, այսպես եմ կարծում: Եվ դու մեծապես կսխալվես, եթե աշատություն որոնես իմ մեջ: Այդպես մի մտածիր և հավատա, որ իմ՝ քեզ մեղադրելը չի նշանակում վատ վերաբերմունք դեպի քեզ, այլ միայն այն, որ այդպես է պատկերանում ինձ խնդիրը և, որ ես բավականաչափ սիրում և հարգում եմ քեզ, որպեսզի հավատամ, որ դու ընդունակ ես հասկանալու ինձ, հանգստանալու և հանգիստ դատելու, եթե ես իրավացի եմ այդ ընդունելու և վերջ տալու այս հիմար միջադեպին, ընդունելու, որ երեխայություն է կամ (որ ավելի վատ է) չնչին ինքնասիրություն է մոեղը ուղտ շինել և դատարկ բաների համար խզել կապերը մի ընկերոջ հետ, որին տասնյակ տարիներ սիրել ես ու հարգել (մի՞թե կասկածում եմ, որ այդ այդպես է): Ցույն դու այդ նամակումդ, որը, ինչպես ասում ես, «առանց» գրգռումի ես դրել, մի տեղ բացականչում ես—«այսքան ակներև անարդար մեղադրանքի համար խաչել կարելի է մարդուն» (այսինքն Պողոսին պետք է խաչել!): Տեսչեն, դու հո մահապատժին դեմ ես, այդ տեսակ բան ասելու իրավունք չունես, այն էլ շողիի և էլեկտրականության դարում—գոնե ասելիք «գիլիտիներ»՝ խաչելու տեղը...

Խնդրում եմ, Յուլիկ, շնեղանաս նամակիս տոնից ու ոճից: Ոչ միայն խմբագիր, այլ թագավոր-կայսր էլ որ դառնաս, պիտի գրեմ այսպես— не думать же в самом деле о стиле, когда говорю с тобой!

Այժմ մի քանի խոսք իմ մասին:

Այն, ինչ գրել ես հոդվածիդ չկարդալուս մասին, ի բացատրություն իմ հարցմունքի, ինձ գոհացրեց: Պողոսից հարցրի բանի

էության մասին, վատ էր տրամադրված, գրեթե բան չիմացա, բայց էականը գիտեմ և չեմ ուզում (КОПАТЬСЯ) փորփրել՝ հետեւելով քո խորհրդին, որովհետեւ հենց այսօր ասացի Պողոսին, որ ինչքան էլ լավ ու ազնիվ մարդկանց հետ գործ ունենաս, էլի եթե փորփրես, շատ բան դուրս կգա, մանավանդ եթե ամեն բանի վրա ուշադրություն դարձնես ու լուրջ նայես: Բանն այն է, որ կարող է պատահել, օրինակ, այսպիսի դեպք, որ ես մի տեղ ասեմ, թե Յուլիը հիմար է, կամ մի ուրիշ այդպիսի բան: Եվ երևակայիր, որ դու իմանում ես այդ. լավ չի լինի եթե մեղադրես ինձ կեղծամտության մեջ, կամ ստության: Ո՞վ գիտե ինչ տրամադրության մեջ, ի՞նչ առթիվ, ի՞նչ պարագաներում եմ ասել: Ես նույնպես հանձնարարում եմ նայել այդ բաների վրա, որովհետեւ հակառակ դեպքում կենդանի մարդ չենք լինելու, այլ մի շարժուն առաքինություն: Գլխավորը էությունն է, ընդհանուրը, ոչ թե մանրուքները, մանավանդ պատահական: Օրինակ, մենք ինչքա՞ն ենք բամբասել Կալբարիշին: Երևակայիր, որ նա մի օր իմանար այդ ամենը, նա պիտի «խաչ հաներ» մեզ: Բայց իրոք հո մենք նրան շատ լավ ենք վերաբերվում, ավելի լավ, քան որեւէ մեկին: Քեզ էլ ես բանի անգամ հայհույել եմ, գուցե ավելի հաճախ անարդար, ո՞վ գիտե քանի անգամ անփութ, աննրբազգաց եմ եղել դեպի քեզ, բայց չպիտի նեղանալ ու մեղադրել, որովհետեւ մեզնից ամեն մեկը հազար ցավ ու հոգս ունի, հազար հակամարտ ուժերի դեմ կռիվ է մղում՝ և՛ ներքին, և՛ արտաքին ուժերի, և, բնականաբար, շատ հաճախ անում է բաներ, որ չէր անի ուրիշ պայմաններում: Ես առավել ևս տրամադրությունների ենթակա մարդ եմ, քան գուցե ուրիշները և հարկավ շատ բան արած կլինեմ, որ չպիտի անեի, բայց իմ միակ փրկությունս, միակ ապավենս այն է, որ ինձ ճանաչող, մոտ նաևաչող մարդիկ կշուկեն մաքուր հատիկները աղտ ու կեղտի ա՛նադին կույտի միջից և այդ մաքուր հատիկների համար կներևն աղտից ու կսիրեն այդ իմ մեջ, ինչպես Եհովան պատրաստ էր մի անմեղ մարդ գտնելու դեպքում փրկել Սողոմը (կարծեմ այդպես էր չէ՞, դու գուցե ավելի լավ գիտես այդ բիրիական պատմությունը): Աստված չանի, որ ինձ իմ վառմունքներով գնահատեն ընկերներս, ինչպես վարվում են ինձ շճանաչողներն ու թշնամիներս: Դրա համար է, որ ես դժվարանում եմ մարդկանց հետ գործ ունենալ՝ ես չեմ կարող միշտ լուրջ լինել, միշտ խելոք

բաներ ասել, միշտ մաքուր լինել (ПОШЛЫЙ չլինել): Ընդհակառակը—ես ավելի հաճախ սխալ եմ անում, հիմարություններ եմ ասում, կեղտոտ բաներ եմ ասում, ցոփ եմ լինում և այլն, և այլն: Սա մի անգամ ընդմիշտ հայտնի լինի քեզ, թեև կարծում եմ, որ մինչ այժմ էլ հայտնի է եղել և երևի դրա համար է, որ մենք ընկերներ ենք մնացել: Եվ թող օրհնված լինի մեր ընկերությունը, որովհետև իմ կյանքի բարձրագույն խոհերի ըրպեինն ես ձեզ հետ եմ եղել և ամենաթանկ հոգեկան ըրպեիններին, կասկածի ու վարանումի, տանջանքի ու մենակության ժամերին, օրերին, տարիներին ամենախոր ու պայծառ մխիթարություն ստացել եմ ձեզանից ու ձեր շրջանում: Վերջին ժամանակներս ես հիբավի չիոսական եմ դարձել—դա պայմանավորված է և արտաքին պատճառներով, և ներքին հոգեկան, բայց դա չի նշանակում, որ ես դադարել եմ իմ ընկերներին սիրելուց կամ հարգելուց: Երբեք: Ընդհակառակը՝ քանի գնացել ավելացել է այդ: Իհարկե, շատ բաներում մեր կարծիքներն ու տեսակետները կարող են փոխվել ու տարբեր լինել: Բայց դա երբեք չի խանգարելու մեզ սիրելու միմյանց: Մեր հարաբերություններն էլ փոխվում են բնականաբար, քանի որ փոխվում է կյանքը, պայմանները, մենք մեծանում ենք և այլն, բայց էությունը նույնն է, սիրելի Յուլի: Օնիկի գլխավոր սխալը այն է, որ նա ուզում էր այն, ինչ ձեռնարանում էր, երբ ևս 6-րդ դասարանում էի, իսկ ինքը՝ 5-րդ, կամ ես՝ 4-րդում, ինքը՝ 3-րդում: Այդ չէր կարող լինել, որովհետև ես հազգին մարդ եմ (28 տարեկան—ծերրացանք, կես կյանքերս գնաց), ինքը նմանապես: Մի՞թե երբ 60 տարեկան դառնանք էլի պիտի գիմնազիստի ընկերություն անենք: Ինչո՞ւ, և մի՞թե դա լավ կլինի: Զէ՞ որ դա կնշանակե անշարժություն, դա մեր քարության նշան կլինի, այնպես չէ: Թող փոխվի ամեն ինչ, միայն թե մնա մեր փոխադարձ սերն ու հարգանքը, մեր ընկերության էականը, գլխավորը: Անցյալ տարի Ստավրոպոլում ես այնքան ձանձրացա Սուսանայից, որ երբ նա գնաց Ժելեզնոպոլսկ, առաջին ըրպեինն ես ուրախ էի, որովհետև մարդկային դեմքն անգամ երբեմն անտանելի է լինում, ներկայությունը մշտական զրգուում է և զայրացնում: Բայց շատ շուտ ես զգացի այն կարոտը, որ սիրող մարդը կարող է զգալ, այն դատարկությունը, այն բացը, որ քեզ պիտի ծանոթ լինի: Եվ հետո՞. չէ՞ որ անտանելի է քաղցր ու մեղցր սերը—սերը ելեէջներ

ունի և երբեմն այդ անհարթ ելեէջները, այդ բարձրացող «հակասիրային» ալիքները այնքան վեր են բարձրանում, որ կարծես թե ատելություն են դառնում: Դրա համար է, որ ասում են, թե սերը և ատելությունը շատ մոտ են իրար: Ատելությունը մի տեսակ ֆիլտրացիա է և նրանից վախենալու չէ, միայն թե լինի սերը—այդպես է թվում ինձ: Ասում ես, եթե «նաղլ անեմ, օրեր են պետք»: Իսկ ի՞նձ... Այնքան բան կա, որ անհնար է գրելը: Այսօր անը հերիք է առաջում: Թերթի մասին էլ ունեմ ասելիք, քո հոգվածների մասին էլ, մարդկանց մասին էլ, իմ մասին էլ, բայց դե հո չեմ կարող մի անգամից, մի շնչով անել այդ ամենը: Թողնենք ասպագային: Իհարկե շատ բաղձալի կլինեք տեսնվել, և այն ժամանակ հարցերն էլ շատ հեշտ ու շուտ կպարզվեն և մի լավ կզրույցենք և գինիով անուշ, ավելի անուշ կդարձնենք մեր միջգիշերային, մինչառավոտյան զրույցը, բայց մեզ երեկ շուտ չի տրվելու արքայությունը... Ամառս երեկ (հաստատապես) կմնամ Մոսկվա: Սուսաննան Ստավրոպոլ կերթա: Պողոսն էլ այստեղ կլինի...

Ողջ լեր, ամենաշերմ բարեներս Վարյային ու բալիկիդ:

Քո Վահան

Ք. Տ. Այսօր Պողոսը գտավ իր սևագիրը (որ գրեթե սպիտակ է) և ցույց տվեց ձեր հանած կտորները—անպայման կոտել եք հոգվածը. ինձ համար ոչ մի կասկած չմնաց: Ըստ երևույթին դու թյուրիմացություն մեջ ես—շատ էական բաներ են հանված նրա գրությունից՝ դա փաստ է: Բայց նրա զայրույթն էլ անցել է արդեն: Ինչեիցե: Սա ի միջի այլոց:

Սուրխաթովի վրա գրած հոգվածիդ շարունակությունը¹⁵ չըստացանք—էլի թերթը դադարել է: Սուսաննան ողջունում է ձեզ բոլորիդ: Առաջում ինձ գրիր հին հասցեիս—տեղափոխվելու եմ, կգրեմ:

Ցը,

ողջույններով

Վահան

Թերթի մասին հետևյալ նամակումս: Նյութն էլ տեսնենք. մի բան կգտնվի՞, կուղարկեմ, դրա մասին էլ կգրեմ մանրամասն, այժմ նամակս ուզում եմ ուղարկել, որովհետեւ եթե մնա չեմ ուղարկի:

52. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ՝

1913, 8 հունիսի

Ձգիտեմ նամակս ձեզ կհասնի՞: Եթե հասնի, կիմանաք հասցես՝

Դուգորուկովսկայա, տ. 15, բն. 58, Վահան Տերյանին, որովհարելի է գրել ինձ ամբողջ ամառը և որը խնդրում եմ հայտնել Դավթին:

Բարեւ ձերոնց բոլորին:

Վահան

53. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 25 հունիսի

Ամեն հարկադրական բան ինձ համար միշտ ատելի է եղել, և կյանքիս գլխավոր դժբախտությունը հենց նրանում է կայանում, որ շատ բան եմ ստիպված անել ոչ թե բարի կամքով, այլ նրա համար, որ «պետք» է: Ճիշտ է, ես կյանքս շատ ավելի հարմար ու լավ կդասավորեի, եթե ավելի մեծ հաճույքով ու ջանադրությամբ անեի այն, ինչ «պետք» է, և եթե հրաժարվեի այն ամենից, որը ոչ ոքի «պետք չէ», բայց ինչպես տեսնում եք, ոչ մեկը, ոչ մյուսը չպատահեց, և ես մինչև հիմա մնում եմ «նույն» Վահանը, «միշտ նույնը», ինչպես ինձ վերջերս ասում էր մի ծանոթ, որին վաղուց չէի տեսել: Ձեզ չէի գրում, այդ ճիշտ է: Բայց ծիծաղելի չէ՞, որպեսզի ավելին չասեմ, դրանից եզրակացնել, որ ձեզ չեմ ուզում ճանաչել, և ձեր նամակներն ինձ պետք չեն, կամ դուք ինքներդ: Աստված վկա, դա հիմարությունն է: Ինչպես կուզե՞ք: Ձե՞ք գտնում: Իհարկե, կային նաև պատճառներ, որ ձեզ

չէի գրում, բայց դա կարևոր չէ: Պարզապես չէր գրվում, այդ է բոլորը, և, ինձ թվում է, միայն դա միանգամայն բավարար է ինձ արդարացնելու համար: Իսկ ձեր նամակները միշտ ստանում էի քավականությամբ և ձեզ հիշում էի հաճախ և հաճախ էր ձեզ տեսնելու ցանկություն առաջանում: Ահա վերցրեք ու եկեք Մոսկվա, չէ՞ որ հեռու չեք լինելու, գոնև մի երկու-երեք օրով: Ինձ համար շատ հաճելի կլինեի հանդիպել ձեզ և ձեզ հետ անցկացնել ամենահաճելի ժամեր, որոնք գուցե ձեզ էլ մի փոքրիկ բավականություն կպատճառեին: Թե՞ գուցե ես սխալվում եմ: Ո՞չ: Եթե այդ անեք, ինձ շատ կուրախացնեք: Գրեցեք և հաշիվ մի պահեք, դա լավ չէ: Եթե ես գրեի ուղեհայի, երբեք նամակները չէի հաշվի, հավատացնում եմ ձեզ: Բայց վերջերս մի տեսակ չի գրվում, չգիտեմ ինչու: Առայժմ ամենայն բարիք: Գրեցեք և մի շարացեք: Այդ ձեզ չի սաղում:

Սեղմում եմ ձեր ձեռքը: Վահան:

Հարցնում եք, թե Սուսաննան ստացե՞լ է Մարթայի նամակը. այո, ստացել է (նա մեկնել է Ստավրոպոլ), իսկ ես մնացել եմ և պարապում եմ: Բարեկեցեք ձերոնց բոլորին:

Վ.

Հասցես՝ Դուբորուկովսկայա, տ. 15, բն. 58:

Իսկ ձե՞րը:

Ինչպե՞ս է ձեր առողջությունը:

54. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 8 հուլիսի

Սիրելի Անտոնկա

Երևում է, ինձ վիճակված չէ ձեզ մոտ գալ: Բանն այն է, որ Սուսաննան հիվանդացել է, և ինձ շտապ կանչում են Ստավրոպոլ: Վաղը մեկնում եմ: Հասկանալի է, այսպիսի հանգամանքներում չեմ կարող մտածել ձեզ մոտ գալու մասին, որը, իհարկե, ինձ համար շատ հաճելի կլինեի: Հիմա արդեն ըստ երևույթին մինչև աշուն

չենք տեսնվի ձեզ հետ: Մի ամիս հետո մտածում եմ վերադառնալ Մոսկվա (պետք է հանձնել պետական քննությունները, գնալ Պետերբուրգ և այլն): Օգոստոսի սկզբին կգամ նորից Մոսկվա (եթե, իհարկե, Ստավրոպոլում ոչ մի բարդություն չլինի): Տրամադրություն հիմա շատ վատ է և գրելս չի գալիս: Դուք սխալվում եք, որ փոխվել է վերաբերմունքս դեպի ձեզ: Ես հիմա միայն արձանագրում եմ այդ փաստը, իսկ շատ խոսել չեմ ուզում, չեմ կարող: Կիսոսներ մի ուրիշ անգամ, ամենից լավ է, երբ հանդիպենք: Ծ՞րբ եք մտադիր Մոսկվա գալու: Զեր հասցեն իրոք անվայելու՞ է: Այդ ո՛ր եք հասել, աստված իմ: Եթե մտքներովդ անցնի ինձ գրել, գրեցեք հետևյալ հասցեով՝ Ստավրոպոլ—նահանգային, 3-րդ Ալեքսանդրովսկայա փ., Պախալովի տ., № 54, ինձ, կամ Կենտրոնական հյուրանոց, Վահան Տերյանին: Խնդրում եմ ողջունես հաղորդեք ձերոնց բոլորին: Առողջ և ուրախ եղեք, սեղմում եմ ձեր ձեռքը:

Վահան

55. 8. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆՆ

<1913, 23 հուլիսի, Ստավրոպոլ>

Իմ սիրելի Յուլակ

Մոսկվայում նամակ ստացա Սուսաննայի հիվանդության մասին և ստիպված էի իսկույն գալ Ստավրոպոլ, քանի որ իմ ներկայությունը կարևոր էր: Բայց բանն այնպես եղավ, որ եկա-չեկա ինքս հիվանդացա և ահա մի շաբաթ է պառկած եմ: Կույր աղիքս էր պատճառը: Այսօր ինձ լավ եմ զգում և ուզում եմ քո վաղուց գրած բացիկին պատասխանել, ավելի ճիշտ, ոչ թե պատասխանել, այլ մի քիչ զրուցել հետդ գոնե նամակի միջոցով, եթե բախտը չի բերում, որ գինին դնենք մեջտեղն ու երկար գիշերը լուսացնենք հարբած՝ ոչ թե գինուց, այլ անուշ զրույցից: Ի սեր Հիսուսի, սենտիմենտալություն չանվանես այս բաղձանքս, իսկ եթե համարես էլ, մտաբերիր, որ հիվանդ եմ и в растрепанных чувствах: Սուսաննայի հիվանդությունը սկզբում ինձ վախեցրեց, բայց այժմ մի քիչ հանգստացա: Բժշկի ասելով նրա թոքերի վերևի մասը վնաս-

ված է—верхушки поражены, իրան թույլ է դգում, տաքություն է տալիս, բայց բժշկվում է, խմում է քեֆիր և ինչ-որ դեղ, որը հիվանդության առաջը պիտի առնե, արդեն այժմ գիրացել է և, իհարկե, կանցնի այդ հիվանդությունը, թոքախտ չի դառնա—ես համոզված եմ հաստատ: Մեր Պողոսի հետ միասին էինք ապրում, թողի եկա, և խեղճը մնաց մենակ. ասենք նրան մի քիչ մխիթարություն կար—այնտեղ մնաց մի սիրուն աղջիկ, որը մեր բնակարանում էր ապրում և բարյացակամ էր թե դեպի ինձ, թե դեպի Պուլը: Հիմա Պուլը գրում է, որ «ամենայն ինչ կատարյալ է»: Մի նորություն հաղորդեմ քեզ, միայն թե գաղտնիք ամենախիստ—մեր Պավղը նշանվեց և գիտե՞ս ում հետ—Զվիգո՛ւլը, հիշում ես—Լիդա Զվիգուլը¹—ահա դրա հետ, որ այժմ Փարիզում բժշկություն է սովորում և եկել էր ամառս: Ես դրա հետ վաղուց ի վեր խոռվ եմ, բայց գոհ եմ Պավղի բնորությունից—լավ աղջիկ է՝ և խելոք, և սիրուն, և կրթված. գուցե ապագայում մի քիչ էլ փող ստանա հորից, որը, սակայն, այժմ դեմ է նրա՝ Պողոսին գնալուն: Դա, գիտես, այն աղջիկն է, որին մենք տեսնում էինք, երբ գնում էինք Պողոսի մոտ, երբ նա Введенский переулок-ում էր ապրում դեռ ճեմարանում եղած ժամանակ: Այն ժամանակ դա գիմնազուհի էր:

Զլինի թե մարդու ասես, ոչ ոք չգիտի, բացի ինձնից, ես էլ չկարողացա քեզ չգրել, թող այն աշխարհում ինձ եփելիս սատանաները մի անգամ ավելի եռ տան—черт с ним!

Ամենից տրագիկականը ինձ համար այն է, որ չեմ կարող պարապել, թեև չգիտեմ դեռ աշնանը պիտի լինի՞ սեսիա, թե՞ ոչ:

Զեր կողմերից ոչ մի լուր չունեմ—ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա: Այժմ առավել ես, որովհետև «Բաքվի Զայն»-ն էլ չեմ ստանում—Մոսկվա է գնում՝ Պավղոսն է կարդում: Իսկ մի ամսվա համար լրագրներ բերել տալ—հավաս չկա: Քո վերջին հոգվածը ի պաշտպանություն թումանովի² հրճվանքով կարդացի և առհասարակ էլ շատ վարժվել ես գրելում, լեզուդ շատ ազատ է ու լավ, պարզ և միևնույն ժամանակ ոչ վուլգար ու մերկ: Մի խոսքով ես գոհ եմ, մարդավարի ժուռնալիստ ես [մեր տնաբույսների թայը չես]: Բայց լավ չես արել, որ գովել ես Սեյրուն³ [առայժմ նա ոչինչ չարժե: Առհասարակ քեզ խորհուրդ եմ տալիս, եթե ինձ թույլ է տրված քեզ խորհուրդ տալ, այնքան էլ չշտապել «երիտասարդությանը» [խրախուսելու]— ավելի լավ է, այդ թող «Հորիզոն»-ին... առհասարակ «երի-

տասարդության» մասին եւ առանձնապէս լավ կարծիք չունեմ, շատ են հիմար և անկիրթ:

Իհարկե, մենք էլ մի զարմանալի կրթվածը չենք, բայց նրանք... Աստված փրկի]:

Դեմիրճյանի գիրքը մինչև այժմ ձեռքս չի ընկել—ծուլանում եմ, որ գրեմ բերել տամ: Ի՞նչ բան է տեսնենք: Նա անտարակույս տաղանդավոր է, բայց առանձին սպասելիքներ չունեմ: Առհասարակ մեր գրողները իրանց կրթությամբ ու ճաշակով ամենասովորական ինտելիգենտից ցած են կանգնած և դրա համար է, որ նրանց չի կարողում (իհարկե մասամբ դրանից է) բժիշկը, իրավաբանը, առհասարակ սովորական «խղճուկ» ինտելիգենտը և կարողում է միայն թշվառական սեմինարիստը, որը միևնույն ժամանակ շատ է տգետ ու անճաշակ Թումանյանին, Իսահակյանին ըստ արժանվույն գնահատելու: Առհասարակ «սեմինարիզմը» ես մեր կյանքի ամենախոշոր ցավերից մեկն եմ համարում: Բայց, իհարկե, մեր «համալսարանավարտ» ինտելիգենտների մեծ մասը նույնպէս սեմինարիստ է ոգով ու մտքով:

Սակայն թողնենք այդ, դա երկար խոսակցություն է: Ինչպե՞ս են քո գործերը: Վարյան զալո՞ւ է Մոսկվա—իսկ բալի՞կը, կբերե՞, թե կթողնե ալգոնդ: Ամառս մի անգամ հանդիպեցի նրա տանտիկնոջը, որը շատ բարեւ արավ:

Սուսաննան, իհարկե, ձեզ շատ ու շատ բարեւ է անում: Ողջունիր իմ կողմից և ձերոնց բոլորին: Գրիր ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա, ինչպե՞ս են բեֆո ու գործերդ: Ողջ լիւր:

Քո Վահան

Նամակս վերջացրի, որովհետեւ հոգնեցի, իսկ հետաձգել չուզեցի շարունակությունը, որովհետեւ կմնար, չէի ուղարկի:

Այս ձմեռ՝ Սուսաննան երեկ կմնա Ստավրոպոլ, իսկ ես մենակ կըթթամ Պետերբուրգ, եթե միայն, իհարկե, գործը հաջող գնա: Տեսնենք դրանից ինչ է դուրս գալու:

Հասցե՝ Ставрополь губернский,
3-я Александровская ул., д. № 54
(д. Пахаловой),

Ինձ

Այստեղից կգնամ օգոստոսի կեսին:

1913, 27 հուլիսի

Սիրելի Անտենկա

Ձեր սեկրետկան ստացել եմ: Պատասխանում եմ միայն չիմա, որովհետև հիվանդ էի և պառկած: Այսօր ինձ ավելի լավ եմ զգում: Վատ էր բանս: Զերմությունս հասավ մինչև 40 աստիճանի: Բայց հիմա, կարծես, ամեն ինչ անցավ, թեև դեռ այնքան էլ լավ չեմ զգում: Սուսաննայի թոքերի կատարները ախտահարված են, ամենօրյա ջերմություն, թուլություն ունի: Կարծում եմ, սակայն, որ դա էլ բարեհաջող կանցնի: Համարյա ամբողջ օրը վեր եմ բնկած և ոչինչ չեմ կարողանում անել, իսկ պարապել հարկավոր է: Զգիտեմ ինչ դուրս կգա այդ ամենից: Աշնանը կլինեմ Մոսկվայում, իսկ հետո հավանաբար կգնամ Պիտեր: Սուսաննան նորերս Դոդյայից նամակ ստացավ: Նա գրում է, որ շուտով կգնա ձեզ համար բնակարան որոնելու: Ե՞րբ եք մտադիր գնալ սպիտակաբար: Իհարկե, կտեսնվենք: Ինչպե՞ս եք զգում ձեզ: Ի՞նչ եք անում: Ինչպե՞ս են ձերոնք: Մարթան ինչպե՞ս է, չա՞ր է, թե բարի: Շատ ափսոս, որ ինձ չհաջողվեց ձեզ մոտ գալ: Դե ոչինչ, արդեն շուտով կտեսնվենք Մոսկվայում: Օգոստոսի կեսին մտադիր եմ գնալ Մոսկվա: Տրամադրությունս լավ չէ: Շատ եմ ուզում ինչ-որ բան: Զգիտեմ, թե ինչ: Գրեցեք, Անտենկա, եթե ժամանակ և տրամադրություն կունենաք, ես շատ ուրախ կլինեմ: Շատ բան էի ուզում գրել, երբ նամակս սկսեցի, բայց հիմա մի տեսակ չի գրվում, իսկ հետաձգել չեմ ուզում, որովհետև աստված գիտե, թե ինչ կարող է պատահել: Առայժմ բավարարվեցեք այս խաբրիկով, հետո, երբ կարողանամ, կգրեմ: Սուսաննան բարեւում է ձեզ և ձերոնց բոլորին: Առայժմ: Ամենայն բարիք: Ողջ լեբուր, մի մոռացեք ինձ, մեղապարտիս:

Ձեր Վահան

<1913, 1 օգոստոսի, Ստավրոպոլ>

Սիրելի Յուլիա

Նամակդ հասավ ինձ, բայց իսկույն չգրեցի, որովհետև նոր էի գրել քեզ (երևի արդեն ստացած կլինես): Այժմ ուզում եմ մի քանի տող գրել քեզ, թեև առանձին նորութիւն չունեմ հաղորդելու: Փառք Աստուծո, վերջերս կարծես թե ինձ միտդ ես բերել նորից և գոնե երբեմն առ երբեմն ուրախացնում ես քո նամակներով: Շատ ափսոսում եմ, որ հաճախ չեմ կարողանում պատասխանել քեզ այնպես, ինչպես կուզեիր. բայց դու ուշադրութիւն մի դարձնի դրա վրա և գրիր ազատ ժամանակ ու տրամադրութիւն լինի թե չէ:

! у словенцев нет совсем, но есть особая огласовка— О: volk, dolg— (сравни русск: здесь ! звучит как неслоговое У и получается дифтонг). Миклошич и Кочубинский тоже ou предполагали и у сербов, как переходную ступень, но Ягич указал, что У вм. ! есть не только сербская, но и хорватская черта, а ! переходит в О только у сербов, но не у хорватов: дао (элевое причастие—«дал») сеоце (село) по-хорватски dal, selce и что как переходная ступень в орфографии не встречается о8, а 80: в 80кь...

Սա Բրա՛նդն է՛, ահա այս նախադասութիւնը արտագրեցի, որ հասկանաս, թե ի՞նչ բաներով եմ ստիպված զբաղվելու և այսպես ամբողջ գրքեր պիտի անգիր անես, որովհետև, ինչպես տեսնում ես, սա «պատմելու» բան չէ, ոչ էլ «հասկանալու»: Եվ իմ 8 առարկայից 4-ը այսպիսիք են... [Այս արտագրածս սլավոնական լեզուների համեմատական քերականութիւնից է, բայց կա նաև հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականութիւն, և հին սլավոներեն, և ռուսաց լեզվի պատմական քերականութիւն]:

Ուղղակի մեռցնում են, հա՛լ չի մնում վրաս: Բայց ի՞նչ պիտի անես: Ահա թե ինչու կանանց կուրսերը ոչինչ են մեր ճաշը— նրանք այս ամենը չեն տալիս պետական քննութիւններին: Երանի՛ նրանց: Այս բոլորիս սովորում էի այդ սլավոնական լեզուների համեմատական քերականութիւնը և դրա համար այնտեղից արտագրեցի առաջին պատահած նախադասութիւնը: [Այս պարապ-

մունքներից հետո էլ ի՞նչ դբաղվես գրականությանը և այլ բաներով: Գլուխդ «շշմում է», և քեզ զգում ես ոչ թե մարդ, այլ սև-դան, թանաքաման, առհասարակ անօրգանական էակ, որն ընդունակ չէ ոչ մի բանի... ինչքան վաղուց է, որ չեմ զգում] *dolce far niente*². (Փափազով³, ականջդ կանչի!): Եթե ոչինչ չեմ էլ անում, այն գիտակցությունը, որ պիտի անեմ—կրծում է, մաշում է հոգիս, հանգիստ չի տալիս... Մի սիրուն աղջիկ կար, մի փոքրիկ իշխանուհի (իսկապես իշխանուհի), 15—16 տարեկան գիմնազուհի, որը ինձ համբուրում էր և սիրում, և ես նրա «առթիվ» գրեցի այս տողերը՝

Այս հին ու նոր գրքերի վրա կորացած
Չրտեսա ևս, չրտեսա, որ գարուն է նոր
Եվ այս մեռած մարդոց մեջ՝ սիրտս կուրացած
Չըզգաց, որ բաց են արդեն վարդերը բոլոր:
Եվ արևը չրտեսա խուցիս մեջ մթին,
Եվ երգերը մայիսյան չըհասան ինձ, չըհասան...
Քո ծիծաղը կարկաչուն հնչեց իմ սրտին
Եկա՛ր, եկա՛ր, որպես երգ սլաշածառ մայիսյան...
Տես ինչպե՛ս եմ հոգնել ես այս գրքերից հին ու նոր.
Խոսքերից այս իմաստուն, գիտուններից բոլոր,
Ժպտա, անգի՛ն, ժպտա՛րդ խոր գրքերից խոր,
Խնդությունդ ամբիշ, գրույցըդ աղբյու՛ր...
Քո համբույրը գարնային իմաստուն է ավելի,
Քան գիտուններն այս խոժոռ, գրքերն այս մթին.
Քո զգվանքը բոլոր անգամ թովիչ է և սիրելի,
Քան և Վոլֆը, և Բուպպը, և Հումբոլտը միասին!...

Դու գրում ես, թե «փրանսիական» (Ալեքսանդր Միրզաչանովիչ, ականջդ կանչի՛) ակադեմիան պրեմիա է տվել Ահարոնյանի գրվածների թարգմանության և հետո հարցնում ես, կամ, ավելի ճիշտ, տարակուսանքի մեջ ընկնում—«չգիտեմ ե՞ս եմ հիմար, թե՞»... Անտարակույս «փրանցուղները», եթե միայն դա էլ մի տեսակ ֆրանսիական «հայասիրություն» չէ, կամ եթե մի այլ բան չկա այդտեղ⁴, Պողոսն էլ գրում է, որ «Բաքվի Ձայն»-ում փառաբանում են Ահարոնյանին, որը ձե պարզերես է անում մեզ ու մեր «գրականությունը» օտարների աչքում: Ահա և քո «կուեզան», որի մոտ *ex* լինիլը դու գրեթե պատիվ էիր համարում! Ես այդ պատիվ համարելուց շատ ու շատ հեռու եմ, չնայած որ քո կուեզան, ինչ-

պէս գրում էիր, «կարդացած» է, «գիտուն» և «լավ»: Աստված հեռու պահե մեզ «գիտուն» սեմինարներէց, Աստված մեզ ու մեր ազգը նրանց ձեռքէց ազատե ու փրկե՛! Աղոթիր դու էլ, աղոթի՛ր, Յովակ, գուցե Աստված լսե մեր աղաչանքը և աղատե մեզ և սեմինարիստներից և նրանց «գրականությունից» և նրանց «Հոսանք»-ից ու «Ձայներից» և «Հորիզոններից»⁵ և մանավանդ նրանց գիտնականությունից, իսկ ինձ՝ մեղավորիս, նրանց թե լավ, թե վատ, մանավանդ գովաբանական քննադատությունից (օրինակ, Տերտրյանի...): Եթե դու կապված չլինէիր նյութապէս թերթի հետ⁶, ես առանց տատանվելու քեզ խորհուրդ կտայի հեռանալ, իսկ եթե գրել ես ուզում, մի այլ կերպ անել այդ, կամ ծայրահեղ դեպքում գրել «Մշակ»-ում կամ «Հորիզոն»-ում, որոնք գոնե այն առավելությունն ունեն, որ տարածված են, ուրեմն կարգին աուդիտորիա կունենաս: Մտաբերիր, կարծեմ նույնիսկ նույն օրը, երբ դու գրել էիր իմ նմանվողների մասին (о подражателях)⁷, ձեր «Ձայն»-ում տպված էին ամենախայտառակ թխություններ նույն քո նկատած տեսակի և տպվում են գրեթե ամեն օր: Դրանից մարդ պիտի եզրակացնե, որ կամ դու քո ասածը չես հասկանում, կամ (որ իհարկե ավելի ճիշտ է) քո կոլեգան... Ես ենթադրեցի երկրորդը և խղճացի քեզ, քրիստոնեաբար խղճացի, որ այդպիսի «ղարգացած», «հասկացող» ու «գիտուն» կոլեգա ունես: Զգիտեմ ինչ եք մտածում դուք, երբ տպում եք, բայց ես, ահա, մի տարի է դառնում, բայց ձեր թերթում մի շնորհալի բանաստեղծություն կամ պատմվածք չկարդացի*:

Իսկ դուք անդադրում շարունակում եք խրախուսել երիտասարդությանը: Խրախուսեցե՛ք, խրախուսեցե՛ք: Իսկ իմ կարծիքով դուք գցում եք տպագիր խոսքի, լրագրի, ժուռնալի, գրականության արժեքը, գնում եք «Մշակ»-ների և «Հորիզոն»-ների ուղիով... Մի անգամ չէ որ հարցրել ես, թե ես ի՞նչ կարծիքի եմ լրագրի մասին: Ես առհասարակ լավ կարծիքի չեմ ամեն մի լրագրի մասին: Ինչ վերաբերվում է ձերին, ապա, շնայած իմ ողջ համակրանքին դեպի ձեր լրագրի մի քանի ղեկավարներն ու աշխատակիցները, ընկերաբար պետք է ասեմ քեզ, որ ձեր լրագիրը ոչ մի բանի պետք չէ և որ այդպես չի կարելի լրագիր հրատարակել և առհասարակ ոչ

* Այստեղից սկսած գրված է ռուսերեն:

մի բան չի կարելի այդպես հրատարակել: Ի դեպ նկատեմ, որ ևս մեր «Փարուն»-ի մասին էլ հիմա այլ կերպ եմ մտածում, քան առաջ և եթե հիմա հրատարակվի այնպես, ինչպես առաջ, ոչ մի գնով չեմ համաձայնի հրատարակել: Իսկ «խրախուսել» երիտասարդությունը այնպես, ինչպես անում եք դուք, «Նոր հոսանք»-ը և tutti quanti⁸ (!!! կիրառեցի)* — երբեք չեմ անի, որովհետև դա ամենացածր տեսակի գոնհկությունն է, դա անհարգալիք վերաբերմունք է դեպի գրականությունը: Ձեր թերթում շատ ուշագրավ բաներ կային, բայց հիմա չեմ կարող նշել, այ եթե երբևէ հանդիպենք, և լրագիրը ձեռքիս տակ լինի (Պառլոն հավաքում է բոլոր համարները և պահում), այն ժամանակ, օ, «նորվեգացի քննադատ Բրանդեսը», «ոուս տաղանդավոր բանաստեղծ Պուշկինը» և սրանց նման որքան, որքան կուրյուշներ ցույց կտամ քեզ... Դե լավ: Ինձ կանչում են: Հետո կավարտեմ:

Ինձ կանչեցին հորաքրոջս (K TETE) մոտ: Այնտեղից վերադարձա հենց նոր, 4 ժամ անց: Թեպետ նամակս չեմ կարդացել, բայց զգում եմ, որ շատ խիստ բաներ եմ ասել և զուսպ չեմ եղել: Մի դատապարտիք ինձ, բարեկամս: Գուցե որոշ բաներ այնպես չեմ արտահայտել, բայց ճշմարիտ, մեր կյանքում այնքան այլանդակ ու հիմար բաներ կան, որ ականա սահմանն անցնում ես, երբ մտածում ես այդ իրականության մասին և երբ այդ բոլորը մինչև հոգուդ խորքը հուզում է քեզ և հատկապես երբ կրթոտ կերպով ծարավի ես, որ այդ բոլորը լինի այլ կերպ, լինի այնպես, ինչպես լավ, կուլտուրական երկրներում: Ինքդ մտածիր, եթե Ֆրանգյանը⁹ հայ ժողովրդի փրկիսոփան է, ապա ես չեմ ցանկանում այդ ժողովրդի բանաստեղծը լինել և հարկավոր չէ այնպիսի մի ժողովուրդ, որի «լավագույն» փրկիսոփան Ֆրանգյանն է: Նույնը կարելի է ասել մնացած ամեն ինչի վերաբերյալ: Դու գրում ես զպրոցի մասին (այն մասին, թե կարելի* է ընդունել մարդու, որը կաթողիկոսին չի ընդունում (не признает): Իհարկե չի կարելի, եթե կանգնենք ձևական, խիստ տեսակետի վրա: Բայց ախր դա զազրելի է հընչում, որովհետև մեր պիղծ հոգևորականությունը նույնիսկ դա չկարողացավ այնպես սարքել, որ մի բանի նման լինեիր... Իսկ մեր

* Ընդգծված բառը գրված է հայերեն:

գրականութունը... Ախր չի կարելի լինելով հանդերձ միանգամայն անգրագետ մարդ, դառնալ լավ բելետրիստ կամ պոետ: Զիշտ է, դա երբեմն լինում է, բայց մեր դարում չի կարելի լինել գրող և բանաստեղծ առանց կրթության: Իսկ մեզանում ամեն քայլափոխին հենց այդպիսի անգրագետներ են. ընդամին հավակնություններով ու հանդգնությամբ... Այդ մարդիկ գրականությանը նայում են որպես հաճելի ժամանցի, ընդամին «հասարակության» և առանձնապես յուրայինների աչքում որոշ կշիռ տվող ժամանցի (ինչպիսի՜ տխուր մոլորություն): Ինքնաքննադատության և ինքնաանալիզի ո՛չ մի կաթիլ: Ո՛չ մի կաթիլ այն բանի, որ կոչվում է ստեղծագործության «երկունք»: Ես շատ եմ թախծում, շատ, երբ սկսում եմ մտածել այս ամենի մասին: Եվ ինձ թվում է մեր քրննադատը պետք է խիստ լինի: Թումանյանն ասում էր—թող գրեն (երիտասարդության մասին՝ «Հորիզոն»-ում), ով տաղանդավոր է, ջրի երես կելնի, ով ապաշնորհ է, միևնույն է, կսուզվի կետայի մեջ: Իսկ ես այլ կերպ եմ մտածում: Ավելի լավ է անարդարացի հայհոյվի տաղանդավորը (որովհետև հայհոյանքը երբեք չի սպանի տաղանդը, իսկական գրողը այդպիսին կդառնա հակառակ բոլոր հայհոյանքների), իսկ ամեն մի ապաշնորհություն հարկավոր չէ թողնել գրականության մեջ, որովհետև նրանք մուրտառում են ամեն ինչ: Լավ: Ձանձրացրի բեզ: Հա, արվեստի մասին քո հոգվածի վերաբերյալ: Սիրելի Ցուլակիկ, ի սեր Աստծո, մի շտապիր այդ հոգվածովդ: Տես շխալառակվես (իհարկե ոչ թե հասարակության առաջ—մենք ինչ հասարակություն ունենք և նա ի՛նչ է հասկանում որ): Եթե անպայման ուզում ես տպագրել, առայժմ գրիր հանրամատչելի լրագրային հոգված: Բայց ես կուզենայի, որ այդ հոգվածովդ հանդես գայիր լավ զինված, իսկ դա առայժմ չկա: Մի շտապիր:

Հետո ուզում էի քեզ հարցնել—ինչո՞ւ չես մասնագիտանում: Քեզ համար որևէ բան ընտրիր, և հետո, իհարկե, դա քեզ չէր խանգարի ուրիշ բանի մասին ևս գրելու, փոխարենը մի բանում քեզ ազատ կզգայիր: Ասենք սա ի միջի այլոց: Քեզ այսպես երկար գրեցի, որովհետև մի տեսակ սաստիկ ուզում էի հետդ զրուցել: Եվ ամեն ինչ գրվեց ինքն իրան: Ձեռքս հոգնեց: Վերջացնում եմ: Դե, սիրելի Ցուլակիկ, ողջ լեր և զվարթ: Բարև ձերոնց բոլորին:

Համբուրի բալիկիդ, ասում են նա սքանչելի է: Աստված պահի
նրան: Գրի՛ր: Որքա՛ն վաղուց քեզ չեմ տեսել:

Ամենայն բարիք.

մեր գրականության սև ասպետ

Քո վաճառ

Դուքս երկրի նախրի,
որին Տերյանն այժմ
երգում է^{10*}

Ամսի (օգոստոսի) 10—15-ին այստեղից կհեռանամ դեպի
Մոսկով:

Հասցես՝ 3-я Александровская, д 54,
Пахаловой, Вагану Терриан

Սուսաննան ողջունում է ջերմագին ձեզ և ձեր բալիկին:

Վաճառ

Այս նամակը գրել եմ քեզ երեք օր առաջ և մինչև այժմ չեմ
ուղարկել: Զգիտեմ ինչո՞ւ: Հիմա էլ մտածում եմ՝ ուղարկե՞մ, թե՞
չէ: Նամակում ամեն բան «տեղովը» չես ասի և թյուրիմացություն
կարող է դուրս գալ, սակայն խնդրում եմ քեզ չնեղանաս, եթե մի
քանի տեղ շատ եմ «ազատ» թողել լեզուս—դա էական չէ, իսկ
էականը կհասկանաս, իհարկե, ասենք չկարծես, թե ես քեզ մի
նոր բան ասելու հավակնություն ունեմ: Գրեցի էլի՝ սիրտս ուզում
էր զրույց անել մի քիչ և թեթևանալ:

58. Յ. ԽԱՆԶԱՌՅԱՆԻՆ

<1913, 7—8 օգոստոսի, Ստավրոպոլ>

Միրելիդ իմ Յուլակ

Մեր նամակները իրար չեն գալիս: Երեկ դու դեռ չես ստացել
իմ «Երկարաշունչ» նամակը, որ չէի ուզում հղել, բայց հետո, ըզի-
տեմ ինչպես եղավ, տվի Սուսաննային, տարավ փոշտը գցեց: Ինչ

* Նամակի մնացած մասը նորից հայերեն է:

լինում է թող լինի—alea jacta est!! Hy, конечно, шушу! Մի՞թե չեմ կարող ես քեզ գրել ինչ էլ լինի, լինչ հաշիվներ եմ ձիշտ չէ՞, Աստված վկա, հավաս չունեմ երկար նստել նամակ գրելու և կըշտադատելու ամեն մի նախադասությունը—ախր հենց դրա համար էլ նամակ է, իսկ եթե ամեն մի նախադասությունն ուզենայի կշտադատել, ապա հոգվածներ կգրեի, իսկ ես լուկ ուզում էի մի քիչ շատախոսել քեզ հետ, ուրիշ ոչինչ]։

Գրում ես, թե Վարյան մինչև օգոստոսի 15-ը կլինի Մոսկվա։ Մի՞թե մինչև օգոստոսի 15-ը նա կկարողանա մի բան անել—բան չեմ հասկանում։ Ախր քննությունները կսկսվեն 15-ից հետո։ Ես վերջերս որոշել էի ամսի 10-ին այստեղից դուրս գալ, բայց գուցե ուշանամ—շատ ափսոս կլինի եթե չհասնեմ Վարյային, որին տեսնելը անշուշտ մեծ ուրախություն կլինի ինձ համար։ Բայց ինձ թվում է, որ դու սխալվում ես, և նա ավելի երկար կմնա այնտեղ—գոնե մի երեք-չորս օր—գոնե մինչև 20-ը, երբ ես երևի այնտեղ կլինեմ։ Տեսնեք Աստված ի՞նչ կտա։ Մուսաննայի առողջությունը առանձին վտանգ չի սպառնում, այնպես որ կարիք չկա մի որևէ տեղ ղրկելու, նա առայժմ կմնա այստեղ, իսկ ուշ աշնան կգա (գուցե մի ամսով, երկու ամսով—նայած նյութական պայմաններին, որ այնքան էլ փայլուն չեն—եթե ավելին չասեմ, բայց դրա մասին շարժե խոսել, այնպես չէ՞)։

Պետական քննություններս, իհարկե, մտատանջում են ինձ, բայց հերն անիծած՝ յա կամ կտամ, յա կամ չեմ տա—плевать! Այս վերջերս վրաս, չգիտեմ ինչու, գրելու հավաս է եկել և օրը մի բան թխում եմ—ի՞նչ է, ի՞նչ չէ՞ ինքս էլ չգիտեմ դեռ, հետո կտեսնեմ—իսկ առայժմ գրվում է, ես էլ գրում եմ—ничем не пишу, не правда ли? Բայց տպելու մասին դեռ չեմ մտածում։

Մի լավ պոեմ եմ մտածել²։ շատ եմ ուզում պարապել դրանով, բայց ժամանակ շատ է պետք—չկա։ բանաստեղծությունը հեշտ է—ժամանակ քիչ է պահանջում, իսկ դա—պետք է պարապել, պետք է մի քիչ կարդալ էլ։ Այդ պոեմս եթե այնպես դուրս գա (որ շատ կասկածելի է, որովհետև միշտ ավելի լավ ես մտածում, քան դուրս է գալիս³), ինչպես մտածել եմ, պիտի հավանես։ Մի այս քննությունների կոշմարն անցնի, տեսնեք ի՞նչ եք անում։

Նամակս երեկ սկսեցի, բայց վերջացնել չկարողացա։ Լավ է, որ քեզ եմ գրում, թե չէ գլուխս այն դրությամբ մեջ է, որ եթե մի

մարդավարի նամակ գրելու լինեի, պիտի շորս օր աշխատեի, այսինքն եթե ոչ մոտիկ մի մարդու գրելու լինեի: Այսօր հավաս էլ չկա գրելու: Այս «նամակ» կղրկեմ: Ինչ լինում է՝ լինի: Երևակայում եմ ինչպես ես հայհոյում ինձ այս նամակներիս համար: [Մի՛ բարկանա, իմաստուն եղի՛ր, խնայիր լյարդդ: Բոլորովին հալից ընկել եմ ես, ոչ մի բանի պետք չեմ: Դե ողջ լեր ե ուրախ, գլխավորը ուրախ, թե չէ ձանձրալի է ամեն կողմդ տեսնել տխուր ու թախծալի բաներ: Էիս, մարդ հիմա խմե՛ր բարեկամի հետ: Վաղուց այդ չի եղե՛լ]: Գրի՛ր:

ՔՈ ՎԱՏԱՆ

Ամսի 10—12-ին կուղևորվեմ դեպի Մոսկվա:

Հասցես՝ Большая Садовая, д. 13, к. 12.

(Պառլոն ինձ համար արդեն վարձել է սենյակ և առայժմ ինքն ապրում է այնտեղ):

Վ.

Երեի ամսի 10-ին կգնամ Մոսկվա: Գրի՛ր Վարյայի հասցեն կամ իմս նրան—տեսնվենք: Ինձ մի մոռանար:

Ազատ ժամանակդ այդտեղի նորություններից գրի՛ր, ամեն ինչից «բեխաբար» եմ: Բարեիր ում հարկն է:

Ես չհասկացա Ահարոնյանի գրածների՝ համար են տվիլ պրեմիա, թե՞ թարգմանության, որ շատ կարևոր է, թեև ինքնըստինքյան այդ բոլորը բոլորովին նշանակութուն չունի և կարևոր չէ, այնպես չէ՞: [Ինձ թվում է այդ բոլոր ռեկլամները բխում են Ահարոնյաններից իրենցից. հիշո՛ւմ ես «Հորիզոն»-ում նրա նամակը իր թարգմանչուհուն]:

59. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1913, 11 սեպտեմբերի, Մոսկվա>

Սիրելի Յուլակ

Երեկ գիշեր Վարյան հեռացավ Մոսկվայից, բայց ես պատահաբար և բոլորովին անակնկալ կերպով չկարողացա տեսնվել նրա

հետ: Ահա թե բանն ինչ է: Աբելյանի հետ դուրս եկանք մեր տնից և իմ գործերի մասին խոսելով գնացինք դեպի Տվերյան փողոցը— պիտի մտնեինք զարեջուր խմեինք մի շիշ և գնայինք Վարյայի մոտ: Գարեջրատնից ես հեռախոսեցի Բուդաղյանի հետ՝ տունը չէր— նրանից մտադիր էի պարտ վերցնել մի բավական խոշոր գումար, որ այժմ ինձ անհրաժեշտ է Պետերբուրգ գնալու և առաջին ժամանակները ապրելու, ուսման վարձի և այլն: Աբելյանի հետ որոշեցինք, որ լավ կլինի, որ ես առաջ Մատուրյանի հետ խոսեմ այդ մասին: Քանի որ հենց Մատուրյանի տան մոտ էինք, ես գնացի նրա մոտ, մանավանդ որ դեռ վաղ էր, ժամը 8-ն էր, այնպես որ ես և Աբելյանը կարծում էինք, որ ես նախքան Վարյայի կայարանն գնալը դեռ կգնամ նրա մոտ, ուր պիտի գնար և Աբելյանը: Մատուրյանի մոտ, սակայն, մի քանի մարդ կար, և ես սպասեցի մինչև նրանք հեռացան ու հետո սկսեցի խոսել գործիս մասին: Մատուրյանն էլ սկսեց երկար ու բարակ բաներ պատմել— մի տեսակ աննկատելի կերպով ժամանակն անցավ, բոլորովին անընկատելի, և երբ մտաբերեցի— արդեն ուշ էր: Այս ամենը գրում եմ, որովհետև Վարյան կարող է մտածել, որ ես անուշադիր եմ եղել նրա վերաբերմամբ, իսկ ես կուզեի, որ սխալ շմտածեր իմ մասին ոչ նա, ոչ էլ դու: Առհասարակ վերջերս, ինչպես երեկ Վարյան էլ նկատել է (ասե՛նք մասամբ ես ասացի էլ նրան), բավական խառնակ դրուժյան մեջ եմ: Դրուժյունս անորոշ է և նյութականս աննախանձելի... Ինչևիցե: Մոտ օրերս կերթամ Պետերբուրգ: Կոստանյանը շատ բարյացակամ է վերաբերվում ինձ և շատ ավանսներ է արել ու խրախուսում է ամեն կերպ: Ի միջի այլոց, խոստացել է հարց բարձրացնել և պաշտպանել ճեմարանի լիցենոնում, որ մյուս տարի ճեմարանն ինձ ուղարկե հայագիտության պարապելու և այդպիսով ես պաշտոնապես կապված կլինեմ ճեմարանի հետ, տեղ կունենամ (Կոստանյանը այսպես ասաց. «Ձեզ համար ես միշտ տեղ կգտնեմ ճեմարանում»): Բայց ամենից կարևորն, իհարկե, այն է, որ նյութապես ապահով կլինեմ և կպարապեմ մի երկու տարի այն առարկայով, որ այժմ ինձ ամենից շատ է հետաքրքրում: Զգիտեմ, գուցե անցնի այս ոգևորությունս, գուցե երբ ի մոտո՞ւ ծանոթանամ գործին՝ փախչեմ, բայց այժմ ոգևորված եմ և շատ եմ ուզում պարապել:

Սուսաննան դեռ Մտավորպոլ է—ուզում եմ բերել, որ բժիշկներին ցույց տամ իմանամ վերջնական կերպով նրա հիվանդությունը, ինձ թվում է, որ նրա թոքերը առողջ են: Այդ դեպքում պիտի աշխատեմ, որ նա էլ Պետերբուրգում տեղ գտնի և հետս լինի: Սակայն առայժմ դեռ դրությունը անորոշ և խառն է: Եթե Պետերբուրգ միջոցներ չճարեմ, Կոստանյանի խորհրդով այս մի տարին պիտի մնամ Մոսկվա և իր մոտ սովորեմ, որպեսզի մյուս տարի ճեմարանն ինձ ուղարկե (երբ պետական քննություններ տված կլինեմ և դիպլոմ կունենամ): Սրանցից որը կլինի, կտեսնենք, հայտնի չէ: Այսօր պիտի գնամ Բուդաղյանից 300 ռ. պարտք խնդրելու (մուրհակով), տեսնենք ի՞նչ դուրս կգա: Մատուրյանն ասում է, որ կտա: Իսկ այդ գումարը անհրաժեշտ է ինձ մինչև հաստատվելու: Ահա քեզ իմ գործերի դրությունը: Ի՞նչ ես անում դու: Ի՞նչ նորություն կա: Հաստատեցի՞ր քեզ, թե՞ ոչ դեռ: Գրիր երբեմն առ երբեմն: Հոգվածդ կարդացի—ապրի՛ս: Առհասարակ լավ ես վարժվել և կարգին ժուռնալիստ ես, կեցցե՛ս: Ուրախություն բերում եմ քո հոգվածները, բայց էլ կարդալու բան չկա ձեր թերթում: Մի՛ նեղանար: Հա, Դավիթը «Նոր ուղի»¹ պիտի հրատարակե—Ալլոշան խնդրեց մի քանի բան տալ, խոստացա տալ:

Ձեր փոքրիկ դստերը բարե կանես և կասես, որ Վահան քեռին (ԱՅԱՅ) դժգոհ է, որ նա հայերեն չի բլբլացնում—ես այնպե՛ս սիրում եմ, երբ փոքրիկները հայերեն են խոսում: Հրանտը Պետերբուրգ է գնում լսեցի—երեկ կհանդիպեմ եկեղեցում—կտեսնելվեմ:

«Մալումե»-ն թարգմանել եմ², ուղարկում եմ «Դրամատիկական» (իմ կարծիքով «Դրամատիական») ընկերության—ուզում եմ փորձել, գուցե պրեմիա տան, թեև շատ կասկածում եմ, որ տան, թարգմանությունիցս էլ այնքան գոհ չեմ: Վարյային շատ բարե կանես և կբացատրես կայարան չգնալուս պատճառը, ասա, որ չնեղանա: Գրիր, Յուլ-Ցեկեր: Ողջ լեր:

Քո Վահան

<1913, սեպտեմբերի II կես, Մոսկվա>

Քանկագին, սիրելի Ալեքսանդրա Նազարովնա*

Վերջապես կարող եմ Ձեզ մի քանի խոսք գրել: Հիվանդությունն խանգարեց դա ավելի վաղ անելու: Ամենից առաջ ես ուզում եմ կրկին ու կրկին շնորհակալություն հայտնել Ձեզ ամեն ինչի համար. Ձեր քաշած բոլոր նեղությունների, հյուրասիրությունների, Ձեր հոգածության համար, մի խոսքով, ամեն ինչի համար:

Մենք արդեն տեղավորվել ենք և բավական լավ: Ողջ-առողջ ենք: Օրերս գործի կանցնեմ: Ընկերներս ասում են, որ մյուս տարի կարող եմ տեղավորվել Լազարյան ճամբարանում: Ես, իհարկե, կանեմ ինձնից կախված ամեն ինչ, որպեսզի տեղավորվեմ և վերջապես ինքնուրույն ապրեմ: Այն ժամանակ արդեն Դուք անպայման պետք է մեզ մոտ հյուր գաք: Սակայն դա չի խանգարում, որ այս տարի էլ գաք, թեկուզ կարճ ժամանակով: Ես շատ կուզենայի (իսկ Սուսաննայի և Ժենյայի՝ մասին, կարծում եմ, ասելն ավելորդ է), որ Դուք գայիք: Ուժերդ հավաքեցեք և եկեք: Ես խոսք եմ տալիս Ձեզ ուղեկցել ամենուրեք և առհասարակ ամեն կերպ հոգ տանել Ձեր մասին: Սուսաննան փնթփնթում է, որ ստիպված եղավ խնամել ինձ: Ասենք, ես իրոք նրան մի քիչ տանջեցի, բայց մի՞թե ես մեղավոր եմ, Ալեքսանդրա Նազարովնա, որ հիվանդացա: Ես ամեն կերպ աշխատում եմ նրա գթասրտությունը շարժել, ի՛նչ արած: Ժենյուրան² մի քանի անգամ եղել է մեզ մոտ: Նա ողջ և առողջ է: Սուսաննան էլ է եղել նրանց մոտ, իսկ ես դեռ չեմ կարողացել: Մոտ օրերս կգնամ:

Ինչպե՞ս եք Դուք, մերոնք բոլորը: Ինչպե՞ս է ձեր շինարարությունը: Դեռ չի՞ ավարտվել: Խնչ է անում մեր ուսանողացու Ալեքսանդր Սերգեևիչը³:

Բոլորին բարեկեցեք:

Համբուրում եմ Ձեր ձեռքը: Յանկանում եմ Ձեզ ամենայն բարիք: Ողջ լինուք:

Ձեր Վառան

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

Իզուր եք փնտվում կարկանդակները, Ալեքսանդրա Նազարով-
նա: Սքանչելի կարկանդակներ էին, և ես հաճուքով էի ուտում:
Իսկ իմ հիվանդության հետ այդ կարկանդակները ոչ մի կապ չու-
նեն, հակառակ Ձեր ենթադրություններին:

Վ.

61. Ա. ՊԱԽԱԼՈՎԱՅԻՆ

<1913, սեպտեմբերի II կես, Մոսկվա>

Թանկագին Ալեքսանդրա Նազարովնա*

Այսօր մենք հյուրեր ունենինք:

Հենց նոր գնացին: Սուսաննան զբաղված է տունը հավաքե-
լով: Այսօր խեղճ կինս ստիպված եղավ բավականին շարժարվել:
Բայց ի՞նչ տանտիկին է: Ինչպե՞ս են սիրում նրան բոլորը: Առհա-
սարակ խելքի ծով է, միայն թե առավոտները շար է լինում, իսկ
երբեմն էլ կեսօրին, պատահում է նաև երեկոյան կամ գիշերը:
Դա, ես կարծում եմ, կկաթգավորվի, երբ վերջնականապես տեղա-
վորվենք և կանոնավորենք մեր կյանքը: Իսկ դա հարկավոր է և
շատ է հարկավոր: Այն ժամանակ ա՛յ թե կապրեինք: Չգիտեմ թե
այդ ամենը ինչպես գլուխ կգա, սարսափելի վախենում և անհան-
գըստանում եմ: Համենայն դեպս հույսս չեմ կորցնում: Միայն թե
գոնե մի կերպ տեղավորվեինք այստեղ, իսկ հետո Աստված ողոր-
մած է՝ ամեն ինչ լավ կընթանա, կամաց-կամաց կհարստանանք
և մի հինգ տարուց հետո միլիոնատեր կդառնանք, այն ժամանակ
Ամստերդամում առանձնատուն կկառուցեմ և Ձեզ հյուր կկանչեմ:
Բայց առաջժ Երազում եմ մի կերպ տեղավորվել գալ տարի, գեթ
փոքր ոռճիկով: Մոսկվայում դա շատ դժվար է, բայց և այնպես
փորձել պետք է: Իսկ եթե ոչ, ինչ արած, այն ժամանակ կգնանք
որևէ Բասար-Գեշար (մի այդպիսի տեղ կա, դա նույնն է, ինչ որ
ռուսերեն Ցարևո-Կոկչայսկը) և Կապրենք ու կասենք ինչպես
Հուլիոս Կեսարը. լավ է գյուղում լինել առաջինը, քան թե քաղա-

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

քում¹ երկրորդը: Փա՛ռք քեզ, Տեր, ամեն դարդի դարման կա: Դուք ինչպե՛ս եք, սիրելի Ալեքսանդրա Նազարովնա: Ինչպե՛ս են մեր բոլոր բարի ծանոթները: Ինչպե՛ս է Ձեր առողջությունը: Ինչպե՛ս է մեր ուսանողացուն²: Խնդրում եմ բոլորին հայտնեք իմ ողջույնը և բարևեք: Ժենյուրան³ ողջ և առողջ է, հիմա մեզ մոտ լինում է ավելի հաճախ, քանի որ նրա դասընթացները (նոր լեզուների) մեզնից հեռու չեն: Բարևում եմ Ձեզ, համբուրում եմ Ձեր ձեռքը:

Ձեռ վաճաճ

Ներեցեք, որ նամակս գրված է այսքան թափթփված և այնպես ոչ թարմ ու անհեթեթ: Խիստ մի դատեք և ողորմած եղե՛ք դեպի բազմաշարշար (ապագայում) ուսուցիչը (թեև դա դեռ հարց է—Աստված գիտի, թե մեզանից ինչ դուրս կգա, մենք ենթադրում ենք, իսկ Աստված տնօրինո՞ւմ է և այլն):

Մնամ Ձեր փեսա «Վազգէկա»⁴:

P. S. Սուսաննան և Ժենյան դավադրություն են կազմել իմ դեմ: Իմացան, որ ես գրում եմ Ձեզ և, ահա, նույնպես սկսեցին նամակներ գրել, որպեսզի զրպարտեն ինձ: Դուք մի հավատաք նրանց, Ալեքսանդրա Նազարովնա, նրանք սաստիկ սիրում են իրենց մորը և ձեռք են առնում բոլոր միջոցները, որպեսզի գցեն իմ հեղինակությունը: Դուք նրանց մի հավատաք, իսկ ես Ձեզ կգրեմ ողջ ճշմարտությունը ու կծառայեմ Ձեզ հավատով և ճշմարտությամբ:

Խոնարհ ողջույններով

Վաճաճ

62. Յ. ԽԱՆՁԱԳՅԱՆԻՆ

<1913, սեպտեմբերի II կես, Մոսկվա>

Սիրելի Յուլիկ

Դեռևս քեզ ոչ մի նամակ չեմ գրել—չեմ կարողանում գրել: Այսօր ստացա Вера-ի նամակը, բացի այդ, մի քանի գործնական

հարցեր և բացի այդ ցանկությունը քեզ մի նամակ գրելու—ստիպում են գրել: Սկսեմ գործից: Կուլյայից մինչև այժմ մարտ ամսի թոշակը ստանալու համար հավատարմագիր (доверенность) չեմ ստացել—այնպես որ այսօր կգնամ ստանալու նրա երկու ամսվա թոշակը միայն, որից 10 ռ. տալու եմ Աբելյանին, 20 ռ.* Հրանտին և 30 ռ. վերցնելու եմ ինքս (քեզ տվածս փողը): Մնալու է 6 ռ., ինչպե՞ս վարվել այդ 6 ռ. հետ, չգիտեմ, գրի՛ր և կարգադրի՛ր: Հրանտը գնում է շուտով Պետերբուրգ հրավիրանոք Մելիքյանի¹, որը ռեզենտի պաշտոն է ստացել և առաջարկում է Հրանտին ամսական 25 ռ. երգել: Սա շատ լավ ելք է կարծեմ Հրանտի համար: Ի դեպ, նա 15 ռ. փոխարեն 20 ուղեց, և ես հավատում եմ նրան, որ «անհրաժեշտ» է և կարծում եմ, որ դու գեմ չես լինի, что переду 5 р. ему. Ինչ վերաբերվում է Կուսիկյանի մոտի փողին՝ ես բան չհասկացա. ամեն ինչ շփոթել եմ—խնդրեմ գրի՛ր շուտով և այդ մասին պարզ և հասկանալի: [Ես առհասարակ սոսկալի խճճվել եմ և ոչինչ չեմ հիշում—խառնաշփոթություն է և շիլափլավ: Ահա այդպես, մի մոռանա, գրի՛ր այդ մասին]:

«Գարուն»-ը լույս տեսավ, վաղը կուղարկեմ քեզ մի օրինակ: «Թարասյանների գործը» կարծեմ հաջողվում է*:

Տրամադրությունս անորոշ է: Ապրում ենք առաջվա պես, սակայն Սուսաննայի հետ չենք կռվում, բայց իմ անձնական (անկախ արտաքինից) հոգեկան վիճակը լավ չէ—նույնպես ինչ-որ շփոթ է, ոչինչ չեմ հասկանում: Գուցե ուղղակի հոգնել եմ և ամեն ինչ կանցնի ու «կարգի կրնկնի»: Շուտով ամառը զար—գուցե հանգրստանամ և այս հիմար վիճակն անցնի: Սրանով էլ պետք է բացատրել, որ քեզ ավելի հաճախ ու շատ չեմ գրում: Վարյային ես լավ եմ հասկանում: Ի դեպ, կարծում եմ, նամակս կկարդաս նրան, թեև կարդալու բան չկա, բայց ինչով հարուստ եմ (чем богат)... կարծում եմ կարիք չկա ծավալվել դեպի ձեզ տածած իմ զգացմունքների մասին, ուստի չպետք է ինձնից նեղանաք այսպիսի դատարկ, անիմաստ նամակի համար: Ոչինչ չեմ կարող անել տրամադրությանս հետ: Գուցե երբեք տրամադրություն կունենամ և ձեզ լավ, դե գոնե իմաստավորված և կարգին նամակ կգրեմ, իսկ առայժմ չեմ կարող, որքան էլ ուզեմ, չեմ կարող մըտ-

* Այստեղից սկսած գրված է ռուսերեն:

քերս ժողովել և խելքը գլխին բան գրել: Դու, համենայն դեպս, գոնե հազվադեպ, գրիր քո գործերի մասին, հուսով եմ գիտես, որ այդ ամենը ինձ հետաքրքրում է:

Դե ողջ լերուք, բարեկամներս, և մի բարկացե՛ք այս հիմարագույն նամակիս համար:

Ձեռ Վահան

Հա, հիմա Մոսկվայում է Օնիկի մայրը, երեկ Սուսաննայի հետ նրա մոտ էինք (նա եկել է Օնիկի քրոջ հետ): Սուսաննան, իհարկե, ձայնակցում է ինձ և խոնարհ բարեւում է ձեզ: Լսել եմ, որ Պիճիկը², Գաբրիելյանը և Նորեկը ժուռնալ են հրատարակում: Գրի՛ր այդ մասին: Կարծեմ նրանցից նամակ ունեմ, դեռ չեմ ստացել՝ Մեսնիկյանի մոտ է—ինձ նոր Կարենոն հայտնեց: Դե այսքան:

Վահան

63. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1913, 28 սեպտեմբերի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Խնդրեմ խոստացածդ 20 ռ. ուղարկես հետևյալ հասցեով՝ Васильевский остров, 9-ая линия, д. 48, кв 81, Мушегу Туманяну, հանձնել ինձ: Առայժմ առանձին նորություն չեմ կարող հայտնել: Երբ գրությունս ավելի պարզվի, կգրեմ: Ողջ լեր:

Քո Վահան

64. Վ. ԽԱՆՋԱԴՅԱՆ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

1913, 17 հոկտեմբերի, Պետերբուրգ

Սիրելի Վարյա*

Ձեր բացիկը քարշ գալով հասավ ինձ և նորից հարկադրեց ինձ կարմրել ամեն ինչի համար (թեև ես արդեն վաղուց կորցրել եմ և ամոթ, և խիղճ), և նրա համար, որ պատահեց Բարի՛ մոտ

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

և հետո (օհ, այդ «հետոն»), և այն բանի համար, որ կայարան չեկա, շխտսելով արդեն այն մասին, որ շատ անհյուրընկալ էր մեզ մոտ (հավատացնում եմ Ձեզ, այստեղ ոչ թե ես, այլ հանգամանքները, անիծյալ, հավերժ անիծյալ հանգամանքները): Մի տեսակ ամեն ինչ ստացվեց ոչ այնպես, ինչպես կուզենայի, այդ պատճառով էլ, Աստված վկա, Ձեր խոսքերն այն մասին, որ մենք «ձեզ շրջապատել էինք ջերմությամբ» ու մտերմությամբ, ինձ ծաղր են թվում: Ազնիվ խոսք, ես հիմա էլ դրանում համոզված եմ: Ինձ թվում է, թե Դուք ծիծաղում եք այդ ասելով: Բայց չարժե պատմել այդ ամենը (այսինքն ինչու և ինչպես այդպես ստացվեց), և ես Ձեզ խնդրում եմ այս անգամ ավանսով հավատաք ինձ, որ այդ այդպես է: Այս ամբողջ ժամանակ իմ բոլոր գործերում լիակատար անկարգություն և քաոս է: «Հիմիկ» ահա ընկել եմ Պիտեր և մինչև հիմա դեռ վերջնականապես չեմ տեղավորվել: Սուսաննան դեռ Ստավրոպոլում է: Երբ տեղավորվեմ, գուցե նրան հաջողվի գալ, տեղ գտնի՝ լավ, չգտնի—մի ամիս կապրի և նորից կմեկնի: Սակայն այդ ամենը դեռ պարուրված է մշուշով, ինչպես այս ցուրտ Պետերբուրգը: Տեսնենք ինչ դուրս կգա այս բոլորից: Գուցե և լավ բան դուրս գա, ի՞նչ իմանաս: Իսկ ընդհանուր առմամբ ոչ մի ռիսկի բան չկա, կորցնելու բան չունես, իսկ ձեռք բերել կարող ես եթե ոչ ամբողջ աշխարհը, ապա գոնե նրա ամենափոքր մասնիկը, իսկ չէ՞ որ մենք խեղճերս այդ էլ չունենք: Ձեր աղջկան ասացեք, որ Վահան քեռին կհարստանա և նրա համար կգնի մի շատ լավ տիկնիկ, թող հավատա և հուսա—դա յոթը սարի հետև չի, շուտով, շուտով զգում եմ, որ հարստանալու եմ, թեև ոչ Ամերիկայում, ոչ Աֆրիկայում քեռի չունեմ: Իհարկե չեք զլանա ողջույնս հաղորդել Ձեր մայրիկին և հայրիկին, եթե նրանք ինձ հիշում են: Իսկ սրա հետ միասին ցանկամ Ձեզ ամենայն, ամենայն բարիք և պառկում եմ քնելու—արդեն ժամը 2-ն է:

Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

Վահան

Ք. Տ. Հա՛, Օնիկն այստեղ է: Ես հենց որ իմացա (այն ժամանակ դեռ հյուրանոցում էի), նրան հանդիսավոր հեռագիր տվի և կանչեցի: Հաճախ ենք հանդիպում և միասին թրև գալիս Պե-

տերբուրգում, այսինքն փողոցներում: Առայժմ մեզ այդքանն էլ հերիք է: Մնացածը երբ հարստանանք, այն ժամանակ կտեսնենք: Դուք խնդրեմ չնեղանաք, որ Ձեր նամակը դնում եմ Յուլիի նամակի հետ նույն ծրարի մեջ: Երբ Դուք թույլ տաք, որ խսկակահից դարպասեմ Ձեզ և հուսամ «ХОТЬ МГНОВЕННЫЙ»² (սրանք մի աղջկա խոսքեր են) հաջողության, այն ժամանակ կգրեմ Ձեզ առանձին և խստագույնս գաղտնի: Այդպես էլ իմացեք:

Ահա էլի ինչ: Խնդրեմ Յուլիոկին ասեք, որ ինձ ուղարկի (եթե կարելի է շուտով) թղթակցական տոմս—դա ինձ այստեղ պետք կգա: Միայն ինչպես հարկն է՝ կնիքով, տպագրված կամ մի խոսքով ինչպես կարգն է՝ տեղը տեղին, մի լավ թղթակցական տոմս (որքան կարելի է շուտ):

Մի անգամ ևս, և արդեն վերջին անգամ, սեղմում եմ Ձեր թաթիկը, էլի նույն, թեև մի քիչ ավելի քնեաժ:

Վաճաճ

Հա՛: Լսեցեք, ե՞րբ եք սովորելու հայերեն, ինչպե՞ս չեք ամաշում, և Ձեր աղջիկը նույնպես, չէ՞ որ խոստացված տիկնիկը նա ինձնից կստանա միայն հայերեն իմանալու դեպքում, ոչ այլ կերպ:

65. 8. ԽԱՆՉԱԴՅԱՆԻՆ

1913, 17 հոկտեմբերի, Պետերբուրգ

Սիրելիդ Յուլիա

Վերջապես ուզում եմ քեզ մի քանի տող բան գրել—այսինքն տեղեկություն տալ իմ մասին, որ գիտենաս, թե ո՞ւր եմ և ի՞նչ եմ անում: Երեք շաբաթ է Պետերբուրգ եմ: Եղա Մառի մոտ—ստիպեց մտնել համալսարանը և լսել իրան՝ ասելով, որ միայն այդ ձևով ես կարող եմ գիտություն ձեռք բերել—դա միակ ճանապարհն է և ուրիշ ուղի ոչ գո: Այնքան կտրուկ դրեց հարցը և այնպես ոգեվորեց, որ առանց այլևայլության հպատակվեցի: Ազոնցը նույնն ասաց, և երկուսն էլ խրախուսեցին ինձ: Ինչ վերաբերվում է գործիս նյութական կողմին, առայժմ հաստատ բան գրել չեմ կարող—

դրությունն դեռևս բավական խախուտ է, սակայն մարդիկ ապրում են հույսերով, ես էլ մարդու մեկը: Արդեն սկսել եմ պարապել (գործը քիչ ձգձգվեց, որովհետև բարեհուսության վկայականը շատ դժվար ստացա), սովորում եմ վրացերեն, և շատ ոգևորում են ինձ պարապմունքներս առհասարակ, թեև չոր բաներ շատ կան, բայց էլի հետաքրքիր է—չգիտեմ, գուցե սկիզբն է այսպես թվում: Տեսնենք: Загадывать не хочу, ո՞վ գիտե իմ բանը, մեկ էլ կթողնեմ կփախչեմ, և դու վրաս կծիծաղես: Առայժմ ուզում եմ պարապել: Վերջ ի վերջո ի՞նչ եմ կորցնում: Շատ-շատ էլի նույնն եմ, հո ինձնից բան չի պակասելու: Եթե Սուսաննային բժիշկները թույլ տան այստեղ ապրելու, պիտի աշխատեմ մի պաշտոն գտնել նրա համար և մի քանի տարի էլ մնալ ուսանող ու հետո... [Կունենանք, Ցոլաշոկ, մի վախենա, մեր ժուռնալը, բայց այնպիսին, որ էլ ասել չի լինի]: Մի քիչ էլ սովորենք, բան իմանանք, տեսնենք ինչ կլինի: Ճիշտ է, մի քիչ նեղ օրի եմ նյութականի տեսակետից, մինչև իսկ շատ նեղ (խրված եմ սաստիկ, և այստեղ էլ վատ էր շարունակ դրությունս այդ տեսակետից), բայց Տերը ողորմած է, ամեն նեղ օր վերջ ունի, չէ՛: Մի քիչ ուշանում ենք, իհարկե, բայց շտապել ո՞ւր, ո՞ւր շտապենք, Ցոլակ ջան, Հայաստանը իրա տեղում կմնա և աշխատանք որքան կամենաս, այնպես չէ՞, зато уж поработаем! Դու երևակայել չես կարող, թե որքան ես ուրախ եմ քո հոգվածները կարդալով—տեսնում եմ քո կառողսբյուրը և ուրախանում ոչ թե հոգվածների և այսօրվա համար, այլ ավելի վաղվա, գալիքի համար, երբ կմիանանք մի ամսագրում (կամ՝ թեև դա շատ դժվար է նյութականի տեսակետից՝ լրագրում, իսկակա՞ն, մեծ լրագրում), ամուր ու հաստատուն մի գործ կհիմնենք և այն ժամանակ ցույց կտանք «մերոնց», թե ի՞նչ է իսկական ժուռնալը, ի՞նչ է իդեական խոսքը և իսկական գրականությունը: Հավատում եմ կամ համենայն դեպս այնքան զորեղ ցանկանում, որ գուցե հավատից էլ բարձր է դա, եթե հավատ չէ, կամքը գուցե հավատից էլ բարձր բան է, ով գիտե: Եվ ահա ամեն անգամ երբ մտածում եմ այդ վաղվա մասին, ուզում եմ ասել քեզ—պարապիր, Ցոլաշոկ, որքան որ ուժերդ ու դրությունդ կան, մի մոռանալ, որ այն, ինչ որ անում ես այժմ, մարզանք, ռեպետիցիա պիտի համարես, որպեսզի «когда настанет настоящий день»¹, պատրաստ լինես ու կազմ: Ես էլ այդ եմ ուզում անել ինքս ինձ վերաբերմամբ:

Վերջ ի վերջո դարձյալ ես մեր երրորդության² ավելի եմ հավատում, քան որևէ ուրիշին (քո և Պառլոյի միջից անցածը մշուշ է, կանցնի, հոգ չէ դա, ես համոզված եմ)։ Միայն թե իրար ըմբռնելու ընդունակությունը չկորցնենք։ Տեսնենք ի՞նչ կլինի։ Այս քիչ գրածիցս դու շատ հասկացիր, մինչև որ Աստված հաջող տեսնվենք։ Այսպես ոգևորվեցի—սա իմ հիմնականն է, մնացյալը գալիս է ու գնում որպես ալիք, իսկ սա իմ ուխտն է (և քոնը, իհարկե, այնպես չէ)։ Հիմա գրիր տեսնենք ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա։ Հայերեն թերթ չի ընկնում ձեռքս այս քաղաքում—ինքս էլ չեմ ստանում։ Վերջերս Մոսկվայումն էլ թերթդ³ չէի ստանում։

Գրիր այդտեղի նորություններից, քո գործերից, որ մեծապես հետաքրքրում են ինձ։ Վերջապես հաստատեցի՞ն⁴ քեզ, թե ոչ։ Գրի՛ր։ Ողջ լիք։

Քաճճ Վաճաճ

Адрес мой: СПб (Ул-Фл-Р!), Петербургская Сторона,
Большой проспект, д. 17, кв. 34

Ինձ անձամբ

66. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 24 հոկտեմբերի

Որքան էլ տխուր լինի, Անտյա, բայց էլ ուրիշ ոչինչ չկա, տվյալ ռուպերին միայն սա է մնում, այսինքն Ձեզ գրել այս ուշացած (իսկ թե ինչու է ուշացել՝ կկարդաք ստորև) նամակը և առայժմ ինձ «մխիթարել» այն մտքով, որ նա մի քիչ կմեղմացնի, իհարկե, Ձեր կողմից արդեն կայացրած դատավճիռը։ Ինչ իմանաս, գուցե ես էլ տվյալ դեպքում յուրօրինակ Բեյլիս եմ, այսինքն դատապարտված ոչ իմ, այլ ուրիշի մեղքով։ Ահա թե բանն ինչ է։ Կարծեմ, Ձեզ ասել եմ, որ մի պարոն¹ խոստացավ ինձ տալ 300 ու., որից հարյուրը ես դեռ նախքան Ձեզնից պարտք վերցնելն ստացա և ծախսեցի, իսկ մնացած 200-ը խոստացված էր մի քանի օր հետո։ Հենց այդ խոստման հիման վրա ես Ձեզնից վերցրի՜ փողը և իմ հերթին խոստացա վերադարձնել մի քանի օրից հետո։ Շատ

հարգարժան² վկաների ներկայությամբ ինձ տված խոստումը այն-
քան կատեգորիկ և հաստատ էր, որ ես ոչ մի հիմք չունեի կասկա-
ծելու և իրավունք համարեցի իմ հերթին Ձեզ նույնքան կատեգորիկ
և հաստատ խոստում տալ: Սակայն պարզվեց, որ ոչ մի բանի վրա
չպետք է հաստատ հույս դնել և նույնիսկ այսպիսի մանրուքնե-
րում պետք է հիշել Դեկարտի «ամեն ինչին պետք է կասկածել»
ասույթը: Մի խոսքով, այդ մարդն ինձ խաբեց ամենաանխիղճ
կերպով, ձգձգեց, ձգձգեց, իսկ հետո այդպես էլ չտվեց: Այդ ձգձը-
գումն ու այդ խաբեությունը ինձ պահեցին Մոսկվայում, խափանեցին
իմ գործերն ու պլանները (համենայն դեպս շատ վնասեցին), և,
որ առանձնապես ինձ վշտացնում էր և շարունակում է վշտացնել,
ինձ այնպիսի սարսափելի անհարմար վիճակի մեջ դրեցին ոչ
միայն Ձեր, այլ նաև ուրիշ մարդկանց³ առջև: Էլ չեմ խոսում այն
մասին, որ այդ պատճառով մի ամբողջ ամիս կորցրի և մինչև
հիմա չեմ կարողանում նորմալի մեջ մտնել: Խաբեությունը բաց-
վելուց հետո ես ուզում էի որևէ բան ձեռնարկել, բայց տեսա, որ
դա գործն կձգձգի էլի մի ամսով, հետաձգեցի մինչև մի ավելի
բարենաչող ժամանակի, այսինքն, երբ վերջնականապես կկարգա-
վորեմ գործերս, որոնք պահանջում են անհապաղ մեկնում Մոսկ-
վայից: Ահա թե ինչու չբերի Ձեզ խոստացած փողերը և շանցա
հրաժեշտ տալու Ձեզ և ձերոնց: Չխոսելով այն մասին, որ ինձ
ծայրահեղորեն անհարմար էի զգում, ինձ համար շատ ծանր էր
առհասարակ, որովհետև այդ ամբողջ պատմությունը խորապես
ցնցել էր ինձ՝ այնքան՝ զարշելի ու նողկալի էր դա և այնպե՛ս վի-
րավորական ինձ համար: Պետերբուրգ գալով բարոյապես շատ
ընկճված վիճակում և նյութապես բավական տխուր պայմաննե-
րում, բոլոր ուժերս գործադրեցի, որպեսզի որքան կարելի է շու-
տով կարգավորեմ գործերս, և հենց դրանք, այդ գործերն էին խլում
իմ ամբողջ ժամանակն ու եռանդը: Չարժե այդ բոլորը պատմել,
միայն կասեմ, որ դրանից էր կախված նաև իմ «նյութական» գոր-
ծերի կարգավորումը: Բայց և այնպես, շարունակ հույս ունեի, որ
գոնե Ձեզ կկարողանամ ուղարկել փողը և դրա համար որոշ բա-
նեի ձեռնարկեցի, բայց այստեղ էլ ամեն ինչ բավական անհաջող
դասավորվեց, և այդ անել, ինչպես տեսնում եք, մինչև հիմա
չկարողացա: Եվ նկատի ունենալով, որ դեռևս ստույգ չգիտեմ, թե
դա երբ կվերջանա և երբ կկարողանամ Ձեզ ուղարկել փողերը,

որոշեցի գրել այս «մեղայական» նամակը, որովհետև իմ լուս-
թյունը կարող է ինձ համար առավել քան տհաճ զանազան մեկ-
նաբանությունների ու կոահումների առիթ տալ: Եվ ահա, կատա-
րելով այս տխուր պարտականությունը, որքան էլ այդ տհաճ լինի,
պետք է Ձեզ «մխիթարեմ» լուկ խոստմամբ, որ շուտով կուղարկեմ
փողերը (թեև որքան շուտով, չեմ կարող ասել, դա ինձնից չի
կախված, ընդամին հիմա արդեն վախենում եմ կատեգ. խոստում
տալուց): Եթե որևէ պատճառով հարկավոր կհամարեք, կարդացեք
այս նամակը Դոդյային ու Մարթային և առհասարակ նրանց,
ովքեր այսպես թե այնպես տեղյակ են այս պատմությանը, իսկ
ինձ համար դա նույնիսկ ցանկալի է (եթե նրանք գիտեն այս պատ-
մությունը), որովհետև ինձ թվում է, որ վերը շարադրածը, եթե
չի արդարացնում իմ արարքը, ապա որոշ չափով վերականգնում է
պատիվս այն մարդկանց աչքում, որոնք ինձ ավելի քիչ են ճանա-
չում, քան Դուք: Եթե ուզենաք ինձ գրել, ահա իմ հասցեն՝ ՍՊՔ,
Պետերբուրգյան կողմ, Բոլշոյ պրոսպեկտ, տ. 17, բն. 34: Եթե
գաք, շատ ուրախ կլինեմ ձեզ տեսնել ինձ մոտ: Բարեա հաղորդեք
ձերոնց բոլորին:

Վառան Տերյան

Իհարկե, այս ամենը ես կարող էի անձամբ հայտնել Ձեզ
մեկնելուց առաջ, բայց չէի կարող, որովհետև, ասենք, դրա բա-
ցատրությունը նամակում կա. անհարմար էի զգում:

Չգիտեմ, ճիշտ եմ գրում Ձեր հասցեն, ուստի, եթե չգրեք էլ,
մի երկու խոսքով հայտնեցեք այս նամակն ստանալու մասին:

Վ. Տ.

67. Ա. ԶԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 27 հոկտեմբերի, Պետերբուրգ

Մեծահարգ պարոն

Թարգմանել եմ բնագրից Օսկար Ուայլդի «Սալոմե»-ն: Արդյոք
Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերությունը չէ՞ր համա-
ձայնի հրատարակել այն: Եթե սկզբունքով այդ գրվածքի հրատա-

դադարեցին ընդունելի համարեք, բարի եղեք հայտնելու ինձ Ձեր պայմանները, և ես կուղարկեմ թարգմանությունս¹:

Ամենայն հարգանք
Վաճաճ Տերյան

Հասցես՝ СПБ, Петербургская Сторона,
Большой проспект, д. 17, кв. 34

68. Կ. ԿՈՒՍԻԿՅԱՆԻՆ

<1913, հոկտեմբեր, Պետերբուրգ>

Միրելի Կարպ-Բարիշ

Ահա մի ամիս է, որ ուզում եմ գրել Ձեզ և չեմ կարողանում: Ամբողջ ժամանակն այն հուսով էի, որ մի տեղից կճարեմ փող և պարտքս Ձեզ ուղարկելիս միաժամանակ և կգրեմ: Սակայն մինչև այժմ ոչինչ չկարողացա անել. միևնույն ժամանակ չգիտեմ անգամ կհաջողվի՞ մի բան, թե՞ ոչ, կամ եթե հաջողվի (չեմ դադարում հուսալուց և փորձեր անում եմ, որովհետև ունեմ և ուրիշ կարիքներ՝ օրինակ, Սուսանայի գալու և այլն), չգիտեմ երբ կլինի այդ: Սպասելը և Ձեզ չգրելը արդեն անհնար է դառնում և կարող է Ձեզ այնպես չերևալ ինչպես է: «Սուր քո և պարանոց իմ»¹, Կարբարիշ, ուրիշ ի՞նչ կարող եմ ասել: Թեպետ ունեմ «մեղմացուցիչ դեպք հանցանաց», դա այն է, որ երբ ես վերցրի փողը, միանգամայն հավատացած էի, որ իր ժամանակին կվերադարձնեմ (հիշո՞ւմ եք, մի անգամ Ձեզ ասի, թե երկու-երեք օրից կբերեմ), որովհետև իմ և Ձեր բարեկամ ազնվազարմ Արսեն Բուդաղյանը խոստացել էր ինձ տալ մուրհակով 300 ռ. (որից 100 ռուբլին էլ տվել էր, իսկ 200-ը պիտի տար մի երկու օրից): Ահա թե փնշո՞ւ ես Ձեզ ասացի, որ մի երկու օրից Ձեր փողը կբերեմ: Այդ խոստումը տվել է ինձ Արսենը. Մատուրյանին (պոետ) հայտնի է այդ—ինքն Արսենը նրան իմ ներկայությամբ «հեռախոսյուք» ասաց: Հարցրեք Մատուրյանից, եթե չեք հավատում. եվ որքան էլ անսպասելի լինեք այդ ինձ համար, սակայն եղավ այդ—Արսենը ետ կանգնեց իր խոսքից և... էլ ինչ ասեմ և-ը, գիտեք էլի: Բացի այն

բարոյական ծանր հարվածից, որ ես ստացա (որովհետև դա իսկապես հարված էր բարոյական), այդ բանը բուրորովին խանգարեց իմ ծրագրներն ու գործերը, դրեց ինձ անելանելի դրության մեջ, խալտառակ արեց և Ձեր առաջ: Դրա պատճառով ուշացա այստեղ գալու, և գործերս ու պարապմունքներս ետ ընկան, չեմ ասում արդեն, որ ստիպեց ինձ շատ նեղ օրեր քաշել այստեղ— օտար այս քաղաքում: Եվ հիմար դարձա ես իմ բոլոր արածներով, որովհետև խաբվեցի: Մինչդեռ եթե Արսենը իր խոսքի տերը լիներ, ես իմ և ոչ մի քայլի համար չպիտի զղջայի: Ահա այս է իմ «մեղմացուցիչ դեպք հանցանաց»-ը:

Սակայն հավատացնում եմ Ձեզ, որ այդ «դեպքի» լինելը չհանգստացրեց ինձ և դրա ապացույց այն, որ մինչև այժմ չկարողացա Ձեզ մինչև իսկ գրել և, իհարկե, դա էր պատճառը, որ չհամարձակվեցի գալ Ձեզ մնաս բարով ասելու: Ինչ խոսք, որ առաջին հնարավորությունից պիտի օգտվեմ (եթե կարելի է այսպիսի հայերենով Ձեզ դիմել!) պարտքս վճարելու: Բայց այս անգամ արդեն կուզեի խուսափել (եթե թույլ կտար, ով սիրելի Կարթարիչ!) ժամանակ նշանակելուց (թեև դա երբեք չհասկանաք այն մտքով, թե ես չեմ ուզում շտապել): Մարդը հաստատ խոսք էր տվել և «փստ» անցավ, հիմա ես իմ «անհաստատ», «թեական» ձեռնարկություններիս վրա հույս դրած ինչպե՞ս գրեմ Ձեզ, թե այսինչ ժամանակ անպատճառ կվճարեմ: Ես գիտեմ, որ այս ամենը շատ քիչ մխիթարական բան է պարունակում իր մեջ, սակայն այս է: Եվ շնայած դրան, ես կուզեի, որ սա ստվեր չգցեր մեր մտերմական և բարեկամական հարաբերությունների վրա և ոչ թե միայն Ձեր աչքում խաբեք լինելուց ազատեր ինձ: Ավելին կասեմ—ավելի լավ է ասացեք, որ ես խաբեցի Ձեզ, բայց մի լայնացնեք այդ և դրա հիման վրա ուրիշ ենթադրություններ մի անեք: Մի՞թե ես միշտ անկեղծ չեմ եղել Ձեր վերաբերմամբ: Վերջացնում եմ նամակիս «կրիմինալ» մասը և անցնում եմ պատմականին (повествовательный—ուրիշ բառ չգիտեմ): Ես այստեղ հաստատվեցի: Ինձ նշանակել են 50 ռ. թոշակ, որ մյուս ամսվանից պիտի ստանամ դեռ—չգիտեմ ինչո՞ւ այդպես են դատել՝ «խորհուրդն այս խոր է» և անդուրըմբռնելի—երևի իմ «բանաստեղծական» (ինչպես Դուք եք ասում) ըմբռնումը և Ձեր ոչ բանաստեղծական—ասանք «քննադատական-մանկավարժական» ըմբռնումը

միմյանց պիտի համապատասխանեն—հավատացած եմ այդ բանում։ Սակայն դա կարևոր չէ։ Կարևորն այն է, որ ես հաստատվեցի, և դա ուրախացնում է ինձ, թեև անելիք շատ կա։

Ես անդուլ կերպով սկսել եմ պարապել, սակայն կուզեի առաջուց խուսափել ամեն տեսակ ենթադրություններից ու հեռանկարների պատկերացնելուց։ Ես դատում եմ այսպես՝ հայերեն սովորել ես ուզում եմ հոգով—սրտով, այժմ հնարավորություն կա (հերավի ինձ համար որոշ զրկանքների և դժվարությունների հետ կապված) և ես սովորում եմ—ի՞նչ դուրս կգա դրանից—կերևա ապագայում. համենայն դեպս եթե ես վնաս հասցնում եմ—միայն իմ մարմնին եմ հասցնում, բայց դրա փոխարեն եթե Դուք իմանայիք, թե որպիսի հոգեկան հրճվանք է պատճառում ինձ պարապմունքս, կտեսնեիք, որ ես չպիտի կանգ առնեի նյութական և միջին իսկ որոշ բարոյական զրկանքների առջև։ Միակ դժվարությունը Սուսաննան պիտի լիներ, եթե միայն նա հոգով սրտով չհամակրեր և սիրով չմիանար իմ ձգտումին։ Դեռ նրան էլ պիտի սովորեցնեմ անպատճառ Նաիրի երկրի արքայական լեզուն², թո՛ղ մի քիչ գործերս կարգի ընկնեն։ Սուսաննային ուզում եմ բերել այստեղ և ցույց կտամ «բուժիչներին», եթե թույլ տան այստեղ ապրելու, կաշխատենք մի պաշտոն գտնել, իսկ եթե չթույլատրեն՝ կուղարկեմ Մոսկով քաղաքը, որպեսզի մոտ լինի և այն ժամանակ մեծ տոներին Ձեզ մոտ հյուր կլինեմ և Ձեզ հետ «Բարոսում»³ և «Ազնվականաց Մոսկովի ակումբում»⁴ գինի կիմեմ, և «Պետրոսյան» թեյատուն⁵ կերթամ—էս մունտառ աշխարհի և համայն տիեզերաց հերը կանիծեմ... Իհարկե Ձեզ հետ միասին, ո՛վ Կարբաքիչ։ Կարծեմ չպիտի զլանաք, ո՛վ գերահարգ Կարբաքիչ, իմ բարեկները ձերոնց բոլորին հայտնելու։ Այս միգրոտ ու մուայն քաղաքում, որ օտար է իմ սրտին, կարոտով եմ հիշում Մոսկովյն ու այն ամենը, ինչ որ Մոսկովումն է։ Այսով վերջացնում եմ նամակս, սիրելի Կարբաքիչ, և ցանկանում եմ Ձեզ առողջություն և հաջողություն։

Ջերմ ողջուններով

Ձեր Վահան

Ք. Տ. Լսեցի և տեղեկացա Պողոսի նամակներից Ձեր «էջմիածին» գնալը և ուրախացա սրտով Ձեր այդ «տուննեի» համարժեցարդացի Ձեր ճառը (ուզում էի գրել «ատենախոսությունը»), որ ինձ ենթադրել տվեց, թե «տրամադրություննիդ» բարձր է եղել և լավ, թեպետ Պողոսը գրում է, որ այնքան էլ գոհ չեմ մնացել տեսած-լսածներիցդ, բայց, իհարկե, նախորի երկրից անպատճառ գոհ մնացած պիտի լինեք: Ողջ եղեք:

Նույն և միևնույն Վահանը, որ ապրում է ի քաղաքն մառախլապատ «Պետրոսականրտ», Պետերբուրգի կողմ, Մեծ «պրոսպեկտ»⁷, տուն 17, բնակարան 34 և շնայած որ այս նամակը և՛ մեղայական է, այնուամենայնիվ Ձեզնից լավ նամակի է սպասում, «ի մխիթարություն սրտի յուրում» քաղաքումն այս օտար ու ցրտաշունչ:

Վ.

Ներողություն արեք, որ Ձեր զահլեն տարա բամբառակությունովս (Սիրանույշ)⁸: Подлец все-таки человек и наглец—все ему нипочем!⁹ Հա՛, մոռացա, Օնիկը այստեղ է— գյուղատնտեսական կուրսերումն, որպեսզի սովորի, թե ինչպիսի՞ աղբով պիտի աղբել դաշտերը և ինչպե՞ս կթել կովերը և կաթից մածոն շինել և կամ ճիճուների մասին և ծառերի մասին ու խոտերի մասին և հողի մասին—ամեն բան: Օր ու գիշեր պարապում է և իմ կարծիքով արդեն համարյա թե «բոռֆեսոր» է՝ այնքան ինձ համար անհասկանալի բաներ է սովորել՝ էլ փիզիկա, էլ բիոլոգիա, էլ քիմիա, էլ որն ասեմ, մի խոսքով շատ բնագետ է, սարսափելի է ուղղակի մտածելն անգամ: Եվ շնայած այդ ամենին, սիրով բարեվում է Ձեզ և ձերոնց, և Դուք ունդունեցեք այդ սրտանց, վասնզի մեր Օնիկն է, թեև շուն էլ է, գել էլ է, բայց ո՞վ չէ շուն և գել՝ ևս, «հերիք էլավ, բոլ էլավ»։ Հիմա արդեն իսկապես եմ վերջացնում նամակս, թուղթն էլ իր վերջանալովը բողոքում է և ասում, թե գիշերվա ժամը 2-ն է, «պառկիր, ով բազմատանջ ու թշվառական կիսափիլոսոֆ—կիսապոետ», և ես հնազանդվում եմ ու վերջ դնում այս շատախոսությունն անուշ:

Վերջին անգամ ես՝ Վահան

1913, 5 նոյեմբերի, Պետերբուրգ

Մեծարգո պարոն Կոստանյան

Միայն այժմ վերջնականապես հաստատված կարող եմ համարել ինձ, և դրա համար է, որ նամակս այսպես ուշացավ: Պ. Մառը խորհուրդ տվեց ինձ մտնել արևելյան լեզվաց ֆակուլտետը, ասելով, որ այլ կերպ անհնար է իրականացնել իմ ցանկությունը: Ձգիտեմ, որքան, գործնական տեսակետից, լավ վարվեցի՝ հետևելով պարոն Մառի խորհրդին, սակայն, բնականաբար, ես պիտի տարիներից ու պարապմունքներից չվախենայի, քանի որ որոշել էի ամբողջ կյանքս այդ առարկաներին նվիրելու: Չեմ ուզում ձանձրացնել Ձեզ ինձանով և իմ գործերով: Ներկա նամակովս ես կամենում էի հայտնել Ձեզ իմ խորին և անկեղծ շնորհակալությունը Ձեր բարի վերաբերմունքի, խորհուրդների և հանձնարարականի համար, որ զրել էիք պարոն Մառին: Ընդունեցեք իմ անկեղծ հարգանքն ու լավագույն ցանկությունները:

Վաճան Տեր-Գրիգորյան (Տերյան)

Пет. Стор., Б. проспект, д. 17, кв. 34

70. Յ. ԽԱՆՋԱԿՅԱՆԻՆ

<1913, 14 նոյեմբերի, Պետերբուրգ>

Սիրելի Յուլակ

Նախկին նամակովս հայտնել էի քեզ իմ Պետերբուրգ գալու մասին, այժմ կարող եմ հայտնել քեզ մի երկու նորություն իմ կացության մասին, կարծելով, որ դա անհետաքրքրական չի լինի քեզ համար: Բացի այդ, մի փոքրիկ խնդիրք էլ ունեմ: Իմ գործս այժմ մի քիչ որոշվեց: Նշանակեցին ինձ 50 ռ. թոշակ, և ես այժմ կարող եմ ինձ հաստատված համարել իմ բռնած գործում, թեև դեռ նոյեմբերի 20-ից միայն պիտի սկսեմ ստանալ թոշակը, որ նշանակել են ինձ իբր բացառություն: Այս անգամ իմ բախտը բեքեց, թեև ավելի շուտ պետք է ասել, որ Մամիկոնյանի խոսքն

անցավ, քան թե «իմ բախտը բերեց»։ Արդեն հաճախում եմ դասախոսութիւնները և մեծ եռանդով սկսել եմ պարապել, և ինձ անշափ ոգևորում է այս պարապմունքս։ Դժվարութիւններ կան, բայց «Ժիր ջանք» կհաղթի գուցե այստեղ էլ։ Դժվար է ապագայի համար գուշակութիւններ անելը, ուստի ոչ միայն քո առաջ, այլև ինքս իմ առաջ չեմ ուզում առանձնապէս փայլուն հեռանկարներ պատկերացնել։ Ապագան ինքը ցույց կտա, թե ինչ պիտի դուրս գա։ Մառը ինձ շատ դուր եկավ առայժմ և հավանեցի նրա մեջ այն, որ ռզնալած մարդ է և կենդանի—հետաքրքրական է նրա մոտ պարապելը, շնայած որ առայժմ, ըստ երեւութի (հեռվից կարող է այդպէս երևալ), չոր բան է սովորածս—քերականութիւն, սակայն շատ հետաքրքրական է, հավատացնում եմ քեզ—եթե վերցնես նրա (Մառի) քերականութիւնը, ինքդ կտեսնես, որ շատ ու շատ նոց, մեզ համար բոլորովին անսպասելի բաներ կան այնտեղ։ Իսկական գիտնական է (Աստված իմ, իրք մտաբերում եմ մեր դժբախտ, թշվառական խալաթյանին՝, խղճահարկում եմ—որքա՛ն բոբիկ էր ու հեռու գիտութիւնից!)։ Մառը այնքան նոր բան է ասում (գոնե ինձ համար—ուրիշները գուցե և գիտեն, բայց ես խիստ սովորել եմ և խալաթյանի մոտ—ничего подобного и не было), որ բոլոր գիտեցածդ այլ կերպարանք է ստանում։ Վերջապէս ես այստեղ տեսա, որ հայերենը կարելի է նույնպէս անցնել ինչպէս մեզ մոտ (Մոսկվայում) անցնում էին ռուսաց և այլ լեզուները—զուտ գիտական ձևով և ոչ «դպրոցական» շաբլոնով։ Ադոնցին էլ մի անգամ լսեցի, բայց նրա մասին դեռ որոշ բան ասել չեմ կարող։ Մառը, սակայն, շատ խստապահանջ է և ասում է, որ անհրաժեշտ է [նա ֆակուլտետի ղեկանն է և ինքն է կազմել բաժանմունքի ծրագիրը] սովորել և ճունարեն [այստեղ բոլորովին այլ կերպ է դրված հունարենի ուսումնասիրութիւնը, և ես սովորելու եմ], սիրիերեն (сирійский), այսինքն ասորերեն, որը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հայերենի և մեր գրականութեան վրա։ Մառի ասելով առանց ասորերենի անհնար է մեր հին գրականութիւնն ուսումնասիրել, վրացերեն, արաբերեն, նոր և հին (պեհլւի) պարսկերեն և սանսկրիտ։ Բոլոր լեզուները անցնում են չորս տարի, այնպէս որ սովորում են լավ, գոնե ազատ կարդալ, հասկանալ և գիտական կերպով վերաբերվել կարողանում են—այդպէս ասաց Մառը և ինձ թվում է, որ չորս տարվա մեջ կարելի է, իհար-

Վե, լեզու սովորել: [25՝ որ մերոնք մի տարում ուսումնասիրում են գերմաներենը, իսկ ինչո՞ւ չի կարելի շորս տարում ուսումնասիրել վրացերեն կամ պարսկերեն կամ մի այլ լեզու]: Ես շատ գոհ եմ այս ամենից, իսկ ի՞նչ կլինի հետո, черт с ним! Նյութականս բավական վատ է առայժմ, և իմ խնդիրքը նրանումն է, որ մտնես գրախանութ և հարցնես, գուցե գոնե մի 10 ռ. տան, ստացիր և իսկույն փոխադրիր ինձ: [Դա համեմայն դեպս օժանդակություն է, որովհետև ես հիմա բոլորովին անփող եմ, օր-ավուր կոպեկներ եմ ճարում և առայժմ այդպես ապրում: Դու այդ արա, մի հետաձգիր: Սուսաննան դեռ Ստավրոպոլում է, հայտնի չէ, թե երբ կկարողանա գալ: Մինչև կոկորդս թաղված եմ պարտքերի մեջ: էհ, թքած]:

Կուզե՞նք գործերի մասին տեղեկություն ունենալ, ինչպես և քեֆիդ: Հայտարարության մեջ կարդացի, որ գրել ես Նազարյանի նամակների մասին—շատ հետաքրքիր է, բայց «նոր հոսանք»-ը² ձեռքս չի ընկնում: Մի կերպ կաշխատեմ ճարել ու կկարդամ: Ի՞նչ եղավ վերջ ի վերջո քո հաստատության գործը?

Վարյային շատ բարև կանես: Օնիկը այստեղ է և հաճախ տեսնվում ենք: Բարևում է քեզ և Վարյային:

Հասցես՝ СПб, Петербургская Сторона, Большой проспект, д. 17, кв. 34

Ինձ

Ողջ լեր: Գրի՛ր: Զերմ բարևներով

Փո Վահան

71. Ա. ԶԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 14 նոյեմբերի, Ս. Պետերբուրգ

Մեծարգո պարոն Զարգարյան

Շնորհակալություն Ձեր շուտափույթ պատասխանի համար, բայց դժբախտաբար ստիպված եմ հրաժարվելու թարգմանությունըս ուղարկելուց, որովհետև այդ թարգմանությանս համար Ձեր առաջարկած վարձատրությունը շատ քիչ է: Անշուշտ, եթե դա մի

սովորական գրված լինեն, ես այդպես չպիտի ասեի, սակայն «Սա-
լոմե»-ն իր առանձնակի ձևի և ոճի շնորհիվ դժվար թարգմանելի
մի գրված է և ինձնից շատ աշխատանք է խլել, և տալ այդ աշ-
խատանքը մի 25 ո. վարձատրությամբ (որովհետև հազիվ թե 40
երեսից ավելի լինի), անհնար եմ համարում (թեպետ լավ գի-
տեմ, Դուք էլ, անշուշտ, գիտեք այդ, որ ինձ այդքան էլ տվող չի
լինի,— բայց ի՞նչ արած)։ Այս ամենը գրում եմ ոչ թե նրա
համար, որ խանգարեմ Ձեր ընդունած նորման՝ ավելի վարձա-
տրություն պահանջելով, այլ իբր ինքնարդարացում, որ անհան-
գիստ արի Ձեզ։

Ամենայն հարգանք

Վահան Տերյան

72. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 22 նոյեմբերի

Սիրելի Անտենկա

Հենց նոր ստացա ձեր նամակը։ Այս ամբողջ շաբաթը հիվանդ
էի, հիմա էլ առանձնապես լավ չեմ զգում։ Հավանաբար պատ-
ճառն այդ էր, որ մի տեսակ չէր գրվում։ Ասենք, գուցեև ոչ այդ
պատճառով, որովհետև հիմա էլ առանձնապես տրամադրված չեմ
գրում։ Ինձ շատ է հուզում ձեր անհանգստությունն իմ մասին, և
իզուր եք կարծում, թե այդպիսի բաներին ես նշանակություն չեմ
տալիս։ Անցյալ տարի, եթե ասում էի, ապա հավանաբար խոսքը
մի ուրիշ բանի էր վերաբերում։ Այսպիսով, իմ մարմինն իրեն
այնքան էլ լավ չի զգում, սիրելի Անտյա։ Ինչ վերաբերում է հո-
գուս, ապա նա հիմա լի է բազմաթիվ եթե ոչ նոր, ապա թեպետ
հին, բայց խորացած ապրումներով։ Իմ առջև այնպիսի հեղա-
տան է բացվում՝ լայն ու հրապուրիչ, որ հոգիս վեր է խոյանում
տազնապալի ու զվարթ (դա ուրախություն չէ, առօրյա դատարկ
զվարճություն չէ, այլ ճշմարիտ ոգեշնչություն, թեկավորող, վսե-
մացնող, սրբացնող)։ Մտածում եմ այն մասին, թե որքան շատ
աշխատանք կա, և ամեն ինչ շուտով-շուտով ասելու ծարավից էլ

(որովհետև մեր կյանքը կարճ է) ինձ տենդի մեջ եմ զգում: Ձեռքս զգում եմ սրա՛ն, նրա՛ն, ուզում եմ ամեն ինչ անել և որքան կարելի է լավ: Ձեք կարող պատկերացնել, ի՛նչ ուրախությամբ է լցնում ինձ այն, որ զբաղվում եմ հայոց և արևելյան լեզուներով: Չկարծեք թե շոր լեզվաբանությունն է ինձ գրավում (թեև այնտեղ էլ շատ հետաքրքիր բաներ կան, երբ սկսում ես գիտենալ), այլ այն, ինչ որ ես կանեի, տիրապետելով այդ ամենին՝ գործիքին, թեկուզ և միայն գրական աշխատանքի համար: Բայց չէ՞ որ միայն գրականությունը չէ, այստեղ ամեն ինչ կբացվի, այնքան բազմաթիվ գործեր կան՝ ազնիվ ու հետաքրքիր: Զբաղվում եմ մեր հին գրականությամբ և տեսնում, թե ինչպես էինք մենք, ինչպես էինք ապրում, ինչպես գիտեինք խոսել, ինչպես կարող էինք սքանչելի ստեղծագործել: Այ թե երբ ես հանձն կառնեի պարապել Մարթայի հետ, և անպատճառ՝ պայմանով, որ նա սովորեր գրաբարը, որովհետև դա ոսկի է, դա լեզու չէ, այլ երկնային երաժշտություն: Պերճություն, հարստություն, ուժ, ճկունություն, այդ ամենը միայն նոր եմ սկսում զգալ: Եվ ինչպիսի ձախորդությունների էլ հանդիպեմ, և որքան էլ ինձ համար դժվար լինի, ես պատրաստ եմ ամեն ինչի, միայն թե իրագործեմ երազանքս՝ կատարելապես ուսումնասիրեմ այդ արքայական լեզուն: Եվ այն ժամանակ միայն կհանգստանամ: Ասենք, չեմ հանգստանա, որովհետև բարձրագույնը, որ կարող եմ պատկերացնել, դա սիրելի աշխատանքն է, և նրան կնվիրեմ ամբողջ կյանքս: Այդ ամենը նույնքան թանկ է ինձ համար, որքան մարդու համար թանկ է լինում իրենը, հարազատը, սիրելին՝ ուրիշների համեմատությամբ, որոնք գուցե և թշնամական չեն, բայց ամենևին էլ այն չեն, ինչ յուրախիր: Ահա այնպես, ինչպես դուք էիք սիրում ձեր հորը, բայց այստեղ ոչ միայն բնազդ է, ինչպես առաջին (ձեր) դեպքում, այլ նաև գիտակցություն: Ահա այս զգացումները, որոնց մասին ես նույնիսկ մոտավոր պատկերացում չտվեցի ձեզ, ամբողջապես լցնում են ինձ գրական մտադրությունների ու երազանքների մի ամբողջ հուլիվ: Գլխումս և հոգումս այնքան պատկերներ, մտքեր, զգացմունքներ ու բառերի երաժշտություն կա, որ զուլիս կորցնում եմ, չգիտեմ ինչի ձեռնարկեմ և, մոռանալով աշխարհում ամեն ինչ, անձնատուր եմ լինում այդ ամենին: Եվ երբեմն ինձ սկսում է թվալ, որ ես կամ թշվառական մտամոլ եմ, կամ էլ իսկապես «սխրանքի»

կոչված մարդ, որովհետև այլ կերպ, քան սխրանքը, չեմ պատկերացնում իմ գործունեությունը, քանի որ նյութական ու կենցաղային տեսակետից սա բացարձակապես ոչինչ չի տա: Այստեղ իսկապես պետք է սեփական ճարպովս սնվեմ, այսինքն լոկ իմ գիտակցությամբ մխիթարվեմ, որովհետև մեզանում այնքան քիչ ո'չ թե նյութական, ոչ, այլ բարոյական աջակցության է հանդիպում իրեն ինչպիսի ուզում է լինի կուլտուրա-ազգային գործի, առավել ևս գրականությանը և հայագիտությանը նվիրված մարդը: Մեր անկուտուրական մասսայի աչքում (ոչ թե հասարակ ժողովուրդի, աստված ո՛չ անի, հասարակ ժողովուրդը, առավել ևս մեր, այդ խելացի ու հեզ ժողովուրդը, միշտ գիտե սրտագին ու վեհանձնորեն վերաբերվել ամենայն բարձր բանի) ես նկատի ունեմ մեր այսպես կոչված մտավորականությունը՝ փաստաբաններին, բժիշկներին, ինժեներներին և առհասարակ մտավոր մասնագիտություններին բոլոր մարդկանց աչքում մի որևէ պետական խորհրդատուի աստիճանն ավելի կարևոր է, քան ինչպիսի ուզում է լինի գիտելիքը, տաղանդը, վեհանձնությունը: Այ մեր այդ մտավորականությունն է, որ չեմ սիրում, որը իր սեփականից պոկվել է, օտարին չի կպել, որը չունի ոչ սեփական կերպարանք, ոչ սեփական հոգի, ոչ սեփական լեզու: Դրանք մի տեսակ մոլորյալ մարդիկ են: Խրդ-ճուկ՝ իրենց տգիտությամբ և անկուլտուրականությամբ (ես հո չեմ կարող կուլտուրականություն համարել այն, որ նրանք կարդում են Անդրեևին ու Կուպրինին կամ նույնիսկ Զեխովին ու Տոլստոյին և Գեղարվեստական թատրոն են գնում. այդ բոլորից իսկական կուլտուրականությունը շատ հեռու է, այնպես չէ): Զէ՞ որ կուլտուրան միշտ ազգային է: Դուք կարծում եք, սա անհեթեթություն է: Ոչ, դա ճիշտ է, դա այդպես է, որովհետև մշակույթը ավանդական է, դա ոչ թե գիտելիքների բան է, այլ հոգեկան կառուցվածքի, դաստիարակության բան: Կարելի է լինել շատ կուլտուրական մարդ և շատ քիչ գիտենալ և կարելի է շատ բան գիտենալ և անկուլտուրական մարդ լինել: Եվ ընդամենը կուլտուրան որպես սերնդից սերունդ փոխանցվող մի բան իր մեջ պարունակում է ազգայինի բոլոր գծերը, Գուցե հասնի մի ժամանակ, երբ կվերանան բոլոր ազգերը, բայց դրանից հետո պետք կլինի դեռևս շատ սպասել, որպեսզի ստեղծվի ապազգային կուլտուրա, եթե առհասարակ դա լինի: Սակայն ես շատ շեղվեցի և արդեն տեսնում

եմ, որ եթե ուզենամ ձեր առաջ պարզել իմ բոլոր մտքերը այս հարցի առթիվ, հարկավոր կլինի մի ամբողջ գիրք գրել: Եթե երբևէ հանդիպենք և տրամադրություն լինի, կգրուցնեք նաև այս թեմայի շուրջը, այն ժամանակ ավելի պարզ ու հանգամանալից կշարադրեմ իմ մտքերն այդ առթիվ: Ահա թե ինչու հիմա մտադիր եմ վերջացնել այս հարցը: Ինչպե՞ս եք ապրում դուք, ինչո՞ւ ոչինչ չեք գրում ձեր կյանքի մասին, ձեր մասին, ձերոնց մասին: Այդ ամենը ինձ հետաքրքիր է:

...Ամեն ինչի մեջ միշտ մեզ համար ուրախություն կա, երբ կարողանում ենք գտնել այդ ուրախությունը:

Հարցնում եք Սուսաննայի մասին: Հավանաբար նա շուտով կգա ինձ մոտ: Նա ողջ առողջ է, բայց, իհարկե, ձանձրանում է այնտեղ, և ես շատ եմ կարոտեղ նրան և անհամբեր սպասում եմ, թե երբ է գալու: Դուք էլի հարցնում էիք, թե սովի չե՞մ մատնված: Ոչ, բայց գրել էի, որ այս աշուն գործերս խիստ խանգարվել էին, և ահա հիմա ոչ մի կերպ չեմ կարողանում նորմալի բերել և նեղություն մեջ եմ:

73. Ա. ԶԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 29 նոյեմբերի, Պետերբուրգ

Մեծահարգ պարոն Զարգարյան

Ձեր սիրալիր նամակն ստացա և ահավասիկ ուղարկում եմ թարգմանությունն բնագրի հետ միասին: Ուզում էի մի անգամ ևս արտագրել և այդպիսով սրբագրել թարգմանությունն, բայց դժբախտաբար հիվանդ եմ և այնքան թույլ եմ զգում ինձ, որ ոչ մի հնարավորություն և ուժ չունեմ այդ անելու, թեպետ էական փոփոխության կարիք չեմ տեսնում, իսկ մանր անհարթություն լինելու դեպքում դժվար չի լինի ուղղել: Եթե հնարավոր գտնեք, խնդրում եմ հայտնեք ինձ խմբագրական մասնաժողովի նկատողությունները թարգմանությանս վերաբերմամբ, այդ բանը հետաքրքրում է ինձ անկախ աշխատությանս ընդունվելուց կամ չընդունվելուց, անշուշտ, եթե միայն հնարավոր և հարմար դատեք այդ ինձ հայտնելու: Կխնդրեի նաև որքան կարելի է շուտ հայտնեիք

ինձ թարգմանությանս ընդունվելու կամ չընդունվելու մասին, ինչպես և որոշված հոնորարի չափի մասին¹:

Ամենայն հարգանք
Վաճաճ Տերյան

Հասցես՝ СРБ, Пет. Страна, Б. проспект, д. 17, кв. 34

74. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1913, նոյեմբերի 1-ից դեկտեմբերի 11, Պետերբուրգ>

Սիրելիդ Յուլիկ

Ի՞նչ է պատահել քեզ, որ այսքան երկար չես գրում ինձ, գբաղված ես սաստիկ, սի՛րտ չկա գրելու, թե՞ մի ուրիշ բան կա— չլինի՞ թե մի որևէ բանի համար նեղացել ես ինձնից, թեև չգիտեմ ինչի՞ց կարող ես նեղացած լինել: Չեմ հիշում երբ էր, բայց վաղուց է, գրել եմ քեզ և Վարյային¹: Գրիր, Յուլիկ, գոնե մի կարճ նամակ—տեսնեմ ինչպե՞ս ես, ի՞նչ ես անում, քեֆդ ինչպե՞ս է, գործերդ ի՞նչ դրության են—այդ բոլորը ինձ հետաքրքրում է և քո լուսնությունը ինձ ստիպում է վատ բաներ մտածել: Պողոսը գրել էր այս օրերս, որ Կարենոյը 500 մանեթ «մայա» է գրել «Գարուն»-ի մի նոր գիրք տպելու համար, «մեծերն էլ» (Կուսիկյան, Մամիկոնյան և այլն) ուզում են շաբաթաթերթ հրատարակել²: «Գարուն»-ը ուզում են, որ մեր ձեռքն անցնի—այսինքն իմ և Պողոսի և (իբր կոմպրոմիս) Կարենոյի: Դու, իհարկե, առանձին «հրավերք» կստանաս մասնակցելու (եթե հաջողվի գործը), բայց գրում եմ, որ աչքի առաջ ունենաս: Այստեղ էլ երեկ ինձ ընտրեցին ուսանողական հրատարակչական կոմիսիայի անդամ («Շողեր»-ը հրատարակող կոմիսիայի—ականջդ կանչի¹): Այնտեղ էլ կուզեի, իհարկե, որ մասնակցես: Ամեն կերպ պիտի աշխատեմ, որ, եթե լինի, լավ գիրք դուրս գա, գոնե ավելի լավ, քան առաջինը³: Այնպես որ երկու հողված կարող ես պատրաստել: Իհարկե այստեղ էլ, «Գարուն»-ում էլ վարձատրություն կստանաս: Դեհ, քեզ տեսնեմ: Ես էլ աշխատում եմ—ուշացել եմ, անելիք շատ ունեմ՝ սովորելու եմ արաբերեն և վրացերեն, մանավանդ առաջինը բավական դժ-

վար է: Քիչ-միշ գրոտում էլ եմ, բայց ժամանակս սուղ է և գործերս էլ այնքան լավ չեն, եթե չասեմ վատ են:

Կարծեմ գրել էի քեզ իմ գործի մասին, այնպես որ երկարացնել չեմ ուզում այժմ: Մի ուրիշ անգամ ավելի երկար ու լավ նամակ կգրեմ, եթե հավաս լինի: Գրիբ գոնե մի երկտող քո դրուժյան, գործերի և քեֆի մասին—բոլորովին տեղեկություն չունեմ այդ կողմերից: Թերթերն անգամ ձեռքս չեն ընկնում: Զգիտեմ «Բաքվի Ձայն»-ը դադարե՞լ է, լո՛ւյս է տեսնում... ամեն ինչից «բեխաբար» եմ: Գրի՛ր:

Ողջ լիք, առայժմ այսքանը:

Քճ Վահան

Հասցես՝ СПБ, Пет. Страна, Б. проспект, д. 17, кв. 34
Ինձ

Բարևներս, իհարկե, Վարյային և «ձերայնոց բոլորեքնանցն»:

75. Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(ճեռագիր)

<1913, նոյեմբերի 25-ից դեկտեմբերի 1, Պետերբուրգ>

Թիֆլիս, Վոզնեսենսկայա 18, Հովհաննես Թումանյանին
Հիվանդ եմ, նյութապես ծայրահեղ դժվարին վիճակում, խնդրում եմ, եթե հնարավոր է, ճարեցեք փոխարինարար 150 ռուբլի: Հուսով եմ ինձ կպաշտպանեք ստորացումներից, ավելորդ խոսակցությունից: Ընդունում եմ նյութական բնույթի ամեն պայման: Սպասում եմ շուտափույթ հեռագրական պատասխանի:

Большой пр. 17, квартира 34, Ваган Терян

76. Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(ճեռագիր)

<1913, նոյեմբերի վերջ-դեկտեմբերի 2, Պետերբուրգ>

Թիֆլիս, Վոզնեսենսկայա 18, Հովհաննես Թումանյանին

Զգացված եմ Ձեր ուշադրությունից, ջերմությունից, մեծապես շնորհակալ եմ, կգրեմ առաջին հնարավորության դեպքում:

Տերյան

Սիրելի և հարգելի պարոն Թումանյան

Ամենից առաջ խնդրում եմ ներողամիտ լինեք դեպի ինձ, որովհետև ինքս շատ լավ զգում եմ, որ արածս բանի նման չէր, բայց արտակարգ պայմաններն ստիպեցին ինձ դիմելու մի այդպիսի արտակարգ միջոցի և այդքան անսպասելի ու անտեղի կերպով Ձեզ անհանգստացնելու¹։ Որքա՜ն մեծ էր իմ շփոթմունքը, երբ Ձեր ուղարկած փողն ստանալուց մի քանի օր անց ստացվեց «Հորիզոն»-ը, ուր ես ամոթով կարդացի Ձեր հայտնած կարծիքը իմ գրվածների մասին²։ Այդ զարմանալի զուգահեռությունը ինձ ուղղակի շվարեցրեց։ Թույլ տվեք այդպիսի պարագաներում խուսափելու իմ զգացմունքներն արտահայտելուց, թեպետ գիտեմ, որ Ձեր պաթառ ու ազնիվ լավատեսությունը թույլ չի տա Ձեզ իմ մշտական և խոր հարգանքի ու սիրո զգացումները կապելու այդ վերջին դեպքերի հետ։

Ինձ խորապես հուզում է Ձեր բարի և բարեկամական վերաբերմունքը, և Ձեր սիրելի հովանավորությունը «ի սկզբանե»³ ես ընդունել եմ իբրև անգնահատելի և բարձր պատիվ։ Ընդունեցեք իմ ամենաջերմ շնորհակալությունը և թույլ տվեք այս անգամ չերկարացնելու նամակս, որովհետև, կրկնում եմ, ներկա պահագանձեռում, չնայած վերը հիշածս վերապահության Ձեր մասին, իմ ներհանկալ ղեկավարությունը թույլ չի տալիս բուռն զգացմունքներս արտահայտելու։ Կուզեի խնդրել, որ հայտնեք ինձ, թե ի՞նչ պայմաններով ու ժամանակով է ուղարկված այդ փողը, որպեսզի օր առաջ մտածեմ ու անելիքս իմանամ։ Ներողություն եմ խնդրում և այս անհանգստության համար, որ պատճառում եմ կրկին Ձեզ, բայց հուսով եմ, մի երկտողով չեք զլանա ինձ տեղեկացնելու այդ մասին։ Իմ ջերմ ողջունների հետ ընդունեցեք անկեղծ ու խորին հարգանքս ու շնորհակալությունս։

Ձեր Վահան Տերյան

1913, 12 դեկտեմբերի, Պետերբուրգ

«Ի Տեր Հանգուցյալ

«Գարուն» գրական-գեղարվեստական «երիցունց» ավանա-խաց խմբագրության բազմաշխատ, քրտնաջան, վաստակաբեկ, մարտիրոսացած խմբի՝ «հազար տարիներ և մինչև հիմա» լիազոր և՛ քարտուղար, և՛ էքսպեդիտոր, և՛ գանձապահ անթվելի ու անհաշվելի գումարներին «Գարնան»՝ Կարեն մականվանյալ ազգեն Միքայելյան—բելլետրիստ և հումորիստ և կամոքն աստուծո դրամատուրգ նորածիլ ինքն և Ձուկ ծագմամբ՝

Ողջույն և խնդույթյուն մեծ և ցնծություն հարատև տաղասաց և հանգահյուս տար երկրներ վտարած և մոռացված, և կորած ի մեջ մարդոց օտարաց և Պետրակերտ քաղաքեն ողջույն դարձյալ ու կրկին լծակցին իմ վաղեմի և ասպագա (?) լծակցին:

Եվ դու, ո՛վ Կարենո, ինձ գրելով ու հաղորդելով «Գարուն»-ի լիկվիդասիոնի մասին¹, ես իմացա և տեղեկացա ամեն բանի, ինչպես որ գրել էիր: Եվ աստված հոգին լուսավորեսցես: «Մեռավ «Գարուն»-ը—կեցցե՛ «Գարուն»-ը: Նետենք նրան ապագա պատմաբանի մունտառ զամբյուղը, թող քրթրե և ըստ արժանվույն զնահատե—խսկ ես ֆուտուրիստ դառնալով (դու և Պողոսը ի՞նչ եք մտածում անել) — և դուք «ֆուտուրիստ» եք, թե արդեն «անցյալ կատարյալ» յա կամ «aorist»: Եվ կամ ինչպես դուք ծառանալով հանձինս մեր ծառից էլ երկար Պոյի հետ—ես չիմացա, թե ի՞նչ եք անում և ի՞նչ եք մտածում, որովհետև դուք ինձ (Պո-ի ձեռամբ) գրելով, թե ուզում եք նոր Գարուններ հիմնադրել— ես չիմացա, թե ցնո՞րք է խաբուսիկ ու խուսափուկ, յա կամ թե իրականություն, յա կամ ինչ և «ո՞նց տի լի» էս բանը: Գրեցեք, որպեսզի տեղեկանամ և իմանամ ինչպես որ հարկն է և գրեմ ոտանավորներ ու իմանամ, թե քանի տող պիտի գրեմ, թե չէ՝ մուսայլս ասում է, թե ես քեզ ի՞նչ ներշնչեմ, երբ չգիտեմ քանի տող է հարկավոր և տողին ինչ պիտի տան, հետո անզգամաբար դարձավ ոսերհն... Եվ ես նրա անզգամության առաջ լռեցի ու պապանձվեցի, որ և հայտնում եմ Ձեզ տեղեկացնելով և դուք ինձ գրեցեք ամեն բան:

Այս լրբական ոճից զահլաս գնաց:

ինչո՞ւ գոհացել ես «պաշտոնական-հումորիստական» զեկու-
ցագրով և էլ ոչինչ չես գրել, ո՞վ դու Կարենու Գրիոր մի տեսնենք՝
ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա: Իմ մասին երևի ամեն ինչ քեզ հայտնի է
Պո-ից, որին հայտնի են իմ կացությունն ու գործերը: Եվ քո մասին
նա գրում է ինձ, բայց ոչ մանրամասն և այդտեղի նորություններից
էլ, որովհետև ծուլլ է յա կամ մոռանում է: Առայժմ այսքանը:
Սուսաննան ողջունում է:

Ողջ լեր
Վահան

Եվ կամ ի՞նչ եղավ մեր «մեծերի» շաբաթաթերթի հարցը² և
ի՞նչ է խոսվում «Գարուն»-ի մասին, և ո՞վ է այն աներևակայելի
մարդը, որ Պո-ին ասել է, թե 1000 մանեթ կտամ, և կամ մեծերը
գիտե՞ն, որ մտադրություն կա նոր «Գարուն» տպելու մյուս ապա-
գա պատմաբանների համար: Գրիոր ամեն մի բանի մասին և իմ
հասցեով ուղարկիր՝ ՍՊԲ Պետերբուրգյան կողմ, Մեծ պրոսպե-
(Շիրվան, ափանջդ կանչի), տուն 17, բնակարան 34, հասան և ի
ձեռն Վահանա Տերյանի:

79. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1913, 29 դեկտեմբերի, ՍՊԸ

Մի մեղադրեք երկարատև լռության համար, Անտենկա: Եթե
հիմա ուզենամ որոնել այդ լռության պատճառը, հավանաբար
կգտնեմ մեկից ավելի և լիովին հարգելի պատճառ, սակայն նույ-
նիսկ բոլոր պատճառները միասին, երևի չեն լինի այն, ինչ որ
իրոք «պատճառ» էր ծառայել, որովհետև մի՞թե ևս գիտեմ պատ-
ճառը, համ էլ մի՞թե ամեն ինչ պատճառ ունի:

Գիտեմ, ճիշտ է, որ վերջին ժամանակներս զբաղված էի,
վատառողջ էի, կամ անտարբեր նստում էի սեղանի առաջ և փո-
խանակ ՍՊԲ-ի համալսարանի հարգելի դասախոս Պ. Խաչաբի
արաբերենի քերականությունը կարդալու, մատներս էի կրծոտում
և աստված գիտե ինչի մասին մտածում: Գիտեմ, որ հաճախ էի
մտաբերում ձեզ և մտածում՝ «Վաղուց պիտի որ գրեի նրան», կամ էլ.

սեղանի առաջ նստած և մատներս կրծոտելով (դա մի զբաղմունք է, որին ամենից հաճախ եմ անձնատուր լինում և որին չեմ դավաճանում, հակառակ իմ «փոփոխական» բնավորության ու ճաշակների), մտովի գրում եմ ձեզ մի ամբողջ ուղերձ և «մտքում» գրած այդ ուղերձը արդեն փախցնում է գրելու ցանկությունը, ես հետաձգում եմ «խրագործումը»: Այդպես հաճախ անում եմ նաև իմ գրական պլանների հետ, «մտքում» հորինում եմ մի ամբողջ պոեմ, մի շարք բանաստեղծություններ կամ պատմվածք, իսկ գրել ծուլանում եմ. միտքս արագ է, ապրումներս՝ թիթեռնիկների պես թև-թև, իսկ գրելը երկար է տևում և ծուլանում եմ:

Այդպիսի ըուպեններին ես սիրում եմ, երբ մեկը կա և, նրան պատմելով պատմվածքս, պոեմս կամ հեքիաթս, արդեն բավարարված եմ լինում և արդեն հաճախ, շատ հաճախ պահանջ չեմ զգում դա գրի առնելու²:

Ախր այդպես է լինում, որ շուրջը մարդիկ նկատում են, որ մարդը բոլորովին փոխվել է, կարծես թե այն մարդը չէ, և մտածում են այդ ինչի³ց է, ախր, կարծես ոչ մի բան չի պատահել: Իսկ իրականում նա (ու՜մ մասին նրանք այդպես են մտածում) իր մեջ վերապրել է ամեն ինչ և ներքուստ այդ ամբողջ փոփոխությունը միանգամայն նպատակահարմար է, օրինաչափ, բխել է ամբողջ ներքին կյանքից, ինչպես հետևանքը պատճառից:

Ահա թե ինչու պետք է զգույշ լինել մարդուն դատապարտելիս, և պետք է շատ լրջորեն ու համակողմանի ուսումնասիրել, իմանալ, թե ինչու և ինչպես պատահեց այդ ամենը:

Նույնը, իհարկե, լավի նկատմամբ:

Հապա մտածեցեք, մենք հաճախ մարդուն ճանաչելով տասը տարի, գիտենալով նրա բազմաթիվ լավ կողմերը, որն է վատ արարքի համար (այն էլ առանց դա առանձնապես լուրջ ուսումնասիրելու) նրան հայտարարում ենք վատ կամ զոնե փոխում ենք մեր վերաբերմունքը դեպի նա այս կամ այն շափով, իսկ մեկին հանդիպելով զնացքում կամ նավի մեջ, նրա հետ լինելով մի ժամ, մի երկու օր, մտածում ենք՝ ի՜նչ սիրելի, համակրելի... և այլն մարդ է, և արդեն պատրաստ ենք ամեն ինչի: Ահա այսպես, սիրելի լնտենեկա:

Վերջին ժամանակներս էլի շարունակ հիվանդ եմ: Առհասարակ ամբողջովին «խախտված եմ»: Պետք էր, որ հիմնավորապես

հանգստանալի: Մտածում եմ, գուցե ամառը հաջողվի, իսկ հետո սկսում եմ կասկածել (ինչպես և ինչ և այլն): Մի խոսքով, անվճռական մարդ եմ: Իսկ առայժմ պարապում եմ, ճիշտ է, վերջին ժամանակներս ոչ այնքան ջանասիրաբար, բայց և այնպես պարապում եմ:

Գլխումս շատ ծրագրեր, ցանկություններ, մտադրություններ կան, շարունակ ժամանակը չի բավականացնում, և մարդկային կյանքը, տեսնում եմ, շատ կարճ է այդ բոլորի համար, և հետո, այնպիսի կյանքը, ինչպիսին իմն է, այնքան էլ լավը չի «այդ նպատակների» համար:

Երբեմն այնպես «պոնկե-պոունկ» լցված եմ լինում, որ թվում է, այ հիմա կանեմ և այս, և մյուսը, և երրորդը... Բայց այստեղ պետք է մտածել այս բանի, այն բանի մասին, մեկ այստեղս է ծակում, մեկ այնտեղս... Ակամայից ամեն ինչ թողնում ես: Բայց ես չեմ գանգատվում, ոչ, ամենից քիչ այդ:

Աստված մարդուն կյանք է պարգևում, և ամեն ինչ տեսիլքի պես է, միայն աչք ու ականջ ունեցիր, որ տեսնես ու լսես, տոչորվես ու լաս և լաս անվերջ, չէ՞ որ դա էլ երկնային պարգև է:

Ահա, Անտենկա, ես գրեցի այս բոլորը: Սա այն ամենն է, ինչ կարող եմ տալ ձեզ հիմա, իսկ եթե կարողանայի, կտայի էլի ավելի մի քաղցր բան, քան բառերն են... Բայց դուք այդ գուցե չեք ընդունի...

Ինչո՞ւ Պիտեր չեք գալիս: Զատիկին կամ դատիկից հետո, գուցե գամ Մոսկվա, պետական քննությունները տալու, այն. ժամանակ կտեսնվենք, իսկ գուցե գալի՞ք:

Դե, սիրելիս, ամենայն բարիք:

Շուտով Նոր տարի է: Նախօրոք շնորհավորում եմ ձեզ և ձեր ոնց բոլորին (չմոռանա՞ք հաղորդել):

Բարևս բոլորին:

Առողջ և հաջողակ եղեք, ինձ մի մոռացեք և սիրեցեք, լսո՞ւմ եք, սիրեցե՞ք:

Սեղմում եմ ձեր ձեռքը (ի՞նչ է հեռվից համբույրը, ճիշտ, չէ՞):

Բայց ինչպե՞ս եմ հոգնել, աստված իմ:

Ձեր Վաճաճ

Ձեր նամակները ոչ ոք չի կարդում, կարող եք ամեն ինչ գրել:

Վ.

Սուսաննան ձեռք բերեում է, ձերոնց բոլորին նույնպես:

Ի՞նչ է անում Դավիթ Մինայիչը:

Իսկ Մարթան:

Իսկ իմ երիտասարդ ընկերները՝ Ռի-ն և Տի-ն³:

Այս նամակը գրպանումս մնաց (ըստ իմ հիմարագույն սո-
վորություն) մի ամբողջ շաբաթ: Ձգիտեմ ինձ ինչ է պատահել,
գրել չեմ կարող, թեև շատ կուզենայի գրել, ավելի ճիշտ՝ դրուցիլ
ձեզ հետ մի լավ և երկար:

Համբուրում եմ ձեզ,

Վահան

Մի բարկացե՛ք և գրեցե՛ք:

Ինչքան անհնթեթ ստացվեց նամակս, տեսնում եմ, բայց
դուք համենայն դեպս գրեցե՛ք: Վերջին ժամանակս, չգիտեմ ինչու,
ոչ ոքի չեմ կարողանում կարգին գրել: Ինչ-որ ապուշային վիճակ է:

Ձեր Վ. Տ.

Ի՞նչ եք անում, ինչպե՞ս եք ապրում, ինչպե՞ս է ձեր տրամա-
դրությունը, արդյոք մտաբերո՞ւմ եք ինձ, գրեցե՛ք մանրամասն:
Ի սեր Քրիստոսի, մի՛ հաշվեք նամակները: Նկատի ունեցե՛ք նաև
այն (բացի «ապուշային վիճակից»), որ ես ահավոր, արտակարգ
զբաղված եմ: Դե, ամենայն բարիք: Շնորհավոր հիմա արդեն
վերահաս Նոր տարին:

80. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

1914, 4 հունվարի, Պետերբուրգ

Սիրելի Յուլ

Տեսնում եմ արդեն, որ պետք է գրել մի բան, որովհետև իրավ
որ շատ վաղուց է քեզ չեմ գրել: Բանն այն է, որ այնքա՞ն գրելիք
կա՝ իսկ գրելու ոչ ժամանակ և, որ գլխավորն է, ոչ հավաս: Երբ
գրիչ ես վերցնում ու միտքդ է ընկնում, որ ուզածիդ հաղարկորդ

մասն էլ շնո ասելու, ձեռքդ թուլանում է և ասում ես. «է՛հ, թող մնա, դեռ տեսնենք մինչև ո՛ւր կգնա»: Եվ ո՛ւմ պիտի ասեի ասելիքներս, եթե ոչ քեզ, բայց մեռած տառերի տեղ կուզեի կենդանի խոսքով ասել, մինչդեռ անկատար է մնում բաղձանքս, և չգիտեմ պիտի հաջողվի՞ր գոնե այս տարի Կովկաս ընկնել ու տեսնվել հետո: Անշնորհք ու անօգնական մարդիկ ենք—վա՛յ մեզ: Պողոսը եկավ այդ կողմերը, երևի տեսնվեցիր (ասում էր, որ կանցնի մոտո՞՞ր եթե Բաքու իջնի): Զգիտեմ ինչո՞ւ լուր չկա նրանից (գնում էր զինվորագրության Հին Նախշվան), շատ անհանգիստ եմ: Նոր տարուն հեռագրեցի՝ ոչ մի պատասխան: Շատ անհանգիստ է սիրտս—վաղն ուզում եմ էլի հեռագրել: Գրում ես, որ թերթին աշխատակցեմ: Զգիտեմ ի՞նչ ասեմ: Լավ է ոչինչ չասեմ առայժմ—տեսնենք ինչպես կլինի: Այժմ հողված չեմ գրի, բայց ուզածդ հողվածը կերմոնուովի՞ մասին մեծ ուրախությամբ կգրեի, եթե ամառս ազատ լինեմ: Տեսնենք ինչպես կլինի: Այժմ ուզում եմ երկու նապաստակ բռնել՝ և այստեղ պարապել, և գարնանը Մոսկվայում պետական քննություններս տալ: Եթե գրական որևէ աշխատանք վերցնեմ էլ, միայն փողի համար կանեմ այժմ, քանի որ դրությունս շատ վատ է, իսկ ինքնաբերաբար աշխատելու ոչ մի հնարավորություն չկա: Համենայն դեպս եթե որևէ հնարավորություն լինի, կաշխատեմ ցանկությունդ կատարել, եթե ոչ այժմ, գոնե ամառը (հոբելյանը՞ դեռ հեռու է—է՛հ՝ որ ես դեռ գիրք էլ պիտի հրատարակեմ³—այդ բոլորը ամառն եմ անելու!!): Սուսաննան այստեղ է՝ ուզում է պաշտոն գտնել, բայց չգիտեմ պիտի հաջողվի՞ր, թե՛ ոչ:

Նամակս սկսեցի երկու օր առաջ, բայց չվերջացրի: Երեկ Պողոսից նամակ ստացա, որից երևաց, որ գնացել է Նախշվան առանց Բաքու մտնելու: Ամսի 14-ին պիտի քննության ենթարկվի, և կպարզվի նրա վիճակը: Տրամադրությունս լավ չէ, սիրելի Ցոլ, և գրելու հավաս չկա: Կուզեի գրուցել հետո երկար ու բարակ, բայց գրելու հալ չկա իսկի:

Այս բոպեիս մեր մոտ է Օնիկը և մի աղջիկ, որին դու շնո ճանաչում: Վե՛ճ բարձրացրին և ավելի ևս փչացրին տրամադրությունս: Իսկ նամակս ուզում եմ դրկել, վասնզի մարդկություն չի լինի, եթե գոնե այսպիսի մի նամակով չպատասխանեմ քեզ: Ուրիմըն գոհացիր առայժմ սրանով և մի մոռանար ինձ—գրիր Լորենյան

առ երբեմն, երբ ժամանակդ ու տրամադրությունդ թույլ տան,
Ամենաջերմ բարեւս Վարչային կհաղորդես և շնորհավորություն-
ներս—բոլորիդ:

Ողջ լեր և ուրախ:

Քո Վահան

81. ՀԱՅ ԳՐԱԴՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՍԱՀԱՐԳ ՊԱՐՈՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

1914, 12 հունվարի, Պետերբուրգ

Մեծասլատիվ պարոն Թումանյան

Ստացա և ուրախությամբ կարդացի հարգո Վարչությանդ
գլուխներ, որով հայտնում եք, որ Հայ գրողների ընկերության
ընդհանուր ժողովը պատիվ է արել ինձ Ընկերության անդամ
ընտրելու¹: Թույլ տվեք, հանձին Ձեր, հայտնելու համակրելի Ըն-
կերության հարգելի անդամներին իմ ամենախորին ու ջերմ շնոր-
հակալությունը: Կուզեի հավաստիացնել Ձեզ, որ իմ ուժերը նե-
րածին չափ պիտի ջանամ անօգուտ ու անպիտք անդամ չլինելու
Ընկերության, որի առաջադիմությանն ու աջողության նպաստելը
ամեն գրասեր հայի պարտքը պետք է համարել:

Ընդունեցեք ամենախորին հարգանքս:

Ձեր Վահան Տերյան

Петербургская Сторона,
Большой проспект, дом. 17, кв. 34

82. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1914, 15 հունվարի

Ինձ համար ուրախալի էր կարդալ ձեր վերջին նամակը, և
ուզում եմ ձեզ պատասխանել առանց հետաձգելու, որովհետև գի-
տեմ, որ եթե հիմա հետաձգեմ, ապա շուտով չեմ անցնի դրան,

քանի որ պարապմունքներն սկսվում են, և ես սարսափելի ծանրաբեռնված եմ աշխատանքով և բոլորը շտապ ու անհետաձգելի: Այդ բոլորին գումարած՝ վերջերս հրավեր ստացա «Մշակ»-ի խմբագրությանից աշխատակցելու, ընդ որում խնդրում են ամիսը երեքշորս հոգված, որը հեշտ չի լինի իմ պարապմունքների պայմաններում: Սակայն ես համաձայնություն տվեցի, որովհետև նյութական գործերս, ինչպես ձեզ հայտնի է, այս տարի լավ չեն և ստիպված եմ չարհամարհել այդ կողմնակի գոնե ոչ մեծ վաստակը: Բայց գլխավորն այն է, որ այսօր ուզում եմ գրել հենց ձեզ, թեև որոշակիորեն չգիտեմ, թե ինչ եմ գրելու:

Գարնանը կգամ Մոսկվա՝ պետական քննությունները հանձնելու, ահա և կտեսնվենք: Ճիշտ է, դա այնքան էլ «շուտով» չէ, բայց ոչինչ չես կարող անել: Իսկ դուք տոներին իզուր չկկաք Պիտեր: Միծաղելի է, որ սպասում էիք իմ կանչին: Մի՞թե կասկածում էիք, որ ինձ հաճելի է ձեզ տեսնելը: Չեմ կարող հավատալ դրան...

Ասում եք, իբր չեմ կատարում ձեր «փոքրիկ խնդրանքները»: Չեմ կարող հասկանալ, այդ ի՞նչ խնդրանքների մասին եք խոսում: Եթե դա վերաբերում է մենակ նամակներին, որ չեմ ուղարկում ձեզ (նրանք, դժբախտաբար, արդեն ոչնչացված են), ապա չարժե դա խնդրել, որովհետև, աստված վկա, այնտեղ ոչ մի առանձին բան չկար: Ես ձեզ հաճախ եմ անկեղծորեն գրել ամեն ինչի մասին, որ խնդրել եք, և ես ձեզնից թաքցնելու ոչինչ չունեմ, համենայն դեպս այն ասպարեզում, որ կապված է ձեզ հետ, կամ դեպի ձեզ ունեցած իմ վերաբերմունքի հետ: Ճշմարիտ, Անտենկա, ես դեպի ձեզ վերաբերվում եմ արտակարգ անկեղծ ու շիտակ:

Այսպիսով, ավարտում եմ նամակս: Առայժմ ամենայն բարիք ձեզ, առողջություն, ուրախություն:

Բարևա ձերոնց բոլորին: Խոնարհ ողջունեցեք նաև Մ. Դ.-ի՝ դերեզմանին: Միայն շատ եմ խնդրում ձեզ, Անտենկա, զուտ լինել այդ տխրության մեջ, որովհետև շատ եմ վախենում, որ կողքից նալողին գեղեցիկ չերևա, իսկ դրան ամենից քիչ է արժանի ձեր տխրությունը սիրելի, լավ Մ. Դ.-ի համար: Թող ձեր վիշտը լինի մեղմ, մի քիչ թաքուն, թող չլինեն ոչ ճիշեր, ոչ հիստերիա, ոչ թատերայնություն (կողմնակի դիտողի համար. գիտեմ, որ ձեր մեջ չկա թատերայնություն, բայց որպեսզի կողմնակիներին դա այդպես

շթվա): Ձէ՞ որ վիշտը գեղեցիկ ու երկչուս է, նա ամեն, ամեն
ինչից վախենում է, սիրելի Անտենկա:

Դե, առողջություն ձեզ:

Ձեր Վահան

Սուսաննան բարեւում է ձեզ և ձերոնց բոլորին: Գրեցեք, մի
մոռացեք:

83. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1914, հունվարի 14-ից 29. Պետերբուրգ>

Սիրելի Յուլակ

Նամակդ ստացա և կարդացի մասամբ զարմանքով և մա-
սամբ էլ «ցավոք սրտի»: Նամակդ ստանալուցս մի քանի օր առաջ
ուղարկել էմ մի նամակ¹, որ երևի արդեն ստացել ես: Այդ իսկ
հանգամանքը նախազգուշացում թող լինի քեզ համար, որպեսզի
շտապ ու շուտափույթ եզրակացութիւններ չանես մտերիմ բարե-
կամներիդ վերաբերմամբ: Սխալ ես, սիրելի Յուլակ, սկզբից մինչև
վերջը, սխալ և անարդարացի: Քանի որ հարցը այդպիսի կերպա-
րանք է ստացել քո մտքում և հոգում, ես ստիպված եմ մանրա-
մասն բացատրութիւն տալ քեզ, վասնզի չեմ կամենում, որ մեր
մեջ որևէ թյուրիմացութիւն լինի: Եվ ես, որ ձեր մեջ բռնկվողի և
ջղային մարդու անուն եմ վայելում, կաշխատեմ անաշառ ու հան-
գիստ լինել, ավելի հանգիստ, քան դու, որ շատ իզուր հանգստա-
գույնի անուն ես վայելում, քանի որ անհամբեր ես ու բռնկվող,
և սա ինձ համար նորութիւն՝ չէ: Քո վերջին նամակը նույնն է
ապացուցանում: Արդ, լսիր իմ բացատրութիւնը և հետո աշխա-
տիր անաշառ ու հանգիստ կերպով դատել, և ես համոզված եմ,
որ պիտի համաձայնես հետս: Քեզ իրավ որ չեմ կարողանում
շուտ-շուտ գրել, բայց դու չգիտես, թե որքան անհարմար պայ-
մաններում եմ նամակագրության համար: Բացիկ գրելու սովո-
րութիւն չունեմ և երբ քեզ եմ ուղում գրել, անհնար է թվում ինձ
բացիկով գոհանալու, քանի որ այնքան ասելիք է լինում, որ միշտ

հույս ես տածում, որ այսօր չէ էգուց կգրես—հետաձգում ես, հետաձգում եւ այդպես երկա՛ր չի գրվում: Դա բոլորովին չի նշանակում, թե ես անտարբեր եմ քո վերաբերմամբ եւ այժմ իմ սրտում չկա այն զգացմունքը, որի մասին դու գրում ես: Աշխարհիս երեսին ունեմ-չունեմ մի երկու մտերիմ մարդ ունեմ եւ դրանց կորցնելը ինձ համար ավելի ծանր կլիներ, քան թե դու ես կարծում: Եթե դու իմ պայմաններում լինեիր, կտեսներ, որ նամակներ գրելու համար պետք է շատ բան կորցնել, ոչ թե նրանով, որ մի ժամ կամ երկու ժամ ժամանակ է կորչում, այլ նրա համար, որ դրանից հետո ես այլևս անկարող եմ լինում պարապել այն բաներով, որոնցով պետք է պարապել: Ես դրանից հետո օրերով մտածում եմ ուրիշ բաների մասին, որ առանց այդ էլ հանգիստ չեն տալիս ինձ ու մի քանի մասի են բաժանում: Ես վախենում եմ բանաստեղծութուններիս տեսրակները սեղանիս արկղից հանելու, ես վախենում եմ նոր գրքեր կարդալու—այդ բոլորը շատ հեռու է տանում ինձ այն նպատակից, որ ես գրել եմ ինձ: Հազար ու մի բան ունեմ գլխումս՝ գրելու, բայց գիտե՞ս, թե որքան ուժ պիտի գործ դնեմ, որ զսպեմ ինձ եւ այդ թողած զբաղվեմ արաբական, վրացական, պարսկական կամ հայկական քերականությամբ: Գուցե սխալ ճանապարհ եմ ընտրել, բայց ես դեռևս այդպես չեմ կարծում եւ այդ ճանապարհը եթե շեղում է իմ ուղղակի գործից—դա ժամանակավոր բան է, կանցնի ու հետո—հետո եթե միայն անեմ ա՛յն, ինչ ուզում եմ, եւ կենդանի մնամ, կտեսնես, որ լավ եմ արել: Եվ սխալ ես, երբ ասում ես, թե ես կամ Պողոսը փող չլինելու պատճառով է, որ չենք ուզում գործ անել:

Ով փողի ականալություն ունի, ուրիշ ճանապարհ է ընտրում—մենք այնքան հիմար չենք, որ չիմանանք այդ, մեղք ես անում, որ այդպիսի մեղադրանք ես բարդում մեր վրա: Այդ մեղքից մենք միանգամայն ազատ ենք—երկար մտածելու կարիք չկա այդ բանն ըմբռնելու համար: Արդ՝ ինչո՞ւ ես մինչև այժմ չկատարեցի քո խնդիրը: Մի՞թե դժվար էր նստել մի քանի ոտանավոր արտագրել ու ղրկելը, կամ մի հոդված գրելը: Եվ մի՞թե դու կարծում ես, որ ծանր չէ ինձ համար մերժել քո որևէ խնդիրը, մանավանդ այդպիսի մի խնդիր: Ուրեմն լսիր: Անցյալ տարվա սկզբին դեռ, երբ նոր էիք սկսում հրատարակել «Բաքվի Զայն»-ը, ես ուզեցի ղրկել մի քանի բան, թեպետ իմ սլայմանը վճարի մասին դուք «չէիք կարող»

ընդունել: Ես մտածում էի այսպես՝ Ցոլակն է խմբագիրը, Ցոլակի թերթն է և պետք է, անհրաժեշտ է ձեռք տալ, աջակցել ամեն կերպ, որ առաջ գնա և գուցե դա հիմքը դառնա մեր ապագա ավելի արդյունավետ գործին, որի մասին երազել ենք միասին տարիներ երկար:

Սակայն հետո պարզվեց, շատ շուտ պարզվեց, որ նախ այդ թերթի տերն ու տնօրենը դու չես, այլ մի ուրիշը, որին դու ամեն կերպ հանձնարարում էիր, բայց որը, որքան էլ համակրելի լինի, երբեք Ցոլակ չի լինի ինձ համար: Եվ թերթը այնպիսի գույն ուներ, որ չէր կարելի նրան ընդունել իբրև մի խիստ սկզբունքների հետևող օրգան: Ես այդ մասին քեզ մի անգամ կարծեմ գրել էի: Եթե թերթը լիներ մի որևէ գաղափարական խմբակի օրգան, որի ընտրած ուղին ինձ առանձնապես համակրելի է, եթե դա լիներ որևէ քաղաքական կամ գրական նեղ շրջանի օրգան, որ հասարակության կողմից խրախուսվելու չէր և պիտի լիներ այսպես ասած ցիտադել որոշ գաղափարների, քարոզիչ շնորհունված մի սկզբունքի, այդ դեպքում ես փողի մասին չէի մտածի: Բայց ձեր թերթը այդպիսի թերթ չէր: Դա սովորական հայ լրագիր էր, որի արտահայտած գաղափարների մեծագույն մասը ինձ համակրելի լինել չէր կարող, որի բռնած ուղին երբեք իմ ուղին լինել չէր կարող, որի վրա ես նայում էի ոչ թե իբր իմ թերթի (կամ քո թերթի— միևնույն է), այլ իբր մի հայ թերթի, որը գուցե մի քիչ ավելի քաղաքակրթ մարդոց ձեռքում է և գուցե ավելի մաքուր է մի քիչ, քան «Հորիզոն»-ը: Մի՞թե այդ հանգամանքը պիտի այնքան ոգեվորեր ինձ, որ ես աջակցեի ու ամեն ինչ անեի մի այդպիսի թերթի համար: Եվ թերթի աշխատակիցների ցանկը ինձ երբեք հույս չենք շնչել, որ նա «կբյուրեղանա»—ընդհակառակը՝ քանի գնաց ավելի ու ավելի մոտեցավ «Հորիզոն»-ին ու «Մշակ»-ին: Տպեցիք ամեն ինչ առանց ջոկելու և չաշխատեցիք թերթը պահել որոշ բարձրության վրա, մինչդեռ դա այնքան կարևոր էր, այնքան անհրաժեշտ մեր իրականության մեջ: Ձեզ հաճելի թվաց ունենալ մի թերթ—ինչպես էլ լինի: Իսկ ես կարծում եմ, որ լավ է չունենալ այդպիսի թերթ, քան ունենալ: Մեր իրականության մեջ այդպիսի առատ գործադրություն գտած այդ «տնայնագործական» ձևը ինձ վաղուց է ձանձրացրել, և ես բնավ հաճույք չեմ զգում ձեռք տալու այդպիսի շտապված մի *благий*. Օրինակ, դուք (սա իմ

«մասնագիտությանս» է վերաբերվում) սկսեցիք գնալ «Հորիզոն»-ի շավղով և տպել գրեթե օրըստօրե անթիվ ու անհամար ոտանավորներ, որոնց տասից մեկը եթե տպվեր, էլի շատ էր: Ի՞նչն էր ստիպում ձեզ, որ կարծես թե պիտի հասկանաք պոեզիան և ջոկեք թխոցը իսկական պոեզիայից—ի՞նչն էր ստիպում այդ անելու: «Խորախուսում» էիք: Տեսնո՞ւմ ես, որ դուք էլ «Հորիզոն»-ի շավղով եք գնում: Եթե դա անում էիք կարծելով, որ առաջ եք տանում հայ պոեզիան, ասելիք չունեմ, ուրեմն մեր հասկացողությունները պոեզիայի մասին շատ են տարբեր: Եթե անում էիք «տեղ լցնելու» համար—ծիծաղելի է, որ այդքան արհամարհելով պոեզիան, նրան դարձնում եք տեղ լցնելու նյութ. չէ՞ որ այդ ոտանավորները, բացի այդ, շատ քիչ տեղ են բռնում և տեղ լցնելու համար ավելի հարմար նյութ կարելի էր գտնել:

Բայց գուցե (և երևի ամենից շատ այս է ձեր նպատակը) «խրախուսում» էիք Թիֆլիսի կոլեգաներից և «պատանի գրական շարժումից» (!!): «Հորիզոն»-ն է այդպես գրել: Ասա, ի՞նչ կարիք ունեք այդպես վարվելու: Մի՞թե կարիք կա մեր ընթերցողին, որ առանց այդ էլ պոեզիայի մասին զարհուրեցնելու աստիճան վայրի հասկացողություն ունի, որ պոեզիան լավագույն դեպքում թեթեւամիտ մարդկանց դատարկաբանություն է համարում, որը սեղսպիտակից ջոկելու տարրական հասկացողություն չունի, ասում եմ, մի՞թե կարիք կա ավելի ևս հաստատելու այդ հասկացողության մեջ՝ տալով նրան այդ թխոցները, որոնք, գիտեմ, որ քեզ չպիտի դուր գան: Եվ ինչո՞ւ դու, Յուլիզ, որ իմ Յուլակն ես, որ հասկացողություններովդ նույնպես սիրելի ես, ինչպես և անձովդ ամբողջ, կարիք ես զգում խնդրելու ինձնից, որ ես իմ իսկականը (լավ թե վատ, նշան չունի, բանն այն է, որ իսկական լինի) դնեմ այդ կեղծարարների կեղծ ստեղծվածների կողքին: Սա անհամեստություն է: չէ—սա սկզբունք է, սա հասարակական տեսակետ է, սա արժանապատվության զգացում է, սա հարգանք է դեպի պոեզիան, սա վերաբերվում է ոչ միայն ինձ, այլ և Խսահակյանին, և Թումանյանին: Թումանյանին գնահատողը նրան չի դասեց. տգետ ու անշնորհք թխիչների կողքին—սա տարրական բան է: Ո՛ւր է, եթե զար այն մարդը, որ արևի պես վառվեր մեր երկրում և իր փայլով ու փառքով մեզ լուսններ մեզ բոլորիս, մի՞թե դու կարծում ես, որ ես չպիտի երկրպագեի նրան: Եվ մի՞թե կարծում ես, որ ես դեմ եմ,

որ խրախուսվեն երիտասարդները: Բայց պետք է խրախուսել նրանց, որոնք բանի պետք են և, որ գլխավորն է, ուրիշ կերպ պետք է խրախուսել և ոչ թե հասարակական օրգանը աշակերտական մարզանքների ու տիրացուական բարբառանքների ասպարեզ դարձնել:

Անշնորհներին կամ դեռ այլը բենից չշոկող աշակերտներին խրախուսելը այդ ձևով, որով դուք եք խրախուսում և «Հորիզոն»-ը, գրականությունը վարկաբեկող բան է, անարժան մի բան: Ով այդ անում է, չի հասկանում ինչ է անում, կամ թե չէ չի հարգում մեր գրականությունը, չի կամենում, որ նա բարձր լինի և յիսուսվի ցեխի հետ: Ես դեռ հասկանում եմ այն մարդկանց, որոնք խրախուսում են Շուշանիկ Կուրդինյանին ուռռ լեռնակետից ելնելով (թեպետ սխալ և անիմաստ), բայց ինչու՞ բացատրել թերթը անպետք ու հիմար, միանգամայն անպետք բառերի կույտով լցնելու այդ ցանկությունը: Չէ՞ որ լրագիրը կարող է երբեք չտպել ոտանավոր և դա չի վնասե նրան: Ոտանավորը միայն ճոխություն կարող է լինել մի լրագրի համար, իսկ այդ դեպքում կարիք չկա նմանվել այն թեթևամիտ կանանց, որոնք ամեն ճիգ գործ են դնում հարուստ կանանց նմանվելու և կեղծ քարերով են զարդարվում: Նրանց ներելի է, իսկ ձեզ՝ ոչ, որովհետև կյանքի մեջ գուցե կեղծիքը այնքան աչք չի ծակում, որքան գրականության մեջ, այստեղ կեղծարարությունը զգվելի է միանգամայն: Եվ եթե այդքան առատ տեղ չտալին մեր թերթերը հիմար, անպետք, վատ թխոցներին— մենք չէինք ունենա այն անթիվ գրողներին (ո՞ր գրել-կարդալ իմացող հայր «գրող» չէ և ո՞րը տեղ չի գտնում մեր թերթերում), այն չգնահատված հանճարներին, և իսկապես պոեզիան ու գրականությունը գուցե ավելի վարկ ունենար ու ավելի հարգանք վայելեր: Եվ որ գլխավորն է, այդ «ջահելները» կաշխատեին, առաջ կգնային և նրանցից մեկն ու մեկը գուցե և դառնար իսկական գրող և ոչ այն գրողներից, որոնք միայն մեզանում են այդ նույնը կրում և գրող են կոչվում միայն նրա համար, որ գրում են: Այդ թշվառականները, որ այսօր լցնում են թերթերն իրանց աղքատիկ մտքի ու շնչին զգացումների արտադրություններով, կաշխատեին ընկնել մի այդպես բարձր կանգնած թերթ, համարելով այդ մի տեսակ քննություն, մի տեսակ վկայական: Եվ գոնե կլինեին литераторы-мым եթե ոչ շնորհքով—չէ՞ որ դա տարրական պահանջ է: Արի ու

վարդգեսի² նման մի ասի. «ըթենց եք անում, որ հայոց թագավոր չի ըլում»:

Երբ առաջին ոտանավորս տպվեց «Մուրճ»-ում³, պետք է իմանայիր, թե որքան հպարտ զգացի ինձ, բայց այդ ոտքերիս տակ հաստատ հող զգալու լավ ըոպեն չճաշակած լիովին, տեսա, որ մեր թերթերում «տպվելը» (печататься) ոչ մի նշան չէ, այնինչ ես կարծում էի (և այժմ ուզում եմ, որ այդպես լինի), որ դա նշան է: Իդեալը անհասանելի է, ոչ ոք երաշխավորել չի կարող ոչ իր ճաշակի, ոչ թափանցականության համար, սակայն տառապանքով չափը պահպանելը այնքան էլ դժվար չէ: Հասկանալի կլիներ, եթե տպեիք մի անվանի գրողի անպետք բաները (օրինակ, Իսահակյանի Զավարյանին նվիրված ոտանավորը)⁴, որովհետև առժանապառ գրողի անպետք գրվածն էլ հետաքրքրական ու բնորոշ է, վերջապես դա նպաստում է թերթի տարածման, թերթի վարկի բարձրացման և այլն: Իսկ եթե ուզում եք խրախուսել երիտասարդներին, եթե կան այդպիսիք, մի՞թե չգիտեք, որ դա ձև չէ ինչ որ դուք եք անում, որ կան ուրիշ ճանապարհներ խրախուսելու, առաջ տանելու դրանց, ճիշտ է, այդ ճանապարհները այնքան էժան չեն և ձեռնառն, ինչպես ձեր ընտրածը, բայց նրանք նպատակահարմար են, և խելացի, և ազնիվ:

Թումանյանի հետ խոսեցի անցյալ տարի այդ առթիվ, երբ Մոսկվա էր— ասում է թող տպեն («Հորիզոն»-ի մասին էր խոսքը), ով շնորհքով է, առաջ կգնա, ով անշնորհք է, կմեռնի ու կմոռացվի⁵: Սխալ է այս կարծիքը և ոչ ծանրակշիռ: Զէ՛ որ հարցը միայն այդ շնորհքով ու անշնորհք գրողներին չի վերաբերվում, այլև ամբողջ գրականության՝ առանց այդ գրողների, և չէ՛ որ կա հասարակություն, որը, ինչպես Բողլերն է ասում, «սովորել է, որ իրան աղտեղություններ ներկայացնեն» պոեզիայի փոխարեն, չէ՛ որ ժամանակն է այդ հասարակության սովորեցնելու, որ զատեն շովհ. Թումանյանին Արշակ Թումանյանից⁶, և մենք էլ զատենք: Ով դա պետք է անել ոչ միայն այն ժամանակ, երբ քրե-նադատական հողված ենք գրում, այլև երբ թերթ ենք հրատարակում, ամեն տեղ, ամեն օր: Իսկ եթե այդ հաստ ու բարակը չոկելու ընդունակությունը կորցրել եք (լրագիրը մի կերպ պահպանելու ազնիվ գաղափարով ոգևորված), մի՞թե չե՞ք զգում, որ նմանվում եք նրանց, որոնք ուզում են պահպանել Դուման առանց այն

իմաստի, որ կա Դումայի մեջ: Եվ եթե դուք տեղ լցնելու համար եք տպում «բանաստեղծությունները», ապա ի՞նչ տարբերություն, թե ինչով եք լցնում՝ ի՞մ գրվածներով, թե՞ Մորյանի կամ Քորյանի, մի՞թե միևնույն չէ (գիտեմ, կասես ոչ՝ շնորհակալ եմ բարձր կարծիքիդ համար, որը ես էլ միշտ բարձր եմ գնահատել, բայց արածիցդ դուրս է գալիս, որ տարբերություն չկա): Ձե՞ որ իմ տողերը տպելիս առաջը մի այսպիսի նկատողություն չես դնի թե՛ «ինչ որ մինչ այժմ տպում էինք, մի քանի բացառությամբ (շատ քիչ), թխոց էր, իսկ սա՝ իսկական պոեզիա»:

Եվ մի ապավինի՝ թերթի մաքրությանը: Դա առաձգական հասկացողություն է, և հետո, ախր ի՞նչ նշան ունի տանը մնացած աղջկա մաքրությունը (կասկածելի մաքրություն, որ, գուցե, ոչ ոքին հարկավոր չէ)... Իսկ ձեր թերթի «մաքրությունը», որի մասին այնքան սիրով խոսում ես և որը հակադրում ես մյուս թերթերին, այնքան էլ անպայման չէ: Ձեր թերթի միակ առավելությունը իմ աչքում այն է, որ մեջը կաս դու և մի երկու ուրիշ անձեր, որոնց ես սիրում եմ և գնահատում, և միայն այդ մարդկանց և Շխավորապես քո պատճառով է, որ թերթը կարգավու կարիք եմ զգում: Քո հոգվածները եթե հանենք թերթից, շատ քիչ բան կմնա, իսկ եթե այդ մի քանի բանն էլ հանենք, որ քոնի հետ թերթի 20-րդ մասն էլ չի բռնում, մնացյալը դամբյուղի նյութ է: Մի բան իրավ որ գնահատելի է—դա այն է, որ զոնե երբեմն անաչառ եք, տարրական անաչառություն, որ պարտավորեցուցիչ է ամեն մարդու համար: Արդ երբ ձեր թերթը գաղափարական տեսակետից բոլորովին հեռու է իմ ըմբռնումներից, երբ դա ինքեթը չէ (որ կարող էր առաջ գնալ և փոխվել), ի՞նչ հիման վրա դու կարիք ես զգում խնդրելու, որ ես ձրի աշխատակցեմ այդ թերթին: Քեզնից խնայելու բան չունեմ ես, Յուլակ, իզուր ես կասկածում իմ զգացմունքներում դեպի քեզ: Ուրախությամբ պիտի կատարեմ խնդրքըդ միայն նրա համար, որ դու ես խնդրում, մինչև իսկ եթե դա շատ անախորժ լինի ինձ: Բայց ինչու դու աչդ ես խնդրում ինձնից: Ախր հանուն ի՞նչ գաղափարի ես պիտի գրեմ մի թերթում, դեպի որը շատ քիչ համակրություն եմ տածում, որի գաղափարները իմ գաղափարները չեն, որի աշխատակիցների մեծ մասը ինձ հակառակ են գաղափարով և անհամակրելի (օրինակ Լեոն և շատ ուրիշները—անուններ թվելու կարիք չկա):

Այդպիսի պարագաներում պետք է կամ շախատակցել, կամ մի որևէ ուրիշ հաշիվ ունենալ աշխատակցելու համար: Անշուշտ, քանի որ դու կարիք ես զգում խնդրելու, ես ստիպված, քեզ չմերժելու համար, կարող եմ անել (գուցե դու ունես որևէ հաշիվ, գուցե դու որևէ միտք գտնում ես այդ բանում), բայց չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ դու չես ուզում տեսնել այն, ինչ ես տեսնում եմ, և ոչ միայն ես: Վերջապես ինձ զարմացնում է, որ մարդիկ սկսում են թերթ հրատարակել—լավ ձգտումով ոգևորված, բայց չգիտեմ ինչու երբեք չեն մտածում այն բանի մասին, որ ձեր բանը լավ լինել չի կարող, իսկ եթե լավ է, ուրեմն ձեր չպիտի լինի, որ իրավունք չկա ուրիշի հաշվով ազգը լուսավորելու: Օրը մեկը մի թերթ է ձեռնարկում (ի՞նչ դժվար բան է, բավական է մի քանի մանեթ ձարել—տպարանին ու գրաշարին տալու) հուլիսը դրած «գրողների» վրա, իսկ եթե լավ գրողներ չկան, նա առանց այլևայլության սկսում է «խրախուսել»—դա որ կա ու կա—տիրացուները շա՛տ, թերթում իրանց անունը տպված տեսնելու սնամիառություն ստրուկներն ափելի ևս—ի՞նչ դժվար բան է այդպիսով թերթ հրատարակել: Ահա Սահակ Մեսնիկյանն էլ է ձեռնարկել մի այդպիսի թերթ⁷ և, ինչպես գրում ես, անունս մտցրել է աշխատակիցների ցանկը: Որքան և «лестно» լինի ինձ համար այդպիսի ուշադրությունը, այնուամենայնիվ միայն ցավ է պատճառում ինձ այդպիսի թեթև վերաբերմունքը և այդ համարձակությունը (ինձ գրել է Ս. Մեսնիկյանը, բայց, ըստ երևույթին, ինձնից դեռ պատասխան չստացած արդեն մտցրել է ինձ իր աշխատակիցների ցանկի մեջ: Երևի կարծում է, որ հենց այդ «դիմելը» միայն և անունս տպելը մի այնպիսի՝ մեծ պատիվ է, որ «մեր մեջ խոսելն անգամ ավելորդ է» (թեև գրում է. «գուցե») հաշողվի վարձատրել, և ձեռք հոսանք—ի փոքրիկ անցիկն երևի): Այդպիսի «պատիվը», ըստ իս, ցույց է տալիս, որ մարդիկ չեն հասկանում, թե ի՞նչ են անում: Չեն հասկանում, որ երբ ես այստեղ 50 կոպեկ եմ որոնում և երբեմն չեմ գտնում, ինձ մեծացնելն ու այդ ձևով խրախուսելը առնվազն կոպտություն է, կամ եթե մի քիչ խիստ ոճ բանեցնենք՝ ցինիզմ: Չկարծես թե ես էլ ինձ չգնահատված հանճար եմ զգում—բա՛վ լիցի: Ես իմ ուժերն ու ընդունակությունները վերագնահատելուց (переоценить) շատ հեռու եմ, բայց ուզում եմ, որ մարդիկ խոսքերի արժեքն իմանան և զգան իրանց ասածի պատասխանատվու-

ներ: Եթե հիրավի մեկը այդքան ուզում է իմ աշխատակցությունը, գնահատում է այն, թող հաճի հարգել ինձ և իմ պահանջները (դա տարրական տրամաբանություն է, տրամաբանություն էլ հարկավոր չէ այդ ըմբռնելու համար): Եթե ձեզ համար (ինչպես և մյուսների) հարկավոր է իմ աշխատակցությունը, հաճեցեք իմ պահանջը ևս հարգելու—դա մեկը մյուսից բխում է «բնաանհրաժեշտորեն», կամ այնպես արեք, որ ինձ էլ ձեռնառու լինի գրել ձեր թերթում: Ախր ինչո՞ւ պիտի ես գրեմ—մի՞թե ես բան ու գործ չունեմ, և մի՞թե ազգին ծառայել կարելի է միայն այս կամ այն թերթին աշխատակցելով: Հարգեցեք գրականությունը ոչ խոսքով, եթե սուտ չէ ձեր ասածը թերթում: Քարից փող ճառեցե՛ք տվե՛ք ինձ, եթե հիրավի այդպես ցանկանում եք, որ ես գրեմ (սա քեզ չի վերաբերվում, այլ նրանց, որոնք Յոլակ չեն և համարձակվում են դիմել ինձ՝ առանց դրա համար գաղափարական հիմունք ունենալու):

Շուտով պիտի հրատարակվի մի թերթ ևս, և ես գիտեմ, որ պիտի դիմեն ինձ և որոշել եմ տողին 1 ու. պահանջել: Ոչ թե նրա համար, որ այդպես եմ գնահատում աշխատանքս, այլ նրա համար, որ մարդիկ չեն ուզում հասկանալ տարրական բաներ: Մի սխալ գործեցի՝ անցյալ տարի Լեոնյանին տվի մի քանի բան⁸ (թեպետ այնտեղ ուրիշ հաշիվ ունեի. այո, հաշի՛վ, մի զարմանա, մի նեղանա, Յոլակ): Սա շահասիրություն չէ, սա սկզբունք է, պետք է վերջապես հասկանալ այդ: Մինչև որ մեր մամուլը այդ ձրիակերություն ճահճից չելնե, նա երբեք իր բարձրության վրա կանգնած չի լինի, մինչև որ մեր գրականությունը այդպես գնահատվելուց չազատվի, նա չի կարող առաջ գնալ: Սա իմ հասկացողությունն է, և ինձ դատարացնում է քո դատողությունը, թե «մինչև երբ պիտի սպասեք, որ վարձատրվի և այլն»: Ես ուղիղ եմ համարում «Գարուն»-ի ձևը—գտեք սուբսիդիա և արեք, չե՞ք կարող գտնել՝ մի՛ անեք: Ինչ վերաբերվում է «Մշակ»-ին—իրավ որ ես ուզում եմ այնտեղ չրել և ստացել եմ պաշտոնական հրավեր և խոստում, որ կվարձատրեն աշխատանքս: Այժմ սկզբունքով համաձայնել եմ⁹, բայց մի քանի պայման եմ դրել, եթե ընդունեն և եթե վարձատրության շափը տանելի լինի (իհարկե մասամբ կարիքն է ստիպում անել այդ), կգրեմ այնտեղ: Եվ իզուր ես այդպես կըտրուկ կերպով արտահայտվում «Մշակ»-ի դեմ—նա ունի մի քանի թերություններ, գուցե և խոշոր, ես «Մշակ»-ի երկրպագուներից

չեմ և չեմ կարող լինել, բայց նա ունի և առավելություններ, որ ուրիշները չունեն: Ի դեպ, մի բան էլ ինձ զարմացրեց: Լսեցի, որ դուք ձեր մի քանի աշխատակիցներին հնարավոր եք համարում վարձատրելու: Այդ բանը նամակիս կեսը գրելուց հետո իմացա: Արդյոք ես իրավունք չպիտի՞ համարեմ այդ առթիվ իմ զարմանքըն արտահայտելու: Դարձյալ կրկնում եմ. սխալ ես միանգամայն, չարաչար սխալվում ես, ենթադրելով, որ իմ զգացմունքները դեպի քեզ փոխված կամ թուլացած են. это вопрос иного категории. Եթե հարցը նամակ գրելուս է վերաբերվում—նամակս (սրանից առաջ ուղարկած) ստացած կլինես և ուրեմն կասկածդ փարատված է մասամբ: Իսկ ինչ վերաբերվում է թերթում չգրելուս, կարծեմ այժմ պարզ է իմ տեսակետը: Ձեռնարկիր մի փոքրիկ թերթ, ուր երբեք տեղ չպիտի գտնեն ո՛չ Ֆրանգյանը¹⁰, ո՛չ Լեոն, ո՛չ Բորյանը, ո՛չ Քորյանը (որովհետև այն դեպքում դու ինքդ էլ չես կամենալու այդ) և կտեսնես, թե ընդունա՞կ եմ ես զոհաբերության (և ոչ միայն աշխատանքով, այլև նյութական այլ ձևով, не говоря о зогекланы), թե՞ ոչ: Ծանր է ինձ մերժել քեզ—ինչ բան էլ լինի, և միայն դրա համար (քանի որ դու անձնական հարց ես դարձնում այդ) ուղարկում եմ քեզ մի երկու պոեզի¹¹, եթե այդքան անհրաժեշտ ես համարում, տպիր—քեզնից խնայելու ի՞նչ ունիմ ես, սիրելի իմ Ցուլակ, բայց դարձյալ հասկացիր ինձ և մի մոլորվիր իմ վերաբերմամբ, մանավանդ մեր ընկերական հարաբերությունների վերաբերմամբ: Այն ամենը, ինչ վերը գրել եմ մյուս հրատարակությունների վերաբերմամբ, վերաբերվում է և «Գարուն»-ին, և ես կմասնակցեմ այդ գործին և՛ իբր խմբագրության անդամ, և՛ իբր աշխատակից միայն այն դեպքում, երբ ապահովված կլինի աշխատավարձը: Հակառակ դեպքում ես երբեք չեմ խառնվի այդ գործին:

Վերջապե՛ս... բավ է: Հա, մի բան, որ միանգամայն ճիշտ է, դա մեր ձրիակերությունն է թերթ ստանալու վերաբերմամբ: Բանն այն է, որ դա առաջ է եկել իմ հիմար ու խառնված դրությունից— ես ինքս զգում եմ, որ շատ անհարմար բան է դա. բայց հիմա չգիտեմ ինչքա՞ն պիտի զրկեմ: Որովհետև եթե անցյալ տարվանն էլ զրկելու լինեմ, будет накладно—այս նեղ «մաջալին»—մասամաս կզրկեմ, մինչև լրանա: Բայց Պողոսը մեղք չունի այդ բանում, միայն իմ մեղքն է: Ախր նա չէր էլ ստանում այն հիմարագույն

խնցիդեանտից հետո¹²։ Սաստիկ ծանրաբեռնված եմ աշխատանքով, և առողջությունս շատ աննախանձելի է, գրեթե ամեն օր հիվանդ եմ—մինչդեռ ուզում եմ և՛ պետական քննություններս տալ, և՛ այստեղ ետ շմնալ պարապմունքներից։ Ամառս, եթե Աստված հաջողե, գյուղ եմ ուզում գնալ. կտեսնվենք և «բոլամա» կիսոսենք ամեն բանի մասին—այն ժամանակ երեի ավելի շուտ կգանք համաձայնություն։

Հոգնեցի։ Վերջացնում եմ գրությունս։ Մի մոռանար և գրիր Երբեմն առ երբեմն, երբ տրամադրություն ու ժամանակ ունենաս։ Պողոսը գնացել է, ու մինչև օրս լուր չունեմ, մինչդեռ ամսի 14-ին պիտի որոշվեր նրա վիճակը, շատ անհանգիստ եմ։ Շա՛տ վատ վիճակի է մեր Պոլը։ Ուզում եմ հեռագիր «զարկել», տեսնեմ ինչո՞ւ չի գրում։

Ողջ լեր և աղոթիր մեզ համար։ Սյուզաննան բարեւում է քեզ ու Վարյային։ Իմ կողմանե ևս համբուրիր Վարյայի ձեռն ու բալիկիդ թուշը։ Բարեններով և համբուրներով՝

Հավերժական ուսանող ԲՆ Վահանն

84. «ՀՈՐԻՋՈՆ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

1914, 24 հունվարի, Բաշու

Ծիշտ չէ, թե հասարակությունն անտարբեր է գտնվել հայ երկրի մեծ գրողին հասցրած անլուր վիրավորանքների հանդեպ։ Համակրական հեռագիրները մեզնում չեն արտահայտում հասարակաց կարծիքը։ Ամենալավ բողոքը լուծություն է։ Թող հայտնի լինի, որ հայ ժողովուրդը հավիտյանս պարտական պիտի մնա Թումանյանին։ Ոչ մի հայհոյանք չպիտի կարողանա մթազնել մեր գրականության կարմիր արեւը. նա կփայլի, քանի կենդանի է մեր ժողովուրդը և սրա մահից հետո ևս, ինչպես ացտեկների¹ բանաստեղծ ոմն Տետցկոյոտլ, որը ապրում է ցարդ, թեև վաղուց բնաջնջվել է նրա ժողովուրդը։ Այդպես ահա, ժամանակը կծաղրի մեր մամուլի անարգ Թերսիդեսին²։

Վահան Տերյան
Յուլակ Խանգաղյան
Պողոս Մակինցյան

85. «ՄՇԱԿ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

1914, 29 հունվարի, Պետերբուրգ

(հեռագիր)

Ամենեին շհամակրելով «Հորիզոն»-ին, բացասաբար վերաբերվելով այդ լրագրի ընդհանուր ուղղությունը, գերադասելով «Մշակ»-ը, որին համաձայնություն էի տվել աշխատակցելու, — այնուամենայնիվ, այսօր միայն ծանոթանալով Թումանյանի դեմ ուղղված հոգվածներին¹, անկեղծորեն վշտացած եմ: Չեմ կարող ծածկել զայրույթս և չբողոքել այդպիսի քայլերի դեմ, որոնք միանգամայն անթույլատրելի են գրական էթիկայի տեսակետից:

Կատարելապես հասկանալով իմ բարեկամներին՝ Մակինցյանին և Խանզադյանին, որոնք իմ ստորագրությունը կցել են իրենց բողոքին², լիովին արդարացնելով նրանց, մանավանդ որ բողոքը հրատարակելուց առաջ նրանց կողմից ինձ ուղարկված հեռագիրը³ անհասկանալի էր մնացել ինձ համար՝ գործի էությունը անծանոթ լինելուս պատճառով — ամենախորին համակրանքս եմ հայտնում մեծարելի բանաստեղծ Թումանյանին:

«Մշակ»-ին աշխատակցելուս խնդիրը վերանում է:

Վահան Տերյան

86. «ՄՇԱԿ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

1914, 4 փետրվարի, Պետերբուրգ

«Մշակ»-ի հարգո խմբագրության
իմ բացատրությունը

Մեծահարգ պարոն խմբագիր

Մամուլի էջերը անձնական ու մասնավոր բնավորությունը կրող խնդիրներով զբաղեցնելը մի ցավ է դարձել մեր պարբերականների համար և հարկավ այդ վատ սովորությունը խրախուսելու համար չէ, որ գրում եմ ներկա բացատրությունս, ոչ էլ իմ անձով մարդկանց զբաղեցնելու փոքրիկ ու հիմար սնափառությունը: Բարեխիղճ և արդարամիտ լինելու ցանկությունն է դրդում ինձ հուսալու, որ չպիտի մերժեք ներքոգրյալ տողերին տեղ տալու Ձեռ

հարգելի թերթի էջերում: Կա՞րողոք ավելի ծանր պարտականու-
թյուն, քան հայ մամուլի մեջ որևէ մեկի դեմ բանակովի դուրս
գալու, ինչպես այժմ ասում են, «անշնորհակալ» պարտականու-
թյունը: Որքան և ազնիվ ու մաքուր դրդապատճառներ լինեն ձեզ
ստիպողը, որքան և սկզբունքի խնդիրները լինեն ձեզ ղեկավա-
րողը՝ քանի որ դուք հանուն այդ սկզբունքի դուրս եք գալիս որևէ
անձի դեմ, դուք ենթարկված եք ամեն տեսակ անախկալ վիրա-
վորանքի և անվանարկության, որովհետև այն անձը, որի դեմ
դուք համարձակվել եք դուրս գալու, ունի իր փոքրիկ սնափառու-
թյունն ու ինքնասիրությունը, որ նա ամեն սկզբունքից ու գաղա-
փարից բարձր է դասում: Եվ բավական է, որ դուք դուրս գաք
այս կամ այն անձի դեմ (սոսկ իբր այս կամ այն գաղափարի քա-
րոզի դեմ, ոչ ավել, հեռու լինելով միանգամայն նեղ անձնական
նկատումներից) և դուք արդեն թշնամի եք, և ձեզ տապալելու, ձեզ
վարկաբեկելու համար ամեն միջոց ու ձև թույլատրելի է համար-
վում: Ահա թե ինչու ծանր և անախորժ պարտականություն են
համարում և ներկա բացատրությունս՝ քանի որ գիտեմ, թե ինչպես
կարող է մտածել հայ ժուռնալիստը՝ թեպետ ինձ ղեկավարողը լոկ
սկզբունքն է (անձնական ի՞նչ հաշիվ ունեմ սրա կամ նրա հետ,
երբ գրեթե ոչ որքին չեմ էլ ճանաչում անձնապես) և արդարամիտ
լինելու ցանկությունը:

Դեռ անցյալ տարվա վերջերին, սրանից մոտ մի ամիս առաջ,
մի հոդված էի գրել, որ մտադրվում էի ուղարկել «Մշակ»-ին:
Քանի որ խնդրի բնավորությունը ստիպել է ինձ խիստ ոճով խո-
սելու, ես տարակուսանքի մեջ էի և չգիտեի կհամաձայնի՞ «Մշակ»-ի
խմբագրությունը տպագրելու այդ հոդվածը: Այդ պահուն Պետեր-
բուրգ էր գտնվում «Մշակ»-ի մերձավոր աշխատակիցներից մեկը
(որին վաղուց ճանաչում էի), և երբ հարցրի նրա կարծիքը՝ նա
ասաց, որ «Մշակ»-ը կտպագրե, և խորհուրդ տվեց հոդվածս
ուղարկելու: Սակայն ես գերադասեցի սպասել, մինչև որ կվերջա-
նան իմ բանակցությունները «Մշակ»-ի խմբագրության հետ (իմ՝
«Մշակ»-ին աշխատակցելու վերաբերմամբ): Ահա այդ միջոցին
յույս տեսան պ. Առաքելյանի հոդվածները¹, որոնց դեմ բողոքել
էին իմ ընկերները, միացնելով և իմ անունը*: (Այդ դեպքը թյու-
րիմացության առիթ տվեց, որ շատ ցավալի է ինձ համար, սա-

^{*} Ժիշտ է, ես չգիտեի նրանց բողոքի բովանդակությունը, բայց այսօր կար-

կայն ոչ մի ռուպե չեմ կասկածում, որ իմ ընկերների բողոքը և՛ ոչ մի «կուսակցական» կամ «խնամիական» գրղայատնառ չի ունեցել, որ նրանք ղեկավարվել են ամենամաքուր ձգտումով: Միևնույն ժամանակ կարծում եմ, որ «կեղծարարության» մասին այստեղ խոսք անգամ լինել չի կարող):

Ինչևիցե—այս հարկադրյալ բացատրությունից հետո ես անցնում եմ իմ գրության հետևյալ կետին, որի մինչև այժմ լույս չտեսնելու պատճառները վերը բերի: Ցավում եմ, որ իրերը այսպես դասավորվեցին և այսպիսի կերպարանք ստացան հակառակ իմ ցանկության և ինձ համար միանգամայն անսպասելի կերպով:

Ընթերցողը երևի չի մոռացել Շիրվանզադեի գրածները Գյոթեի «Ֆաուստ»-ի և այդ գրվածքի հայերեն ներկայացման մասին³: Այդ գրվածքը դժբախտաբար հնարավորություն չունեցաւ կարդալու, սակայն կարդացի «Հորիզոն» լրագրում այն հոդվածները, որ ուղղված էին այդ հոդվածի դեմ: Զգիտեմ ի՞նչ է ասել Շիրվանզադեն Գյոթեի մասին,— սակայն Շիրվանզադեի հակառակորդի ցիտատներից պարզ էր էականը: Շիրվանզադեի ասածները շատերին կարող են տարօրինակ թվալ, բայց ես կարծում եմ, այո, Գյոթեի մասին էլ կարելի է աննպաստ կարծիք հայտնել, և այդ իրավունքը անժխտելի պետք է համարվի միանգամայն: «Բաքվի Ձայն»-ում Գրասերը այդ խնդրին մի ամբողջ հոդված նվիրեց (ի՞նչ արած, երբ մեզանում ամենատարրական ու այբբենական ճշմարտությունները դեռ պետք է «քարոզել») ⁴:

Այն պարոնը, որը դուրս էր եկել ասպետաբար Գյոթեին պաշտպանելու, որի անունը «Հորիզոն»-ում ձերմակ է⁵, անվանել

դալով պ. Ղ. Ա.-ի նկատողությունը իմ մասին («Ուշացած բացատրություն»²), թույլ եմ տալիս ինձ հավատացնելու պ. Ղ. Ա.-ին, որ իմ ընկերներից՝ ճեռագիր Ես ստացել եմ և այդ բանը չեմ հնարել (հեռագիրը կարող եմ ուղարկել խմբագրությանը, եթե հնարավոր համարեք և այս պնդումից հետո կասկածի ենթարկելու իմ ճշմարտախոսությունը): Ասում եմ, ես չգիտեի ինչ ձևով են բողոքել իմ ընկերները և գուցե այդ ձևով ինքս չբողոքեի, սակայն ըստ էության բողոքին միանգամայն համաձայն էի: Դա չի նշանակում, թե ես անթույլատրելի եմ համարում Քումանյանի դեմ գրելը, այլ միայն, որ այդ լեզվով չի կարելի խոսել ոչ միայն մի վաստակավոր և ամենայն սիրո ու հարգանքի արժանի պոետի մասին, այլև առհասարակ որևէ գաղափարական հակառակորդի մասին: Պ. Ղ. Ա.-ն հարցնում է, թե արդո՞ք ես նույնպե՞ս եմ վերաբերվում և իր՝ Ղ. Ա.-ի հակառակորդներին— այդ հարցին պատասխան կտա իմ ներկա գրությունը:

էր իր հողավածի վերնագրում Շիրվանզադեին Գրաֆուման, Այդպես էլ գրել էր՝ «Գրաֆումանի գրչի տակ»—այսինքն Գյոթեն Շիրվանզադեի «գրչի տակ»: Երևի հոմանիշներն ընդունելով «Շիրվանզադե» և «գրաֆուման» բառերը: Այստեղ ևս շմռանանք սակայն, որ կարծիքի ազատության իրավունքը—սուրբ իրավունք է: Թող ձեռնակը այդպես կարծեմ, մեզք չկա դրանում*: Բայց պ. ձեռնակի հողավածը տպել է մի թերթ, որը դեռ մի տարի առաջ մի ամբողջ տաբի ազդեցության էր մղում և պրոպագանդ էր անում այդ նույն «Շիրվանզադեի» հոբելյանի վերաբերմամբ: Արդյոք այդ վերջին հանգամանքը որոշ պարտականություն չէ՞ր դնում հիշյալ թերթի խմբագրության վրա: Արդյոք թույլատրելի՞ է, որ մի հասարակական օրգան այսօր երկինք բարձրացնե մի հեղինակի, տոնե ամենայն շքեղությամբ նրա գործունեության, բեղմնավոր գործունեության հոբելյանը և դեռ «հողաթափները չմաշած» նույն այդ հեղինակին գրաֆուման (այսինքն գրելու մանիպուլ, գրելացավով բռնված մեկը) անվանե: Արդյոք «Հորիզոն»-ի ասածները բարոյական պատասխանատվություն դնո՞ւմ են խմբագրության վրա (արդեն մի կողմը թողած տրամաբանական պատասխանատվության հարցը), թե՞ քամու բերածի է նման այդ լրագրի ասածը—այսօր այսպես, վաղը այլ կերպ... Չէ՞ որ Շիրվանզադեն նույն Շիրվանզադեն էր, որին նվիրված էին (չհաշված ամբողջ տարվա ընթացքում գրված անթիվ հողավածները) «Հորիզոն»-ի երկու օրվա (եթե ոչ ավելի) համարները ամբողջապես՝ լի ամենաշեղծ ողջույններով ու գովեստներով:

Նվ հանկարծ նույն գրողը գրաֆուման...

Ահա այս փաստի դեմ ես ուզում էի բողոքել ամենանեղանդուն ու վճռական կերպով, որովհետև թե այդ հողավածը, թե այն նկա-

* Թեպետ դժվար է չզարմանալ, երբ նույն պ. ձեռնակը, որ իր մի շարք ռեկլամի բնավորություն կրող հողավածներում, նվիրված «Նոր հոսանք»-ին (խոսքս լիկ քննադատին է վերաբերվում և ոչ «Նոր հոսանք»-ին), մի շարք այլ զմայլեցուցիչ գյուտերի հետ միասին (օրինակ, որ «Նոր հոսանք»-ը մի շնաշխարհիկ պատիվ է վայելում հայ ամսագրի տարեգրության մեջ, այլև եզակի է նույնիսկ ռուս ամսագիրների շարքում...), մի շարք «տաղանդներ» ու «հանճարներ» է գտել «Նոր հոսանք»-ի նորածին աշխատակիցների ցանկում, ասում եմ դժվար է չզարմանալ, որ այդ նոր հանճարների պեղիչը—մեր գրականության այդ շտապը-ված Մառը, Շիրվանզադեի համար այլ անուն չի գտել, բացի «գրաֆումանից»:

տողութիւնը («Հորիզոն»-ի նոր տարվա №-ում), որ նվիրված է Շիրվանզադեին, ցույց են տալիս, որ հիշյալ խմբագրութիւնը, համեմայն դեպս գոնե այդ խմբագրութիւնը, իրավունք չունի ասելու, որ հայ հասարակութիւնը պիտի բողոքե և չի բողոքում, քանի որ հայ հասարակութիւնը եթե բողոքող լինէր, նախ պիտի նույն լրագրի խմբագրութեան դեմ բողոքեր: Եվ հասարակութիւնը պիտի բողոքեր ոչ միայն ձեռի դեմ, այլև Էտիքյան: Այսինքն ոչ միայն այն բանի դեմ, որ նրանք իրանց իսկ դրվատած և իրանց ձեռքով պսակված հայ հեղինակին ամենաանպատկառ կերպով վարկաբեկ էին անում անվայել աւտանայտութեամբ, ձեռով, այլև նրանց ընդհանուր վերաբերմունքի դեմ դեպի իրերը: Նույնպիսի մի անվայել ակնարկ թույլ էր տվել նույն թերթի խմբագրութիւնը իր աշխատակիցներից մի ուրիշի՝ պրոֆ. Մառի վերաբերմամբ, այն Մառի, որի արժանիքներն ու բարեմասնութիւնները ես չեմ, որ պիտի մատնանշեմ, նոքա շատ լավ հայտնի են հայ հասարակութեան—բայց կուզեի միայն նկատել, որ այդ անվայել ակնարկը արված է այն ժամանակ, երբ Մառի հորեկայն էր, որին այնքա՛ն անտարբեր ու սառն վերաբերվեց հայ հասարակութիւնը, գուցե նույն պարոնների և այլոց տարածած անարժան բամբասանքների շնորհիվ⁶: Ահա այս երկու խնդրի մասին էր, որ ես գրել էի իմ հոդվածում⁷, որին չվիճակվեց լույս տեսնելու: Արդ, երբ ես պարզ կերպով հայտնել եմ իմ վերաբերմունքը դեպի պարոն Առաքելյանի հոդվածը Հովհ. Թումանյանի մասին, ես կուզեի մի քանի խոսք ևս ասել: Որքան և անթույլատրելի համարեմ Առաքելյանի հոդվածները, մի բան մնում է անժխտելի—«Մշակ»-ը, որքան ինձ հայտնի է, և մասնավորապես պ. Առաքելյանը, երբեք չեն փառաբանել Հովհ. Թումանյանին—նրանք միշտ բացասական վերաբերմունք են ցույց տվել դեպի Թումանյանը: Գուցե սխալ է նրանց կարծիքը (ես կարծում եմ, որ, այո՛, սխալ է), բայց մարդիկ այդպես են կարծում և այդպես էլ ասում են: Իսկ երբ «Հորիզոն»-ն է ասում Թումանյանի մասին, որ նա մեծ պոետ է, ես ոչ մի րոպե նրան հավատալ չեմ կարողանում, որովհետև փորձը ցույց է տալիս, որ վաղը, «առանց որեէ պատճառի» (կամ ավելի ճիշտ ինձ անհայտ պատճառներով), նույն մեծ պոետին նույն «Հորիզոն»-ը կարող է գրաֆոման կամ մի այլ նույնա՛նման, եթե ոչ վատթար, պատվանուն տալ:

Ահա այս բացատրությունը ես հնարավոր համարեցի առաջարկելու «Մշակ»-ի հարգո ընթերցողներին, քանի որ իրերը այնպես դասավորվեցին, որ ես հնարավորություն չունեցա հոգվածս ապագրելու։ Առավել ևս կարևոր է դառնում իմ բացատրությունը՝ քանի որ ես բողոքեցի պարոն Առաքելյանի հոգվածների դեմ, որովհետև արդարությունը պահանջում էր ասել այն, ինչ ասացի, և իմ խիղճը հանգիստ չպիտի լիներ, եթե այդպես չվարվեի։

Վահան Տերյան

87. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1914, 9 մարտի

Անտենկա սիրելի

Երբեմն «մեր խորհրդավոր միությունը»¹ (իսկ գուցե ձեր գլխից և հատկապես սրտից նա վաղուց է դուրս թռել։ Իսկ գուցե և բնա՞վ չի եղել դա) սկսում է ինձ ներշնչել մի տեսակ առանձնահատուկ զգացմունք, ձեռք է բերում մի տեսակ առանձնահատուկ իմաստ ու նշանակություն, և այդ բոլորներին ես մի տեսակ առանձնապես ուզում եմ ձեզ մոտ լինել։ Մի տեսակ անզուսպ, մինչև վերջ, ինչ-որ տարօրինակ ձևով, եթե այդ բառը այդպես գոհակացրած չլինեին, ես կասեի «խեղահղորեն», հենց «խեղահղորեն»։

Երբեմն նման որևէ բան պատահում է ձեզ։ Ինձ թվում է՝ ոչ։ Առաջին հայացքից դա կարծես թե մի տեսակ վիրավորական է, իսկ իրականում, գուցե և լավ է։ Գուցե դա դեպի լա՞վն է տանում։

Իսկապես, վերջերս հաճախ է մտքովս սնցնում՝ սիրո՞ւմ եք ինձ, վերջապես, թե ոչ։

Այդ հարցը ինձ չվերադարձնե՛ք, ինձ ույդ հարցը չտա՛ք, լսո՞ւմ եք։ Միայն պատասխանեցեք։ Միայն, իհարկե, ճշմարտությունը։

Զգիտեմ ինչու, երբեմն ինձ համար սարսափելի է այդ մասին մտածելը։ Դա ավելի հաճախ լինում է, երբ հեռու եմ ձեզնից։ Իսկ երբ ոչ, մի տեսակ հանգիստ և ուրախ եմ (նույնիսկ երբ տխուր

եմ, «ուրախ» տխուր եմ): Այն ժամանակ այդ սարսափելին չկա: Ձեզ հետ նստած կամ զբոսնելիս ու զրուցելիս, կամ կռվելիս, այդ չեմ զգում (համենայն դեպս չէի զգում):

Ահա հիմա սարսափելի փշրված եմ: Հոգնել եմ: Հոգնատանջ եմ: Հիվանդ եմ: Ծայր աստիճան ջղազրգիռ եմ: Ուժասպառ եմ եղել: Տհաճությունները շատ են, հաճելի քիչ բան կա: Այս բուսկիս նստած վրացերեն² էի սովորում: Վաղն անհարմար կլինի, եթե Մառը որևէ բան հարցնի՝ չիմանամ: Պետք է մի շարք գործնական նամակներ գրեմ, շատ շտապ, անհետաձգելի: Անկարելի հոգնած եմ: Բայց ուզում եմ ձեզ գրել և չեմ կարող դիմադրել այդ ցանկությունը, թեև գիտեմ, որ պետք է վերջ տալ, պետք է նորից ձեռնարկել վրացերենին, արդեն ուշ է, պետք է առավոտյան վաղ վեր կենալ, վազել:

Գրում եմ ձեզ և ոչինչ չեմ գրում, ոչինչ չեմ գրում, սիրելի անտենկա (փոքրատառով ստացվեց): Ծիշտն ասած, սա միայն այնպես, սա վերևանց է, մակերեսից, իսկ «այնտեղ»՝ «այնտեղ» մոլթն է, և սողում են իժերը, կամ գուցե ոչինչ չի սողում, այլ միայն խավար ու լուռ է, և դրա համար ինձ թվում է, թե սողում են ինչ-որ կենդանի արարածներ կամ դրա նման մի բան: Թողնենք այդ:

Դուք արդեն գուցե կարծում եք, թե խելագարվե՞լ եմ: Ոչ, ասսվա՛ծ վկա, ոչ: Խելքս զլխիս է և հիշողությունս տեղը (գոնե առայժմ): Իսկ որպեսզի հավատաք, որ դա այդպես է, ձեզ որոշ բաներ կհաղորդեմ իրադրության և ամեն ինչի մասին: Սուսաննան պառկած է: Նա հիվանդ է, կոկորդն է ցավում: Վաղը պետք է բժիշկ կանչել: Արդեն երրորդ օրն է, կոկորդը ցավում է և չի անցնում: Ասում է, որ շատ է ցավում, նույնիսկ երբ շնչում է: Եվ ձայնն էլ կտրվել է:

Ինչպես տեսնում եք, ես միանգամայն առողջ եմ և խելքս զլխիս է: Բայց ես սարսափելի հոգնել եմ, Անտենկա, և լամպը հանգչում է: Վրացերենը առավոտյան կավարտեմ: Մահացու հոգնած եմ:

Դե, հանգիստ քնեք, անտենկա (նորից փոքրատառով, սա՞ ինչ բան է). քնեցեք և երազում «տեսեք», որ ամուր գրկում ու համբուրում եմ ձեզ, և պատասխանեցեք նույնով...

Վահան Տերյան

Երեկ ստացա ձեր բացիկը, դուք տրտնջում եք, որ մոռացել եմ ձեզ: Բայց դուք սխալվում եք: Բանն այն է, որ հիվանդ էի և միայն երեք օր առաջ եմ դուրս եկել հիվանդանոցից, որտեղ պառկած էի մոտ մի ամիս (երեք շաբաթից ավելի): Երկամսերս էին հիվանդ: Հիմա էլ ես ինձ շատ վատ եմ զգում, և էլի բուժվել է պետք: Եվ հիվանդանոցից էլ դուրս եկա, ճիշտն ասած, հակառակ բժշկի կամքի, որովհետև պետք է պարապել և հետո սարսափելի ծանձրացել էի այնտեղ պառկելուց: Մի խոսքով, ինչպես տեսնում եք, գործերս լավ չեն: Հաճախ էի մտածում ձեզ գրել, բայց մի տեսակ չէր գրվում, նամակների գլուխ չունեի, իսկապես: Իսկ ձեզ մոռանալը՝ չեմ մոռացել: Ահա սրա հետ ուղարկում եմ այն նամակը, որ գրել էի նախքան հիվանդանոց ընկնելս և մնացել էր: Այս անգամ ուղարկում եմ, որպեսզի համոզվեք, որ չեմ ստում, թեև իմ կարծիքով դուք ոչ մի հիմք չպետք է ունենաք կասկածելու իմ ճշմարտացիությանը: Ահա ես ուզում եմ, որ պատասխանեք նաև սրան առնթրեր նամակին: Դեպի ձեզ ունեցած իմ վերաբերմունքին դուք երբեք չպետք է կասկածեք, եթե նույնիսկ մի ամբողջ տարի չգրեմ, որովհետև քիչ պատճառներ կարող են լինել դրա համար: Չհիմնավորված և հապճեպ հետևություններ անել, առանց ամեն ինչ իմանալու, պետք չէ: Այսպիսով իմացեք, որ մեր հարաբերությունները առաջվանն են մնում իրենից ամբողջ ծավալով, գոնե ինձ համար: Իսկ թե ձեզ համար ինչպես է, այդ ինձ կգրեք դուք, հուսով եմ, միանգամայն անկեղծ: Ծիջտ չէ՞, որ դուք միանգամայն անկեղծ կլինեք և ոչինչ չեք թաքցնի: Ես, տեսնո՞ւմ եք, գրում եմ այն ամենը, որ կարող է հետաքրքրել այդ տեսակետից: Ուրեմն դուք էլ եղեք անկեղծ ու շիտակ:

Առաջիմ իմ պետական քննությունների հարցը չի վճռված: Եթե որոշեմ հանձնել, Մոսկվա կգամ այս ամսվա վերջին (Սուսաննան կգա ամսի 20-ին, ինձնից մի քիչ շուտ, իր գործերով): Իսկ եթե որոշեմ չհանձնել, էլի կգամ ամսի վերջին կամ ապրիլի սկզբին: Եթե ուզում եք, ամսի վերջերին եկեք այստեղ, իսկ հետո ինձ հետ կվերադառնաք Մոսկվա: Ինձ մեծագույն հաճույք կպատճառեք, եթե զար: Ավելի վճռական եղեք և եկեք մի շաբաթով, լսո՞ւմ եք: Ահա և ամենը առաջիմ: Գրեցիք: Ի՞նչ նորություններ կան:

յունչ եք անում: Ինչպե՞ս եք ապրում: Ինչպե՞ս են ձերոնք: Բարեկեցեք բոլորին: Ամենայն, ամենայն բարիք, համբուրում եմ ձեզ պինդ:

Ձեր վաճաճ Տերյաճ

Սուսաննան բարևում է ձերոնց բոլորին և ձեզ, իհարկե:

88. ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻՆ

(ճատված)

<1914, մայիսի սկիզբ, Քիֆլիս>

Լեկցիաս¹ շատ ժողովուրդ չէր հավաքել—ընդամենը մի 200 մարդ հաղիվ լինելու: Մուտքը շատ չէր՝ 50—60 ուրբի մաքուր մուտք մնաց ինձ, որ և հազիվ ծախքերս (այստեղ չէ՞ որ ապրում էի այսքան ժամանակ) ծածկեց: Ես շատ ավելի էի սպասում և դրա համար էլ ծախք շատ եղավ—աֆիշների, ծրագիրների, բլեթների, հայտարարությունների և նմանապես ապրուստի: Աջակցություն ոչ ոք ցույց չտվեց, և լեկցիայիս կազմակերպությունը ամբողջապես ծանրացել էր Օնիկի և նրա կնոջ ու կնոջ քույրերի վրա: Պետք է ասեմ, որ հակառակ նրանց ցույց տված աջակցության, մյուս կողմից—«մեր բարեկամների», «ծանոթների» և այլն կողմից ոչ միայն աջակցություն չկար, այլև շատ վատ ծածկված վատ վերաբերմունք, նույնիսկ թշնամանք:

Այս հանգամանքը բացատրության կարիք ունի, բայց շատ է երկար—մի օր կպատմեմ: Առայժմ ասեմ, որ Թումանյանն առաջարկեց ինձ լեկցիաս Հայ գրողների ընկերության մեջ կարդալ—հրաժարվեցի²: Կարդացի լեկցիաս մի դահլիճում (Երաժշտական դպրոցի), որ հայ ազգայինների հարգանքը չէր վայելում:

Բացի այդ, իմ մտքերը ես մասամբ հայտնել էի մասնավոր խոսակցությունների մեջ, այնպես որ առաջուց շատերը տրամադրված էին հակառակ, մանավանդ հորիզոնա-դաշնակցականները:

Լեկցիայիս աշակերտներ չէին եկել—թանկության պատճառով: Առհասարակ զնեքը թանկ էին նշանակել սովորականից:

Հասարակությունը լսում էր ամենախորին ուշադրությամբ: Լեկցիաս տևեց երկու ժամ, անտրակտը չհաշված: Վերջում առա-

շարկեցին դիսպուտ անել—ես հրաժարվեցի (թուլլտվութիւն էլ չէի վերցրել):

Դաշնակները-հորիզոնիստները կատաղած էին, թեև այդ կատաղութիւնը դանաղան արտահայտութիւն գտավ նայած ամեն մեկի կեղծավորութիւն չափին: Իսկ քանի որ այստեղ ինչ հորիզոնիստներին կատաղութիւն է պատճառում, համարվում է («քնականից») մշակիստների կողմնակցութիւն—ուստի մշակիստները ինձ ողջունում էին: «Մշակ»-ը առաջարկեց ամբողջ լեկցիաս տալել, ես էլ համաձայնեցի, բայց հետո մի կողմից հալ չկար կարգի բերելու գրածս տպագրութիւն հանձնելու համար, մյուս կողմից էլ լավ համարեցի առայժմ վերապահ մնալ:

Ահաասարակ չեմ կարող ասել, որ այստեղի «գրական» ընտանիքը սիրով ընդունեց ինձ—ընդհակառակը, ես ինձ շարունակ շատ մենակ ու հեռու եմ զգում:

Առաջարկութիւն եղավ նույնպես առանձին տպելու լեկցիաս, բայց ես հրաժարվեցի այդ բոլորից, չկամենալով երկու թայֆաներից որևէ մեկին հենարան ծառայել կամ գործիք լինել:

Առերես հետս լավ են, իհարկե, բոլորը: Բայց զգում եմ խորը և գիտեմ հաստատ, որ լավ չէ նրանց սիրտը իմ վերաբերմամբ:

89. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1914, 8 հունիսի. Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Այսօր նամակներ եմ ուղւում գրել, օգտվելով այն հանգամանքից, որ մի քիչ անառողջ եմ և հնարավորութիւն չկա առարկաներով պարապելու: Բայց ինչ որ շունչ կար մեջս, գնաց Զուգեպպովիչի նամակին¹—նրան գրեցի ամեն ինչ (մի քանի «ընդհանուր» հետաքրքրութիւն ունեցող հարցերի մասին—այսինքն վերջերս լրագրներում դուրս եկած «սկանդալի» մասին, որ երեկ քեզ էլ հետաքրքրի է, թեև չգիտեմ—այդպես թվում է—կարծում եմ նա կկարդա, եթե հետաքրքրվես՝ այդ մասը նամակիս—ուստի այդ մասին չեմ գրում): Մնում եմ ես սոսկ Վահանս, որ հետա-

քրքրական կուղեի լինել առավել, քան այդ ամենը (այսինքն, լավ է ինձ անձնասկս սիրեն, քան իբր ոմն «Վահան Տերյան»), բայց չգիտեմ որչափ իրավունք ունեմ այդպիսի պրետենդիաների: Իսկ ես ահա ուզում եմ իմ մասին գրել և գրելու բան չեմ գտնում, բացի այն, որ մի քիչ հիվանդ եմ, մի քիչ տխուր և գուցե մի քիչ էլ մոռացված (անձնասկս) իմ ընկերների կողման: Բայց խոնարհ է իմ սիրտը և երբ հիշում եմ, որ դեռ աշխարհում կան մի քանի մարդիկ, որոնք մի քիչ գուցե սիրում են, այդ էլ գոհացնում է ինձ և իմ քայքայված ջղերի շնորհիվ գուցե հուզում է նույնիսկ, և ես դառնում եմ բարի՜, բարի՜, այնքան բարի, որ ասել չեմ կարող:

Զատկին մտադիր եմ գալու Մոսկով քաղաքը պետական քրն-նություններ տալու (իհարկե մտադրություն է լոկ). մենք մտադրվում ենք, «Մի ոմն Մոխրագույնը»² կամ «Կանաչագույնը» (HE-KTO B ЗЕЛЕНОМ) կամ «Կապտագույնը»—տնօրինում... Տեսնենք, ի՞նչ կտնօրինեն Անիկա:

Դո՛ւ ես «Մշակ»-ում գրող Կ. Հգորյանը, չէ՞ որ դա քո կեղ-ծանունն էր: Եվ ի՞նչ ես անում Կարենոյ(ս) և կամ քո պիեսին կուզեի գալ, բայց ի՞նչ հնարավորություն, ինքդ դատիր—այն օրում չեմ, ո՛վ դու, զո՛կ—երկրորդ (առաջինը Պաուլն է, չէ՞)³. Ինչպե՞ս անցավ և այլն. գրիր, հետաքրքիր եմ «իմանալի»: Եվ կամ գրիր Մոսկով քաղաքի նորություններից և բամբասանքներից («ինչ կա ավելի քաղցր, քան բամբասանքը», բարբառեց երբեմն մեր Ցու-Ցիլենը): Ի՞նչ եղավ մեր «Գարուն»-ի հարցը—գարունն ախր մո-տենում է: Պողոսը երևի փետրվարի 20-ից վաղ չի գա Մոսկով—ուրեմն մինչ այդ երևի հարցը կմնա առկախ—մեն-մենակ ի՞նչ պիտի անես որ...

Տեսնենք ի՞նչ դուրս կգա:

Ինչո՞ւ օրվա մեկը չես վեր կենում ու չես գալիս Պետրեբուլ—տեսնենք ինչ «կերպ» ունիս, ինչ «սֆաթ»... Այստեղ էլ «Շողեր»-ի հրատարակչական մասնաժողովի անդամ եմ⁴, բայց դեռ բան չեն սկսել, չեմ իմանում ի՞նչ է լինելու—տեսնենք ի՞նչ կլինի... Գրիր, Կարենո, դու ինձնից ազատ ես—գրիր, տեսնեմ ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա, քեֆ, հա՛լ: Շատ կարոտել եմ Մոսկովին: Եվ ի՞նչ եղավ քո վեպդ անուշ... Գրիր և վատ մի լինիր: Բարե արա մեր բոլոր ընկերնե-րին՝ ամեն մեկին առանձին, անուն առ անուն մտաբերիր ու բարե-

վիր մեր կողմանե: Եվ տեղեկացրու մեղ բոլորի մասին, և՛ քո մասին, և՛ որպիսությանդ մասին, և՛ գործերիդ մասին՝ զրի՛ր բոլորը:

Քո Վահան

Սուսաննան բարե է զրկում քեզ:

90. Յ. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1914, 24 հունիսի, Գանձա>

Սիրելի Յուլակ

Միհրդատը Թիֆլիսում ասում էր, որ դու պիտի գաս—ես էլ հույս ունեի, որ կտեսնվեմ հետդ: Բայց չհաջողվեց: Քեզ գրելու և ասելու բաներ շատ կա, բայց չի գրվիլ այդ ամենը: Մի ամսից մտադիր եմ գնալ Անի, այնպես որ հույս ունեմ, որ կտեսնվենք և հանգամանորեն կխոսենք ամեն բանի մասին: Ես տեսնում եմ, որ տարածությունն ու ժամանակը իրանց քայքայիչ գործն առաջ են տանում, և շատ կցանկանայի տեսնվել հետդ ու մի հիմնավոր «ռեմոնտ» կատարել, վերանորոգել մեր կապերը, միևնույն ժամանակ ստուգել այս անցած օրերի ընթացքում կատարված փոփոխությունների չափը (անշուշտ փոփոխություններ շատ են կատարվել): Ահա երկու շաբաթ է գյուղում ենք—ես ու Սուսաննան: Առաջժմ գրեթե բան չեմ շինում: Ձեր մասին էլ վերջնական տեղեկություն չունեմ՝ Ղարաբեղիսա՞նք, թե՞ մնացիք Բաբու: Առանձին նորություն չունեմ հաղորդելու—բոլոր ասելիքներս ընդհանուր բնավորություն են կրում և երկու խոսքով ասելու բաներ չեն—անհրաժեշտ է տեսնվել ու երկար զրուցել:

Բոլորովին տեղեկություն չունեմ քո մասին վերջին ժամանակները: Այժմ էլ աշխարհից կտրված եմ՝ լրագրներն իսկ մեկ-մեկ են գալիս, այնպես որ գրեթե ամեն ինչից բեխաբար եմ:

Ինչպե՞ս է Վարյայի քեֆը:

Գրիոր իմանանք ո՞ւր ես, ի՞նչ ես շինում, ի՞նչ հալի ես: Ողջ լեբ, առաջժմ այսքանը: Բարեներս Վարյային և ձերոնց բոլորին:

Քո Վահան

Հա՛, Կեալ-Բարիչը Քիֆլիսում հանդիպեց ու ասաց, որ Գերլյենն՝ հարցրել է նրանից մեր հասցեն, նա էլ քո ադրեսն է տվել: Նամակ, բան չե՞ս ստացել:

Վ. Տ.

91. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1914, 24 հունիսի, Գանձա>

Ուշանում է Ձեր նամակի պատասխանը, բայց Դուք չպիտի նեղանաք, սիրելի Նուարդ: Ձեմ ուզում պատճառաբանել նամակիս ուշանալը, նախ նրա համար, որ երկար կլինեի գրել և հետաքրքրական չէ այդ ամենը, բայց առավել այն պատճառով, որ ամեն մի պատճառաբանություն կարելի է այս կամ այն կերպ հերքել: Ավելի լավ է հավատալ բարեկամներին և ոչ մի վատ բան չենթադրել այդպիսի դեպքերում: Այս դեպքում ես ունեմ հիմնավոր պատճառներ, եթե միայն կարելի է հիմնավոր համարել որևէ պատճառ: Սակայն առհասարակ կուզեի, որ կանոն լինեի մեր մեջ գրել այն ժամանակ, երբ «գրվում» է, երբ կա հոգեկան և ֆիզիկական հնարավորություն: Այս ամենն ասում եմ, որ մեր մեջ դատարկ բանի համար թյուրիմացություն չպատահի: Եվ իրավ, ի՞նչ արժե այն նամակը, որը գրվում է միայն գրված լինելու համար: Այս փոքրիկ նախաբանը թող սրտմտություն չպատճառի Ձեզ: Серьезно, да! Լինենք միշտ ազատ և անկեղծ, որքան որ հնարավոր է: Կարծեմ կան ծաղիկներ, որոնք փակվում են, երբ մոտենում ես, կամ ձեռք ես տալիս նրանց, կարծեմ կան այդպիսի ծաղիկներ: Հոգին ավելի քան այդ ծաղիկները վախենում է կեղծիքից ու բռնությունից²: Վերջերս ես այնքան եմ ամփոփվել իմ մտածումներով ու զգացումներով իմ մեջ, որ շատ քչերի հետ, գրեթե ոչ ոքի հետ, բացի Պաուլոյից, նամակագրություն չունեմ և նամակ գրելուց էլ ետ եմ սովորել: Իսկ պաշտոնական կամ կիսապաշտոնական նամակագրությունից գրեթե զզվում եմ: Դրա համար ես կուզեի նամակագրության ժամանակ ինչ միանգամայն ազատ զգալ և անպատաս-

խանատու, ինչպես ինքս իմ առջև: Հակառակ դեպքում ինձ համար կստեղծվեն շատ անախորժ մոմենտներ: Բանն այն է, որ նամակ գրելը ես համարում եմ մի զրույց, իսկ ընկերական և մտերմական զրույցի ժամանակ խոսքեր չես ընտրում և չես աշխատում խոսել տրամաբանորեն ու «խելոք», այլ զրույցում ես անբռնազրոսիկ, աղատ, առանց վախենալու և քաշվելու: Ահա թե ինչու ես ասում եմ, որ նամակը պետք է միայն այն մարդը կարդա, ում գրված է նա: Նամակում գրածիս համար ոչ ոք իրավունք չունի ինձ պատասխանատվության կոչելու, ինչպես իմ մտերմին ասած մասնավոր, ինտիմ խոսակցության համար—ինչին էլ վերաբերվի այդ զրույցը: Ահա այսպիսի ինտիմ նամակագրություն եմ սիրում ևս: Ուրիշ տեսակ՝ ոչ:

Ձեր նամակը ինձ ուրախացրեց և տխրեցրեց: Ուրախացրեց, որովհետև Դո՛ւք էիք գրել այն, տխրեցրեց, որովհետև բուռն ցանկություն զգացի Ձեզ տեսնելու և ջերմ համբուրելու, իսկ դուք չկայիք և հեռու էիք...

Եվ հիշեցի ես հորդ անձրևի տակ
Սլացող կառքը, որ տանում էր մեզ,
Եվ քո խոսքերի կարկաչունն արագ,
Եվ քո աչքերի փայլը հրակեղ...

Մտաբերեցի և՛ «եղեմ» այգին,
Ե՛վ համբույրները տարփոտ զգվանքում,
Երբ հրահրում էր կուրծքըս քո կրծքին
Մի բոցով այրում հոգիս քո հոգում...

Եվ հրաժեշտը մեր տխուր ու ցուրտ,
Երբ մենք անկարող գրել էլ մեկմեկու,
Ձեռք էինք պարզում սառն ու անխորհուրդ,
Որպես առօրյա ծանոթների երկու...

Բայց զուցե մնաց և քո հոգու մեջ
Մի տխուր նվազ, լուսեղեն մի հուշ,
Որպես սիրելի պոետից մի էջ,
Որ ծպտում է միշտ զգվանքով անուշ...

Չկարծեք, սիրելի Նվարդ, որ ես սովորություն ունեմ իմ նամակները «պոեզ»-ներով զարդարելու: Քավ լիցի: Այս էքսպրոմտոր վաղուց էր «լեզվիս վրա» էր, ինչպես ասում են, և դուրս թռավ: Այս «պոեզ»-իս ներող աչքով նայեցեք և խիստ մի դատեք: Գուցի

ապագայում նա ավելի շնորհալի հագուստով ու ձեռով ներկայանա Ձեզ, թեև նա նույնը կլինի (եթե միայն «համաձայնի» փոխվել)՝ Թող Ձեր անուշ աչքերը սիրով ընդունեն իմ այս տխուր թոշնակին։ Դուք ուզում եք, որ «այն գրքույկը»⁴ ղրկեմ, բայց ես առայժմ չեմ ղրկում։ Գուցե ինձ հաջողվի մի ավելի լավ հիշատակ ղրկել Ձեզ, երբ այս շուրջ երկրից դուրս գամ լույս աշխարհ։ Համենայն դեպս ես երբեք չեմ գլանա Ձեզ «մնայուն» հիշատակ նվիրելուց, եթե միայն Ձեր մեջ «մնայուն» լինի այդպիսի հիշատակ ունենալու և մոռացության ցանկություն չզգաք դեպի իմ հիշատակը։ Այդպես եմ ասում ես, որովհետև իմ սիրտը տխուր է այսօր, թեպետև պայծառ տխրությունը։ Ահա մեր սարերն էլ այսօր մշուշով են պատել իրենց բարձր գլուխները, որովհետև իմ սիրտը տխուր է։ Այո, ես այդպես եմ կարծում։ Серьезно, да!

Սեղանս զարդարված է այդ կապույտ ու կանաչ սարերի վայրի, քնքույշ ծաղիկներով և մեր պայծառ դաշտերի ծաղիկներով։ Շատ են, անունները չգիտեմ։ Մի առանձին փունջ էլ կա անմոռուկներից։ Ահա այդ փնջից ուղարկում եմ մի սիրուն ու լավ աղջկա մի քանի ծաղիկ, որ նա ինձ չմոռանա... Եվ եթե այդ սիրուն ու լավ աղջիկը մեր սարերում լիներ ինձ հետ, գիտե՞ր որքան լավ կլինեիր—ես պիտի ասեի նրան. «սիրուն աղջիկ, տեսնո՞ւմ ես—ահա մեր սարերը լա՛յն ու բաց, տեսնո՞ւմ ես որքան ծաղիկ կա այստեղ—ահա այդպես լայն ու բաց է և իմ սիրտը և այնտեղ ավելի շատ ծաղիկների կան քեզ համար, քան այս սարերում բարձր և դաշտերում լայն, որովհետև ես այս սարերի դավալեն եմ և այս դաշտերի մանուկը»։ Այդպես կասեի և այն սիրուն աղջկան. եթե նա մեր սարերում լիներ ինձ հետ, այն աղջկան, որին այսօր ուղարկում եմ մի քանի փոքրիկ ծաղիկ մեր սարերից, մի քանի անմոռուկ, որ նա ինձ չմոռանա...

Բայց ես կուզեի, որ այդ աղջիկն ինձ «սենտիմենտալ» տղու տեղ չդներ։ [Серьезно, да! Մինչև վստահելի մարդ չգտնեմ, չեմ կարող նամակը ուղարկել քաղաք՝ փոստ։ Ինձ ասացին, որ վաղը մեկը քաղաք է գնում, բայց ես վախենում եմ, ուստի շատ կուզեմ նայի իմանալ, արդյոք հասա՞վ սույն ուղերձը նաև նրա համար, որ ուզում եմ Ձեզնից մի լուր իմանալ։ Ի դեպ, որտե՞ղ եք լինելու ամառը։ Դուք ինձ տվել եք կուրսերի հասցեն—սի՛տք է և կարելի՞ է արդյոք մշտապես գրել այդ հասցեով]։

Ձեր վ. Տ.

<1914, հոկտեմբեր, Պետրոգրադ>

Սիրելի Կարբարիշ

Ձեզ պատմել եմ, որ գյուղում մի քիչ փող ունեի ստանալու, որ ուզում էի Մոսկվայում ստանալ և շատացա։ Այժմ եղբորիցս պատասխան ստացա, որ ինքը (որ զինվոր է) ոչ մի կերպ չի կարողացել արձակուրդ ստանալ, իսկ իր բացակայությամբ անհնար է գյուղացիներից այդ փողը ստանալ։ Այդ բանն ինձ համար անել դրուժյուն ստեղծեց։ Ամեն ինչ փորձեցի, և որովհետև ոչ մի հնար չունեմ, ստիպված եմ կրկին Ձեզ դիմելու։ Բանն այն է, որ համալսարանի վարձը անցյալ և ներկա սեմեստրի համար չեմ վճարել, և սրովը վերջանում է նոյեմբերի մեկին։ Հարկավոր է վճարել 80 ռ.։ Արդյոք չե՞ք կարող մի ճար անել մի տեղից։ Թեև համալսարան գնում եմ, ապօրինի կերպով, որ երկար տևել չի կարող։ Խնդրում եմ, եթե մի ճար կարող եք անել, արեք—որիշ հույս չունեմ, դրա համար եմ Ձեզ դիմում, թեև երես չի մնացել։ Ուղարկում եմ եղբորս նամակը, որ իմանաք, որ ես իրավունք ունեի սպասելու և չկասկածելու, որ կստանամ փողս։ Կասեք, գիտեմ, որ թողնեմ, բայց ես մտածել եմ—անհնար է ամեն կողմով այդ անելը, ունեմ շատ հիմնավոր պատճառներ, որ երկար կլինեք գրելը։ Մի նեղանաք ինձնից, որովհետև այս բանում ես մեղավոր չեմ բոլորովին, քանի որ ոչ մի կասկած չունեի, թե պիտի ստանամ եղբորիցս ավելի, քան այժմ ինձ հարկավոր է։ Խնդրում եմ անպատասխան թողնեք նամակս—միևնույն է դրական, թե բացասական լինի պատասխանը։ Հաջողության դեպքում փողը կարելի է ղրկել ուղղակի համալսարան՝ հիշելով, որ իմ ուսման վարձն է, կամ ինձ հետևյալ հասցեով. Петроград, Пет. Стор., Б. проспект, д. № 21, кв. 40, Вагану Тернан

Ձերմ բարեներով՝ Ձեր Վահան

P. S. Սուսաննային գրել եմ Ձեր ասածների մասին. եթե մի ճար անե՝ կգա—թեև ըստ երևույթին չի կարողանա գալ։

<1914, հոկտեմբերի II կես. Պետերբուրգ>

Դուք ինձնից չպետք է նեղանաք, սիրելի և լավ նուարդ, իմ գործերը այնպիսի ընթացք ստացան, որ հնար չունեի իմ սրտի և հոգու մասին մտածելու: Մոսկվայում, հակառակ իմ ցանկության և ի վնաս իմ գործի, մնացի ամիս ու կես և այն խառն ու անախորժ գործերի մեջ խրված: Ձեր նամակը, Յուրի Նիկոլայիչի՝ անունով ղրկված, միայն այսօր ստացա, որովհետև խիստ հիվանդ է եղել Յուրին և հնար չի ունեցել նամակները նայելու (դեռ այժմ էլ, ասում է, գուցե էլի կա Ձեզ նամակ—բոլորը չեմ նայել): Ես դեռ Մոսկվայից էի ուզում գրել Ձեզ, սիրելի նուարդ, բայց, ինչպես վերն ասացի, չեղավ: Այժմ արդեն անհնար է չգրելը (թեև դարձյալ գործերս ու տրամադրություններս բաբելական խառնակության մի պատկեր են ներկայացնում):

Ջարմանալի դիպվածով Ձեր նամակը համապատասխան թվաց իմ տրամադրության: Ապացույց՝ վերջին օրերը գրած (դեռ անմշակ, բոլորովին սևագիր) ոտանավորս՝ ահա.

Երգն այս անգոր ու անզարդ,
Թող հիշեցնե քեզ կրկին
Դարնան անձրևն այն զվարթ
Եվ «Եղեմ» այգին:

Այսօր անձրև է նորից,
Բայց աշնայի՛ն, հյուսիսյա՛ն—
Ինչպե՛ս չըզգամ ես թախիժ,
Ինչպե՛ս չափոսամ...

Ինչպե՛ս սրտով մորմոքուն,
Ինչպե՛ս, ինչպե՛ս չըթերթեմ
Հուշեր, որ դառն այս միգում
Երազ են արդեն...

Եվ շողարձակ այդ աշքերիդ
Որպես գերի մի անգնն,
Ինչպե՛ս կիզող ցուքերիդ
Սիրտըս չըպարզեմ...²

Տեսնո՞ւմ եք, ևս էլ, շնայած իմ խառը գործերին ու մտքերին, անձնատուր եմ լինում հույզերին: Բայց ավելին. ես երբեմն (գուցե լավ չեմ տեսնում) տխրությամբ մտածում եմ՝

Եվ նոքա, ում սիրեցի, իմ սիրով ու խենթությամբ,
Արբեցին ու մոռացան—ու ինձ ոչինչ չըմնաց՝...

[Յիսուսն էմ «Գեղարվեստ»-ի վերջին համարում տպված իմ բանաստեղծությունից]:

Այդպե՛ս, սիրելի Նուարդ, ես մտածում եմ երբեմն: Արտիկը՝ Մոսկվայում ասում էր, որ գուցե Իվան Ֆադեյիչը գա այս կողմերը, իսկ այստեղ Պառլոյից նամակ ստացա, ուր գրում է, թե Իվան Ֆադեյիչը պիտի գա այսօր ներկայանալու: Ուզում էի գրել Ձեզ, որ աշխատեք ամեն կերպ նրա հետ գալ մեր կողմերը: Արդյոք հնարավո՞ր չէ դա:

Լսեցի, որ «Մշակ»-ում գրածս առաջին հոդվածը Ձեզ դուր չի եկել—շատ ցավեցի այդ բանի համար (որ Ձեզ դուր չի եկել), թեև, իհարկե, Դուք իրավացի եք, ևս ինքս էլ գիտեի այդ և չէի ուզում ղրկել, բայց ստիպվեցի ղրկել: Առհասարակ պիտի գրեմ «Մշակ»-ում, թեև ոչ առանձին ցանկությամբ (լրագրական աշխատողի ձիրք չեմ էլ զգում մեղս), այլ մասամբ ստիպված, թեև շտապում եմ նախազգուշացնել մի անգամ ընդմիջտ, որ իմ խղճի կամ համոզումների հակառակ չեմ գնա երբեք և ոչ մի նկատումով (որքան և ստիպողական լինեն պայմանները) չեմ գրի երբեք և ոչ մի խոսք: Լրագրում գրելու դեմ չեմ, այլ հաճախ չէի կամենա գրել և այդ օրինակ թեմաների վրա—ահա ինչ եմ ուզում ասել: Ինչևէ խնդրեմ հասկանաք այս խառն ու մոթ նախադասությունից մի բան:

Հա՛, չմոռանամ—Ձեր նամակը (ամառանոցից գրած) ևս ստացել եմ և չեմ սլատասխանել, որովհետև պատերազմ սկսվեց, և ես ենթադրեցի, որ Դուք զնացած կլինեք ու նամակս Ձեզ չի հասնի, իսկ ես չէի կամենա (և առհասարակ էլ), որ նամակս ուրիշի ձեռքն ընկնի—ուստի հաստատ հասցե տվեք, որ աներկյուղ գրեմ—լավ չե՞մ ասում:

Այժմ սկսվեց Թուրքիայի պատերազմը, և ես ավելի ևս բարդ դրության մեջ եմ: Դժվարանում եմ գրել Ձեզ իմ մտածումների և զգացումների մասին—շատ ու շատ երկար կլինի: Առայժմ թող-

նում եմ այդ, գուցե մի ավելի հարմար առիթ լինի գրելու—թեև նախատեսում եմ, որ երկար գրել չպիտի կարենամ մոտերքս—անսահման կերպով զբաղված եմ լինելու։ Ի սեր Աստուծու, ուշադրություն մի դարձնեք դրա վրա և հիշեցեք ինձ երբեմն։ Հավատացած եղեք, որ ես անկեղծ սիրով եմ հիշում ձեզ միշտ և ձեր ամեն մի նամակ ինձ ահագին ուրախություն է պատճառելու։ Ինձ հետ առանց քաշվելու կարող եք լինել անկեղծ մինչև վերջին սահման և հավատացեք, որ երբեք չեք զղշա։

Տեսնո՞ւմ եք, ես հնար չունեմ գրելու շատ բաների մասին։ Եթե բախտը նորից նետե ինձ Կովկաս—շատ բան ունեմ ասելու Ձեզ, թեև առանձին ոչինչ։ Ասելիքս իմ հոգուն է վերաբերվում միայն, փաստական բնույթ չի կրում իհարկե։ Ինչևիցե։ Դեհ, առայժմ ցը, սիրելի լավ նվարդ։ Մի մոռանաք ինձ։ Ամենաջերմ համբույրներով

Ձեր վ. Տ.

Հասցե՝ Петроград, Петербургская Сторона, Большой проспект, дом 21, квартира 40, В. Т.

Ձեր հասցեն մի կարգին գրեցեք իմանամ։ Հա, ներեցեք, ժամանակ չեղավ (իսկ երբ ժամանակ կար, փող չէր լինում) խոստացած որոնելու և Ձեզ ղրկելու, բայց գործերս մի քիչ կարգի գան (տե՛ր իմ, ե՞րբ է լինելու վերջապես այդ), իսկույն կը-ղրկեմ⁵։ Դրա համար իրավունք եմ տալիս ինձ մի անգամ ևս համբուրելու ձեզ. չշարանաք այս աննյութ համբույրներից։

94. Հ. ԱՌԱՔԵՆՆԱՆԻՆ

1914, 17 նոյեմբերի, Մոսկվա

Մեծարգո պարոն Առաքելյան

Ահա իմ անդրանիկ նամակը, որով ևս ուզում եմ սկսել աշխատակցությունս մեր հնագույն լրագրին։ Ձեմ կարող թաքցնել Ձեզանից, որ ծանր և պատասխանատու համարելով այդ գործը, մի հուզումով եմ ուղարկում իմ այս հոդվածը։ Սակայն ևս ուրախ եմ,

որ իմ առաջին խոսքը համերաշխության և միության մասին է։ Վաղուց ի վեր, պատերազմի սկզբից, ցանկություն ունեի այդ խոսքն ասելու։ Ուրախ եմ, որ «Մշակ»-ը արդեն այդ ասել է, սակայն կարծում եմ որքան էլ թույլ լինի, երբեք ավելորդ չէ այդ կոչը անելու, դրա համար վստահացա այս նամակս ուղարկելու, մանավանդ այն ենթադրությամբ, որ մի քանի հոգու ձայնը կարող է ավելի ազդու հնչել մեր բթացած իրականության մեջ, քան միայնակ մի հոգու կամ երկու հոգու ձայնը։

Այս հոգված-նամակիս բնավորությունը պահանջում է, որ ստորագրեմ իմ անունով, ուստի այդպես էլ անում եմ։ Հետագա թղթակցություններիս տակը կստորագրեմ կեղծանվամբ, իսկ հոգվածների տակ (պատասխանատու) միշտ կգրեմ իմ անունը։ Տեղեկատու թղթակցությունների տակ կարծում եմ կարիք էլ չկա իսկական անուն ստորագրել, այնպես չէ՞։

Ի վերջո Ձեր ներողամտությունն եմ խնդրում իմ ներկա անդրանիկ և հետագա հոգվածների վերաբերմամբ, որովհետև անփորձ եմ ժուռնալիստի պաշտոնում և անշուշտ թերություններ չառ կունենամ։

Իմ հասցեն կգրեմ Պետրոգրադից, ուր կմեկնեմ մի քանի օրից։

Սրտանց ուրախ եմ, որ Ձեր և Թումանյանի վեճը այդպիսի ելք ունեցավ և ողջունում եմ Ձեզ այդ առթիվ ի սրտե՜։

Ընդունեցեք անկեղծ հարգանքս։

Վահան Տերյան

95. Կ. ԿՈՒՍԻԿՅԱՆԻՆ

<1914. 18 նոյեմբերի, Պետրոգրադ>

Սիրելի Կարբարիչ

Ինձ խող մի համարեք խնդրեմ, այնքան ժամանակ չգրելուս համար։ Ահա թե բանն ինչ է։ Երբ ես ստացա Ձեր «խնդրանոք» ինձ ուղարկած փողը և տարա, որ վճարեմ համալսարանի վարձը, ինձ ասացին, որ ես համալսարանից արտաքսված եմ համարվում за неуплату платы և պետք է փողի հետ միասին խնդիրք

ներկայացնեմ¹ ինձ ետ ընդունելու մասին (արտաքսված էի անցյալ սեմեստրի փողը չվճարելուս համար) և սեմեստրը հաշվելու մասին: Վերցրին ինձնից միայն 50 ռ. («в пользу университета»)², իսկ 30 ռ. («гонорар профессорам») առայժմ չվերցրին, մինչև որ ռեկտորը պաշտոնապես ետ կընդուներ ինձ: Ահա թե ինչու ես չգրեցի Ձեզ—այս բացատրությունը չկամենալով Ձեզ գլխացավ պատճառել: Բայց մինչև այսօր դեռ հարցը պաշտոնական լուծում չի ստացել, թեև ինձ միանգամայն հավաստիացրին, որ գործը լոկ ձևական է և անպայման կլուծվի դրական կերպով: Ես էլ սպասում եմ: Դա ինձ չի խանգարում, որովհետև համալսարան հաճախում եմ ազատ կերպով: Բայց, որպեսզի Դուք և խորհրդի անդամները որևէ կասկած չունենաք, ստիպված եմ այս բացատրությունը գրել³: Բացի այդ, որպեսզի Դուք ինձ խոզ չհամարեք, ուզում եմ այժմ իսկ հայտնել Ձեզ խորին շնորհակալությունս, որի այս «պաշտոնական» ձևակերպման գուցե Դուք կարիք չեք զգում, բայց այս ղազընլի պետրոգրադյան մարդիկ և կարգերը ստիպում են ուշադիր լինել դեպի ձևական ու պաշտոնականը: Ով է իմանում Դուք էլ ստատյան խորհրդական (статский советник)⁴ վերցնեք ու հանկարծ նեղանաք՝ լավ չի լինի:

Գործերս այնքան էլ կարգին չեն, բայց յուր կզնա: Տրամադրությունս վատ է... Մյուս կողմից էլ «ընտանեկան հոգսերս» (թեպետև վասն անկարողության և անօգնականության իմո պլատոնական) անհանգիստ են անում: Միակ մխիթարությունը և խընդությունը հոս իհարկե Մառն է, որին շատ հավանում եմ և սիրում: Եթե նա չլիներ, ես վաղուց-վաղուց այստեղից փախած կլինեի: Մառը տրամադիր է գալու Մոսկվա երկու լեկցիա կարդալու, և ես ու Լևոն Քալանթարը (Ալեքսանդրի որդին) նրան ամեն անգամ հավատացնում ենք, որ Մոսկովը Պետրոգրադ չէ և արժե այնտեղ կարգալ դասախոսություն (որովհետև այստեղ նա չի ուզում կարդալ հայերի համար): Կարծեմ նա արդեն որոշել է կարդալ: Դժբախտաբար մեր հին մատենագրության հետ ես նոր եմ ծանոթանում («մուստաու») երիտ. Իվանիչի⁵ շնորհով) և քանի գնում այնքան հետաքրքրական է դառնում ինձ համար այն: Ինչ կլինի վերջը, չգիտեմ, բայց ահագին հաճույքով եմ կարդում հներին (թեև ժամանակ չի լինում շատ զբաղվելու նրանցով, որովհետև վրացերենն ու արաբերենը, որից շատ քիչ բան դիտեմ,

շատ են ժամանակ խլում)։ Միակ ու զխավորագույն հոգսս, իհարկե, Սուսաննան է, որին գրել եմ, որ աշխատի մի կերպ Մոսկվա դալ—գուցե այս անգամ նրա գործը հաջողվի—այն ժամանակ ես ավելի հանգիստ սրտով գոնե մի առժամանակ կպարապեմ այս առարկաներով։ Գարնանը գուցե փորձ անեմ պետականներս տալու—նրանցով կսկսեմ պարապել մի ամսից՝ եթե որոշեմ վերջնականապես։ Ահա նամակս կոնդակի պես երկարեց, և ոչինչ չգրեցի պատերազմի մասին։ Մի՞թե լավ չարի, Կարբարիչ, երեի Դուք զրա համար դժգոհ չեք լինի ինձնից, այդպես է թվում ինձ՝ մեղավորիս։ Բայց երեկ ուրախությամբ կարդացի ձեր ժողովի մասին «Речь»⁶-ում։ Այստեղ շատ զգրելի է այդ կողմանե։ Ահա Ձեզ մի երկու նմուշ։

Այստեղ պատերազմի սկզբից մինչև այժմ ոչ մի հասարակական ընդհանուր ժողով չի եղել։ Երբ մի քանի հոգի հարց են բարձրացրել այդ մասին, Ղուկասովը⁷ ասել է թե—«եթե ժողովում ոչ մի ձևա չի լինի և ժողովը զուտ մանիֆեստացիական բնույթ կկրի—նա կգա, իսկ եթե լինեն խոսակցություններ, նա չի բարեհաճի գալ։ Եվ ժողով չեկավ, որովհետև մի քանի հոգի ցանկացել էին, որ լինեն խոսակցություններ։

Աբամելիքն⁸ էլ ասել է, թե նա ոչ մի կուպեկ չի տա Հայկական կոմիտեին, որովհետև գտնում է, որ կամավորների խմբեր կազմելը վնասակար է պետական տեսակետից։ Երբ նրան մատնանիշ են արել Լեհաստանը, նա ասել է, որ այնտեղ էլ վնասակար է համարում այդ։

Այստեղի մարդիկ սիրտ ասածի տեղ դեպարտամենտներում չորացրած խիար ունեն, ես հաստատ տեղեկացա այդ մասին—քամեն⁹ զլիսից մինչև ոտները։ Բայց չկարծեք, որ «ազգասեր» չեն, ИЗВНИНТЕ, այստեղ մի շարք հասարակական ազգային գործիչներ կան, որոնք խորապես համոզված են, թե հայոց հարցի լուծումը (իբր թե արդեն լուծվել է) իրանց գործն է և բարձրաձայն ասում են այդ և на этих идютов нет ведь Чехова, впрочем к чему Чехова тревожить, когда и простого Горбунова хватит на это¹⁰։

«Вотбаче!»... էհ, բավ է, Կալբարիչ, վերջացնենք այս հիմար նամակը և հանձնենք մեզ Ձեր աղոթքներին։ Բարենեքս նինա Մոխսենային, Զուլուպին և Գոհարին։ Զուղեպի հարսներին

շմոռանաք ինձ: Բայց ախր հիմա արքայական օդի չկա, «ո՞նց տի լիլ»... այս ծանրակշիռ հարցի մասին լավ մտածեցեք, а то неловко все же, свадьба и... без водки, это по-нашему не комиль-фо¹¹.

Խնդրեմ ես բարեկեք Ռուբենի-Սատուրին, որի մասին ասում են, թե խլիստեների աղանդին է հարել¹²:

Բարեներով Ձեռ Վահան

Պողոսից նամակ եմ ստացել, որ ազատվել է զինվորությունից էլի մեկ տարով:

96. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1914, 20 նոյեմբերի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Նամակիդ պատասխանը մի քիչ հետաձգեցի, որպեսզի Մառի վերջնական պատասխանը հայտնեմ: Նա համաձայն է կարդալ դասախոսություն (մի կամ երկու), եթե կարողանաք սարքել այդ (նա այդ ժամանակն ափելի հարմար է համարում իր համար) դեկտեմբերի 5—6-ին: Եթե համաձայն եք և կարելի է—անմիջապես հեռագրի. որպեսզի նա պատրաստի—(դա իր խնդիրքն է, որ հայտնում եմ): Նրա լեկցիան հետևյալ թեմայով է լինելու— «Культурный мир Кавказа и Армения».

Հեռագիրը ստանամ թե չէ—եթե հարկավոր է կհայտնեմ լեկցիայի իսկական և վերջնական վերնագիրը (սա գուցե վերջնական անուն չէ, բայց թեման սա է): Ուրեմն շուտ պատասխան տուր: Նա խնդրեց ինձ հայտնել այդ մասին ձեզ և խնդրել հեռագրով հայտնել ինձ ձեր վճիռը (պաշտոնական), որը ես պիտի հաղորդեմ իսկույն իրան ի գիտություն: Շտապում եմ առաջմ այս հայտնել քեզ: Գրելիք կա էլի, իհարկե, բայց դա թողնում եմ մոտ օրերին, երբ հեռագիր կստանամ և մանրամասն նամակ կգրեմ:

Կապուտաշային մի անգամ միայն տեսա (անտերը ժամանակ չկա), լավ աղջիկ է—վնաս չունի—ուզում է քրոջը ծանոթացնել: Խնդրեց քեզ շատ բարև անել, Լի՛րբ, ես քեզ նրան այնպիսի գույնե-րով ներկայացրի, որ հիմա նա քեզ կսիրե և ոչ ինձ, բայց ես մխի-

Թարում եմ ինձ նրանով, որ քույրը, որին պիտի ծանոթացնեմ, ավելի լավ է (վասնզի ավելի ջահել է—18 տարեկան!...): Առայժմ ողջութուն, սիրելի Կարեն, մյուս հարցերիդ կպատասխանեմ մոտ օրերս: Բարևում է քեզ Լեոնը: Իսկ դու բարևիր Զուգեպպովիչին, Ստեփանոսին և մերոնց բոլորին Կյալբարիշով հանդերձ:

Քո Վահան

Հասցեն գուցե կորցրած լինես, ահա.

Петербургская Сторона, Большой проспект, д. 21, кв. 40

97. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՆ

<1914, նոյեմբերի 15-ից դեկտեմբերի 10, Պետրոգրադ>

Մեծահարգ պարոն Առաքելյան

Շնորհակալությամբ ստացա խնդրաժամ ավանսը: Ներեցեք, որ մի քիչ ուշ եմ պատասխանում Ձեր նամակին: Դրա պատճառն այն է, որ ուզում էի մի հոգված ուղարկել և այդպես էլ չկարողացա, նամակս էլ այդ հոգվածի հետ էի ուզում ուղարկել և ուշացավ: Հոգվածս մեր ազգային Կոմիտեին էր վերաբերվում և, որովհետև ես այնտեղ արժարժում եմ այն միտքը, որ այդ «ազգային» Կոմիտեն ազգային չէ, առայժմ ստիպվեցի հետաձգել: Ծիշտն ասած, ես մասամբ էլ աչքի առաջ ունեի այն, որ Գուք կարող եք անհարմար համարել մի «այսպիսի» ժամանակ տալ և այդպիսի մի հոգված¹:

Ձեր առաջարկը—աշխատակցել «Գրական-գեղարվեստական ժողովածու»-ին, որ պիտի հրատարակեք հօգուտ պատերազմից վնասվածների—ուրախությամբ ընդունում եմ և ուժերս ներածին շափ կաշխատեմ օգտակար լինել ամեն կերպ այդ ձեռնարկության²: Միայն ինձ շփոթեցնում է մի հանգամանք—այնտեղ (Ձեր հայտարարության մեջ) այդ ժողովածուի մասին ասված է, որ նա պիտի մի հուշարձան լինի ներկա պատերազմի: Նյութերը պետք է անպատճա՞ռ պատերազմի հետ կապ ունենան, թե կարող են և այդպիսի բնավորություն չկրել: Կարծում եմ ոտանավորներ նույնպես ընդունելի կլինեն—արդյոք ես շե՞մ սխալվում:

Այս տարակուսանքը միայն իմս չէ, ուստի լավ կլինեք, որ բացատրեիք հրապարակորեն: Կաշխատեմ որքան որ հնար լինի շուտ ուղարկել նյութ այդ ժողովածուի համար:

Ընդունեցեք հարգանքս

Վահան Տերյան

Ք. Տ. «Մշակ»-ը մինչև այժմ ուղարկվում է ինձ Մառի հասցեով. ես խնդրել էի փոխել հասցեն: Կրկին անգամ խնդրում եմ կարգադրեք, որ թերթը ուղարկվի իմ հասցեով, որ հետևյալն է՝

Петроград,

Пет. Сторона, Большой проспект,
дом № 21, кв. 40, Вагану Терян

98. Չ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՆ

1914, 11 դեկտեմբերի, Պետրոգրադ

Մեծահարգ պարոն

Համբարձում Առաքելյան

Հոգովածս («Հոգևոր Հայաստան»¹) արդեն պատրաստ էր, երբ ստացա Ձեր նամակը: Ահավասիկ ուղարկում եմ ժողովածուի համար հինգ ոտանավոր² և երկու ոտանավոր «Մշակ»-ի նոր տարվա №-ի համար³ (համաձայն Ձեր ցանկության): Եթե «Մշակ»-ի համար ուղարկածներս չհավանեք, ընտրեցեք ժողովածուի համար ուղարկածներից՝ մի խոսքով թողնում եմ Ձեր հայեցողության՝ ինչպես հարմար կգտնեք, այնպես կարգադրեցեք, միայն կխնդրեի չզատել «Երկիր Նաիրի» վերնագրի տակ դրած երկու ոտանավորը և երեք մանր ոտանավոր (ժողովածուի համար ուղարկածի մեջ), որոնց մեջ, ինչպես կնկատեք, մի ընդհանուր տրամադրություն կա՝: Ստավրոպոլից ինձ գրում են, որ այնտեղի լազարեթում 200-ից ավելի հայ վիրավոր զինվոր կա և խնդրում են դիմել Ձեզ, որ նրանց համար մի օրինակ «Մշակ» ուղարկեք: Արդյոք հնարավոր չէի՞ք գտնի այդ խնդրին գոհացում տալու: Եթե այո՝, խնդրեմ թերթը առաքեք հետևյալ հասցեով՝

Ставрополь губернский,

Мартыну Сергеевичу Пахалову⁵.

Մասնավոր մարդու հասցե եմ տալիս, որովհետև լազարեթի վարչությունը կարող է որևէ խոչընդոտ, արգելք հարուցանել թերթի ընթերցանության դեմ, մինչդեռ այդ մարդը, որի հասցեն տալիս եմ, երաշխավոր եմ, որ կանոնավոր ու անարգել կհասցնեն թերթը դինվորներին: «Ազգային» կոմիտեի մասին⁶ ես ևրևի կգրեմ հետագայում:

Ամենայն հարգանք
Ձեր Վահան Տերյան

99. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1914, 16 դեկտեմբերի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Դա ի՞նչ է... կողմիցդ, թե՛ «լակոնական նամակիդ պատասխանում եմ լակոնական նամակով»... հիմա պիտի նստես ու հաշիվ անես՝ քանի տող եմ գրել և ինքդ էլ նույնքա՞ն գրես: Այդ... կոնստատելով անցնում եմ հերթական հարցերին: Ամենից առաջ «կապուտաչը» Գալինայի մասին¹, որը ոչ թե «կապուտաչը» է, այլ՝ գորշաշի (сероглазая)—ինչպես ցույց տվին իմ մանրադնին գիտական հետազոտությունները: Բայց հանդիպել եմ նրան երկու անգամ և որովհետև իմ ոգով չէ (не в моем духе), այնքան էլ չեմ հետապնդել: Ասենք, ճիշտն ասած, իսկի ժամանակ էլ հո չկա: Ես նրան ասացի, որ նա քեզ կպատկանի և նա այդ առթիվ խոստացավ ինձ ծանոթացնել իր փոքր քույրի հետ, որը «թխատես» է և իմ ճաշակոթ: Ես համաձայնեցա, բայց մինչև օրս հարմար առիթ չեղավ այդ իրադրոժելու: Այսօր զանգեցի և նրա «փոխան» քույրը խոսեցավ, որին ամեն կոմպլիմենտներով հասկացրի, որ նա ամենից դյուրեկան աղջիկն է տիեզերաց մեջ և նա շատ գոհ էր, և ասացի թե—քույրդ խոստացավ ինձ ծանոթացնել և նա ասաց՝ «խոսեցեք քույրիս հետ», և համեստափայլ էր ու քաղցրաձայն—ինչպես և Գալինան: Վերջինիս ասի, որ հանձնարարել ես համբույր մատուցանել նրան և այդ առիթով հարց ծագեց, թե արդյոք քու խոսքը պետք է բառացի հասկանալ, թե սիմբոլաբար, այսինքն փոխաբերական մտքով: Ես պնդում էի, իհարկե, բառացի

վրա: Վճռել ենք քեզանից հարցնել, որ ահա և կատարում եմ: Հա՛, վերջին տեսակցությունի ժամանակ ասում է՝ եթե նա (այսինքն դու) հետաքրքրվում է ինձանով, ապա ինչո՞ւ ոչ մի տող չի գրում: Ես (առաջուց, լի՛րբ, ասած լինելով քո գրական գործունեության մասին) ասեցի, որ դու իբրև խոսքի վարպետ երևի չես ուզում վատ գրել, իսկ լավ չես տիրապետում ռուսաց լեզվին կրթությունդ արտասահմանի համալսարանում ստացած լինելով: Եվ նա ասաց. «Хоть одну строчку, хоть несколько строк бы написал, и :հարցրեց, թե ե՞րբ ես գալու հոս—ես ասի՛ առայժմ այդ մասին լուր չունեմ: Ուրեմն դու պիտի գրես նրան. կարող ես բացիկի վրա գրել, կոնվերտի մեջը դնել և դրկել իրա հասցեով, որ ունես: Թե չէ, շան որդի, ես սուտ դուրս կգամ ասելով, որ դու նրան տիեզերաց մեջ ամենից չքնաղ կույսն ես համարում (քո իսկ շահերի համար, անզգամ, որովհետև ինքս նրա քույրով եմ հետաքրքրվում ավելի, քան իրանով): Սակայն, իրավ, դու հոս գալու միտք չունի՛ս: Վերջացնում եմ «կապուտ [ճիշտ] գորշ —աչքի» մասին:

Հիմա դանք ժողովածուին²: 1) Ռուսերեն՝ վնաս չունի, թեև վախենամ մոտտառ դուրս գա, վասն զի հայքը փարա չեն դնի գործի համար, իսկ անփարա... լավը չի լինի, ուր մնաց պոեզը (լայն մտքով): Հետո՝ ո՞վ պիտի անե: Հա՛, շատ իզուր ես Վեսելովսկիին խոթել գործի մեջ—եթե նա լինի՝ դրանից բան չի դուրս գա—անշնորհք ու անճաշակ մարդ է: Ընդհանուր առմամբ ինձ դուր չի գալիս, որ մեր գրականությունը այժմ միայն հետաքրքրվելու են (ոչ թե դու, այլ ուրիշները), այժմ միայն ուզում են ժողովածու հրատարակել (այն էլ փող ժողովելու համար), մինչդեռ մենք մի քանի տարի է չենք կարող մի քանի հարյուր ռուբլի գրտնել «Գարուն»-ի համար, որը նույնպես ժողովածու է: Իսկ եթե բանը փողն է—դե՛հ, դա ավելի լավ է մի հաստագրպանից գրելել, քան գրականությամբ վաստակել: Ուրիշ բան է, եթե մեր գրականությունը գին ունենար, և այժմ գրողները իրանք մի այդպիսի բան ձեռնարկեին իրանց կողմից՝ վերավորների համար կամ պատերազմից վնասվածներին:

Թե չէ այնպես դուրս պիտի գա, որ դուք ուրիշի հաշվով ուրիշին բարերարություն եք անում: Այնպես չէ՛: Եվ կարծում եմ, հայ գրողները իրավունք կունենան ձեր ձեռնարկած գործին արձա-

դանք շտալու, ինչպես և երեկ կլինի: Սա էլ հայերենի վերաբերմամբ: Դա բավական ձեռնտու (ձեզ համար) և էժանագին բարեգործություն է: Ուրիշ բան էր, եթե դա ձեռնարկեր մի գրական ընկերություն (օրինակ գրողների ընկերությունը): Իսկ ձեր Կոմիտեում կան մարդիկ, որ արհամարհանքից բացի ոչինչ չունեն նվիրելու հայ գրականության—ինչո՞ւ նրանց պիտի սիրով դեմ գնա այսօր հայ գրողը (որին նրանք հրեք չեն ճանաչել և չեն ուզեցել ճանաչել), որովհետև նրանք ուզում են փո՞ղ հավաքել այդ միջոցով: Ներեցե՞ք, գրականությունը [այդպիսի] դեր կատարել չի կամենում—նա միջոց չէ: Խոսքս, իհարկե, քեզ կամ Ջուզեպպին չի վերաբերվում, այլ նրանց, որոնք հայ գրականությունը չեն ճանաչում և չեն հարգում—ուստի այդ գրականությունն առավել ևս թթել կամի նրանց վրա: Ինչ վերաբերվում է ինձ՝ իմ տողը կարծեմ 1 ռուբլի: (Այլ հարց է եթե գրողների ձեռնարկություն լինի դա և գրողների անունից): Իսկ եթե կողմնակի մարդիկ կամենում են բարեգործություն անել, թող գրողների հաշվին շանն այդ—այլ իրանց հաշվին, որովհետև հոգալ տալագրության ծախքը—դա ծիծաղելի է բարեգործություն համարել և իր անունը ճակատին դնել: Հը, մոտթդ թթվեցնո՞ւմ ես: Թթվեցրու, բալամ, բայց ես արդարացի եմ: Թիֆլիսում ձեռնարկածն էլ մի բան չէ, ճիշտ է, բայց նա գրողների անունից է (ի՞նչ գրողներ էլ չինեն), և ես այնտեղ կմասնակցեմ: Դա էլ դարձավ գլխիս «Գաղութը»³, թե՛ ուզում եմ նախշվանցիներին լուսավորել—ուզում ես լուսավորի՞ր—ինձ ի՞նչ: Իսկ եթե դու ուզում ես, որ ես էլ լուսավորեմ այդ քո ուզած նախշվանցիներին—плати рублем! Անվանեցեք ինձ շահասեր, լիրբ, ինքնահավան (միևնույն է, այդ է իմ կանոնը այսօրեհետև—եթե սիրում ես՝ плати... Իսկ երբ սովորեն վճարել, կսովորեն և հարեմ, և սիրել—մի բան որ ձրի է՝ ինչ արժեք կունենա: Իսկ ձրի ես ինքս էլ հո կարող եմ տպել տալ, էլ դուք ի՞նչ: Բավ է: Կրկնում եմ, եթե հայ գրողները, կամ թեկուզ դու և Ծատուրը ձեռնարկեք—ուրախությամբ կմասնակցեմ իհարկե, իսկ եթե Մոսկովի ազգասիրացած-ռուսախոս (կամ հայախոս՝ մեկ է) հաստափորները պիտի ձեռնարկեն—ես ի՞նչ պարտական եմ նրանց փառքին ու անվանը ծառայելու:

Հիմա գամ ինձ: Գրեցի մի հոդված «Հոգևոր Հայաստան» վերնագրով և վաղը պիտի դրկեմ «Մուշակին»⁴, Կլինի մի երկու

Ֆելիե տոն: Եվ գրեցի գովք Անդրանիկին⁵, ուզում եմ ղրկել Առաքել- լովին «Մշակ»-ի համար (խնդրել է Նոր տարվա №-ի համար ան- պատճառ մի հոդված և ոտանավոր ղրկել), բայց տողը արժե մի ուրբելի (!!!). վախենամ, երբ այդ կարդա Հաջին, կաթված ստա- նա կամ «Մշակ»-ում տպե, թե ես հանկարծակի խելագարվել եմ: Բայց ուզում եմ ղրկել և գրել, որ «ձեր խնդրի համաձայն ղըր- կում եմ, բայց իմացած եղեք, որ տողը մի մանեթ է, թե չէ շտը- պեք»... Կարեն, գրիր... Ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա: Մառին զանգեցի այսօր, ասաց, որ լեկցիային տեղ գտել եք—որտե՞ղ է: Այստեղ նրա լեկցիան արգելել են, երեակայիր: Եվ ես այդ գործում կորցրի ամենաքիչը 15—20 մանեթ, վասն զի պիտի գրեի: Վա՛յ ինձ և բյո՛ւր վայ (Պողոսի ականջը կանչի!): Գրի՛ր, Կարեն, մանրա- մասն և լավ: Զորս թերթից պակաս չլինի:

Համբույրներով (իմ, ոչ թե Գալինայի)

Քո Վահան

100. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1914, դեկտեմբեր, Պետրոգրադ>

Ասելիք շատ կա, սիրելի Նվարդ, բայց գրելու հավաս ու հալ չկա: Մի կողմ թողած իմ անձնական կյանքը, որ շատ է տխուր ու սրտամաշ, մեր իրականության մեջ կատարվող իրերն էլ ինձ չեն ուրախացնում, ավելին կասեմ, հույս էլ չեն ներշնչում, որ ապագան ավելի ուրախալի լինի: Սակայն չկարծեք, սիրելիս, որ ես, սև հոռետեսությամբ լեցուն մարդկանց ցավով բռնված՝ հակում ունեմ ամեն ինչ վատաբանելու և սև տեսնելու: Ընդհակառակը, այնքա՛ն ջերմ բաղձանք կա իմ մեջ բաց սրտով ողջունելու գա- լիքը, այնքա՛ն ծանր են ինձ համար այդ դառն մտածումները, որ այստեղ էլ կցանկանայի գոնե սուտով ոգևորել ինքս ինձ—միայն թե ազատվեի այդ թախծալի մտածմունքներից ու տարակուսու- թյուններից: Վերջի վերջո ես սկսում եմ գալ այն եզրակացություն, որ մեր հայրենիքի ցավը մեզ այնպես է մաշում, ջլատում, կեղե- քում, որ մենք դառնում ենք անընդունակ ուրիշ բան հասկանալու

կամ անելու: Դա մի հիվանդագին սեր է, դա մի անհաղթելի մոլություն է—դրա պրիզմայով է բացվում մեր առջև աշխարհը—այդ չափով ենք մոտենում մենք ամեն ինչի և գուցե դրա համար անզոր ենք դառնում ու մեռնում ենք վաղ: Ես ինձ այնպես եմ զգում—ինչպես կզգա մեկը, որ թորախտ ունի և գիտե, թե որքան կարճ է իր կյանքը—նրա կյանքը կյանք չէ, այլ—մահացում: Տարիներով մենք ձգտում ենք ստեղծել մեղ համար գոյություն միևնույն պայմաններ, որպեսզի նվիրվենք մեր կոչման—իսկ մինչ այդ վատնում ենք մեր բոլոր ուժն ու կարողությունը և հանկարծ դառն սրտով տեսնում ենք, որ միջոցը նպատակ է դարձել և անցածը ետ դարձնելու հնար չկա: Այդպես ենք մենք բոլորս—կոտորված, գետնահար խոտի նման, ընկած, սլարտված, անհույս ու անհավատ: Այդպես մեր հայրենիքի հոգին է մեռնում, իսկ մարդիկ կարծում են, որ կարելի է նրան կենդանացնել... Ախ, թողնենք այդ դառն ու անօգուտ զրույցը—հին և անբուժելի հիվանդություն է դա, և մենք անզոր ենք նրա դեմ: Զկարծեք, թե այժմ են միայն զբաղեցնում ինձ այդ մտորումները, ավա՜ղ, շատ վաղուց: Եվ չեմ ազատվի՝ դրանցից երևի մինչ վերջը—ինչպե՞ս ազատվես ինքդ քեզնից: Կարո՞ղ եք երևակայել, երբեմն իմ մըտքից անցնում է հեռանալ աշխարհից, մի վանք շինել և լուծվա՜ն մեջ անցկացնել կյանքիս կարճ օրերը, սակայն անկարող եմ իրականացնելու իմ այդ գաղտնի բաղձանքը—պատճառներ ու արգելքներ շատ կան ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին: Իմ սիրելի և լավ նվարդ, դուք այս նամակը կարդալիս չգործանա՜ք և չծիծաղեք վրաս: Դուք երևակայել չեք կարող, թե ինչպես է անցնում իմ կյանքը. ոչ թե անցնում է, այլ այլովում մի ներքին դառն կրակով, և ես անզոր եմ այդ կրակի դեմ և անօգնական: Եվ ես երբեմն մտածում եմ, որ դա ունի իր խորին ու վսեմ իմաստը: Զէ՛ որ այդպես, իմ հոգու նման, այրվում է և իմ երկիրը, «Իմ Նաիրին»—գուցե դրա համար է այրվում և իմ հոգին, որովհետև իմ հոգու մեջ «Նաիրյան չքնաղ հոգին» է այրվում: Եվ ես սկսում եմ զգալ ինձ կոչված, մեկը նրանցից, որոնց վիճակվել է «Նաիրյան» հոգու բարձր տառապանքը կրել իրանց հոգու մեջ—գուցե դրա համար հարկավոր է, որ մենք, այդպիսիներս, սքեմ հագնենք և լուսկյաց կյանք վարենք օրհնեղբույրներ հորինելով կոռնական և կրոնական, սրբազան խորհուրդներ կատարելով (таинства совер-

IIIATB) նաիրյան հոգու առջև... Բայց ես հեռու գնացի և զգում եմ, որ իմ ուղածը չեմ կարողանում արտահայտել: Դուք ինձ սխալ շրմբոնեք: Դա երկար պատմություն է, և ես իզուր սկսեցի խոսել դրա մասին: Եթե վիճակվի ինձ երկրորդ հատորս¹ հրատարակել, այնտեղ Դուք այդ բանից կգտնեք «Երկիր Նաիրի» վերնագրի տակ—այն ժամանակ գուցե զգաք այդ, թեև դա էլ իմ կողմից հանդերձություն է, վասնզի այդ արտահայտելու հնար և ուժ գուցե չունենամ:

Ներկա պայմանները չեն նպաստում այդ իրագործելու—պատերազմից հետո գուցե հաջողվի ինձ լույս ընծայել գիրքս, որ, գիտեմ, շատերին դուր չէ գալու²: Իսկ առայժմ արաբ ու պարսկական նշանագրերն ու ձևերն ուսումնասիրելով եմ զբաղված, թեև հավաստ քիչ է, բայց «ալպագայի» համար հուսալով (!) մի կերպ աշխատում եմ այդ անախորժ աշխատանքն անել, որպեսզի արևելքի (իսկական) դռները բացվեն (գոնե մի քիչ) իմ առջև...

Վահան

101. Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻՆ

1915, 7 հունվարի, Պետրոգրադ

Սիրելի ընկեր

Ահա ուղարկում եմ Ձեր հիշած թերթի համար¹ երկու ոտանավոր²: Եթե հնարավոր կլինեն տպելու համար՝ հատուկ կխնդրեի Ձեզ ուշադրություն դարձնել, որ վրիպակ չլինի, կամ գոնե այնպիսի վրիպակ, որ աղավաղում է ոտանավորի միտքը: Կուգեի հոգված ուղարկել, բայց վախեցա, որ կուշանա—ժամանակը կարճ է, և ես հնար չունեմ ամբողջապես հոգվածին նվիրելու այդ ժամանակը:

Բարեներով

Ձեր Վահան Տերյան

102. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1915, 1 փետրվարի, Պետրոգրադ

Սիրելի Կարեն

Ներողություն կանես, որ այս մունտառ բացիկով եմ պատասխանում քո նամակներին։ Ոչինչ չկարողացա ուղարկել, որովհետև չգիտեի ի՞նչ ուղարկեմ։ Իմ ոտանավորները ոգելու համար հարմար չեն և չգիտեի էլ ինչ ընտրեմ։ Բայց շատ «շարժված» եմ ձեր ուշադրությունից (тронут вашим вниманием)։ Իզուր ես դու... հաշիվ անում նամակները և չես գրում։ Պետրաքաղաք գալու միտք չունի՞ս, թե գալիս ես ծպտյալ ու չես երևում մեր փողոցներում... դու լիբբ։ Նորույթ չկա առանձին։ Տրամադրությունս էլ այնքան լավ չէ։ Գրիր խնդրեմ, Կարեն, այդտեղի նորույթներից։ Ի՞նչ ես անում դու... ինչո՞ւ «Մշակ»-ում բան չես գրում—ինձ պցեցիք մենակ, ինքներդ ետ քաշվեցիք։ Կգրեմ ավելի երկար մի ավլ անգամ։

Բարևով

Քո Վահան

103. ԱԼ. ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

<1915, 4 փետրվարի, Պետրոգրադ>

Սիրելի Սանդրո Զուգեպպովիչ

Նամակս քիչ ուշացավ այն պատճառով, որ գործերս շատ վատ են և բնականաբար տրամադրությունս «ընկած»։ Սկսել էի քեզ «թոփալ հանգերով» գրել մի պոեմ ի պատասխան քո ոտանավորի... Գրելու էլ հալ չկա, բայց չեմ ուզում անպատասխան թողնել նամակդ և հարցերդ, որոնց պատասխանին, իհարկե, իրավունք ունես սպասելու։ Ամենից առաջ քո՝ «Մշակ»-ում գրած ոտանավորի մասին¹։ Ինձ շատ դուր եկավ այն, որ դու ամենայն անկեղծությամբ մերժում ես իմ «Նաիրյան» ոտանավորները² և հուսով եմ չպիտի կարծես, որ ես ինքնապաշտպանության համար պիտի ասեմ, որ քոնն էլ ինձ դուր չեկավ։ Զկարծես, թե

այն հիմարների պես եմ անում, որոնց երբ ասում ես՝ «հիմար ես» և որոնք պատասխանում են՝ «դու էլ հիմար ես»: Հավատա, որ միանգամայն անկախ քո հայտնած կարծիքից, ես գտնում եմ, որ շատ է պրիմիտիվ և «հնաշունչ» ոտանավորդ, որպիսին կարելի էր գրել վաղ ժամանակներում... Իհարկե դա ճաշակի խնդիր է և ըմբռնումի, և ես բոլորովին հավակնություն չունեմ օրենքի բնույթ տալու կամ պարտավորեցնել ընդունելու իմ կարծիքը—ինչպես և դու կարծեմ: Իմ այդ ոտանավորները շատերին դուր չեն գա³, այնպես որ դու մենակ չես լինի, մինչդեռ հազիվ թե նույնը կարելի լինի ասել իմ մասին: Այստեղ մի հարգելի մարդ, որի անունը չեմ ուզում տալ (որովհետև նա ինքը չի ասել, այլ մի ուրիշը), ասել է, որ քո ոտանավորի մեջ ավելի բանաստեղծություն կա, քան իմերի, որոնք ավելի քիչ բանաստեղծական են, բայց «իմաստուն» են: Այդ վերջին հանգամանքը ինձ, իհարկե, չի կարող մխիթարել, վասնզի ես գրել եմ բանաստեղծություն, այնպես չէ՞, և ոչ «իմաստասիրական» երկ: Ես համոզված եմ, որ և «Մշակ»-ի խմբագրությունը ավելի է հավանում քո ոտանավորը, քան իմը, որովհետև հազիվ թե միայն քո заслуженный-ության պետք է վերագրել այն, որ քո ոտանավորը տպված է խոշոր շրիֆտով: Ինչևէ—ես քո հաջողության համար ուրախանալ կարող եմ, և քո հարեանությունը լրագրում ինձ համար դուրեկան է, բայց ոչ մի դեպքում նույնը չեմ կարող ասել դժբախտաբար իմ մյուս հարեանի համար⁴: Կարծում եմ այս դեպքում դու համազգաց ու համամիտ կլինես ինձ, թեև... чем черт не шутит. Չլինի՞ թե քեզ գրավել է այդ «մասսայի» երգիչը, որի վրա պետք է հրավիրել մեծաբանքար հայ քննադատ Սոլովյովի (он же ոչ բարով մեր գլխին Սոլովյան)⁵ բարձր ուշադրությունը: Չախտուշե՞մ մասին մեկն այստեղ շատ լավ ասաց (հա՛, Ադոնցն էր), թե նա է истеричная баба. Իրավ որ, այն էլ нахичеванская, կավեւացնեմ ես: Գժվել է այդ մարդը: Ասենք նոր չի գժվել: [Զգիտես ինչու իրեն երևակայում է հայ ազգի ներկայացուցիչ և լավ է, փող կա՝ աջ ու ձախ հեռագրեր է հղում «անբախտ» (նրա արտահայտությունը «Речь» թերթին ուղարկած հեռագրում) հայ ժողովրդի կողմից]: Մի ասող լինի, թե դու ո՞վ ես, և ո՞վ է խնդրում քեզ հայոց ազգի ատվակառություն անել. Ну и тип! Поздравляю Карпа Борисовича с таким оппонентом!

Քայց Աշոտը (Սալ-Ման) լավ... նրա մասսաբը, այնպես չէ՞: Շատ լավ էր այդ «խոնարհեցո տեր»-ը և «կեցո տեր»-ը⁷: Молодец Атанасов! Браво! Իսկ «Հորիզոն»-ը, որ մի ժամանակ գրում էր, թե նա (Զախուշը) впал в старческий идиотизм или что-то вроде этого— հիմա սիրալիր կերպով ընդունում է նրան իր բաց գիրկը... Կեցցես հայոց ազգ՝ «կառաջադիմե կոր»:

Հա, հոգվածիս մասին գրածդ ճիշտ է. կա այնտեղ պոլեմիկական տոն⁸ և ճիշտ որ լավ չէ դա, բայց շատ շտապ գրեցի և ժամ չեղավ մշակելու («Հոգևոր Հայաստան»-ի մասին եմ ասում): «Մշակ»-ից դեռ սրանից մի քանի ամիս առաջ մի քիչ ավանս ատացա և ոչ մի կերպ չեմ կարողանում այդ «մունտառ» պարտքից ազատվել. գրում եմ հա գրում, բան չի դուրս գալիս—վա՛յ ինձ: Ասենք գրելու լավ նյութեր կան, բայց այնպիսի դրուժյան եմ, որ ոչ մի տրամադրություն—ինչ էլ որ գրում եմ, զոռով եմ գրում, գրեթե ակամա: Ո՞վ է մտածում մշակելու կամ կոկելու մասին—դրա համար էլ իրավունք ունես, երբ ասում ես, որ շատ տեղեր «ջուր տու քշի» եմ արել ու անում եմ: Ничего, сойдет. Нужно же как-нибудь выплатить этот проклятый аванс (պատիժ դարձավ զլխիս այդ ավանսը)—«և երևի էլ ոչ տեսանիմ զԵրուսաղեմ»։ Մառի մասին գրածդ «լրբաբար» հայտնեցի իրան, և նա անուշ ժրպտաց—էլ ինչ ես ուզում, с него и этого достаточно, յայտեղ էլ պիտի կարդար, և ես հույս ունեի դրա շնորհիվ մի քանի մանեթով պակասեցնել ավանսի պարտքս, բայց ավաղ... փակեցին ВОЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ընկերությունը, որի օգտին պիտի կարդար և այժմ չի կայանա... եկ ու մի ասի. «արի ու մի գնա ու էդ տեսակ սենատի մեջտեղը...!» Կովկասի հայկական համագումարին ո՞ւմ եք դրկում, գրի՛ր խնդրեմ: Հա՛, չմոռանամ—«սերն Աստոծ խաթեր» դրկիր ինձ այդ Կայծունի⁹ կոչեցելու գրածը (կամ գրածները), վերջապես իմանամ ի՞նչ բան է. մի վախենար, իճարկե, երբեք չեմ պատասխանի: Ասում են՝ «Մշակ»-ում էլ է եղել այդ առթիվ ինչ-որ բան. ևս չեմ ստացել այդ №-ը¹⁰. Եթե ունես, դա էլ, «ման օրում», դրկիր—մեծապես կպարտավորեցնես... լավ չես անի, եթե հեռանա» Հայկական կոմիտեից—не петушись, пожалуйста! Нужно все терпеть, милый, не такое нынче время ведь!

Ես շատ ցավեցի, երբ «Новос время»-ում կարդացի, որ

Ստեփանոս Նախավկան¹¹ հրաժարվել է նախագահությունից, բայց հետո, ըստ երևույթին, գործը դրսևացրեց։ Խնդրեմ ջերմ բարևս։ Հայտնես նրան և մեր «Կարպուշին»։ Սուսանին գրել եմ, որ գա, վասնզի ես ինքս կարոտ եմ «գթած քույր»-ի, իսկ նա ուրիշնե-րին է գթում։ Թեև միանգամայն անելանելի քնատություն է, բայց հույս ունիմ, որ կհաջողվի նրա համար մի պաշտոն ճարել — հո-անվերջ այսպես չի կարող լինել։ մի երկու ամիս պետք է «դո-ռով գնջով» յուր գնալ, մինչև այդ պաշտոնը հաջողվի — հետո էլի՝ մի կերպ կապրենք. մեկ չէ՞, վաղ թե ուշ, ես, մեկ է, հարստության տեր չեմ դառնալու, գոնե իմ սիրած գործով կպարապեմ հանգիստ, թե չէ այսպես — հազար հոգսի մեջ՝ ես ուժից ընկա... Վերջացնում եմ գուլամա նամակս, ով դու Սանդրո Զուգեպպիչ, համբուրիր՝ Վերա Ստեփանովնայի ձեռքը քնքույշ և ընդունիր ջերմ բարևս՝ հայտնելով այն և հարցանողաց և հիշողաց։

Ողջ լեր։

Քո Վահան

էլի՞ պիտի «դարեր-դարեր» սպասեմ պատասխանի... Գրիր՝ խնդրեմ շուտ և երկար և լավ նամակ՝ մի օր այս մունտառ Պետ-րոգրադում մի քիչ թարմանամ։

Իմացած եղիր, որ 15-ին սենյակս փոխում եմ, ուստի, և թե՛ մինչև այդ կգրես, այն ժամանակ գրիր՝ Петроград, гл. почтамт.. до востребования, Ваг. Терян

Իսկ մինչև 15-ը հասցես նույնն է — Петербургская Сторона.. В. проспект, дом 21, кв. 40

Ինչ

104. Ե. ՎՈՍԿՐԵՍՆԵՍԿԱՅԱՅԻՆ*

1915, 9 փետրվարի, Պետրոգրադ։

Մանիֆեստն այս բարձրագույն տրված է 9-ին փետրվարի՝ սույն 915 ամի Պետրոգրադում։

Սիրելի Ժենյուրա

Ահա քեզ մի նոր նվեր։

* Նամակը գրված է ուսերեն։

Նորից ստիպված ես վաղվղել, բայց ախր պետք է տուրք տալ այն բանի համար, որ ապրում ես փառապանծ Մոսկվայում: Ձէ՞ որ, ահա, ես իմ ողջ կյանքն եմ դնում նախաթոռ քաղաքում «մի կարճ ակնթարթ»² ապրելու համար: Փող չեմ ուղարկում, քանի որ ինչքան պետք լինի կստանաս իմ կնոջից, որը մոտ օրերս կլինի ձեր տանը—հավանաբար պետք կլինի մի երկու ռուբլի, նա կվճարի, իսկ ես հիմա պետք չէ, որ ծախս անեմ, քանի որ սպասում եմ կնոջս և եթե նրա գալու օրերին մի քանի մանեթ շունհեմ, նա ինձ կլքի և կսիրի հնչուն դրամ ունեցող մի ուրիշին: Ճանաչում ենք ձեզ՝ սատանայի դուստր կանանցդ:

Սենյակս դեռ չեմ փոխել, այնպես որ հիմա հասցես հայտնել չեմ կարող: Եթե այսօր կամ վաղը սենյակ ճարեմ, կհայտնեմ հեռագրով, առհասարակ այդ մասին հեռագիր կստանաս և կհանձնես իմին: Թող Մոսկվայում շատ չմնա, այլ անհապաղ մեկնի—այդ կարևոր է և հարկավոր: Ձեր կոլեկտիվ հարբած ամանորյա նամակը սքանչելի էր և շատ եմ ափսոսում, որ չէի կարող արժանավորապես պատասխանել համապատասխան տրամադրության քացակալության պատճառով, բայց և այնպես նրա համար շնորհակալություն եմ հղում, թեպետև ուշ: Հղում եմ նաև ողջույն ձեր քանկետի բոլոր մասնակիցներին և քեզ համբուրում եմ երկու անգամ, որոնցից մեկը ըստ պատկանելույն կհանձնես իմ սիրելիին³:

Ողջ լեր, բարևիր սեր Կոկոյին:

Ձեզ անձնվեք Վահան

105. Ե. ՎՈՍԿՐԵՍԵՆՍԿԱՅԱՅԻՆ

<1915. 6 մարտի, Պետրոգրադ>

ժենշուրա սիրելի*

Խնդրում եմ այս անդորրագրերով մուծիր տոկոսները¹: Դրանք քեզ եմ ուղարկում, որովհետև ուրիշ մարդ չկա, խնդրում եմ, մի բարկացիր, որ քեզ անհանգստացնում եմ: Ուզում էի գրել Աբելյանին, բայց չգիտեմ, նա Մոսկվայում է, թե ոչ: Այսօր չհասցրի փող փոխադրել, վաղը կփոխադրեմ, այն ժամանակ կմուծես: Եթե

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

որևէ պատճառով ինքդ չես կարողանա այդ բանն անել, հանձնիր Շուրային², կարծում եմ, նա չի մերժի: Իսկ եթե նա էլ չի կարողանա, անդորրագրերը վառարան նետիր, որովհետև դրանց համար հիմա ոչ մի կերպ չեմ կարող Մոսկվա գալ: Բարեներս ժենյայի և Շուրայի կոմպանիային:

Խորին հարգանքներով

Վահան

Երեակայում եմ, թե ինչպես կուտեմ սրա համար, մանավանդ եթե տրամադրությունդ տեղը չլինի, բայց ճար չկա, ինչ արած, նախատիր, եթե ուզում ես:

Վ.

Դրա փոխարեն ուշադրություն դարձրու թե ի՞նչ ծրար է: Ինչպիսի՞ աստառ ունի: Երևի ոչ ամեն օր ես այսպիսի ծրարով նամակ ստանում:

Վ.

106. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1915, 12 մարտի, Պետերբուրգ:

Սիրելի Կարեն

Իզուր ես ձևականության ետևից ընկնում և, իմ քիչ գրելու պատճառով, ինքդ էլ չես գրում: Դժբախտաբար իմ կյանքը անկանոն է և հաճախ ենթադրյալ և վճռված բաները հետաձգվում են: Դա չպետք է պատճառ լինի քո չգրելուն: Վերջերս բուրդ լռել եք, և իմ մենակությանը չափ չկա: Սկսում եմ ավելի հոռի նայել մեր (մեր սերնդի, ավելի ճիշտ՝ մեր— ընկերներիս) կյանքի վրա: Առաջ գոնե միասին երազում էինք, որ մի բան պիտի անենք, որ մեզ վիճակված է ինչ-որ, եթե և փոքր, սակայն նոր ու թարմ հոսանք մտքնելու մեր մեռնող գրականության մեջ. այժմ կարծես դադարեցինք և երազելուց և ամեն ոք իր կճեպի մեջ ամփոփված,

ի՞ր առօրյա հոգսերով է միայն զբաղված: «Մեծերը» մեզ առանց
 այլևայլության դեն շարտեցին և իրանց ծեծված ու սովորական
 ճամփով գնացին, սակայն որբան և ցավ պատճառն ինձ նրանց
 այդ «դավաճանությունը», այնուամենայնիվ ես չեմ կարող մե-
 դադրել նրանց, քանի որ որբան էլ լավ լինեին նրանք, որբան էլ
 ուղենային, չէին կարող իրանց հին «տիկերը» «նոր գինիով» ւեց-
 նել,—դա նրանց մեղքը չէ: Իսկ մենք ջրից հանած ձկների պես սլմ-
 քեցիք ու մեռանք—ինչ-որ անգործ ու աներազ թմրության մատ-
 նըված: Իհարկե, այստեղ գլխավոր դերը պատկանում է (որբան որ
 խոսքը ինձ, Պո-ին և Յո-ին է վերաբերվում) արտաքին, նյութական
 պայմաններին, որ «սպանում» են իրանց լծի տակ, բայց շնայած
 այդ հանգամանքներին, գուցե հնարավոր լինեին և մեզ գոնե ոչ
 բոլորովին մեռնել, եթե գեթ մասամբ կարելի լինեին իրագործել մեր
 «հավաքումը»: Ահա թե ինչու ես կարծում էի, որ քո, այսպես թե
 այնպես, ուղղված դրությունը և էներգիան պիտի ստիպեին քեզ
 ավելի հաճախ մտածելու «ծրագրների» մասին և աշխատելու այս
 կամ այն կերպ իրականացնելու նրանց: Ես հավատում եմ, որ
 հնարավոր է մեր կյանքում համախմբել երիտասարդ ուժեր (կան
 այդ ուժերը և երբ գործ լինի՝ կլինեն և նորերը) և կենդանության
 ու նորության շունչ ներշնչել մեր գրականության: Մի՞թե, հիրավի,
 պետք է ընդմիշտ մնաս բարով ասենք մեր այդ վաղեմի բաղ-
 ձանքին, որովհետև եթե ոչ այժմ—հապա ե՞րբ պիտի իրականանա
 այն—չէ՞ որ մի քանի տարի ևս և մենք արդեն կքաղթառանք
 բոլորովին և կմեռցնենք մեր բոլոր ուժերը, եթե կան այդ ուժերը
 մեր մեջ (իսկ ես հավատում եմ, որ կան և հավատում եմ, որ մենք
 կոչված ենք, գուցե և փոքր, բայց ազնիվ ու նոր գործ կատարելու):
 Ահա թե ինչու վերջերս իմ գլխից էլի դուրս չի գալիս սեփական
 թերթի գաղափարը (թեկուզ փոքրիկ թերթի), և ես լուրջ մտա-
 ծում եմ (մանավանդ, եթե Պոլոն գա այստեղ) ամեն ջանք գործ
 դնել մի այդպիսի օրգան հիմնելու: Իհարկե, միակ հարցը—նյու-
 թականն է և դրա մասին պետք է ոչ միայն խորհել, այլ հոգալ
 գործով: Մենք երիտասարդներս պետք է ունենանք մեր թերթը,
 դա անհրաժեշտ է և մի՞թե դա անհնար է միանգամայն: Ես կուղեի
 վերջին անգամ խորհրդակցել ձեզ հետ և եթե, հիրավի, անհնար
 է, էլ չմտածել դրա մասին—խաչ դնել այդ ցնորքի վրա: Պոլոն ուզում
 է, գալ այստեղ ամառս—այդ մասին պետք է խորհրդակցել լուրջ

կերպով—ցանկալի է, որ դու էլ մի երկու օրով գայիր և միասին խորհրդակցեիր: Իսկ նախքան այդ, ես ուզում եմ իմանալ, թե ի՞նչ ես մտածում դու առհասարակ այդ խնդրի նկատմամբ—«շուտափույթ լուծում» տուր իմ կասկածներին: Իհարկե, մեզանից ամեն մեկը այս կամ այն շափով կանե իր անելիքը մեր գրականության և կյանքի մեջ, բայց կարծում եմ, որ պարզ է քեզ համար. թե ի՞նչ նշանակություն ունի «խումբը», «ի միասին» դուրս գալը: Պետք է մտածել «Գարուն»-ի մասին, «Պանթեոն»-ի մասին և մեր թերթիկի մասին: Աչքի առաջ ունեմ և այն ծրագիրը, որի մասին քեզ հետ մի ժամանակ շատ ենք խոսել— «Armenische Bibliothek»-ը ոսերեն, բայց լավ Bibliothek! Ի դեպ, Պավլի թարգմանությունները տեսի և աչքի անցրի (չկարողացա կարդալ, վասնզի թերթը ձեռս չի ընկել դեռ, այսօր-վաղը գրադարանից խոստացել են տալ, մանավանդ որ Սուսաննան էլ է ուզում կարդալ)²: Իհարկե, լավ է—իմ «կարծյոք» դու պիտի շատ զո՛հ լինես և թարգմանությունից (ասում եմ անկախ Պողոսի «մեր Պոն» լինելուց) և նրանից, որ «Современный мир»-ում է տպվել: Այդ առթիվ, իհարկե, հարմար առիթից կօգտվենք «բանկետ» սարքելու ի պատիվ քո և հոբելյանիդ (ակնարկս լավ կհասկանաս— հիշիր КОТЛЕНКО-ները!)³: Անթիվ խոսելիքներ կան—հնա՞ր կա միթե բոլորը գրելու—կգաս մի օր, կզրուցենք... Ով զիտե գալիս ես Պետրոգրադ և մեզ չես հանդիպում: Չլինի՞ այդպիսի բան, լսո՞ւմ ես:

Ձեր ուսանողներին պատասխան գրեցի⁴, բայց չուզեցի երկարացնել և շատ կտրուկ գրել— շարը հետները: Ի՞նչ ես անում, ի՞նչ ես գրում: Ծառուրյանը ի՞նչ գործի վրա է: Հիմա եթե գալու լինես—իմ սենյակը այնքան մոնտառ չէ, որովհետև Սուսաննան եկել է և միասին ենք: Եկո՛ւր:

Ողջ լիբ... անամոթ, գրիր:

ՔՈ ՎԱՌԱՆ

P. S. Քանի որ նամակս դեռ չեմ դրկել, ուզում եմ մի քանի տող էլ ավելացնել: Այս րուպեիս մենակ նստած նորից երեկվա գրածներիս մասին եմ մտածում—այնպես որ մասամբ շարունակություն կլինի երեկվա ասածներիս: Նստած հաշիվ եմ անում: Թերթը, որի մասին ասում եմ, իմ ենթադրությամբ պիտի լինի մոտ 80 երեսից բաղկացած ամսագիր: Հրատարակությունը ցանկալի

է սկսել հուլիսի մեկից այն հաշվով, որ մինչև նոր տարի լույս կտեսնի 6 համար: Դա կլինի փորձ: Ահա այդ փորձի համար հաշիվ եմ անում այսպես. 5-ական թերթից 6 համարը կկազմի 30 թերթ. թերթի ծախսը, մոտավորապես 50—55 ռ. հաշված, կկազմի 1500—1600 ռ., մաքսիմում 1800 ռ. (հայտարարության և այլ ծախսերի հետ միասին): Այսինքն, մոտավորապես այնքան, որքան մենք ծախսեցինք վերջին «Գարուն»-ի վրա, մինչդեռ վեց ամիս շարունակ հնար կունենանք արտահայտվելու և ամեն կերպ— իմ կարծիքով սա ավելի լավ կլինի, քան մի «Գարուն»-ը:

Արդ, ինչպե՞ս ճարել այդ 1600 «ռուբլինները»: Նախ՝ սկսել բաժանորդներ որսալ «հայկական» ձևով без зазрения совести (քանի որ, միևնույն է, այլ կերպ ոչ մի բաժանորդ չի լինելու): Ծրկրորդ. հայտարարություններ աշխատել գտնել (դա մի քիչ ուշ կարելի է անել) և հետո քեզ խնդրել, որ մի 5—6 հարյուր «ռուբլիններ» «ճարես» (ինչպես խոստացել էիր «Գարուն»-ի համար ճարել կամ տալ—դա քո գործն է), և դա գուցե անհնար չէ՞: Միթե անհնար է մի 300—350 բաժանորդ «որսալ» ամբողջ հայ երկրում—ահա քեզ 1000 ռ.+500=1500, իսկ եթե 400 բաժանորդ լինի և մի քիչ հայտարարություն—կհասնի 1800-ի, որ ավելի քան բավ է թերթի համար մինչև հունվար: Առաջին խ-ը կտպենք մի քիչ ավելի և իբր նմուշ էժան կցրենք ամեն կողմ և ոեկլամ կանենք լրագրներում: Ահա՛ իմ հաշիվները քեզ ի տեսութուն և լուրջ քննութուն և ի «շուտափույթ լուծում»: Միայն, սերն աստծո, սառը ջուր չաժես գլխիս—ասենք գրիր... լավ է դառը ճշմարտութուն գուցե քան իլյուզիա⁵:

Առայժմ ցը,
Քո Վահան

107. Ե. ՎՈՍԿՐԵՍՆԵՍԿԱՅԱՅԻՆ

<1915, 10—18 մարտի. Պետրոգրադ>

Սիրելի Ժենչուրա*

Դեռ այս ամսվա սկզբին քեզ ուղարկել էի լոմբարդի մի քանի անդորրագիր և ութ ռուբլի տոկոսները վճարելու համար¹, և

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

ա՛հա մինչև հիմա այդ մասին ոչ մի տեղեկություն չունեմ: Այդ ի՞նչ է նշանակում: Ի սեր Աստծո, գրիր ինձ հենց. որ այս նամակն ստանաս, սարսափելի անհանգստանում եմ և զլուխս կորցնում եմ ամենաանհավատալի ենթադրություններից:

Շնորհավորում եմ Ձեզ բոլորիդ, Վոսկրեսենականներիդ, տոնի² առթիվ և բարև եմ հղում:

Վահան

Հասցես՝

Петроград,

Пет. Стр., Б. проспект, д. № 21, кв. 40

Ինձ

108. Մ. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1915, 19 մարտի

Ինձ համար անսպասելի Ձեր նամակը այնքան երկշոտ ու անորոշ է զրված, որ ինձ էլ ինչ-որ անհեթեթ ու տարօրինակ զգուշավորություն է ներշնչում: Ասում եմ անհեթեթ, որովհետև Ձեր նկատմամբ անվստահության ոչ մի հիմք չունեմ և ոչ մի փաստարկով չեմ կարող վիճարկել Ձեր լավ վերաբերմունքը դեպի ինձ, բայց ինձ համար այդպես էլ անհայտ մնացին այն սահմանները, մինչև ուր տարածվում է այդ լավ վերաբերմունքը, դրա համար էլ, անկեղծ ասած, զգում եմ որոշ հեռվություն և այն տարօրինակ զգուշավորությունը, որի մասին ասացի վերը: Մոտիկ զգալու համար ես պետք է ինձ ավելի ազատ զգամ և այնքան անկեղծ լինեմ, որ չվախենամ Ձեր աչքին վատ երևալ, այլ կերպ ասած, Ձեր մեջ տեսնել մի մարդու, որն ինքն էլ ընդունակ է չվախենալ «վատ» երևալուց, այսինքն այնպիսին, ինչպես որ կա: Իմ ամբողջ բարեկամական, լավ վերաբերմունքով հանդերձ դեպի Ձեզ, համենայն դեպս անկեղծ լինելու համար պիտի ասեմ, որ մոտիկության վերաբերյալ իմ հայացքները մի քիչ յուրօրինակ են, որովհետև իսկական մտերմությունը մարդկանց մեջ ծագում է ոչ այնքան լավին ձգտելուց, որքան ընդհակառակը: Որպեսզի պարզ լինի, բերեմ մի օրինակ: Ինձ թվում է, օրինակ, որ երկու համախոհներ (ընդունված «լավ» իմաստով) չեն կարող իրենց հարաբերությունների

մեջ այնքան մոտիկ ու անկեղծ լինել, որքան երկու հանցագործ, իրար հետ կապված ընդհանուր գաղտնիքով, որը սրբազործում է նրանց հանցավոր դաշինքը: Սա հնչում է որպես պարագործ, բայց սա ձիշտ է. որովհետև այդպիսի դաշինքը ենթադրում է բարձրագույն անկեղծություն, որը լավագույն շաղախն է մարդկային հարաբերություններն ու կապերը կառուցելիս: Ուստի, քանի որ ընդունված իմաստով ես «լավն» եմ, իհարկե, կարող եմ ձեզ հետ բարեկամություն անել և «մոտիկ» լինել (որքան որ թույլ կտա նշված «լավությունը»)։ Իսկ որքան ավելի է մտերմության ու անկեղծության պահանջը, այնքան նա մոտենում է հոգու այն բնադավառին, որտեղ արմատավորված են կրոնն ու հանցագործությունը՝ գաղանն ու աստված, որ ի դեպ, միասնական են իրենց հիմքում: Վախենում եմ, որ ձեզ համար բավականաչափ սլարդ չէ այն, ինչ ուզում եմ ասել, բայց նամակով և տվյալ պարագաներում ավելի պարզ ասել չեմ կարողանա, որովհետև այդ ասելը, ինչպես աղոթքը, միշտ չէ, որ հնարավոր է, ընդ որում դա արարողություն է (չէ՞ որ ծայրահեղ անկեղծությունը խորին խորհուրդ է)։ Միայն մահն ու սերը կարող են կապել մարդկանց, մնացյալ ամեն ինչը տարբերում, բաժանում է, ուստի գաղտնիքը անկեղծ, միմյանց մոտիկ մարդկանց լավագույն բարեկամն է։ Երբ տարբերություն, այլազանություն չես տեսնում քո և ուրիշի միջև, այնժամ բացվում է հոգու խորությունը՝ ամբողջովին, առանց մնացորդի, և չի վախենում, ինչպես որոշ ծաղիկներ, որոնք փակվում են գիշերվա կողմ և բացվում են արևի դեմ։ Դուք գրում եք և երկշտություն մբ հարցնում՝ արդյոք պե՞տք է դա։ «Դա» չգիտեմ, իսկ «սա» պետք է, երբ հոգիդ ձգտում է դրան, դուրս պրծնելով իր փիերի կապաններից, «լավության» ընդունված սահմաններից։ Իսկ դա ինքներդ եք որոշելու, սիրելիս, եթե միայն ես ձեզ ներշնչում եմ ոչ միայն վստահություն, այլև ավելին, կենդանի մարդու ողջ մերկության մբ բացվելու ցանկություն։ Ամեն մի այլ կապ մարդկանց մեջ լինում է անկայուն և հաղիվ թե շատ հետաքրքիր։

Սեղմում եմ ձեր ձեռքը։

Վաճաճ

Նամակումս շարադրված նկատառումները, կարծում եմ, Ձեզ համար հասկանալի կդարձնեն հետևյալ հարցը. Ձեր ստացած

նամակաները ուրիշներին կարդալու վատ սովորութիւն ունե՞ք:
Հասց.՝ Պետ. Կ., Բ. պրոսպ., տ. 20, բն. 6, ինձ:
Բարեկեցեք ձերոնց, եթէ հարմար համարեք:

109. Վ. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

<1915, մարտի II կես, Պետրոգրադ>.

Սիրելի Վարյա*

Դուք լիակատար իրավունքով կարող էիք ինձ խոզ անվանել, որովհետեւ ես նույնիսկ չեմ հիշում պատասխան գրե՞լ եմ Ձեր սիրալիր ուղերձին և ծանրոցին, թե ոչ: Իմ կյանքի խառնաշփոթութիւնը (ունայնութիւն ունայնությա՜նց), ինչ-որ քաոս և դրսում, և ներսում, ինչ-որ անիմաստ «ինքնացրվում»—հնարավորութիւն չեն տալիս կարգին մտածել մի որեւէ բանի մասին, կանգ առնել, կենտրոնանալ—մի տեսակ ամեն ինչ հիշում ես, ամեն ինչի մասին մտածում, այդ պատճառով էլ ամեն ինչ շփոթվում է զխումբ: Ի՞նչ տասն անգամ սկսել եմ նամակ գրել Ձեզ և Յուլիին, շարունակ կիսատ եմ թողել, շարունակ ստացվում է «ոչ այն»: Շարունակ սպասում եմ ինչ-որ բանի, շարունակ հույս եմ տածում, որ սույն մշուշը կցրվի ոչ միայն զլուխմս և հոգումս, այլև դրսում, որ մեր կյանքում էլ ինչ-որ կարգ կլինի, մեզ մոտ էլ ինչ-որ բան կկարգավորվի, և մենք վերջապես կընթանանք ուղիղ ճանապարհով (ա՛խ, արդյոք բոլորս դեպի հավիտենական անդորր չե՞նք գնալու, կառարկի մի ոմն սևազգեստ): Ասում եմ «մենք», որովհետեւ սովոր եմ և չեմ կարող ինձ հտ վարժեցնել, իմ զազրելի գոյութիւնը սրբազան երրորդութիւնից՝ անջատ մտածել: Իսկ այս զազրելագույն կյանքը հոսում է, և մենք գորշ կյանք ենք վարում... Վատ եմ զգում ինձ, հենց որ մտածում եմ այդ մասին և ոչ մի հնար չեմ կարող գտնել: Բայց շարունակ սպասում եմ ինչ-որ բանի, հույս եմ տածում կարծես: Էլ ի՞նչ սպասել և ինչի՞ հուսալ, կհարցնի ամեն մի ողջախոհ մարդ, առավել ևս ողջախոհ կին: Մի՞թե մենք չենք կործանվել: Իսկ գուցե ձեր մեջ կործանվելու

* Նամակը գրված է ռուսերէն:

ոչինչ չկար, կասեք 'Դուք, ի՞նչ կարիք կա այդպիսի մեծամտության: Թերևս Դուք իրավացի լինեիք այդպես «հարցնելով», սակայն ինչո՞ւ ինձ, իմ տկար խելքին թվում է, թե ինչ-որ բան է կործանվում մեր մեջ, ինչ-որ լավ և բոլորին անհայտ, բայց ինձ այնքան պարզ հասկանալի մի բան: Իհարկե ամենից ավելի ևս համոզված էի նրանում, որ գոնե Յիւր արտաբնական կտեղավորվի վայելուշ, որ նա այնքան խորթ չէ կյանքին—սակայն սույնը ֆանտազիա դուրս եկավ, և Յիւր թերևս մեր բոլորից ամենաանգործնականը դուրս եկավ: Ահա և մենք՝ երրորդությունս—առանց մի շոր չոփի (без кола, без двора)—ինչ-որ անվճատ երազողներ, օղային ամրոցներ կառուցողներ ենք, իսկ կյանքն անցնում է մեր կողքով բոլոր տեսակետներից, և մենք չենք կարողանում ապրել նույնիսկ «վայելուշ-քաղքենավարի» կուշտ ու տաքուկ: Սակայն իմ անպիտան նվնվոցը գուցե փչացնում է Ձեր առանց այն էլ վատ տրամադրությունը, և Դուք սկսում եք հայհոյել: Իսկ ես ահա միշտ սկսում եմ նամակը, և միշտ այսպես է գրվում—ի՞նչ պիտի անես: Մի՞թե ճիշտ է, Վարյա, որ Դուք Ղարաքիլիսայից Բաքու գնացել եք չորրորդ կարգով (ինձ Հրանտն ասաց, մի՛ բարկացեք սրա համար, ինձնից ի՞նչ թաքցնեք, եթե, թերևս, Ձեզ համար անախտո՞ է): Հավատալս չի գալիս, որովհետև մազերս բիզ-բիզ են կանգնո՞ւմ: Ոչ թե նրա համար, որ դա շատ սարսափելի է, այլ վիրավորակա՞ն է ինձ համար, Աստված վկա: Մի՛ կարծեք, սիրելիս, որ առանձին նշանակություն եմ տալիս մեր (ընդհանուր երրորդության) աղքատությանը, ոչ, այստեղ բանը դրա մեջ չէ, այլ բոլորովին մի այլ բանի մեջ, որի մասին շարժե պատմել, որովհետև դարձյալ չեմ ավարտի նամակս, իսկ ես ուզում եմ սա ուղարկել—ախր մինչև ե՞րբ «խոզ» մնամ: Վերջերս Սուսաննան եկավ ինձ մոտ: Գուցե այստեղ հաջողվի նրա համար մի փոքրիկ տեղ ձարել, ճշմարիտ, այնքան էլ հաճելի չէ անջատ ապրելը: Ամառը հավանաբար այստեղ կմնանք: Ծն Պառլոյին էլ շարունակ քարշ եմ տալիս այստեղ, բայց վախենում եմ, այնպես չլինի, որ հետո նա ինձ անիծի: Զբաղվում եմ շատ-շատ բաներով և քիչ չեմ պարապում, բայց ոչնչով բավարարված չեմ—կյանքում չափազանց շատ բաներ կան, և կյանքս շատ աղքատիկ է, վատ, գլխավորը՝ «չկա մեկը, որին ձևոք մեկնես»², շատ եմ մենակ այստեղ և թախծալի է: Իսկ գալիքը չեմ տեսնում—երբ պետք է մենք,

մեր «Լերորդութեան»³ հռչակած մարմինը վերամիավորվի»՝ չգիտեմ, իսկ դա իմ հոգևոր կյանքի ամենաանհրաժեշտ պայմաններից մեկն է։ Ես մեռնում եմ առանց դրան։ Ես նորից սկսեցի «ոռնալ» և նվնդվալ։ Յիլին տվեք թող կարդա սույն նամակը։ Ես վրդովվում եմ, որ մեր միջև չի կարգավորվում գոնև թեթև նամակագրություն— Պաուլոյի հետ թեև ոչ այնքան հաճախ, բայց և այնպես նամակներ ենք փոխանակում։ Ախր ես ոչինչ չգիտեմ ձեր կյանքի— ապրուստի մասին. գոնև այդ մասին կարելի էր միմյանց մի լուր հայտնել։ Ահա ես մինչև այսօր չգիտեմ Յիլը հաստատվե՞լ է երդվալի օգնական, թե՞ ոչ։ Չէ՞ որ դա ինձ հետաքրքրում է։ Ձեմ հարցնում, թե ինչպես եք Դուք, քանի որ «զգում եմ վրդովված հոգով», որ Ձեզ ձանձրացրել են դասերը, զգվեցրել պարապմունքները, իսկ գուցե մխիթարվե՞լ եք դրանցով։ Դա համենայն դեպս վատ չէր լինի, շարիքներից փոքրագույնը գոնև։ Ինչպե՞ս է Ձեր մանկիկանապետական, անուշ աղջիկ է նա, կմեծանա, մեծ սրտակեր կդառնա— միայն Աստված պահի նրան մեզ նման սանքյուլոտ փեսացուներից։ Պետք է ավարտել նամակս, սիրելի Վարլա։ Ինձ մնում է քնքշորեն համբուրել Ձեր թաթիկը, համբուրել մանկիկ-նատաշային և Յիլին՝ սև հսկային։ Ձեզ հաղորդություն և Աստծո պահպանությունը, և հիշեցեք մեզ երբեմն, որպեսզի մի խաբրիկ գրեք, Բարևեցեք ձերոնց։

Ձեռ Վահան

Սուսաննան բարևում է ձեզ բոլորիդ։

Հասցե՝ Петроград,

Пет. Стор., Б. проспект, д. № 20, кв. 6, Вагану Териан

Անցել է արդեն երկու շաբաթ, ինչ գրված է այս նամակը, և մինչև հիմա չի ուղարկվել։ Քանի որ սա մնացել է թեկուզ երկու-երեք օր, ես վճռեցի նոր նամակ գրել, որովհետև սույն նամակը արդեն ըստ սովորականի թվում էր անհեթեթ և հիմար։ Բայց այս անգամ ուզում եմ հաղթահարել ինքս ինձ և նամակն ուղարկել, որովհետև ախր նորը, որը պետք է գրվի, նույնպես կարող է լինել անհեթեթ և հիմար։

Նորությունները, որոնք կարող եմ հայտնել, հետևյալն են։ Նախ Սուսաննան այստեղ ստացավ մի փոքրիկ տեղ— պաշտոն,

այնպես որ գոնե նվազագույն հնարավորություն կլինի այստեղ միասին գոյություններս պահպանելու: Դրա համար կարող եք մեզ շնորհավորել: Հետո ես պետք է հիմա շնորհավորեմ Ձեր գատիկը: Ուրիշ ոչ մի նորություն չկա, և կյանքն ընթանում է առաջվա պես:

Ես սարսափելի ուզում եմ Կովկաս գալ, բայց հազիվ թե հաջողվի ընկնել այնտեղ: Ողջ լերուք և եթե տրամադրություն ունենաք, գրեցեք, շատ ուրախ կլինեմ և կաշխատեմ առաջիկայում ավելի ճշտապահ լինել, իսկ անցած անճշտապահության համար շատ եմ խնդրում ներել:

Կրկին համբուրում եմ Ձեր թաթիկը և մնում

Ձեր Վաճանգ՝

110. 3. ԽԱՆՁԱԳՅԱՆԻՆ

<1915, մարտի 11 կես, Պետրոգրադ>

Սիրելի Ցիլ

Ջարմանալի բան է, որ մեր նամակագրությունը կարգի չի ընկնում, գոնե թուուցիկ կերպով միմյանցից տեղեկանալու և միմյանց լուր տալու շափով գոնե: Ձեմ կարծում, որ ես եմ մեղավոր դրանում, թեև վերջին անգամ դու ես գրել ինձ: Իհարկե դու չպիտի մտածես ոչ մի վատ բան, որովհետև այժմ ավելի քան երբևիցե ես զգում եմ, թե որքան թանկ եք ինձ համար թե դու, թե Պատուհն: Նրա հետ մեր նամակագրությունը հաճախ չէ թեև, բայց էլի կա, քոն էլ նրա հետ կարծեմ ավելի կարգին է գնում: Արի էլ չմտածենք երկար ու բարակ գրելու մասին ու մեկ-մեկ իրար գրենք—ինչ էլ որ պատահի, դա լավ կլինի: Թե չէ եթե սպասելու լինենք, որ ամեն քան նամակով ասենք իրար—էլ չենք գրի ու այսպես անգրել կմնանք հավերժաբար:

Վերջին բացիկդ Եգեկովի՝ հոգվածին էր վերաբերվում: Է՜հ, ես ի՞նչ անեմ, որ այդպես է—հա՛լ է մնացել, որ ամեն բանով վրդովվես: Լավ ես անում, որ հեգնում ես—դա ամենից լավ է, եթե մարդ կարող է: Նորերս «Մշակ»-ին էլի ոտանավորներ ղրկեցի

հակառակ իմ «սկզբունքի», և տեսնում եմ, որ այսպես դարերով մենք պիտի չկարողանանք մի օրգան ունենալ, ուր մարդ հանգիստ խղճով «տալվի»: Դրա համար մնում է անել այն, ինչ հնար է: Երևի դեռ շատ պետք է սպասել մինչև որ կլինի մեր երկրում այն, ինչ մենք ենք ուզում (խոսքս գրական ձևերի մասին է): Այսօր կարգացի, որ «Արև»-դ փակել են: Վերջերս նա ինձ քիչ էր հետաքրքրում, թեև մեկ-մեկ կարդում էի: Քո մի հոգվածն եմ կարդացել՝ «Առանց գրականության», ուրիշ չգիտեմ, թեև չգիտեմ, գուցե ուրիշ կեղծանունով է՞լ ես գրում:

Հետաքրքիր եմ իմանալու քո «բարձրեալ» կարծիքը իմ վերջին ոտանավորների մասին²:

Այդ բոլորը իրա կարգին, բայց ես մի քանի բաներ ուզում եմ գրել ու ժամանակ չկա, մինչդեռ պետք է մի քիչ աշխատել վասնզի, համարձակություն մի համարի, այն բաները, որոնց մասին ուզում եմ գրել, անհնար է արտահայտել մեր գոյություն ունեցող գրական լեզվով, իսկ նորը մշակելու համար հարկավոր է այն, ինչ հարկավոր է մեզ բոլորիս—ազատություն կամ ավելի ճիշտ շատ փարա (վասնզի փարա որ լինի, ազատ ես ու ազատ, ամեն ինչի վրա կարող ես թքել ու պարապել ուզածովդ): Խնչ հալի ես դու: Մի՞թե մինչև այժմ չհաստատվեցիր³: Նորերս Օնիկից մի բացիկ ստացա—գրում է Բաթումից— «весел и здоров — скоро буду в Константинополе» (մտածեցի— положим, не очень-то скоро!): Դու ինչպե՞ս ես կարծում:

Այլուշայից վերջին կոիվներից հետո լուր չունեմ: Այսօր պիտի գրեմ—տեղեկանամ ի՞նչ հալի է: Արևիլովը Կապկազ է եկել—տեսե՞՛ր ես, թե՞ ոչ: Դավիթը գրել էր, որ մի թերթ պիտի հրատարակի Բաքու՝ հօգուտ գաղթականների⁴—երկու ոտանավոր ղրկեցի. ի՞նչ է, չի՞ հրատարակվում:

Խնչ նորություններ կան ձեր աշխարհում:

Դրիր դեսից-դենից—իմանանք քեֆդ-հալդ, որպիսությունդ՝ լավ չէ այսպես մնալ անտեղյակ ու կտրված:

Առայժմ այսքանով բավականանում եմ և շնորհավորում եմ զատիկդ և Նատիկիդ համբուրում եմ—երանե՛կ քեզ, որ այդպիսի բլբուլ ունես կողքիդ:

Ողջ լեռ և բարեկիր ձերոնց:

Վահան

Ստ. Ստ., Բ. проспект, д. 20, кв. 6

<1915, մարտի II կես, Պետրոգրադ>

Մի նեղանալ, սիրելի նվարդ, որ այսքան ժամանակ չեմ գրում Ձեզ: Վատ օրեր էին, գլուխս խառն, գործերս ավելի ևս, տրամադրությունս ընկած—ապատշա և առօրեական հոգսերով լի օրեր—արժե՞ր գրել այդպիսի ժամանակ և ի՞նչ գրել: Ահա այսօր էլ նստեցի գրելու և տեսնում եմ, որ ոչինչ լավ բան չի գրվելու, բայց այնքան երկարում է իմ ապատիկ տրամադրությունը, որ Դուք կարող եք այլ կերպ բացատրել իմ լռությունը, եթե նորից չգրեմ, մինչդեռ Ձեր նամակը, թեպետև կարճ, և մի քիչ կարծեմ չոր, ինձ այնքան ուրախացրեց ու մխիթարեց: Այժմ քիչ-քիչ կարծես թե գործերս սկսում են կարգի գալ, բայց շատ եմ ուզում Կովկաս ընկնել ու անհնար է—դա ինձ տխրեցնում է: Սակայն մխիթարում եմ ինձ ինչ-որ զաղտնի հույսով, որ դա կհաջողվի: Ինձ խնդրել են մի ուուս թերթի համար հայերենից իմ ընտրությամբ մի բան թարգմանել: Երկու շաբաթ է գլուխ եմ կոտրում: չեմ կարողանում մի կարգին պատմվածք ճարել, որ շատ մեծ չլինի և լավ լինի (ասենք մեծերն էլ մի բան չե՞ն): Եթե ասեմ—ափսոս չե՞ն մեր պոետները, կկարծեք թե աչառու եմ դեպի պոետները, որովհետև ինքս էլ ոչ բարով պոետ եմ: Բայց դա ճիշտ է: Եթե ինձ խնդրեին մի շարք լավ ոտանավորներ ընտրել ու թարգմանել—ես համենայն դեպս կկարողանայի մի ամբողջ գիրք բան ընտրել... Եվ այդ ավելի պարզ երևում է, երբ սկսում ես թարգմանել—դա իսկույն աչքի է զարնում:

Դուք չկարծեք, թե ես բառացի թարգմանության մասին եմ ասում—ես հասկանում եմ, որ պետք է լավ թարգմանել, բայց ախր ի՞նչ լավ թարգմանես, երբ, օրինակ, վերցնում ես Ահարոնյանի «հուշակավոր» «Մայրեր»-ը, կարդում ես չորս երես, հետո երբ շարունակում ես, տեսնում ես, որ բոլորն ավելորդ է, անհետևողական, կեղծ, սուտ: Դա չի կարող չնկատել ուուս ընթերցողը, որին երես են տվել Չեխովի նման կարճ ու ազդու գրողներ: Տալ մի թարգմանություն և զգալ, որ տպում են, որովհետև հայերիս բարիք են անում—վիրավորական չէ՞ միթե մի մարդու համար, որն ինքն էլ ուզում է հայ գրող լինել, և, բացի այդ, գիտե, թե ինչու են

այդ բոլոր գրվածները բայլ ու վատ, բայց և գիտե, որ մի ոռւս պարտական չէ այդ պատճառների ֆեննության մեջ մտնելու, վերջապես պատճառները փաստը չեն փոխում. մենք դեռ շատ հետամնաց ենք: Մենք անտաղանդ չենք, բայց անկալութունով ենք, դա երևում է մանավանդ հայ բելետրիստների ամեն մի տողից: Ախ, արվեստը աղամանդ է, ով որ աղքատ է, չի կարող ունենալ այն: Միայն նրանք կարող են ունենալ այն, ով կարող է գին տալ աղամանդին, իսկ ով ուզում է մի մանեթով «աղամանդ» ձեռք բերել, նա կստանա Тет-ի կեղծ աղամանդները: Բայց ո՞ր հիմարը կզեն, կամ կընդունե այդ Тет-ի աղամանդները՝ իսկականի տեղ: Վալը եկել ու մեզ տարել է, սիրելի նվարդ, ի՞նչ պիտի լինի, չգիտեմ: Մերոնք աչքերը տնկել են Տաճկահայաստանի վրա, թող ազատվի մեր երկիրը—ո՞վ չի ուզում այդ, բայց մի՞թե իրավ երբ այդ լինի, հայը պիտի Թումանյանին ավելի գնահատե, քան Մանթաշովին և իրա համար ավելի մեծ պատիվ համարե առաջինի բարեկամությունը, քան վերջինին: Նրանի հավատացելոց: Ես այն կարծիքին եմ, որ մենք չափից դուրս մեծ նշանակություն ենք տալիս արտաքին ուժերին, նյութական հանգամանքներին և կարծում ենք, որ երբ մեր այսօրվա ինտելիգենտը մինիստր դառնա—նա կսկսե հասկանալ այն, ինչ չի հասկանում, երբ վարժապետ է, առուտուրական, «ատվակատ», «բժիշկ», «հասարակական գործիչ», պրոֆեսոր և այլն, և այլն: Արվեստը, որ ամենից քնքույշ ու նուրբ ծաղիկն է՝ ինչպես պիտի ծաղկի այդ կոպիտ ու «մոռնտառ» խոտերի մեջ: Նույնն է և մտքի վերաբերմամբ...

Բայց ի՞նչ հիմարություն է իմ կողմից այսպիսի «հին նորություններով» Ձեզ ձանձրացնելը և դառնացնելը: Միթե ես չեմ գրում էլի «ներքող (դիֆիրամբ) Արարատին»², և մի՞թե Դուք չգիտեք, թե ինչպես եմ սիրում ես իմ երկիրը, և ինչպես է ցավում իմ սիրտը: Այդ է ամենից վատը: Եվ կարծում եք իմ հոգու հեռավոր խորքերում չեմ հավատում ու բաղձում, որ լինի իմ երկրում մտքի ու հոգու մի այնպիսի փայլ, որ մեր շուրջը արջերն ու գայլերը շլանան ու քոռանան: Դարձյալ թափեցի Ձեր առջև իմ հոգու մաղձը և որքան էլ անիծեք ինձ, այս րոպեիս կարծես քիչ թեթեւացա...

Ք. Տ. Մի խնդիրք, եթե դժվար չի լինի: Գնացեք բժիշկ Զարգարյանի մոտ (կամ եթե նրա մոտ չէ, նա երեկ կասե ո՞ր է)

և վերցրեք իմ թարգմանությունը Օսկար Ուայլդի «Սալոմե»-ի, որ անցյալ ձմեռ ղրկել էի նրանց (Հրատարակչական ընկերությունը) հրատարակելու: Երևի չեն հրատարակում (իմացե՛ք այդ հաստատ ու ուրոշ)³ և եթե վերցնեք, կամ ուղարկեցեք, կամ պահեցեք, երբ Պառլոն գա, կտաք նրան, որ ղրկե ինձ, պիտի գրես: Ես մշակեմ: Զկարգաք հա՛, շատ բաներ եմ ուղղելու, և ոչ ոքին ցույց չտաք խնդրեմ, լսո՞ւմ եք: Սիրելի Իվան Ֆադեյիչին և ձերոնց բոլորին ամենաշքեմ բարևներս իմ և Սուսանայի, վերջինը խնդրում է բարևել Ձեզ առանձնապես ևս: Նամակս, գիտեմ, շատ հիմար բան դուրս եկավ, բայց կներեք, եթե այս հիմարությունը չգրեի պիտի էլի մի երկու ամիս սպասեի մինչև տրամադրություն լիներ ավելի լավը գրելու:

Վահագն

Հասցես՝ Петроград, Петербургская
Сторона, Большой проспект, дом 20, кв. 6

Ինձ

112. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1915, 2 ապրիլի

Մի՞թե զարմանալի չէ, Անտենկա, որ դուք դատապարտում և փշտամբում եք ինձ մոռացկոտության համար, այն ժամանակ, երբ գուցե, ես ավելի մեծ իրավունք ունեմ այդ անելու, ի դեպ, ես այս ամենն ասում եմ ոչ նրա համար, որ հաշվապահության ու հաշվետարարության հակում ունեմ:

Ծիշտ չէ, իհարկե, երբ ասում եք, թե ձեզ մոռացել եմ, սոսկ այն հիման վրա, որ ձեզ չէի գրում, ընդամին երբ ինքներդ նույնպես չէիք գրում ինձ: Կարող է պատահել, ձեզ համար հենց այդ էլ ճշանակում է մոռանալ, այնինչ ինձ համար՝ ամենևին, որովհետև չէ՞ որ այս կամ այն պատճառով կարելի է չգրել, բայց հիշել և գնահատել:

Այ, ճիշտ է, երբեմն ինձ թվացել է, թե դուք այնքան էլ չեք գնահատում ինձ, դա ճիշտ է: Իսկ ես միշտ և անփոփոխ վերաբերվել և վերաբերվում եմ անկեղծորեն բարեկամաբար: Զգիտեմ, արդյոք ինձ վերաբերվո՞ւմ էիք և վերաբերվո՞ւմ եք նույնքան

լավ, բայց տիրում եմ, երբ կասկածում եմ դրան և երբ սկսում եմ մտածել, որ վրա է հասնում ամեն մի բարեկամության, իսկ առավել ևս կանացի բարեկամության վախճանը, հենց որ նրան դիպչի մի թեթև զեփյուռ (ո՛չ փոթորիկ, ո՛չ), կինը մոռանում է այդ բարեկամությունը, մեկին գտնելով:

Ես հազվադեպ եմ դավաճանում իմ մտերմական կապերին, և ինձ համար միշտ ծանր է կապերս խզել հին բարեկամների հետ, ինչ էլ որ պատահի: Ես պատրաստ եմ շատ բան ներել ու հասկանալ և պատրաստ եմ շատ բանից հրաժարվել, որովհետև մեջ եմ բերում իմ բանաստեղծությունից, «Եթե սեր չկա—ինչի՞ համար պիտի շարձարվեմ շար աշխարհում»¹:

Ահա այսպես, Անտենկա: Եթե ինձ ավելի շատ սիրեիր, ապա ավելի լավ կհասկանայիր: Սակայն սրա մասին բավական է, որովհետև եթե մտածեք, կտեսնեք, որ իմ բազմամյա վերաբերմունքը դեպի ձեզ լավագույն ապացույցն է ձեզ հետ կապված լինելուս, և դա կմնա միշտ, քանի դեռ դուք անկեղծ կլինեք ձեր վերաբերմունքի մեջ դեպի ինձ, իսկ մի այլ բան գրեթե չեմ որոշել բարեկամներին մեջ:

Ավելին, ես չեմ կարող դավաճանել զգացմունքներին, նույնիսկ երբ հակառակ կողմը դավաճանում է դրանց. այդպես եմ ես:

Նորով տարվելով, ես անցյալի հետ անխզելիորեն ամուր եմ կապված, և ըստ երևույթին «դավաճանելով՝ հավատարիմ եմ» այն ամենին, ինչին երբեք սիրոս եմ տվել: Հաճախ դրա համար ինձ թեթևամիտ են անվանում (դուք էլ, կարծեմ), բայց դա ճիշտ չէ:

Այ, օրինակ, հիշո՞ւմ եք, մի ժամանակ ես մի երկու անգամ հանդիպում էի Մարուսյա Շիրոկովայի² հետ. և դուք ծիծաղում էիք, որ ես «տարված եմ», սակայն ինչո՞ւ իմ մեջ երբեք նրան տեսնելու ցանկություն չի առաջանում:

Այո, իմ սիրտը բաց է մարդկանց համար, բայց ամեն մեկը չի մտնի այնտեղ, ո՛չ այնպես հեշտ ու արագ, ինչպես կարող է թվալ և, գուցե, թվում է ձեզ: Շատերի առաջ նա շրխկոցով փակվում է նույնքան անսպասելի ու ամուր, ինչպես քաղցրաբար բաց էր քիչ առաջ, մինչ այն, երբ զգաց, որ այս մեկն արժանի չէ, որ նրա առաջ բացվի և ընդունի: Իսկ նա, իմ սիրտը, լավ է զգում, թեև ոչ միշտ միևնույն արագությամբ: Իսկ երբ մեկն այնտեղ մտավ, ինչպես երկնային արքայությունից կամ դժոխքից դուրս

շի գալիս, միշտ մնում է: Ահա թե ինչու միշտ սխալված կլինեք, եթե իմ մեջ դեպի ձեզ որևէ վատ բան ենթադրեք, կամ կասկածեք՝ արդյո՞ք ձեզ միշտ հիշում ու գնահատում եմ:

Սեղմում եմ ձեր ձեռքը:

Ձեր Վաճաճ

Սուսաննան այստեղ է, վերջերս նա իր համար տեղ գտավ, ծառայում է: Նա բարևում է ձեզ:

Իհարկե, շատ ուրախ կլինեմ, եթե անցնեք, Պիտերում լինելու դեպքում: Հասցեն ծրարի վրա է:

Նամակս դեռ չեմ ուղարկել, ուստի ուզում եմ էլի որոշ բաներ ավելացնել: Ուզում եմ ձեզ մի առաջարկություն անել: Ահա որն է դա. մի գիրք կա՝ «Le peuple armenien» (son passe, sa culture. son avenir)³ շատ փոքր է, մոտ վաթսուց փոքրագիր է: Դա հայ գրող Չոպանյանի⁴ Փարիզում կարդացած հասարակական դասախոսությունն է: Ահա, չէի՞ք համաձայնի այդ գրքույկը թարգմանել ինձ հետ մեկտեղ: Ես ուզում եմ փորձել հրատարակել այն կամ զետեղել որևէ հանդեսում:

Իհարկե, կհասկանաք, ինչու եմ ասում «ինձ հետ մեկտեղ», չէ՞ որ ֆրանս. ես շատ միջակ գիտեմ (?), բայց փոխարենը, ինձ թվում է, որ ռուսերեն շատ ավելի լավ գիտեմ. ահա և միասին կթխենք այդ գործը:

Այդ գաղափարն իմ մեջ ծագել է ոչ ինքնուրույն, այլ նրա համար, որ երեկ Մաքսիմ Գորկու մոտ էի, որն ինձ իր մոտ էր հրավիրել գրական գործով: Նա ուզում է հրատարակել «Армянский сборник»⁵ (հայ գեղարվեստական գրականությունից, հանգամանալից ներածությունը) և այդ ժողովածուն կազմելը հանձնարարեց ինձ և իմ մի բարեկամին⁶: Ահա հենց այստեղ իմ մեջ միտք ծագեց թարգմանել այդ բոռշյուրը և լույս ընծայել. կարծես թե հիմա նա տեղին կլինի:

Ի՞նչ եք կարծում այդ մասին, գրեցեք ինձ: Եթե Պիտերում լինեք, անցեք, կխոսենք այդ մասին էլ:

Կարող է պատահել, որ շուտով ես էլ կարողանամ գալ Մոսկվա (նույնպես մի գործով), այն ժամանակ ես կանցնեմ ձեզ մոտ, իհարկե:

Խնչ եք անում և ինչպե՞ս եք ապրում: Որտե՞ղ եք մտադիր
անցկացնել ամառը: Ես, հավանաբար, կմնամ այստեղ կամ մո-
տակա ամառանոցում:

Հա, Անտենկա, ժողովածուի մասին, որ հրատարակում է
Գորկին, խնդրում եմ առայժմ ոչ ոքի ոչ մի խոսք մի ասեք: Որոշ
նկատառումներից դրդված, ես չեմ ուզում, որ Մոսկվայում իմա-
նան այդ մասին: Ավելի մանրամասն կբացատրեմ, երբ տեսնը-
վենք: Ուրեմն՝ ոչ մի ծպտուն: Լա՛վ:

Բարեկեցեք ձերոնց: Առողջ ու հաջողակ լինեք:

Ձեր Վահան

113. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1915, 2 ապրիլի, Պետրոգրադ

Սիրելի Կարեն

Նամակդ ստացա և ուրախ եմ, որ դու անտարբեր չես դեպի
այն, ինչ, ինչպես տեսնում ես, ինձ էլ է զբաղեցնում: Ուրախ եմ
և նրա համար, որ պատրաստ ես խոստումդ կատարելու և այդպի-
սով առիթ ես տալիս հուսալու, որ գործը կարող է գլուխ գալ-
Իհարկե ամսագիրը կմնա մեր բաղձանքը, բայց դա չի նշանակում,
որ եթե ամսագիր չի կարելի—պետք է ձեռներս ծալած նստենք:

Ժողովածուն գեթ մասամբ, գեթ ամենանվազ չափով կզո-
հացնե մեր պահանջը: Համենայն դեպս դեպի մեծը ձգտելով,
իհարկե, «չպիտի հրաժարվենք փոքրից: Այդ դեպքում մենք կարող
ենք դառնալ կրկին «Գարուն»-ին— եթե անհնար է գոնե փոքրիկ
մի ամսագիր ունենալ, որ, ըստ իս, ավելի կենդանի բան կլի-
նեք—եթե հաջողվեր, և ավելի մեծ նշանակություն կունենար: Սա-
կայն եթե այդ անհնար է, այն ժամանակ գոնե թող ժողովածու
լինի—նույն «Գարուն»-ը, որը կարծեմ ավելի լավ կլինեք տարե-
գիր դարձնել (ежегодник) մի քանի բաժիններով, բայց այդ բո-
լորի մասին դեռ կխորհրդակցենք երկար ու մանրամասն¹: Առ
այժմ, ուրեմն, պետք է հոգալ նյութականի մասին—լրացնել, որ-

պեսզի ոչ մի թյուրիմացություն չծագի այդ հողի վրա, և սեներես շմնանք: Դժվարանում եմ այս ըոպեիս մի բան առաջարկել այդ կողմի նկատմամբ, երևի կարիք կլինի տեսնվելու և կարգին խորհելու և «ի միասին» ձեռնարկելու մի բան: Պողոսի գալը դեռ թեկան է, թեև շատ բաղձալի իհարկե և կարևոր: Այդ հարցի քացասական լուծման դեպքում մենք երկուսս, գոնե, պիտի մեկ տեսնվենք—նրա հետ նամակով համաձայնության կգանք: Բայց դեռ պետք է սպասել, մինչև հարցը պարզվի:

Դու ոչինչ չես գրում քո գալու (Պետրոսաքաղաք) մասին: Մի նրեք շաբաթից մեր «պարապմունքները» կվերջանան, և եթե հնար չիլի ես ուրախությամբ կգամ Մոսկով (կարոտել եմ Մոսկովին): Սակայն տեսնենք ինչպես կլինի:

Ռուս ժողովածուի մասին ես վատ բան չեմ կարող ասել, բնականաբար, ոչ էլ նրան դեմ լինել: Բայց արդյոք գլոբալ կգա և այդ մարդիկ կարող են: Ինձ թվում է, որ և Վեսելովսկին, և Տոտոմյանը անձեռնհաս են և շատ լավ կլինեն, եթե ես ու Պաոլոն լինեինք, իբրև հակակշիռ այդ «հներին»: Դու, իբրև մեր ներկայացուցիչը, կարծում եմ, հնար եղածը կգործադրես, որ մենք կարողանանք այդ գործի մեջ մասնակցած լինել ակտիվ կերպով և, թվում է, որ դու այդ պիտի կամենաս գործի ուղղությամբ և ճաշող լինելու (մեր՝ մոտավորապես կարծես ընդհանուր՝ ըմբռնումով) տեսակետից²:

Ես էլ քեզ մի նորույթ հաղորդեմ: Մաքսիմ Գորկին կանչել է ինձ իր մոտը (վաղը չէ մյուս օրը պիտի գնամ) նույն տեսակ մի գործի համար: Նա ևս մտադրություն ունի մի ժողովածու հրատարակել հայ գրականության նվիրված (նա հրատարակելու է մի շարք այդպիսի «ազգային» և «գաղառային» (общаство) ժողովածուներ, ի թիվս որոց և հայկական): Այս մասին առաջմ ոչ մի բան մի ասի (մանավանդ որ դա և ձեր ձեռնարկածին կիսանգարն գուցե—մինչդեռ ինձ թվում է, որ եթե լինի էլ, մեկը մյուսին չպիտի խանգարե: Ի՞նչ վնաս, թող երկու ժողովածու լինի): Կցնամ Գորկու մոտ և ինչ որ լինի, կգրեմ քեզ մանրամասն, շուտապիսով լուծում տալով գործին³:

Ինձ ասացին, որ իմ հասցեն որոնում է Բորիս Լազարևսկին⁴ (գիտես իհարկե), կարծեմ, նույնպիսի մի գործով, թեև ինքս ամա-

չում եմ առաջ գնալ և այսպես ասած «շուտափույթ» լինել ավելի, քան արժան է—երևի շուտով կիմանամ:

Սրտի դառնությունը տեսնում եմ, սիրելի Կարեն, թե ինչպես այդ օտար «մարդերը» դեպի մեզ ավելի հետաքրքիր են, քան մենք, մեր ինտելիգենցիան և մեր ազգասեր բուրժուաները, որ, ինչպես տեսնում ես, ռուսական ժողովածուի համար պատրաստ են ահագին զոհողություններ անել, իսկ հայերենի համար գրողները զլանում են—նրանք ուզում են պարծենալ մեր գրականությանը և ցույց տալ այն օտարներին, նրանք պատրաստ են ամեն ինչ տալ ռուս գրողին, միայն թե նա բարեհաճի խմբագրել ու մասնակցել, իսկ հայ գրողներին զլանում են մի քանի մանեթ տալ, իսկ այդ գրականության ծաղկման համար ոչինչ չուզեցին անել մինչև այժմ, և այժմ էլ չեն ուզում և չեն էլ ուզե՞նա ապագայում: Արդարացի չե՞մ ես «Հոգևոր Հայաստանի» մեջ: Բայց թողնենք այս տխուր ու քեզ էլ լավ հայտնի խոսքերն ու խոհերը, անցնենք մեր գործին, Կարենո, անցնենք այդ դառնությանը ավելի ևս ուժեղացած, գրահավորված ու կտրուկ և համառ: Կամենանք որ լինի և կլինի:

Հա՛, Կարենո, «Գարուն»-ները չե՞ս կարող ինձ ղրկել, հարկավոր են շատ:

«Մշակ»-ին ուզում եմ մի քանի հոդված ղրկել շուտով, գարձյալ մեր ինտելիգենցիայի և կուլտուրայի խնդիրների շուրջը: Իմ պատասխանը ուսանողներին կարդացի՞ր⁵, և երբ կարդաս «Մշակ»-ում իմ ոտանավորները⁶, գրիր այդ բոլորի մասին: Դու ի՞նչ ես անում, նոր բան չե՞ս գրել:

Հավատացնում եմ քեզ, մեզ հարկավոր է ավելի մտածել առայժմ մեր գրականությունն առաջ տանելու համար, քան նրան օտարներին հրամցնելու—պետք է, Կարեն, հավաքել, խմբել ջահելներին ու աշխատել: Դեհ, ցգրություն:

Քո Վահան

Հա՛, Կարենո, մի կերպ ճարիր (Մատուրյանի կամ Վեսելով-սկու մոտից) «Պ ե պ ո»-ի ռուսերեն թարգմանությունը (Մատուրյանի և Վեսելովսկու)⁷, որքան կարելի է շուտ և հղիր—Գուրկին խնդրեց, ուզում է թարգմանել «Պ ե պ ո»-ն (առաջ ուզում է ծանո-

թանալ դրանով): Սա էլ թող մնա առայժմ գաղտնիք: Կամ եթե ուզում ես «Պեպո»-ի մասին ասա Մատուրյանին, միևնույն է: Բայց եթե ժողովածուի մասին ասես, ձեռք գլուխ չի գա, իսկ այս մեկը քիչ կլինի—և փոքր—սրա մասին ասելիք շատ կա հետո:

Ցանկալի չէ՞ արդյոք, որ գոնե Պողոսն այդտեղ լինի, եթե դրական կերպով լուծվի ժողովածուի խնդիրը (ռուս.)—նա կարող է աշխատանք ունենալ, ուրեմն և գալ: Այդ մասին մտածիր և գրիր նրան: «Գարուն»-ի համար էլ նրա գալը լավ կլինի, այնպես չէ՞:

Ռուս ժողովածուի մասին մանրամասն կգրեմ կարծիքս և իմ մի քանի դիտողությունները. ըստ էության համաձայն եմ քո ծրագրին. մանրամասնների մասին, երբ հարցը լուծում ստանա և գրես այդ մասին:

2. Գ. Նամակս երեկ գրեցի, բայց մնաց: Այսօր գնացի Մաքսիմ Գորկիի մոտ (ես ու Քալանթարը): Առաջարկում է կազմել մի ժողովածու հայոց գրականության նվիրված⁸: Մանրամասն գրելը շատ երկար կլինի, ասեմ այսքանը, որ ժողովածուն շատ մեծ չի լինելու (մոտ քսան տպագրական թերթ), մի կամ երկու առաջաբանով (մեկը հայ կյանքին, անցյալին ու ներկային նվիրված, մյուսը հայ գրականության մի տեսություն): Մնացյալը պիտի լինի գեղարվեստական երկերից կազմված: Գերակշռություն կտանք ժամանակակից գրականության, իհարկե տալով հնից նշանավորն ու հետաքրքրականը: Պոեզիան խոստանում է Գորկին թարգմանել տալ ռուս պոետներին մեր օգնությամբ և առհասարակ շատ ու շատ սիրալիր ու պատրաստակամ էր: Առաջաբանի (գրականության տեսություն) համար ես աչքի առաջ ունեմ մեր Պողոսին, իսկ մյուս հոգվածի համար դեռ չեմ որոշել. Քալանթարը, ինչպես գիտես, «մեղմ» մարդ է, դրա համար կարծում եմ, որ հնար կլինի այնպես անել ժողովածուն, ինչպես կուզեինք մենք, թեև ծավալի փոքրությունը կխանգարե քիչ (դա նրա համար է, որ թանկ չլինի ժողովածուն՝ լայն տարածվի ժողովրդի մեջ, ինչպես ասում է Գորկին):

Ըստ երևույթին սա չի խանգարի ձեր ձեռնարկած ժողովածուին⁹, որ իմ ենթադրությամբ կլինի մեծ և շքեղ (ուրեմն և թանկ), ինչպես «Братская помощь»-ը¹⁰:

Ասելիք շատ ու շատ կա, բայց Պառլուլին էլ պիտի գրեմ՝ ժամանակ չկա: Փարա լինե՞ր մոռտս, կգայի Մոսկովդ պատվական և

կպատմեի բոլորը—շա՛տ ու շա՛տ բան: Շատ ցանկալի է, որ Պավլը գոնե Մոսկով լինեիր—անելիք շատ կա ի միասին: Դու նոր բան ունե՞ս այս ժողովածուի համար, որ թարգմանենք, թե՞ հենց պետք է ընտրել: Առայժմ, Կարենո, ցը: Գրիր, ինչ կա, ինչ չկա: Այս ժողովածուի մասին առայժմ, ման օլում, ոչ ոքի մի ասի, թող ձերոնք էլ հրատարակեն, չոռ չի դիպչի:

Քո Վահան

114. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1915, 25 ապրիլի, Պետրոգրադ

Սիրելի Կարեն

Պատից լսւր շունեմ, չգիտեմ երբ պիտի գա, ես էլ մայիսի 1-ին քննութիւն ունեմ, մեկ էլ 24-ին: Եթե հնար լինի 1-ից մինչև 15-ը գալ Մոսկվա, կգամ: Ի՞նչ կասես: Եթե Պատն լինի այդտեղ՝ լավ կլինի: Գրելիք կա շատ, բայց ժամանակ չկա գրելու: Գալ ուզում եմ ոչ միայն գործերի համար, այլ ձանձրացել եմ այստեղից և բեզարել, ուզում եմ «ամառանոց» գալ 10—15 օրով: Սակայն տեսնենք ինչպես կլինի—«դա մեզանից չէ կախյալ»:

Եթե գիտես Պավլը երբ է գալու՝ գրիր—կարծեմ նա այժմ արգեն էջմիածին չի լինի—ներան էլ գրել չի լինի:

Գրիր շուտ:

Քոնն Վահան

115. Մ. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1915, 27 ապրիլի

Իմ ձեռքը, որը Ձեր նամակում սեղմում եք, «գեղեցիկ» չէ, ոտքերս ծուռտիկ են (և մի՞թե միայն ոտքերս), բայց և այնպես ուզում եմ կարծել, որ Դուք իրավացի եք, երբ գրում եք, որ կարող կլինեիք ինձ պատմել «նաև Ձեր մասին», թեև հաճելի պարզութիւնով (որը ինձ շատ դուր եկավ), դրանից հետո բացականչում եք. «ստարօրինակ է, չէ՞ որ մենք բոլորովին օտար ենք»: Չգիտեմ, Մարթա: Իսկ գուցե ո՛չ: Դուք ինձ շա՛տ լավ եք ճանաչում: Դու-

ցն ո՞չ, ինքնավստահություն չհամարեք, եթե ասեմ, որ ինձ կարող եք վստահել, եթե անգամ Ձեզ թվում է, թե մենք «բոլորովին օտար ենք»։ Այս ասելով, չեմ ուզում Ձեզ անկեղծության մղել, միայն ուզում եմ, որ երբ (եթե) մղում ունենաք դեպի այդ, դեպի ինձ, հանգիստ մոտենաք և չվախենաք։ Կարծում եմ, որ կկարողանամ Ձեզ հասկանալ։ Ես գիտեմ, որ մարդու հոգին ավելի ամոթխած է նրա մարմնից, և այն, ինչ Դուք ծածկամտություն եք կոչել, ես կուզենայի հոգու ամոթխածություն կոչել։ Բայց երբեմն մենք ուզում ենք մերկացնել մեր մարմինը, այդպես էլ հոգին է երբեմն ուզում մերկանալ։ Բայց ոչ թե մի քանիսի մեջ, այլ երկուսով։ Ահա սոսկ այդ պատճառով ես չեմ սիրում, որ իմ նամակները կարդան երրորդ անձինք, թեկուզ և մտերիմ ու լավ։ Ձե՛ որ մարդիկ երկուսով միշտ ավելի մոտիկ են, մտերիմ, անկեղծ, քան երբ երեքով են, անկախ հարաբերություններից։ Եվ մարդ ավելի խորն է ու «խսկական», երբ նա մենակ է երկուսով որևէ մեկի հետ, որի առաջ չի երկնչում մերկացնել իրեն, մերկացնել հոգու մեջ ամենախավար ու ծուռտիկ կողմերը (ինչպես իմ ոտքերը կամ ձեռքերը)։

Ահա այդ ամենն իմանալով, կարծում եմ, որ Դուք կարող եք ամեն ինչ ասել ինձ առանց վախի, ինչպես ինքներդ ձեր առաջ։ Ես ինքս սիրում եմ, որ ոչ ոք չիմանա, թե ինչ եմ ասում, ինչ եմ ցույց տալիս որևէ մեկին միայնության մեջ, դրա համար էլ ինձ վստահված «հոգու գաղտնիքը» երբեք ոչ մի պարագայում չի դառնում որևէ մեկի, նույնիսկ ամենամոտ մարդու սեփականությունը։ Ահա դրա համար էլ Ձեզ ասում եմ, որ երբ մղում ունենաք դեպի ինձ, եկեք և մի վախեցեք։ Պատահել է, որ կանայք իմ առաջ մերկացրել են իրենց մարմինը։ Արդյոք կարո՞ղ էի ես չհասկանալ դա։ Իսկ առավել ևս հոգին։ Ձե՛ որ նա ավելի ամոթխած է, քան մարմինը, նույնիսկ ամենամոթխած կնոջ մարմինը։ Ահա թե ինչու ես ինքս զգուշությամբ պահպանում եմ հոգիս ու սիրտս։ Կարո՞ղ եմ այլ կերպ վարվել ուրիշի հոգու և սրտի հետ։ Ի դեպ, այն, որ բարեւ չեք հաղորդել ձերոնց, ես կանխատեսել էի, դրա համար էլ վերապահություն էի արել, որ եթե ուզում եք, մի հաղորդեք։ Իզուր էիք կարծում, որ վատ է, եթե չասեիք նաև այն մասին, որ գրում եք ինձ։ Դա ձեր և իմ մասնավոր գործն է, որի հետ ոչ ոք գործ պիտի չունենա։ Հիմա ես սարսափելի զբաղ-

ված եմ քննութիւններով և այլ շտապ գործերով, ուստի կսահ-
մանափակվեմ ասածով: Մի ուրիշ անգամ կգրուցենք ավելի լավ
ու լիակատար: Իսկ գուցե ես լինեմ Մոսկվայում, այն ժամանակ
կխոսենք ավելի մանրամասն և, գուցե, մենք այնքան էլ «օտար»
չենք, ի՞նչ իմանաս: Ինձ երբեմն թվում է, թե Ձեր հոգին ավելի
փափուկ է, քան դուք ցույց եք տալիս: Ասենք, առայժմ թողնենք
այս բոլորը, մի ուրիշ անգամ, կամ հանդիպելիս, եթե ինձ հա-
ջողվի շուտով Մոսկվայում լինել: Գիտցեք միայն, որ իմ սիրտը
անկեղծ սրտի սիրալիրութիւնը պատասխանում է կրկնակի սիրա-
լիրութեամբ: Ամուր սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

Ձեր Վահան

116. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1915, 27 ապրիլի

Սիրելի Անտենկա

Շատ զբաղված էի՝ քննութիւն տվի և չեմ հիշում, պատաս-
խանել եմ ձեր նամակին, թե ոչ: Ես դեռ Մոսկվա ընկնելու հույսս
չեմ կորցրել, թեև որոշակի ոչինչ չգիտեմ և առայժմ վճռական
ոչինչ չեմ կարող ասել: Հիմա ես անսահման զբաղված եմ և ա՛յս
է պետք, և ա՛յն, դրա համար էլ կարգին գրելու հնարավորութիւն
չկա: Իսկ դուք գրեցեք և մի մոռացեք ինձ՝ բոլոր տեսակետներից,
Գրեցեք, երբ եք գնում Կովկաս (Ժելեզնովոդսկ, ինչպես գրում եք):
Այն գրբույզը, որ ուզում էի ձեզ հետ թարգմանել¹, առայժմ պետք
է թողնել, հիմա բոլորովին ժամանակ չունեմ դրա մասին մտա-
խելու:

Ամառվա մասին դեռ որոշակի չգիտեմ, թե որտեղ կլինեմ,
Դեև համարյա հաստատ է, որ կմնամ այստեղ: Գլխումս այնքան
շղատմաներ ու մտքեր կան, որ չգիտեմ, թե ինչ եմ անելու: Տա՛
ստոված, որ անեմ ամռան համար ծրագրածիս հարյուրերորդ
բասը, այդքանն էլ բավական կլինի: Մանրամասն գրեցեք ձեր
նամակն, ձեր օր ու ապրուստի մասին: Մի բարկացեք այսպիսի
նափթիված ու անհետաքրքիր նամակի համար:

Պինդ համբուրում եմ: Ձեր Վահան

1915, 13 հունիսի

Մարտահիւրի թաղված եմ աշխատանքի մեջ, զբաղվում եմ առավոտից երեկո: Զգիտեմ ինչ գրեմ: Հաճելի է, որ հայերեն եք սովորում, բայց քիչ եմ հավատում այդ պարապմունքների արդյունքին: Ասենք, չգիտեմ: Տխուր է: Այդ ի՞նչ էին խնդրել Ձեզ, որ ինձ հարցնեք: Եթե գաք, ուրախ կլինեմ Ձեզ տեսնել: Եթե Ձեզ համար դժվար չէ, հայտնեցեք ինձ Անտենկայի հասցեն: Որտե՞ղ է Դոդյան և ի՞նչ է անում: Դուք մնում եք Մոսկվայո՞ւմ: Իսկ ե՞րբ կգաք Պիտեր և ում հետ: Առայժմ: Ամենայն բարիք:

Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

Ձեր Վահան

118. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1915, 20 հունիսի, Պետրոգրադ

Սիրելի Կարեն

Ի՞նչ պատահեց ձեզ, չեմ հասկանում: Ինչո՞ւ ոչ մի լուր չեք տալիս: Պառլոյին գրել էի մի նամակ և ահա երկու շաբաթ կա— ոչ մի պատասխան: Բան հո չի՞ պատահել: Պառլոյին մի գիրք պիտի ղրկեի, չգիտեմ դու էլ Մոսկով ես, թե ոչ և կհասնի՞ քո հասցեով: Ինչո՞ւ գոնե հասցեն չի գրում: Եթե այս նամակս կհասնի քեզ, մի լուր տուր: Ողջ լերուք և դու, և Պառլոն:

Ձեր Վահան

Հասցես՝ Петроград,
Петроградская Сторона,
Введенская улица, дом 17, квартира 5,

ինձ,

1915, 30 հունիսի

Ես ամենին չէի ուզում Ձեզ վշտացնել, կամ շար լինել, Մարթա: Կասկած հայտնելով Ձեր պարապմունքների արդյունքների մասին, բոլորովին չէի ուզում բացառել Ձեր բարի կամքը կամ ընդունակությունները: Չափից ավելի նստակյացության դեպքում, իհարկե, կարելի է և գրքային ճանապարհով հաղթահարել հայոց լեզուն, բայց «ռուսական» (ռուսերեն խոսող) միջավայրում և «ի միջի ալլոց» և առանց զորեղ ազդակների պարպելու դեպքում դա դժվար է: Ես կասկած էի հայտնել առհասարակ, և ոչ թե հատկապես Ձեր նկատմամբ, որովհետև շատ գիտեմ այդպիսի, ոչնչով չվերջացող դիպվածային պարապմունքներ: Շատ ուրախ կլինեմ Ձեր ամեն մի հաջողության համար և ամբողջ սրտով ցանկանում եմ այդ: Իսկ նամակս ձեզ կարող էր շար թվալ, որովհետև իսկապես կարճ էր, ինչպես Ձեր նամակները և ինչպես դրանք՝ չէր տրամադրում «զեղումների»: Ըստ երևույթին իմ տրամադրությունն այնպես էր, ինչպես լինում է Ձերը՝ ինձ գրելիս: Իմ առաջին նամակներից դուք լավ գիտեք, որ ես չէի հրաժարվում Ձեզ հետ բաց, մինչև վերջ անկեղծ և նույնիսկ սրբաբաց լինել: Ծիշտ չէ՝ Վերջին նամակում հարցնում էիք, թե ինչու եմ հետաքրքրվում, թե ում հետ եք պատրաստվում Պիտեր գալ: Որովհետև չէի կարծում, թե մենակ կհամարձակվեք մեկնել, և հետաքրքրվում էի, այդ ո՞ւմ հետ եք պատրաստվում գալ (այսինքն ձերոնցից էլ ո՞վ կգա այստեղ): Ահա թե ինչու: Իսկ ինչու՞ եք դուք դրա վրա ուշադրություն դարձրել: Իմ այդ հարցի մեջ դուք որևէ առանձնահատուկ բա՞ն եք դիտել: Հատկապես ի՞նչ, իսկ եթե ձեզ հարցնեմ ինչ «գլուղ» եք գնում և ում հետ, դա Ձեզ տարօրինակ չի՞ թվա: Գուցե ա՞յս նամակն էլ Ձեզ շար է թվում: Իսկապես, շարանալու պատճառ չունեմ ես: Առողջ ու հաջողակ լինեք:

Ձեր Վառան

Թող Ձեզ չշփոթեցնի այս հսկայական թուղթը, հիմա ուրիշ թուղթ չճարվեց մոտս:

<1915, 29 հունիսի—15 հուլիսի, Պետրոգրադ>

Սիրելի Ալեքսանդր

Մեր «տղերքն»¹ արդեն պատմած կլինեն քեզ այն ժողովածուի² մասին, որ Մաքսիմ Գորկին ուզում է հրատարակել իր խմբագրությանը, և որի կազմին ու կազմակերպելը (այսինքն թարգմանիչներ գտնելը, հոդվածներ և այլն) հանձնել էր ինձ և Լ. Քալանթարին։ Վերջինս այժմ գնացել է Թիֆլիս, և գործն իմ վրա է մնացել։ «Պեպո»-ն, որ խնդրել էի քեզինից, հենց Գորկու համար էր—ասել էր, որ գուցե իմ օգնությամբ թարգմանի, բայց դեռ վերջնական բան չի ասել այդ մասին։ Մեր ժողովածուն պիտի լինի մեկը մի ամբողջ սերիայի մեջ («Грузинский сборник», «Эстонский сборник», «Татарский сборник» և այլն), գուցե առաջինը։ Այժմ ամենից առաջ պիտի գրեմ քեզ հերթական հարցի մասին։ Բանն այն է, որ քո գիրքը չունեմ, իմ անգիր հիշածս բաներից մի երկուսը թարգմանել եմ բառացի (ոուս պոետներին տալու համար), բայց դա շատ քիչ է և, որ գլխավորն է, բնականաբար ես պիտի հարցնեմ և քո կարծիքը, բացի այդ, պիտի խնդրեմ, որ այն ոտանավորները, որ կկամենայի դետեղված տեսնել մեր ժողովածուի մեջ, մի կերպ հասցնես ինձ (ախր բացի գրքիցդ մի շարք բաներդ ցրված են թերթերում և շատ դժվար է գտնել, մանավանդ որ շխատանք շատ ու շատ կա բարդված վզիս)։ Արդ բարի եղիր, սիրելի Զուլեպպովիչ, ղրկելու մի շարք բաներ (եթե ուզում ես բառացի թարգմանությունը ինքդ կատարիր կամ հանձնիր մեկին քո հսկողությամբ անելու, եթե ոչ, ես կթարգմանեմ)։ Խնդրում եմ, որքան կարելի է շուտ անես այդ, վասնզի ստիպում են շուտով հանձնել պոետներին, որ ժամանակին նրանք էլ պատրաստեն թարգմանությունը։ Մեր ժողովածուն մեծ չի լինելու—ամենաշատը 400 էրես, որի մեջ պիտի մտնի երկու հոդված—մեկը հայոց հարցի մասին, մյուսը հայոց գրականության տեսություն պիտի լինի։ Այսօր նամակ ստացա Կարենույից, որ ձեր ժողովածուն³ գլուխ է գալիս։ Առանձնապես ուրախ եմ Բրյուսովի լավ վերաբերմունքի համար, միայն թե շատ չհիասթափվի լավ կլինի։ Մեր ժողովածուի

համար, իհարկե, այդպիսի գումար չի հատկացրած, և նա պիտի թանկ չլինի, որովհետև Գորկին ուզում է, որ նա մատչելի լինի լայն խավերին: Բայց կլինի երկու ժողովածու՝ մեկը տաճկահայ, մյուսը ռուսահայ գրականության նվիրված (այդպես է ծրագրված), բայց առայժմ կլինի ռուսահայ գրականությունը: Այս ամենը շատ լավ. բայց շարունակ մտածում եմ՝ որպիսի՞ ծաղր, մենք հայ գրողներ լինելով զբաղված ենք ռուս գրականության «հարստացմամբ», մինչդեռ մերը մեռնում է (մի կարգին ամսագիր չկարողացանք ունենալ, որ հայ գրականությունը տեղ ունենար), այնինչ այժմ չենք խնայում հազարներ մեզ օտարներին ծանոթացնելու: Ի՞նչ ունենք, ի՞նչ ենք արել, որ ի՛նչ ցույց տանք: Իհարկե ես շատ լավ եմ ըմբռնում այս ժողովածուների նպատակը և սըրտանց համակրում եմ նրանց իդեային, բայց ցավալի է, որ մերի համար ոչինչ չի արվում: Մի՞թե գրականությունը սիրող մարդու համար կարող է առարկություն համարվել այն, որ ռուս գիրքը ծածկում է իր ծախքը, իսկ հայ գիրքը՝ ոչ: Ընդհակառակը, եթե հայ գիրքը չի ծածկում, ուրեմն պետք է ավելի ևս ջանք գործ դնել գրասիրություն զարգացնելու, գիրք տարածելու և դրա լավագույն միջոցն է գրականությանը ձեռք մեկնել, օգնել, որ լավ գրականություն զարգանա, որ հայ գրականությամբ զբաղվեն ոչ թե ավարա, անգործ, անպաշտոն մարդիկ, այլ շնորհքով ու կրթված և կոչված մարդիկ հնար ունենան նվիրվելու նրան: Չէ՞ որ մեր գիրքը շտարածվելու խոշոր պատճառներից մեկն էլ մեր կուլտուրական հետամնացությունն է—ուրեմն անհրաժեշտ չէ՞ արդյոք մեր ժողովրդի ապագայի համար իսկ, նույնիսկ զուտ ուտիլիտար այդ նպատակի համար իսկ, մեր գրականությանն ավելի քնքույշ վերաբերմունք ցույց տալ, քան անում են մերոնք, դժբախտաբար և նրանք, որ ինտելիգենտ են, որ կրթվել են ռուս գրականության վրա և սովոր են հարգելու գրականությունը, բայց... ռուս գրականությունը: Բայց սա միջանկյալ եղավ, և իհարկե չեմ կասկածում, որ դու նույնպես պիտի մտածես, գրեցի սիրտս մի քիչ հովացնելու համար: Առայժմ ուրեմն պիտի այս գործն անենք—սա էլ հարկավոր է մեզ (իհարկե ավելի ֆաղափաղան նշանակություն կունենա սա, քան գրական), որովհետև, իմ խորին համոզմամբ, դեռ չի հասել ժամանակը, որ մեր գրականությունը ինքիս հետաքրքրի օտարներին և մի էկզոտիկ բանի հետաքրքրություն:

չլինի լուկ—մենք դեռ աշակերտելու ենք, մենք դեռ հարթելու ենք ճանապարհ և երեկ—որքան բաղձալի ժամ պիտի լինի դա—մեր հետևորդները կտեսնեն, հավատանք դրան, որ մեր գրականությունը թարգմանվում է մյուսներին հավասար ոչ թե բարեգործական կամ այլ նպատակով, այլ միայն նրա համար, որ նրանով հետաքրքրվում են, նրա մեջ հայտնվել են անպիսի արժեքավոր գործեր, որ կարող են սնել և օտարներին: Այժմ մենք միայն ուզում ենք ցույց տալ, որ մենք բոլորովին վայրենի չենք, որ մենք (Ստեփան Գրիգորիչ, Կանյուզ Կանյի) չուվաշներին ու չերեմիսներին մի քիչ առաջ ենք անցել, որ մենք ընդունակ ենք եվրոպական գաղափարները ներընդունելու, որ մենք ընդունակ ենք ազգային իդեալներ մշակելու և ապրելու ժամանակակից մարդու մտորումներով ու ձգտումներով, որ մենք վերջապես դեռ մեռած չենք հոգեպես: Ասելիքներ շատ կան, սիրելի Զուգեպպովիչ, բայց բավ է, սա էլ սպասածիցս շատ դուրս եկավ: Հա՛, խնդիրքս շնորհաբար և ոտանավորներ որքան շատ ղրկես, այնքան լավ, վասնզի ես վճռել եմ տալ ողու պոետներին մեծ քանակությամբ, որ նրանք էլ ընտրելու հնար ունենան (կարող է լավ դուրս գալ թարգմանությունամբ ա՛յն, ինչ հայերեն ավելի թույլ է թվում, և ընդհակառակը, և հետո դու իբր թարգմանիչ գիտես, որ մեկ բան հաջողվում է թարգմանել, մյուսը՝ ոչ, ուստի լավ է շատ տալ, որ հաջողվածներ լինեն շատ, թե չէ մի երկու բան տաս, դրանցից էլ մի երկուսը անհաջող դուրս գա—տակը բան չի մնա. համաձայն չե՞ս, որ այս ճիշտ է):

Մի խնդիր ևս՝ ինձ հարկավոր է «Армянские беллетристы»⁵ 1-ին և 2-րդ հատոր (ես ունեմ, բայց Մոսկով են գրքերս, իսկ ինձ այժմ շատ շտապ հարկավոր է), եթե մի կերպ ինձ հասցնես՝ օգտվեմ և իսկույն ետ կուղարկեմ, երկար չեմ պահի, խընդրում եմ շմերժես: Մանավանդ, որ 2-րդ հատորն անհնար է ճարել: Սրբությամբ կպահեմ, մի վախենար, չեն կորչի ոչ մի դեպքում:

Կարենոն գրում է, որ քո բանաստեղծությունների ընտրությունը նրան եք հանձնել: Անկեղծ ասած (իրան էլ պիտի գրեմ այդ, ուզում ես ասա, մեկ է), ինձ թվում է Կարենոն չի կարող այդ անել (պրոզա լինե՞ր բան չէի ասի, բայց ոտանավորի մեջ նա կոմպոտենտ չէ): Զեմ կարծում, որ նա լավ և հաջող ընտրություն

անի, որովհետև ներկա դեպքում պետք է հաշվի առնել մի քանի տեխնիկական պայմաններ, որոնց նա բոլորովին ծանոթ չէ: Բայց Դուք գիտեք, իհարկե:

Հա՛, ասեմ, որ արդեն գոյություն ունեցող թարգմանությունները (որոնք հաջող են, իհարկե) մենք որոշել ենք ընդունել, ուստի քո բաներից հայլմոնտի և այլ մի երկու թարգմանություն, որկա «Армянская музыка»⁶ գրքում, կլինեն: Առաքելի⁷ գիրքը չունեմ, բայց եթե ճարվեց, կնայեմ, այնտեղից էլ կվերցնեմ հաջողները:

Նամակս իմ սպասածից շատ ավելի երկար դուրս եկավ, թեև շատ բան շասացի, որ ասելու էր: Առայժմ այսքանը:

Ջերմ բարևներս Վերա Ստեփանովնային և մեռ կաթողիկոս սիրելի Ստեփան Գրիգորիչին:

Ողջ լեռ և շուտ պատասխանիր, բարևներով

Քո Վահան

Սուսաննան այսօր գնացել է ամառանոց ման գալու, եթե հոս լինեիր բոլորիդ կբարևեր, ուստի ընդունեցեք իբր այդպես է:

121. Պ. ՄԱԿԻՆՑՅԱՆԻՆ

(ճառվածներ տարբեր նամակներից)

<1915, հունիս—հուլիս, Պետրոգրադ>

Ինչպե՞ս չեք ամաշուում—Ջուզեպպովիչից ընտրություն կատարելը հանձնարարել եք Կարենին¹: Նա... ինչ է հասկանում բանաստեղծությունից, առավել ևս թարգմանության համար: Լավ կլինեիր հենց ինքդ քեզ հանձնարարեիր*:

Հիմա այսպիսի հարց է ծագում—արդյոք լավ կլինի, եթե մեր Իողովածուի և ձեր Ժողովածուի մեջ նույն բաները լինեն... և

* Հատվածը գրված է ռուսերեն:

արդյոք չէ՞ր կարելի համաձայնություն գալ քեզ հետ, որ ժողովածունների բովանդակությունը քիչ տարբեր լիներ (պրոզան)... եթե քո իշխանությունք կարողանաս կանոնավորել ինձ հետ այդ գործը մասնավոր կերպով՝ շատ լավ կլինի²:

Կամենով են (պետրոգրադցիները, «Сб. арм. литературы» գրքի խմբագրությունը—Վ. Պ.) այդ ժողովածուով առաջադրել ուսաներին ոչ միայն մեր գեղարվեստական ստեղծագործության նմուշներ, այլև մեր ազգային-հասարակական ըղձերի արտահայտությունը³:

<1915 ամառ — 1916 ամառ>

• Հուլիսի 1-ին լավատի առավելություն տաս «ձեր» ժողովածուին «մերի» հանդեպ, քանի որ դու նույնքան, եթե ոչ ավելի, «մերն» ես, որքան «ձերը», որովհետև առաջաբան-հոդվածը քոնն է «մե-րում»⁴:

122. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1915, 1 հուլիսի

Սիրելի Անտենկա

Իմացա ձեր հասցեն և գրում եմ: Չեմ հիշում, պատասխանե՞լ եմ ձեր վերջին նամակին թե ոչ, բայց դա կարևոր չէ, ճիշտ չէ՞: Ասենք, գուցե հենց այդ պատճառով է, որ վերջերս ինձ ոչինչ չեք գրում: Թե՞ գուցե դուք ապրում եք ճգնավորի պես և ժամանակավորապես որոշել եք հրաժարվել աշխարհից: Դա երբեմն շատ լավ է, հատկապես ձեզ համար ձեր ջղերով ու ձեր սովորական (նե-րեցիք այս արտահայտության համար) տաղտկալի տնային պայ-մաններով: Երբեմն դրանից բաժանվելը վատ չէ, մի՞թե այդպես չէ:

Դե, այս բոլորը դատարկ բան է: Իսկ ըստ էության ի՞նչը դատարկ չէ:

Ախր ես ու՞րաքանի գրելու բան էլ չունեմ, այլ ուղղակի ուզում եմ հիշել ձեր մասին և շաղակրատել ինչի մասին որ պատահի:

Ահա այսպես նստում ու գրում ես, և թվում է, թե տեսնվեցիր մարդու հետ, ու թեև տխուր է, բայց լավ է: Տխուր եմ, ճիշտ է, բայց հիմա լավն է իմ այդ տխրությունը... Մտածում եմ ձեր մասին, ինչպես իմ հարազատի մասին՝ լավ, բարի, սիրելի: Եվ, աստված վկա, խիղճս չի տանջում, որ դա «դավաճանություն» է Սուսանային: Եվ նա էլ իմ ու ձեր հարաբերություններին նայում է շատ, շատ լավ... Եվ այնպես պարզ է հոգումս, և տխրությունս այնքա՜ն թեթև:

Ինձ համար միշտ հաճելի է եղել ձեր մեջ գնահատել շատ-շատ լավ բաներ, որի մասին չարժեք գրել և, սիրելով ձեզ այդ լավի համար, միշտ մոռանում ես ձեր բնավորության որոշ «ձեռքբերովի» հատկությունների մասին, որոնք յուրացված են միջավայրից ու պայմաններից, բայց հատուկ չեն իր հիմքում պարզ, լավ, բարի, անկեղծ ձեր հոգուն:

Եվ հիմա ուզում եմ ձեզ ցանկալ այդ պարզությունը, «լուսավորությունն» ու «մեղմությունը», հիշողությունների այդ տըր-տում ուրախությունը, այդ զգվող բարությունն ու հոգու պարզու-թյունը:

Եվ եթե մենք էլի հանդիպենք, թող այդ հանդիպումը լինի նույնքան սիրելի, հասարակ ու մտերմիկ-մաքուր... Թող լինի մաքուր, ինչպես այս սիրելի հուշերը:

Առողջ եղեք, սիրելիս, և եթե ուզենաք, գրեցեք:

Համբուրում եմ ձեզ:

Ջեռ Վահան

Հասցես՝ Պետրոգրադ, Պետր. կողմ, Վվեդենսկայա փ., տ. 17, բն. 5, վ. Տ.:

Ի միջի այլոց, Չոպանյանի գրքույկը, որը ձեզ առաջարկում էի ինձ հետ թարգմանել ու տպել¹, արդեն թարգմանել է Մարիա Վեսելովսկայան² և զետեղված է Մոսկվայում «Զվեզդա» գրահրատարակչության կողմից մոտ ամիս ու կես առաջ հրատարակ-

ված ժողովածուում³։ Ուրեմն, մենք կուշանայինք և կտուժեինք։ Տեսնո՞ւմ եք ինչ է նշանակում արագությունն ու գրոհը։ Դրա համար էլ նրանք «Վեսելովսկիներ»⁴ են, որ կարողանում են ամեն ինչ ժամանակին անել։ Նրանք ո՛ւր, մենք ուր։

Դա ի միջի այլոց. հիմա այդ գիրքն իմ առջև է, դրա համար էլ հիշեցի ու գրեցի դրա մասին։

Վահան

Ինչպե՞ս է ձեր առողջությունը։

Ներեցեք, որ գրում եմ թերթիկների վրա, ուրիշ թուղթ չկար։ Դուրսն արդեն բոլորովի՛ն լույս է։ Քնեցեք հանգիստ։

123. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1915, հուլիսի կեսեր, Պետրոգրադ>

Ես մի քանի տրիոլետ էի գրել Ձեզ համար, իմ սիրելի և լավ նվարդ, բայց ուղղելու կարիք կա, ուստի չղրկեցի։ Ուզում էի, որ «տրիոլետների մանյակ» լինի դա, բայց ամեն անգամ երբ նըստում էի Ձեզ գրելու, միտս էին ընկնում այդ կիսատ մնացած տրիոլետներս և գրելու տրամադրությունս փախչում էր¹։ Բայց վերջերս մի քանի անգամ հաստատ որոշել էի Ձեզ գրել և տալուսանքի մեջ էի Ձեր հասցեի նկատմամբ։ Այս օրերս Լ. Քալանթարը եկավ Կովկաս, և ես խնդրեցի, որ նա, եթե Ձեզ տեսնի, ասե, որ գրեք Ձեր հասցեն... Ամառս մնացի այստեղ, թեև սիրտս շատ էր ուզում Կովկաս գալի և պետք է թաքուն ասեմ, որ չնայած մտքիս բոլոր առարկություններին, սիրտս շատ էր ուզում, որ կամավոր գնամ, բայց ոչ այնպես, այլ մտնեմ զինվորական դրպորոց և հետո այդպես գնամ, որովհետև այսպես ոչ մի միտք չկա։ Սակայն մեր մեջ ասեմ, որ դրա (այդ ցանկությանս) աղբյուրը միայն հայրենիքի սիրուց չի բխում, այլ մի ուրիշ ավելի խոր զգացումից²։ Այս բոլորի մասին ոչ ոքին մի ասեք ոչինչ, խընդրում եմ...

... Իմ գործերի մասին ի՞նչ գրեմ։ Քալանթարին ու ինձ Գորկին հանձնել էր (երևի գիտեք այդ) հայկական ժողովածու կազմելու։ Քալանթարը գնաց, և այժմ ես պիտի անեմ այդ և շատ է

դժվար։ Մանավանդ պրոգնոզի բանն է դժվար։ Չգիտեմ ի՞նչ պիտի դուրս գա։ Պառլոն բերել էր հետը «Գիթոր»-ի թարգմանությունը, բայց տվեց «Современный мир»-ին տպելու և չգիտեմ տպված բան կընդունե՞ Գորկին, թե ոչ։ Ես ուզում եմ, որ «Գիթոր»-ը լինի, թեև մի քիչ կարծիքս տարբեր է Պառլոնի կարծիքից, և գտնում եմ թերություններ։ Բայց, համենայն դեպս, մեր գրականության մեջ եթե կան էլ (որ կասկածելի է), շատ քիչ են այդպիսի սրտաշարժ գրվածներ։ Իվան Ֆադեյևիչի «պոեզ»-ներից պիտի տամ թարգմանելու «Աղավնու վանքը» (որ ինձ թվում է ռուս ընթերցողին դուր կգա), «Վայրէջք»-ը և այլն։ (Ի դեպ, եթե ունեք «Փարվանա»-ի թարգմանությունը՝ Քափանակյանի³ կամ գուցե և ուրիշ՝ մի ժողանաք ուղարկելու, կամ ասեք գրավաճառին, թող վերադիր վճարով դրկե—եթե առանձին հրատարակված կամ որևէ գրքի մեջ կա)։

Հա՛, շմոռանամ շնորհակալությունս հայտնելու Ձեր ուղարկած «խաղերի»⁴ համար, որ ինձ շատ դուր եկան։ «Մանուկ» ընկերություն իմ ամենաջերմ ցանկություններն ու ողջույնները։

1

Սրտիս հուշերը բարի են դեռ
Եվ քո անվամբ է, անուշ նվարդ,
Որ գարունին այս դառն ու անվարդ
Սրտիս հուշերը բարի են դեռ։
Թեև իշնում է հոգուս ստվեր
Եվ չեմ սպասում գալիքից վարդ՝
Սրտիս հուշերը բարի են դեռ
Քո քնքույշ անվամբ, անուշ նվարդ։

2

Պիտի մեա միշտ ժպտուն ու վառ
Գարնան Թիֆլիսն իմ հեռու սրտում,
Որքան էլ գալիքն իշնի տրտում՝
Պիտի մեա միշտ ժպտուն ու վառ—
Որքան էլ սիրտըս պատե խավար,
Որպես նայվածքիդ հուրը ցայտուն
Պիտի մեա միշտ անուշ ու վառ
Գարնան Թիֆլիսն իմ հեռու սրտում։

3

Հիմա բացվում են այդտեղ վարդեր,
Եվ դու՛ վարդերում՝ հրեղե՛ն վարդ,

Գենք հանդիպի մենք արդեն, նվա՛րդ,
Թեև բացվում են նորից վարդեր:
Օ, եղիր խնդուն որպես թիթեռ,
Թող սիրտըդ այն հուրը կախարդ,
Հիմա բացվում են այդտեղ վարդեր
Եվ դու վարդերում՝ բոցեղն՝ վարդ...

Ահա՛, սիրելի նվարդ, իմ տրիոլետներից երեքը⁵: Պետք է լինի յոթը, բայց մնացյալները դեռ շատ են անմշակ⁶: Գլուխս սաստիկ խառն է զանազան գործերով ու կողմնակի մտածումներով, ուստի «պոեզ»-ներով զբաղվելու ժամանակ չի լինում բոլորովին: Այս ամառ ուզում էի նստել գրելու իմ ռոմանների «Տրիոգիայի պրոլոգը»⁷, այսինքն երեք ծրագրածս վեպերի նախերգանքը, որ լինելու է մի առանձին վեպիկ և որ ծրագրել եմ շատ վաղուց, բայց չի լինում: Այդպես, ահա, սա էլ իմ գրական գործերի մասին: Հա՛, «Սալմե»-ն ստացա («գրա՛ն մերսի՛») և աչքի անցրի ու ետ դրկեցի, որ տպեն: Ափսոս այդտեղ չէի՝ ես էլ Իվան Ֆադեյիչի հետ վան կերթայի⁸: Շատ հետաքրքրական է: Հա՛, մի խնդիրք էլ: «Վայրէջք»-ը խնդրեմ արտագրեք և հղեք ինձ—վասնզի «Նոր հոսանք» չկա այս... երկրում և եթե ուրիշ նոր բան կա, որ պատահամաբ ինձ անհայտ է մնացել, գրեցեք և, եթե հնարավոր է, ղրկեցեք: Եթե «Գիր»-ի⁹ մոտով անցնելու լինեք, պատվիրեցեք, որ ինձ ուղարկեն Լեոյի «Հայ Հայրենիք»-ը վերադիր վճարով: Տեսնո՞ւմ եք որքան հանձնարարություն եմ տալիս Ձեզ, բայց այս վերջինը կարևոր չէ*, ուրեմն մնում է Իվան Ֆադեյիչին վերաբերվողը, իսկ դա, համոզված եմ, որ Ձեզ համար ևս նույնքան սիրելի մի պոետ է, որքան և ինձ, ուստի այս դեպքում Դուք մասամբ և այդ սիրելի պոետի համար եք անում և ոչ միայն ինձ, այնպես չէ՞... Առայժմ վերջացնում եմ նամակս, որ ուղարկեմ, իսկ եթե հետագեմ նոր բաներ ավելացնելու՝ կմնա և գուցե ետ մտածեմ՝ ուղե-նալով նորը գրել և այդպես ձգձգվի:

Ամենաշերմ համբույրներով

Ձեր Վառաճ

* Ես այս բոպեխ գրում եմ բացիկ ու ինքս պատվիրում, ուստի մի անհանգստանաք, լսո՞ւմ եք:

<1915, հուլիսի կեսեր, Պետրոգրադ>

Սիրելիդ իմ Յել

Հազար տարիներ քեզ չգրելուց հետո ահա գրում եմ, որովհետև չգրել չի կարելի—գործ կա։ Քո «երկարաշունչ» նամակին թե որ պատասխանելու լինեի, պիտի շատ գրեի, մինչդեռ ես այժմ անսահման կերպով զբաղված եմ և ոչ մի հնար չունեմ ներկար գրելու։ Ի սեր Աստուծո, մի՛ նեղանար չգրելուս համար։ Կարծում էի, թե ամառս պիտի կարենամ քեզ երկար գրելու, բայց այնքան գործ կա վզիս, որ բացիկ անգամ գրելու ժամանակ չի լինում։ Ահա թե բանն ինչ է։ Մաքսիմ Գորկին հանձնել է ինձ կազմել հայկական ժողովածու—այդ գործով եմ զբաղված այժմ։ Նա մտադիր է (Գորկին) հրատարակել մի շարք ժողովածուներ հայկական, վրացական և այլ ազգերի գրականության նվիրված։ Առայժմ պիտի լինի ռուսահայ գրականությունը, հետո կլինի և տաճկահայ ժողովածու։ Նյութերի ընտրությունն ու թարգմանիչներ գտնելը հանձնված է ինձ։ Բնականաբար, իհարկե, ես в первую голову աչքի առաջ առա քեզ ու Պոին։ Ժողովածուի չափը սահմանափակված է 20 տպ. թերթով (մեծադիր), ուստի նյութը պիտի սեղմել այդ կաղապարում, աշխատելով տալ մեր գրականության լավագույն էջերից որքան որ այդ կաղապարը թույլ կտա։ Արդ, եթե դու կամենում ես մասնակցել թարգմանությամբ, խնդրեմ. թարգմանիր անմիջապես Միշո Մանվելյանի «Ճակատագիր»-ը (որից մի օրինակ առ և անմիջապես հղիր ինձ—ես չեմ կարդացել և հավատացել եմ Պոին, որի ասելով Միշոյի ամենալավ գործն է դա)։ Կարծեմ դա բավական մեծ բան է (մեր երեսը պիտի լինի 2000 տառից)։ Եթե դա քո կարծիքով հարմար չէ և Միշոյից կարող ես ավելի հարմար բան ընտրել—ընտրիր և թարգմանիր, բայց ընդհանուր առմամբ ոչ ավել, քան 24 այդպիսի երես (2000 տառանոց երես)։ Իսկ եթե «Ճակատագիր»-ը իրավ լավ է և դա վերցնես թարգմանելու և ավել լինի, վնաս չունի, իհարկե։ Այս նյութը հանձնում եմ քեզ առայժմ, իսկ երբ պարզվի ժողովածուի բովանդակությունը, էլի կհանձնեմ (եթե, իհարկե, առհասարակ կամենաս թարգմանել)։ Չմոռանամ ասել վճարի մասին—պիտի վճարեն մոտավորապես 35 ռ. թերթին (գուցե և ավել)։ Եթե Բաֆֆիի Վեպկներ-

պատկերներ» գրքերում կա մի այնպիսի բան, որ հարմար լինի և ոչ շատ մեծ, կգրեմ քեզ, որ այդ ևս թարգմանես: Ուրեմն աչքի առաջ ունեցիր առնվազն 2 թերթ, եթե ոչ ավել, որից 1½ թերթ կարող ես նվիրել Միշրին (կամ «Ճակատագրին», որ ես ընտրել եմ Պոի ասությամբ, քանի որ գիրքը լրբաբար չի դրկել Գալստյանը և չգիտեմ ինչ բան է դա, կամ քո ընտրությամբ՝ միայն աչքի առաջ ունեցիր խնդրեմ ռուս ընթերցողին և այն, որ նրա համար, իհարկե, ավելի հետաքրքիր կլինի այն գրվածքը, ուր ցույց է նայ կյանքը, ինչևէ, արա ինչպես քո գործը և մի խնայիր աշխատանքդ լավ անելու, որ Գորկու մոտ ամոթով չլինենք): Գորկին մտադիր է հրատարակելու բացի այդ երկու ժողովածուից և մի շարք գրքեր, որոնցից դու անշուշտ կստանաս «Վայելու» քո աստիճանին ու դիրքին արժան բաժին, եթե կամենաս: Այդ բոլորի մասին կգրեմ, երբ գործս քիչ թեթևանա: Ասեմ միայն, որ Գորկին ինքը իմ օգնությամբ ուղղել է թարգմանել «Պեպո»-ն, որ մտնելու է ժողովածուի մեջ (եղած թարգմանությունը կարդացել է): Պոետներին թարգմանելու են Բունինը և ուրիշները, որոնց թվում և գուցե Բլոկը: Արձակի թարգմանության մասնակցելու եմ ես, Պո-ն և Աբելյովը (որ այս րոպեիս այստեղ է, և նրան հանձնեցի Փափազյանից «Խեբան»-ը թարգմանելու): Նար-Դոսից ընտրելու բան չկա: Մուրացանից ստիպված պիտի ընտրեմ (եթե ընտրեմ) «Նոյի ազգավը»: Մոտավորապես ենթադրվում է հետևյալ բովանդակությունը (դեռ չի որոշված. երևի կփոփոխվի):

Ռ. Պատկանյան

Շահագրգ

Բաֆֆի

Սունդուկյան

Սունդուկյանի կտակը

պոեզներ (մի 10 երես)

պոեզներ (2—3 հատ)

? (մի 50 երես)

«Պեպո»

(Գորկին կարդացել է և գտնում է, որ շատ օրիգինալ է, ուզում է, քրանսպատճառ լինի. եթե սրա թարգմանությունը «Бака» թերթից զրտենա և զրկեն՝ շատ շնորհակալ կլինեմ):

Սայաթ-Նովայի երգերից

Հովհ. Հովհաննիսյան

Ալ. Մատուշյան

Ավ. Խաճակյան

Շիրվանզադե

? («Ցավազարը»?)

Փումանյան
Դեմիրյան

Միշ. Մանվելյան
Կ. Միքայելյան
Փափազյան

Ահարոնյան

Մուրացան

Ոտանավորներ և «Գիթոր»-ը
ենդրում եմ սրա գիրքը հրամայես,
որ անմիջապես ղրկվի ինձ գրա-
խանութից վերագիր վճարով:

«Հորեղբորս հարսանիքը»
«Եներան» (ավելի լավ բան և հար-
մար բան չգտա նրա պատկեր-
ներում. ի՞նչ կասես):

«Ազատության ոգին». «Բաշոն» ?
(Եթե լավ հիշում ես և լավ բան
գիտես, թարգմանի՛ր և ղրկի՛ր
մինչև մի 16 երես բան (նույն
հաշվով):
?

Եթե կամենաս, կարող եմ ուղարկել ավանս, միայն թե պիտի
մի ամսվա ընթացքում, այսինքն ոչ ուշ քան օգոստոսի 15-ը,
նյութերը ղրկես (դա ամենաուշն է):

Ուրեմն պիտի թարգմանես 1) «Ճակատագիր»-ը կամ, եթե
միանգամայն անհաջող ես համարում, այլ բան՝ մի 24 երես.

2) «Բաշոն».

Կամ մի այլ լավ պատմվածք, կամ «Ազատության ճանապար-
հին» գրքից, կամ I հատորից, կամ դու գիտես, միայն լավ և բնորոշ
թե իրա, թե հայ կյանքի և գրական զարգացման տեսակետով: Սա
լինի մի 8 երես և ոչ ավել քան 16 երես: Ընդամենը առայժմ 2—
2½ թերթ (2000 տառ երեսը, թերթը 40,000 տառ): Եթե շուտ
ուղարկես, նորից մի բան կվերցնես և նորից կարելի կլինի ավանս
ստանալ: Առայժմ ավանս կարող եմ ղրկել 50 ռուբլի:

Եթե ճամաձայն չես, խնդրեմ անմիջապես հեռագրիր՝ «HE
MOY», որ ես ուրիշին հանձնեմ թարգմանությունը և մի ծուլանա
գրախանութ պատվիրել, որ իսկույն ղրկեն Դեմիրճյանի և Միշոյի
գիրքը («Ճակատագիրը» «Նոր հոսանք»-ից արտատպած կամ գոնե
«Նոր հոսանք»-ի այդ №-ը):

Առայժմ այսքանը, շատ գրելիք կա, բայց ժամանակ չկա,
ներող եղիր և ընդունիր ամենաշեմ համբույրս:

Փռ Վահան

Սիրելի վարչային և բալիկիդ կհամբուրես իմ տեղը:
Ինչ ասելիք որ ունես, գրիր, բոլոր նկատողություններիդ հա-
մար շատ շնորհակալ կլինեմ:

Վ.

125. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1915, հուլիսի II կես, Պետրոգրադ>

Ստացա, սիրելի նվարդ, Ձեր լավ նամակն ու «Աշխատանք»-ը¹ —
երկուսի համար էլ շատ շնորհակալ եմ: Եթե ուզենայի գրել այն,
ինչ զբաղեցնում է այժմ ամբողջապես իմ միտքն ու հոգին — պիտի
գրեի մեր երկրից եկող վերջին լուրերի մասին, բայց ի՞նչ կարող
եմ գրել ես... լավ է այդ մասին լռենք, այսինքն ես լռեմ, այդ
մասին ես չեմ կարող գրել այն, ինչ զգում եմ և մտածում, իսկ
լուրեր Դուք ավելի գիտեք, ուստի Ձեզնից պետք է սպասել, թեև
չգիտեմ կա՞ այդտեղ ավելի մխիթարական մի լուր և առհասարակ
այնպիսի լուրեր ունե՞ք, որ լրագրենք չլինեն: Եթե ունեք և
գրեք, շատ շնորհակալ կլինեմ: Այստեղի լուրերն էլ Ձեզ հայտնի
կլինեն, ուստի այդ մասին ևս չարժե գրել: Վերջերս հավաս չկա
մեր ժողովածուով զբաղվելու, բայց ուժ եմ գործ դնում ու քիչ-միչ
աշխատում եմ: Այդ մասին կգրեմ Ձեզ — գուցե շատ անհետաքրք-
րի թվա Ձեզ այդ, բայց ուրիշ բանի մասին չեմ կարող գրել
այսօր, իսկ գրել Ձեզ ուզում եմ և հարկավոր է, մանավանդ որ,
ինչպես տեսնում եմ, Դուք վճռել եք վերջերս նախքան Ձեր նա-
մակի պատասխանն ստանալը չգրել նոր նամակ (դա լավ չէ):

Մեր ժողովածուի² մեջ պոեզիային հատկացված է ընդամենը
50 երես (320-ից): Իվան Ֆադեյիչից ընտրել եմ հետևյալ բաները-

1. «Փառվաճա» (երևի նոր թարգմանություն անել կտանք և
հավանական է, որ թարգմանե Բունինը, որին և ուղարկել է Գորկին
արդեն իմ նրան հանձնած բառացի թարգմանությունները Թու-
մանյանից, և այժմ Բունինը, եթե օգնության կարիք զգա, պիտի
ինձ դիմե — սպասում եմ — տեսնենք ինչ կգրե):

2. «Աղավնու վանք»:

3. «Պողոս-Պետրոս» (այս գրվածքը մեզանում շատ էլ չեն
գնահատում, ես էլ, անկեղծ ասած, առաջ առանձին նշանակություն

էի տալիս, քայց երբ նորից ու լավ կարողացի՝ հավանեցի և սոսնձնապես հանձնարարեցի Գորկիին, որը, կարողալով իմ բացի թարգմանությունը, շատ հավանեց: Վախենում եմ այս բանը՝ ունի՞նք լավ չկարողանա թարգմանել, թեև առհասարակ Բունինը ավ է և Իվան Ֆադեյիչին նա կարծեմ ամենից լավ կթարգմանե ուս պոետներից—նա էլ էպիկ է (թարգմանել է, և շատ լավ, Հայավաթի երգը», որը և Իվան Ֆադեյիչին է թարգմանել,— հիշո՞ւմ ք, տպվեց «Հորիզոն»-ում):

4. «Տրտմության սաղմոսներից» 1-ը՝ «Աստված»... և այլն: Մա էլ ուստերեն լավ է հնչում և շատ բնորոշ է մեր գրականության և կյանքի և նույն իսկ Իվան Ֆադեյիչի համար: Եթե լավ թարգմանվի—սա ազդեցություն կգործե անշուշտ և զորեղ ազդեցություն:

5. «Վայրէջք»: Այս օրերս կթարգմանեմ բառացի և կուսարկեմ Բունինին:

6. «Հայոց վիշտը» (սա էլ դեռ չեմ ղրկել, նախորդի հետ կուսարկեմ):

7. «Աղթամար» (գուցե սա դենեք Բալմոնտի թարգմանությամբ—նա լավ է, այնպես չէ՞):

Հավանորեն կլինի և «Գիքոր»-ը: Ինչպես տեսնում եք, աշատել եմ Իվան Ֆադեյիչից ընտրել բնորոշ գրվածներ (որքան ես հասկանում), այսինքն նրա 1) էպոսից, 2) լիրիկայից, ա) անձնական, բ) ազգային, 3) պրոզայից: Ուզում էի տալ «Սասունցի Բլվիթ»-ը, բայց և շատ մեծ էր, և հետո, պետք է ասեմ, որ Մոսկվայում ես մի ժողովածու է հրատարակվում³ և այնտեղ (Պատկանային աշխատում է խմբագրության մեջ) որոշել են տալ «Սասունցի Դավիթ»-ը— նրանք ավելի շատ բան կարող են տալ, ասեզի միայն պոեզիան պիտի հրատարակեն, իսկ «մեր» ժովածուն (այսինքն Գորկիի) պիտի նվիրված լինի և՛ պրոզային, պոեզիային, և հետո ծավալը չի ուզում (Գորկին) շատ մեծացնի, որպեսզի գինը մատչելի լինի լայն խավերին: Մի ժողովածու պիտի հրատարակեն Գորկին (իր խմբագրությամբ և նորից ես ասեմ՝ կազմեմ)⁴ նվիրված տաճկահայ գրականության⁴: Իսկ հետո ասեմ՝ հրատարակե մի շարք գրքեր «Հայկական գրադարան» վերգրի տակ⁵, ուր պիտի մտնեն թարգմանություններ մեր լեզվակների առանձին գործերի, առանձին վեպեր և այլն, որ

ժողովածուի մեջ չեն կարող մտնել իրանց ծավալի շնորհիվ: Դրժ-
բախտաբար մեր պրոզան շատ է խղճուկ ու աղքատ—բան չկա
թարգմանելու, սարսափելի է և շատ ցավալի, շա՛տ... Պոետներից
ժողովածուի մեջ պիտի մտնեն հետևյալ անձինք՝ Պատկանյան,
Շահագիզ, Թումանյան, Հովհաննիսյան, Մատուռյան, Իսահակյան,
Դեմիրճյան և, ինչպես մի հոսոս (Թեոդիկն) է ասում, «ինքս»:

Արձակագիրներին՝

Սունդուկյան—«Պեպո»—թարգմանություն Գորկիի (իմ օգ-
նություն պիտի թարգմանե):

Բաֆֆի—երկու կտոր «Փունջ»-ից:

Շիրվանզադե—«Ցավագարը». ես պիտի թարգմանեմ:

Ահարոնյան—երեք կամ չորս պատմվածք:

Փափազյան—երկու պատմվածք:

Մանվելյան (Միքայել)—«Ճակատագիր»-ը:

Միքայելյան—«Հորեղբորս հարսանիքը»:

(Սա դեռ ենթադրական է, կարող են ուրիշներ ևս մտնել)...
Իվան Ֆադեյիչին, իհարկե, այս գործի մասին կարող եք ասել,
եթե նրան դա կարող է հետաքրքրել: Պաշտոնապես կդիմենք
նրան թույլտվություն ստանալու: Գորկին ինձ էր հանձնել դիմե-
լու, բայց ես մտածեցի և եկա այն եզրակացության, որ լավ կլինի
ինձի դիմել, Գորկին: Մոտ օրերս պիտի գնամ մոտը («Պեպո»-ն
պիտի սկսե թարգմանել) և կասեմ այդ—ինքը գրե ավելի լավ է,
թե չէ հետո ես կրակի մեջ կընկնեմ և, բացի այդ, կան մի շարք
այլ նկատումներ, որոնց մասին երկար կլինի գրելը:

Գիտեմ, սիրելի նվարդ, որ սա նամակ չեղավ, այլ «զեկու-
ցում», բայց իմ հոգեկան վիճակն այժմ թույլ չի տալիս այլ բա-
նեի մասին գրելու—ներեցեք ինձ: Շատ վատ եմ զգում ինձ, և
Դուք բարի եղեք, նվարդ: Մի մոռանաք, գրեցեք:

Ամենաջերմ... ողջույններով Ձեռ Վահան

Ըստ երևույթին դուր չեն եկել Ձեզ իմ «տրիոլետները»⁶, ափ-
սո՛ս, Իսկ ես դեռ հավանում եմ և պիտի տպեմ, գիտե՛ք, այժմ չէ,
առհասարակ...

Եթե անհամար չեք համարի (Ձեզ համար) որևէ նկատումով,
շատ ու շատ բարև արեք սիրելի Իվան Ֆադեյիչին և ձերոնց բոլորին:

Իմ նոր հասցեն (օգոստոսի 1-ին տեղափոխվում եմ և արդեն
ձմեռը այնտեղ կլինեմ)՝ Петербургская Сторона, Большой про-
спект, дом 20, квартира 10, Вагану Териан

(Սա մշտական և հաստատ հասցե է)։

126. Մ. ԳՈՐԿՈՒՆ

1915, 21 հուլիսի, Պետրոգրադ

Մեծարգո Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ

Ոոտ օրերս պատրաստ կլինի Սունդուկյանի «Պեպո»-ի բա-
նասցի թարգմանությունը։ Բարի եղեք հայտնել ինձ, թե ինչպես
վարվեմ։ Թարգմանությունն ուղարկեմ Ձե՞զ, թե գամ (ինչպես
պայմանավորվել էինք, եթե միայն Դուք չեք մոռացել այդ)։ Եթե
Դուք մտադիր եք այժմ և եթե ձեռնամուխ լինել թարգմանությանը,
և եթե իմ ներկայությունն անհրաժեշտ կհամարեք, ես կարող եմ
գալ շաբաթ օրը, հետո բերելով ձեռագիրը («Պեպո»-ի բանասցի
թարգմանության)՝։ Բանաստեղծներից մեկում է թարգմանել մի
քանի գործ, որ չեն մտել նրանց բանաստեղծությունների զբոսի
մեջ և ցրված են զանազան պարբերական հրատարակություննե-
րում։ Այդ գործերը կընտրեմ և կներկայացնեմ արդեն թարգմա-
նիչներին։

Մնացած բոլորի մասին՝ ժողովածուի վերաբերյալ՝ անձամբ
կհայտնեմ Ձեզ, եթե պետք լինի գալու, կամ՝ եթե կարիք չի լինի,
կսպասեմ Ալեքսանդր Նիկոլաևիչի² գալուն և կհայտնեմ նրան։

Անկեղծ Ձեզ սիրող և հարգող
Վահան Տերյան

127. Յ. ԽԱՆՋԱԿՅԱՆԻՆ

<1915, օգոստոսի կեսեր, Պետրոգրադ>

Սիրելիդ իմ Յեկ

Ձիմացա վերջ ի վերջո ստացե՞լ ես քեզ Բաբու գրած նամակս¹,
թե՞ ոչ։ Եթե ստացել ես, ինչո՞ւ չպատասխանեցիր, ախր խնդրել

էի մինչև անգամ հեռագրով պատասխանել: Ենթադրելով, որ կարող ես ստացած չլինել, երկու խոսքով պարզեմ, թե բանն ի՞նչ էր: Ուրեմն լո՛ւր և ծանի՛ր:

Մաքսիմ Գորկին խնդրել էր ինձ, որ կազմեմ մի ժողովածու՝ նվիրված հայ գրականության, այսինքն հայ գեղարվեստական գրականությունից ընտրված նյութերից: Որոշվեց, որ մի ժողովածուն քիչ կլինի և պետք է երկուսը—մեկը տաճկահայ², մյուսը ռուսահայ գրականությունից: Առայժմ կազմվում է ռուսահայ ժողովածուն: Այդ ժողովածուի համար ես պիտի ընտրեի նյութեր և գտնեի թարգմանիչներ (պոեզիան պիտի թարգմանեին ռուս պոետները Գորկու դիմումով) պրոզայի համար: Բնականաբար ամենից առաջ ես մտաբերեցի քեզ և Պավլոսին: Քեզ իսկույն գրեցի (սրանից մի ամիս առաջ), որ թարգմանես Մանվելյանի «Ճակատագիր»-ը և առհասարակ գրես թե՛ արդյոք ուղո՞ւմ ես այդպիսի աշխատանք ստանձնել, որպեսզի ուրիշ նյութ էլ հանձնեմ: Պատասխան չստացա մինչև օրս—արդ նախ և առաջ գրիր ինձ, թե արդյոք համաձայն ես թարգմանելու «Ճակատագիր»-ը և կվերցնե՞ս մի երկու բան էլ Ահարոնյանից թարգմանելու (օրինակ, «Բաշոն» և մի բան «Ազատության ճանապարհին» գրքից): Իհարկե աշխատանքդ կվարձատրվի, և եթե համաձայն ես, կարող եմ ավանս ուղարկել անմիջապես մի 50 ռ.: Թարգմանության թերթին կվճարեն մոտավորապես 30 ռ. (ոչ պակաս), բայց տպագրական թերթը մեծ կլինի—դիրքը մեծ է գրքի: Հավանական է, որ թերթին 35 ռ. վճարեն, նույնիսկ ավել—մինիմումը 30 է:

«Ճակատագիր»-ը (որ ես չեմ կարդացել, բայց Պոդոսի ասելով Միշո Մանվելյանի լավագույն գրվածն է) կարծեմ «Նոր հոսանք»-ի դիրքով մի 40 երես բան է—ուրեմն մոտ 2¹/₂ թերթ—առնվազն երկու թերթ: Դա թարգմանիր, իսկ եթե ժամանակ, տրամադրություն և ցանկություն ունենաս, իսկույն գրիր, որ Ահարոնյանի համար էլ քեզ աչքի առաջ ունենամ և գրեմ, թե ինչ ես թարգմանելու: Առայժմ դեռ վերջնական որոշում չեմ կայացրել (միայն մի բան—«Ազատության ոգին» Պավլոսը թարգմանել է, և որոշել եմ մտցնել ժողովածուի մեջ) և ուրախությամբ կլսեմ քո կարծիքը, թե ի՞նչ նյութ (Ահարոնյանից) ավելի հարմար ես համարում մի այսպիսի ժողովածուի համար, աչքի առաջ ունենալով, որ դա.

1) բնօրոշ լինի Ահարոնյանի համար, 2) որ դա պիտի կարդա ուս մարդը, ուրեմն ցանկալի է, որ բնօրոշ լինի մեր կյանքի համար, 3) որ լավ լինի համեմատաբար գեղարվեստական կողմից: Դժբախտաբար քեզնից ժամանակին պատասխան չստացա և այժմ շատ շտապելու է, վասնզի օգոստոսի վերջերին (ամենաուշը) ուզում են, որ նյութերը բոլորը հանձնեն, որ տպեն ու սեպտեմբերի սկզբին լույս տեսնի գիրքը (այդ շտապելն ունի շատ ու շատ հիմնավոր պատճառներ):

Ուրեմն, սիրելիս, շտապիր թե թարգմանելու, թե պատասխանելու: Ես հիմարացա օրավուր սպասելով նամակիս պատասխանին և երկրորդ անգամ կրկնելով այդ նամակը—գուցե դու շնոստացել այն նամակս: Ուրեմն կսպասեմ: Եթե համաձայն ես թարգմանելու, թեկուզ միայն «Ճակատագիր»-ը, և փող ուզես, իսկույն կուղարկեմ—հեռագրի՛ր: Լավ կլինի, որ գրես իսկույն, որպեսզի եթե համաձայն չես, ես ուրիշին հանձնեմ այդ բանի թարգմանությունը: Չմոռանաս գրել և Ահարոնյանի երկու պատմվածքի մասին «այո»-ով կամ «ոչ»-դ, որովհետև դա էլ պիտի պահեմ քեզ համար... Ժողովածուի մոտավոր ցանկն առայժմ այսպես է ենթադրվում՝

I. Դավիթ Սասունցի ժողովրդական վեպի վարիանտներից մեկը:

Ժողովրդական երգերից:

Սայաթ-Նովայի երգերից:

II. Սունդուկյան—«Պեպո», թարգմ. Մ. Գուրկիի:

Ռ. Պատկանյան—1) բանաստեղծություններ, 2) արձակ?
(ի՞նչ կասես):

Բաֆֆի—1) «Բիբի Շարաբանի», 2) «Մեր լուսավորիչները»,
թարգմանում է մի օրիորդ:
3) ? (ի՞նչ կասես, քո կարծիքը):

Ս. Շահազիզ—մի երկու-երեք բանաստեղծություն:

Շիրվանզադե—«Ցավագարը» (ես եմ թարգմանում),

(նորից կարդացի—լավ էր):

Պոետներին պիտի	} թումանյան — Բանաստեղծու-
թարգմանեն Բունին և	
Բլոկ և մի քանի ջահել	
պոետներ, որոնց «ռե-	
կոմենդեց» Գորկին:	
Պոեզիայի խմբագիրն	} Մատուրյան
է ակադեմիկ Բունին	
	} Հովհաննիսյան
	} Տերյան
	} Դեմիրճյան
	} Ահարոնյան—թարգմ. Պավլը և Յիլ

Փափազյան—թարգմ. Աբելյան:

Մանվելյան Մ.—թարգմ. Յելլեր:

Միքայելյան—թարգմ. Պավլը:

Ջավախեցի (?) (?)

— ? (Խնչ կասես): (Նար

Դոսից և Մուրացանից

բան չգտա, եթե գիտես,

գրիր):

Նախքան քո նամակին և առհասարակ «ինտիմ» հարցերին անցնելը երկու խոսք ասեմ Գորկիի մասին, երեի հետաքրքիր կլինես: Շատ լավ մարդ է, ազնիվ և պայծառ և շատ լավ է վերաբերվում ինձ: Մանոթացա և նրա «ընտանու» հետ, որ է Անդրեևա³ (հիշո՞ւմ ես, Գեղարվեստական թատրոնի արտիստուհին էր) և համակրելի կին է: Եվ շատ պարզ մարդեր են—բյուր անգամ ցավում եմ, որ հնար չունեմ քեզ տանելու նրանց մոտ և ներկայացնելու: Շուտով պիտի գնամ և տանեմ հետս «Պեպո»-ի բառացի թարգմանությունը, որ արել եմ ինքս և պիտի մնամ Մաքսիի մոտ, որ օգնեմ թարգմանելու: Ապրում է ամառանոցում Ֆինլանդիա և շատ հյուրասեր է և սիրալիր: Ես ասացի նրան, որ նա «միստիկ» է (իհարկե ոչ սովորական մտքով) և հետո կարծեցի, թե գուցե վիրավորվեց, հարցրի—ասաց. «Խնչ եք ասում, ինչո՞ւ, ես Ձեզ շատ լավ եմ հասկանում և բոլորովին չեմ վիրավորվում՝ ինչ էլ որ ասեք», և ես զարմացա նրա ճամբերատար վերաբերմունքին (երկար կլինի իմ ասածները այստեղ մեջ բերելը) և համեստությամբ (բայց ոչ կեղծ և ստրկամիտ): Շատ լավ տպա-

վորութիւնն է թողնում առհասարակ: Երբ երրորդ անգամ նրա մոտ գնացի, ասաց (խոսք բացվեց Ֆեոդոր Իվանիչ Շայապիխին մասին). ափսոս—երկու օր առաջ նա այստեղ էր, եթե գայիք, ես կծանոթացնեի Ձեզ նրան: Ես էլ ափսոսացի—իսկապես հետաքրքիր կլիներ տեսնել այդ մարդուն: Ինչէ: Այս բոլորի մասին գրելու շատ բան կա, բայց շատ կերկարի եթե գրելու լինեմ, ուստի թողնենք սա առայժմ, գուցե մի օր տեսնվենք, կպատմեմ ամեն բան մանրամասն: Պավլոսը թե որ եկավ Կովկաս, կպատմե—նա մասամբ գիտե և ծանոթացավ Գորկիին, երբ այստեղ էր:

Այժմ անցնեմ մեր ընտանեկան գործերին, բայց շատ կարճ, որովհետև ոչ մի հարմարութիւն չկա երկար գրելու, թեև շատ կա կուտակված գրելու բան:

Ես խորապես համոզված եմ, որ «աշխարհիս երեսին», ինչպես Պավլոսն է ասում, միայն քեզ և նրա հետ կարող եմ գրական մի գործ բռնել, թեև հաստատ գիտեմ, որ (այժմ մանավանդ) մեր աշխարհայացքները կտարբերվեն շատ բաներում (նույնիսկ էական): Ինձ թվում է, որ ես քեզ հետ ավելի հեշտ կհամաձայնվեմ, քան Պավլի հետ (որ այժմ իրան հայտարարում է մարքսիստ, մի բան, որ ինձ քիչ անսպասելի թվաց): Ես մարքսիստ չեմ և չեմ կարող լինել, բայց կարող եմ լինել, և գուցե եմ արդեն (հոգով) սոց.դեմոկրատ—այսինքն ընդունում եմ նրանց սոցիալական ու քաղաքական հիմնական գաղափարները (ծրագիրը), բայց չեմ ընդունում նրանց փիլիսոփայությունը (և մատերիալիզմը): Իհարկե նրանք այդ անհնար են համարում (որ մարդ լինի ս-դ և ոչ «մարքսիստ»), բայց լրգա ինձ համար միևնույն է, ես վաղուց եմ վարժվել բոլորովին ճաշվի շառնել նրանց, հատկապես նրանց հայ եղբայրակիցներին: Քո նամակն ինձ համոզեց, որ այս տարիներին զուր չես ապրել մեր իրականության մեջ—ես քո մեջ զգացի ռեալականության շատ ուժեղ զգացում և ուրախ էի դրա համար: Դեպի մետաֆիզիկան (ավելի ճիշտ կրոնական աշխարհավերաբերումը, որին ես հավանութիւն եմ տալիս տեսության մեջ) քո ողջ հակավածութիւնով հանդերձ կյանքը քեզ ներշնչել է ռեալականության այդ զգացումը...]

Արդ, ասում եմ, ինձ համար երբորդությունը⁴ մեք սրբազան է դեռ, և դեռ այն համոզմանն եմ, որ այդ երրորդութիւնն մեջ միայն կարող էր ծաղկել մեր երեքի էլ հոգին ու միտքը և կյանքը

համայն: Մի բան, որ ինձ շատ է տանջում, դա այն տարակուսանքն է թե՛ արդյոք հնարավոր կլինի՞ր այդ երրորդության գործունեությունը: Երբեք ես իմ մեջ չեմ զգացել այնքան կարողություն և այնքան թափ գործելու և այնքան սեր, բայց և երբեք ես այնքան հեռու չեմ զգացել ինձ այդ գործից ու կտրված իմ անմիջական կոշումից, որքան այժմ: Քեզնից ի՞նչ թաքցնեմ, ահա այս երկու տարին ես գրեթե հնար չունեմ պոեզիայով պարապելու, մինչդեռ «լի եմ» պոեզիայով և զգում եմ մեջս կարողություն, բայց ազատություն չունեմ և ոչ էլ հարմարություն նվիրվելու դրան և դոյնանման բաների: Վերջին ամիսները ամբողջ ժամանակ մտածում եմ իմ ծրագրած վիպական (արձակ) տրիտգիայի մասին⁵, բայց դա գրելու համար պետք է միանգամայն ազատ լինել պաշտոնական ու հերթական աշխատանքներից, որ այժմ ամբողջապես կլանում են ինձ (ժամանակս):

Եթե ես թողնեմ այս ամենը և ուսուցչության զնամ—ավելի վատ կլինի, այնպես չէ՞: Եվ չունեորությունը հոգիս հանեց և սիրտս մաշեց: Նույնը և դու, և Պավղը: Ձերը ուղղելի է՞ եթե չդադարեք պարապելուց, վասնզի թե՛ քննադատությունը, թե՛ հրապարակագրությունը, թե՛ հասարակական գործը չեն անցնում—միշտ կալի է գործի կաշի և ուղղել անցյալը: Իսկ պոեզիան—եթե այսօր չի գրվել, վաղը թուած կլինի և չի գրվի. այնպես չէ՞ (մանավանդ լիթվյկ պոեզիան): Ահա դրա համար ես շատ վատ եմ զգում ինձ: Եվ նրա համար, որ գրեթե չեմ հավատում արդեն, որ երբեմից կփոփոխվի այս ամենը, և մենք չենք կորնչի: Դա շատ աղետալի է, բայց ինչպե՞ս պիտի լինի, որ այդպես չլինի: Բոլորս էլ անգործնական մարդիկ դուրս եկանք: Իհարկե ես հավատացած եմ, որ վաղ թե ուշ բո նյութականը կլավանա, բայց դու իզուր ես կարծում, որ այնքան կհարստանաս, որ մեք գործը հաջողվի: Մեր գործը հաջողվելու համար պետք է խոշոր սուբսիդիա՝ մի ֆանի տասնյակ հազար գոնե: Մեզ այդպիսի սուբսիդիա ոչ ոք չի տա:

Եթե լիներ այդպիսի խոշոր սուբսիդիա, ես էլ, Պավղն էլ կհիմնը-վեինք Կովկասում և թեթև դասեր կարող էինք վերցնել ու գործի կաշել: Առանց դրան անհնար է մեր գործը: Իսկ դա չի լինի և չի լինի—դա հաստատ համոզում է իմ մեջ: Եթե լինի էլ, կլինի այն ժամանակ, երբ մենք չենք լինի, այսինքն իշացած ու բոսոտած

կլինենք—тогда плевать на все! На кой все это, если мы уже умерли духовно, умственно и проч.

Մնում է ուրեմն առաջժամ անել այն, ինչ հնարավոր է, որքան էլ դա կհստ ու թերի համարենք մեր «միսիայի» տեսակետից: Իսկ որ մենք ունենք միսիա, դրանում ես բնավ չեմ կասկածում և այժմ, և այդ գիտակցությունը անհուն ցավ է պատճառում ինձ: Եթե ես չհավատայի այդ միսիային—շատ չէի ցավի: Իհարկե, իմ սիրելի Ցել, այս ամենը ես կարող եմ ասել քեզ, ուրիշ ոչ ոքի բացի Պաոլոյից, ուրեմն այդպես էլ իմացիր և համոզվիր նամակիս բովանդակությանը (բացի ժողովածուին վերաբերվող ընդհանուր կետերին), թող լինի «Pro domo nostra»⁶: Գիտեմ, որ զգացածիս ու մտածածիս չնչին մասն անգամ շարտահայտեցի, բայց այսքանով բավականացիր, սա էլ անհրաժեշտ համարեցի գրել, որ փառատվի քո կասկածը, որ երևում է քո վերջին բացիկից և որ ընդմիշտ համոզված լինես իմ լավագույն ու ջերմագույն զգացմունքների նկատմամբ, ինչպես և այն բանում, որ իմ հոգում մեր բարոյական կապը դեռ ամուր է և հաստատ ոչ միայն անձնական ընկերական տեսակետից, այլև հասարակական-իդեական: Անձնական իմ սիրո մասին առ քեզ, իհարկե, կասկած չես ունենա երբեք: Պավլի հետ մենք ավելի կենդանի նամակագրություն ենք պահպանում շնորհիվ այն բանի, որ գրում ենք թեթև և հաճախ՝ Ուրախ կլինեմ, եթե քեզ հետ էլ կարողանանք այդպիսի գոնե կապեր (արտաքին) պահպանել և իրար չկորցնել: Ուրեմն գրիր առանց այլևայլության—ինչ խելքիդ փչե, բացիկ, կարճ նամակ, երկար նամակ—ինչպես կգրվի, և ես նույնը կանեմ ուրախությամբ: Դա ավելի հեշտ է և գործնական լուծում է, թե չէ [ախր հնար չի լինում կարգին ու հանգամանալի գրել ամեն ինչի մասին, այնպես չէ]:

Ես սրանից հետո քեզ հենց որ հնար ու տրամադրություն լինի կգրեմ, միայն թե մի հաստատ իմաց տուր ուր լինելո և հաստատ հասցեդ հայտնիր: Այս նամակիս գործնական (առաջին մասում գրած) կետերին շուտ պատասխանիր և գրիր ինչքան կարող ես շուտ ու շատ:

Եթե Միշո Մանվելյանի «Ճակատագիր»-ը և առհասարակ թարգմանությունները չես ուզում հանձն առնել, գրիր շուտ, ի սեր Աստծո, և ընդունելու դեպքում էլ շուտ գրիր, իհարկե: Քո քեֆի.

հալի և գործերիդ մասին էլ գրիր, իհարկե, այդ ամենը ինձ շատ է հետաքրքրում: Հրաւնտի (եղբորդ) հասցեն թե գիտես՝ անպատճառ ինձ հայտնիր, ինձ շատ հարկավոր է—նա ինձ ղրկել էր 30 ո. (գրքերի փող), և ես նրան պիտի գրեմ նամակ (թեև փողը շատ նեղ ժամանակ ստացա—դեռ ձմեռը, բայց ամաչեցրեց ինձ այդ տղան, ճրանից ես երբեք չեմ էլ մտածել ստանալու այդ փողը, մի խոսքով ինձ անհարմար զգացի, որ գուցե նա նեղվել է ուրեմն, որ ինձ չի ղրկել այդ փողը և այժմ երբ գուցե ձեռքը մի քիչ փող է անցել, շտապել է ղրկել): Նրան շատ բարև կանես, եթե գրես և շնորհակալ հասցեն գրել: Եվ կբարևես սրտանց սիրելի Վարյա-յին և կհամբուրես քո սիրուն բալիկին և ձեր սիրելի ընտանիքին՝ Տերտերից⁷ ու Նանից սկսած մինչև սիրուն Արփիկը⁸ (ափսո՛ս, Մառիթ չեղավ մի քիչ սիրահետել, նա ինձ շատ է դուր գալիս: Թեև դու ինձ եղբոր տեղ ես, և նա էլ քո քույրն է, բայց դուր է գալիս, ոչինչ չես կարող անել: Ափսոս, որ ես ծերացել եմ): Պատ-լոն սիրահարվել է մի նեգրուհու վրա!!! Բյուր անգամ համբուրում եմ քեզ:

Քոնն Վահան

Հասցես օգոստոսի 1-ից՝

Петроград, Пет. Сторона,
Б. проспект, дом 20, квартира 10
Вагану Териан

(Այսինքն անցյալ տարվա հասցես է, միայն кв. 10 (вместо 5)).
Շուշանիկը սրտագին բարևում է ձեզ բոլորիդ:

Ժողովածուի ծավալը պիտի լինի ոչ ավել քան 20 տպագրա-կան թերթ (320 էրես), որից 3 թերթ (մոտ 50 էրես) պոեզիա, մնացյալը պրոզա: Բացի այդ ժողովածուից, Գորկին ասում է, որ կհիմնեն «Փոքրիկ հայկական գրադարան»⁹, ուր կմտնեն մի շարք թարգմանություններ (առանձին գրքեր) մեր գրականութ-յանից:

Դիտմամբ չեմ գրում ներկա դեպքերի մասին—հասկանում ես, որ անհնար է այդ ահավոր բաների մասին գրել նամակ: Ես միանգամայն շշմած եմ և զարհուրած¹⁰:

128. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1915, 31 օգոստոսի, Պետրոգրադ>

Սիրելի Յիլ

Ի՞նչ է պատահել քեզ՝ ոչինչ չես գրում։ Մի լուր տուր իմանամ։ Տեղդ էլ հաստատ չգիտեմ։ Թարգմանությունն անո՞ւմ ես, թե ոչ։ Չլինի թե որեւէ բանի համար նեղացած ես։ Անհապաղ պատասխանիր խնդրեմ գոնե բացիկով՝ մի ծուլանար։ Ջերմ բարձներս Տեր հորը՝ և ձերոնց բոլորին։

Գուցե նամակս չե՞ս ստացել, գրիր, շատ կարևոր է։

Քո Վահան

Հասցես՝ Пет. Сторона, Б. проспект,
дом 20, кв. 10, В. Теряну

129. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1915, 8 սեպտեմբերի, Մուստամյակի

Նրևում է, ուրախ եք եղել, սիրելի Անտենկա, եթե այդքան երկար չէիք մտաբերում ինձ։ Կարծում էի, թե չեք էլ մտաբերի։ Եվ արդեն նամակներ չէի սպասում։ Բայց պարզվում է, որ իսպառ չեք մոռացել ինձ։ Դրա համար էլ շնորհակալ եմ։

Հիմա ես Ֆինլանդիայում, Գորկու² մոտ եմ։ Նրա հետ թարգմանում ենք «Պեպոն»³ (խեղճ Անտենկա, հավանաբար չգիտեք, այդ ինչ բան է։ Դա հայ գրող Սունդուկյանի պիեսն է)։

Պիտերում հիմա կարծես անհանգիստ է։ Իսկ այստեղ լուծություն է և անդորր։ Այստեղ հիասքանչ է։

Մառախուղ։

Մշուշը փոված է գետնին։

Իսկ իմ սենյակում ճարճատում է բուխարին։

Ախ, ինչ լա՛վ է։

Գորկու հետ պարապում ենք բավական շատ։ Այսօր նստել էինք մոտ վեց ժամ։ Հիմա նա գնաց կարդալու, իսկ ես եկա իմ սենյակը և ուզում եմ գրել ձեզ։ Ինձ համար հաճելի է մտաբերել ձեզ։ Եվ սրտանց ուրախ եմ, որ կազդուրվել եք, առողջացել։ Ինձ միշտ թվացել է, որ ձեր առողջության և հոգեկան հանգստության լավա-

գույն դեղը ձեզ ձեր ընտանիքի պայմաններից հեռացնելն է, որտեղ ինչ-որ խախտված, բեկված ու անբնական բան կա: Դուք բարի, ուժեղ, պարզ մարդ եք, թող միշտ այդպիսին պահպանի ձեզ ձեր աստվածը: Ահա ես նամակագրությույն ունեի Մարթայի հետ, մենք այդպես էլ իրար չհասկացանք ու դադարեցինք: Իմ ու ձեր մեջ, կարծում եմ, այդ չի պատահի: (Միայն ավելի լավ է, այդ մասին Մարթային ոչինչ չասեք):

Հիմա դեռ թաղված եմ աշխատանքի մեջ, շարունակ զբաղված եմ այդ հայկական ժողովածուով: Դժվար գործ է: Մեր պոեզիան լավն է, իսկ պրոզան բանի պետք չէ, և ստիպված ես շար-շարվել դրա վրա: Իմ բոլոր գործերը երկար ժամանակով հետա-ձգել եմ: Իսկ հեմա էլ շուտով պարապմունքները կսկսվեն համալ-սարանում⁴:

Հարցնում եք Կոլյայի մասին: Ինձ վերջերս գրել էին Մոսկ-վայից, որ նա եղել է այնտեղ և ուզեցել է գալ ինձ մոտ Պիտեր, բայց մինչև մտածել է, մսխել է բոլոր փողերը: Համա՛ թե տղա է: Նա, ասում են, հիմա լավ է վաստակում:

Ահա և բոլորը, ինչ գիտեմ նրա մասին: Նրա հասցեն չգիտեմ, նա ինձ չի գրում, ես էլ նրան վաղուց չեմ գրում:

Գրում եք, որ կրնկնեք Պիտեր: Եկեք, իսկապես: Գիտե՞ք որ ինձ շատ կուրախացնեք:

Հիմա այնքան նոր բան կա, որ դժվար է այդ ամենի մասին գրելը, ու թեև հեռացել եմ աշխարհից, բայց ինքս ինձնից չեմ կարող հեռանալ: Եվ ուզում եմ ձեզ հետ ավելի հիմնավոր զրու-ցել, բայց ուժ չունեմ: Այնպես կուզենայի, որ այստեղ լինեիք: Շատ, շատ լավ կլիներ: Իսկ դուք հավանաբար շուտ չեք գա:

Ափսո՛ւս:

Ես շատ կուզենայի ձեզ տեսնել լավ, առողջ:

Հիմա գնում եմ փոստ, ուզում եմ այս նամակն ուղարկել, որ ասանաք ժելեզնովողսկում: Առայժմ:

Համբուրում եմ ձեզ պինդ (թե՛ չի կարելի):

Ձեր Վահան

Ինձ գրեցեք հետևյալ հասցեով՝ Պետրոգրադ, Պետ. Կ., Բ. պրոսպեկտ, տ. 20, բն. 10:

Վ. Տ.

<1915, 13 սեպտեմբերի, Պետրոգրադ>

Սիրելի Յիլ

Բոլորովին անսպասելի կերպով եկավ Պետրոգրադ Հրանտը։ Քո նամակից հետո (ուր գրել էիր, թե նա կովի մեջ է) ես երկար սպասեցի պատասխանի (իմ վերջին նամակին) և շտառնալով չէի վստահանում գրել—վախենալով, որ գուցե դու չես գրում Հրանտին որևէ դժբախտություն պատահած լինելու պատճառով։ Այժմ ժուրխությունք եմ գրում քեզ, բայց պետք է և հայհոյեմ։ Ով դու ժուլյերի արքա, ինչո՞ւ ոչ մի պատասխան չտվիր իմ նամակներին, չէ՞ որ ես սպասում էի, և կարևոր էր գոնե երկտողով հայտնել քո պատասխանը իմ առաջարկներին։ Մինչև այժմ էլ չգիտեմ, դու թարգմանե՞լ ես գոնե Միշոյի «Ճակատագիր»-ը, թե ոչ։

Բանն այն է, որ այդ բանը սկսել էր թարգմանել և կեսից ավելին թարգմանել էր Պավլը, բայց մենք վճռեցինք, որ գոնե դա դու թարգմանես, և նա դադարեց։ Այժմ եթե թարգմանել ես, ուղարկիր, եթե ոչ, գրիր, որ ես էլ Պավլին գրեմ իրա թարգմանությունը վերջացնի տա տպենք։ Այս մասին գրիր անպատճառ։ Հրանտը ինձ քանի գնում ավելի ու ավելի է դուր գալիս՝ ազնվագույն տղա է և նրա գալը ինձ շատ ու շատ ուրախացրեց, բայց մարդու սիրտը ցավում է, երբ մտածում է, որ այդպիսի ջահել, փրոուն և լավ տղաներին կրակի բերան են ուղարկում... Տրամադրություն շատ ճնշված է և ընկած։ Կովկասից եկող լուրերը հոգեհան տխրություն են լցնում մարդու սիրտը...

Գորկու մոտ նորերս մի շաբաթ ապրեցի և շատ ու շատ զրուցեցի ամեն տեսակ հարցերի մասին...

[Ի միջի այլոց պատմեց այն պատմությունը, թե ինչպես Շալլապինը «ծունկ է չոքել թագավորի առաջ»։ Պարզվում է, որ ոչ մի նման բան չի եղել։ Եվ երբ այդ լուրերը տարածվել են և Փարիզում սուլելով խայտառակել են նրան, նա քիչ է մնացել ինքնասպանություն գործի։ Գորկին նույնիսկ մտքովն էլ չի անցկացրել, թե Շալլապինը կարող էր այդ բանն անել։ Երևում է, որ նրան շատ է սիրում։ Ի դեպ նա Շալլապինին ճանաչում է 17—18

տարի, այսինքն երբեք նրա հետ չի թափառել, այլ ճանաչել է, երբ նա արդեն Շալլապին է եղել]:

Ինքը՝ Գորկին, շատ ազնվական մարդ է և շատ սիրելի—այնքան սրտով ու պարզ, որ երևակայել չես կարող և միևնույն ժամանակ օտար և ոչ համակրելի մարդկանց նկատմամբ խիստ ու կծու: Ինձ երեկոներին պատմում էր և իր կյանքից, պատմեց մի քանի սրտաշարժ և գեղեցիկ էպիզոդ: Մի օր էլ վեճ ունեցանք [անիծյալ հարցերի մասին, ըստ որում շոշափեցիք նաև Գոստոևսկուն (որին նա չի սիրում, իսկ ես սիրում եմ): Հետաքրքիր էր, բայց գրելը երկար կլիներ և ժամանակ չունեմ]:

Ինձ գրել էին, որ «собрат по перу» Գ. Հայկունին լուրեր է տարածել, իբր ես Գորկու մոտ ինձ մարքսիստ եմ ցույց տալիս և կարճ ասած шантажирую его: Բանն այն է, որ երբ ես այստեղ Արտաշես Գաբրիելյանին և այլոց միամտաբար պատմեցի Գորկու ինձ հրավիրելը և այլն, այդ Հայկունին էլ եկել էր Պետրոգրադ և մի ուսանողի հետ գնացել Գորկու մոտ (որը չի էլ հիշում, որ այդպիսի դեպք եղել է. դրանից եզրակացրու, թե որքան խոր տպավորություն է գործել նրա վրա այդ «ուսանողական» դեպուտացիան!), և իբր թե Գորկին պատմել է ինձ հանձնած ժողովածուի մասին ու ասել. [մի՞թե Տերյանը Ձեզ դեռ չի հրավիրել ժողովածուի խմբագրություն]...

Ուզում էի այն ժամանակ ասել Գորկուն, բայց այդ «ազգային» կեղտը չուզեցի նրա առաջ բանալ, ամաչեցի: Բայց երբ ասին, որ Հայկունին այդպիսի լուրեր է տարածում, ես վերջին անգամ, երբ Գորկու մոտ էի, ասի այդ բոլորը, և նա մնաց շշմած:

[Ես չեմ բերի նրա գովասանական կարծիքները իմ մասին, թեև քո առաջ դա պարծենկոտություն չէր լինի: Բայց նա ասաց. նկատի ունենալով, որ Ձեզ հետ վերջին անգամը չենք աշխատում, ես նամակ կգրեմ թերթերին (հայկական), որպեսզի ցրեմ ամեն մի կասկած և վերջ տամ զրպարտության հնարավորությանը: Ես հրաժարվեցի, բայց նա պնդեց և այդպես էլ համաձայնության չեկանք: Հնարավոր է, որ ես համաձայնեմ: Իմ չուզենալու պատճառը (որի մասին, իհարկե, նրան չասացի) այն է, որ դա կարծես թե ոեկլամ կլինեք ինձ համար, իսկ ես չեմ ուզում դա]...

Ես, ճիշտ է, համակրել եմ միշտ բանվորական գործին և հղած կուսակցությանց մեջ քաղաքական և տնտեսական ծրագրնե-

ըից ամենից շատ համակիր եմ եղել ս-դ-ի ծրագրներին, բայց մարքսիստ չեմ բնավ աշխարհայացքի մտքով, և դա շատ լավ գիտեցել է Գորկին, երբ ինձ հրավիրել է, նա ճանաչել է ինձ իբր պոետի [«միաստիկայի և սիմվոլիզմի թեքումով» (սա այն մարդու խոսքերն են, որը Գորկու անունից ինձ հրավիրել է նրա մոտ)]¹։ Իսկ Գորկին ասաց, որ նա երբեք չի էլ որոնել մարքսիստ, այլ որոշ գրական ցենզ ունեցող մարդ և իմ ցենզը նա միանգամայն բավարար է համարում... Իհարկե չեմ կասկածում, որ դու երբեք չես հավատա ալյուպիսի կեղտոտ ինստիտուցիաների և իմ անունը կպաշտպանես, բայց գրում եմ այս բոլորը «ի գիտություն» և սիրտըս թեթևացնելու համար... [Դե թողնենք այս]—էս փլավը շատ ջուր կվերցնե, և ես տարվելով մոռացա, որ գնալու եմ։

Վերջացնեմ նամակս։

Գորկին ուզում է մի ժողովածու էլ նվիրել տաճկահայ գրականության, որի մեջ պիտի լինի նաև երկու հոդված—մեկը «Հայոց հարցի մասին» (տաճկահայ խնդրի մասին), մյուսը պատմագրական տեսություն (տաճկահայ գրականության)²։ Կուզեի, որ գոնե այն ժողովածուի մեջ դու եռանդուն մասնակցություն ցույց տայիր։ Եթե հոդված գրելուց վախենում ես և ուզում ես առայժմ ձեռնպահ մնալ (թեև իզուր, որովհետև ժամանակ շատ կլինի և կկարողանաս պարապել ու գրել), գոնե թարգմանիր։ Ես ուզում եմ, որ դու հեռու չմնաս այս գործից։ Գրի՛ր այդ մասին։

Հա՛, Ցել, Ահարոնյանից մի բան, լավ բան, ցույց տուր թարգմանենք, կամ ինքդ թարգմանիր անմիջապես ու ղրկիր— դու լավ գիտես նրա գրվածները։ Այնպիսի բան լինի, որ ռուս ընթերցողի համար հետաքրքիր լինի—ցանկալի է կենցաղագրական, հայկական կյանքից, կամ բնորոշ և ոչ շախսե-վախսեական՝ տաճկահայ կյանքից։ Այդպիսի բան «ռեկոմանդե» անելու դեպքում գնա գրախանութ և պատվիրիր, որ իսկույն ղրկեն ինձ վերադիր վճարով Ահարոնյանի այն հատորը, ուր զետեղված է այդ գրվածքը։

«Պաժալստա», Ցել։

Գրիր ինձ քո անձնական գործերի մասին, շատ հետաքրքիր եմ իմանալու։

Պավլոսը պիտի գա Պետրեպոլ, իսկ հետո կլվե դեպի էջմիածին՝ կտեսնի քեզ և կպատմե։

Հրանտն էլ շուտով կվերադառնա՝ կհանդիպի քեզ:
Ողջ լեր, սիրելիս, և գրիր:

Քոնեն Վահան

Ջերմագին բարևներ Վարյային և համբույր քո սիրուն բա-
լիկին:

Ի միջի այլոց բարևիր Դավիթ Անանունին և մի իմացիր տե-
ղովը և գրիր ինձ, թե ի՞նչ է ասել Հայկունին նրան և ուրիշներին:
Ցանկալի է, որ Դավիթը (եթե նա հնարավոր և հարմար կդատե
իհարկվե) ձևակերպե կտրուկ և վեճ չհարուցանող մի նախադա-
ստություն, կամ եթե դու ուրիշներից էլ լսել ես գրիր, ի՞նչ լուրեր
է տարածել այդ պարոնը իմ մասին:

Երևի ես ստիպված կլինեմ Գորկու առաջարկը ընդունել, մի
անգամ ընդմիջտ խզելու համար ամեն բամբասանք, բայց էլի
ուզում եմ իմանալ՝ ի՞նչ է խոսվում այդ մասին:

Ողջ լեր:

Վահան

Հասցես՝ Петербургская Страна,
Большой проспект, дом. 20, кв. 10

131. ՆՎ. ՔՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1915, սեպտեմբեր, Պետրոգրադ>

Սիրելի Նվարդ

Այս անգամ ուշացավ նամակս, բայց բանն այն է, որ ես վրձ-
ռել էի գալ Կովկաս, դրա համար հետաձգեցի գրելս և հետո չհա-
ջողվեց կրկին գալ և նորից խրվեցի այստեղի գործերիս մեջ ու չը-
գրեցի: Բացի այդ, այնքան վատ է տրամադրությունս (Կովկասից
եկող լուրերը սպանիչ ազդեցություն են գործում), որ չգիտես ի՞նչ
գրես: Մարդ քաշվում է գրել մանր-մունր բաների մասին այսպիսի
ժամանակ: Գրել էի Մոսկվա, որ այնտեղի Կոմիտեն ինձ մի գործի
դնե իր հայեցողությամբ, բայց պատասխանեցին, որ հարկավոր

չեմ, և Մամիկոնյանը (կոմիտեի նախագահը) հանձնարարել էր ինձ ասել, որ «իմ գործին նայեմ», որ մարդիկ շատ կան և կարիք չկա մարդու: Իհարկե, ես կարող էի իմ ռիսկով վեր կենալ գալ, բայց չէի ուզում գալ այդպես, որովհետև առանց որևէ հանձնարարությունից գալ հանդիսատեսի դերում՝ շատ վատ կլինեիր և տգեղ: Այդպես կապված մնացի: Մյուս կողմից էլ, իրավ, մտածեցի, թե որքա՜ն կարևոր կլինի իմ գործը և կարո՞ղ եմ արդյոք մի բան անել: Անհնար է գրի առնել այս միջոցում իմ մտածածն ու զգացածը — դա շատ երկար կլինեիր գրելը: Ուստի լավ է թողնենք:

Ժողովածուն առաջ է գնում և շուտով պատրաստ կլինի: Մոսկվայի ժողովածուի հետ համաձայնեցինք այնպես անել, որ նույն նյութերը չլինեն, և մերում պոեզիան շատ կրճատեցինք — ընդամենը երկու թերթ պիտի բռնե, իսկ Մոսկվայինը ամբողջապես նվիրված պիտի լինի պոեզիային:

Այնտեղ Պաուլոն է աշխատում գլխավորապես՝ թեև անունով կա խմբագրական մասնաժողով: Թարգմանել են «Անուշ»-ը, «Աղավառու վանքն» ու «Աղջկա սիրտը»։ շատ լավ է թարգմանված, կարդացի—Վյաչեսլավ Իվանովն է թարգմանել Իվան Ֆադեյիչի գրվածների մեծ մասը: Եվ նա շատ է հավանում Իվան Ֆադեյիչին: Առհասարակ Մոսկվայի ժողովածուն հետաքրքրական կլինի և լավ: Մերը ոչ, որովհետև հայոց պրոզան—Աստված գիտե, թե ինչ բան է: Ափսո՛ս չէ մեր պոեզիան. բայց ի՞նչ արած, դարձյալ պետք է հրատարակել և պրոզան:

Մեր ժողովածուի մեջ պիտի մտնի «Պեպո»-ն, որ թարգմանել ենք ես ու Գորկին միասին, «Ցավագարը» և մի շարք այլ շրջվածներ: «Գիբոր»-ը ինձեից անկախ պատճառով չհաջողվեց մշտցրնել:

Ինչևէ, տեսնենք ի՞նչ պիտի դուրս գա: Մեր պրոզան սարսափելի կերպով պրիմիտիվ է, երբեմն մարդ շշմած է մնում, թե ինչպես են այնքան միամիտ և պարզամիտ մեր գրողները: Բոլորը գրված է կիսագրագետ մարդկանց համար: Ցավել պետք է, բայց, իհարկե, սիրել և աշխատել, որ առաջ գնա... Մի շաբաթ ապրեցի Գորկու մոտ ամառանոցում — շատ հետաքրքրական զրույցներ տեղի ունեցան — մի օր կգրեմ Ձեզ այդ մասին: Պատմեցի նրան մեր գրողների և պոետների մասին, ի միջի այլոց Իվան Ֆադեյիչի մի քանի սովորություններին — շատ ծիծաղեց:

Ա՛խ, սիրտ չկա գրելու, սիրելի նվարդ, չի գրվում, թողնենք մի
ուրիշ օրվա...

Ձեռ վաճաճ

132. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1915, 11 հոկտեմբերի

Ձգիտեմ ինչով բացատրել ձեր լուսթյունը, Անտենկա: Վերջին
նամակը (շատ երկար ընդմիջումից հետո) ստացա Ժելեզնովոդ-
սկից և անմիջապես պատասխանեցի նրան, որպեսզի պատասխանն
ստանայիք դեռևս Ժելեզնովոդսկում (գրել էիք, որ շուտով մեկնե-
լու եք այնտեղից): Եվ ահա մինչև հիմա ձեզնից ոչ մի տող չու-
նեմ: Իսկ ժամանակ քիչ չի անցել: Մի՞թե պետք է ենթադրեմ, որ
նամակս չի հասել: Ես գրել էի, հիշում եմ, այն հաշվով, որ նամա-
կըս կհասնի նախքան ձեր մեկնելը: Գուցե ավելի շո՞ւտ եք մեկնել:
Իսկ մի՞թե նամակը այնտեղից չէին ուղարկի ձեզ: Ափսոս, եթե
նամակս չի հասել, շատ ափսոս: Բայց և այնպես, եթե անգամ չի
հասել, դուք իզուր այսքան երկար չեք գրում ինձ:

Գուցե բոլորովի՞ն դադարել եք ինձ սիրելուց: Ասենք, այդ
ե՞րբ եք ինձ սիրել որ: Համենայն դեպս մենք բարեկամներ ենք
եղել կարծեմ, ճիշտ չէ՞: Գուցե դա՞ էլ եք մոռացել: Շատ տխրալի՜
է, եթե այդպես է: Դե, առայժմ, Անտենկա, առողջ ու հաջողակ լի-
նեք բոլոր տեսակետներից, եթե նույնիսկ մոռացել եք նրան, որը
ձեզ բարեկամ էր, և անունը

վաճաճ էր:

Հասցես՝ Պետ. Կ., Բ. պրոսպեկտ, տ. 20, բն. 10:

133. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1915, նոյեմբերի առաջին կես, Պետրոգրադ>

Դրուժյունս այնքան անորոշ է, սիրելի նվարդ, որ չգիտեմ ի՞նչ
գրեմ: Բանն այն է, որ մի քանի ժամանակ առաջ գրել էի Ձեզ, որ
հավանորեն շուտով կգամ Կովկաս (այնտեղ մանրամասն բացատ-

րել էի գալուս պատճառները, չգիտեմ, ստացա՞ք այն նամակս, թե ոչ—գրել էի այս հասցեով՝ Анастасьевская 22, այժմ գրում եք նամակի վրա Вознесенская 18—ո՞ր հասցեով գրեմ Ձեզ, որ լավ լինի և հասնի. գուցե իմ նամակները, թեպետև ուշ-ուշ գրված, Դուք չե՞ք ստանում): Հա՛, ուրեմն այն էի ասում, որ դրուժյունս այնքան անորոշ է, որ չգիտեմ հիմի ի՞նչ գրեմ այդ մասին: Հարցն, ինչպես գրել էի, զինվորագրության հետ է կապված: Մինչև չըպարզվի, ոչինչ չեմ կարող գրել—ինքս էլ չեմ իմանում ի՞նչ կլինի:

Ժողովածուն տպագրվում է արդեն և վերջերս ժամանակ չև՛ ունենում տեղեկանալու ի՞նչ դրուժյան է: Մի քանի օր առաջ գնացել էի խմբագրատուն («Летопись»-ի¹, նոր ամսագիր է, որ մեր հրատարակիչն² է հրատարակում և որում մերձավոր աշխատակից է Գորկին), բայց ժամանակ չկար երկար խոսելու: Հրատարակիչն ասաց, որ ստացել է մի քանի թարգմանություններ (ռուս պոետներից—մեր ժողովածուի համար հատկապես նրանց հանձնված), ի թիվս որոց է «Պողոս-Պետրոս»-ի թարգմանությունը Վյաչեսլավ Իվանովի, որ, նրա ասելով, լավ է: Ես չկարողացա տեսնել, վասնզի մոտը չէր—պիտի տուն գնամ և կարգամ (մեր ժողովածուի նյութերը նա տանն է պահում), այն ժամանակ կգրեմ Ձեզ: «Գիքոր»-ը նույնպես կլինի մեր Պառլոյի թարգմանությամբ: «Լուսավորչի կանթեղը» Բայլմոնտի մոտ է (նրան հատկապես տվել ենք նորից թարգմանելու մեր ժողովածուի համար, թեև մի թարգմանություն, ինչպես երևի գիտեք, կա, բայց այնքան լավ չէ): Ժողովածուից հավաստ փախել է և ժամանակ էլ չունեմ առանձնապես զբաղվելու, թեև ամեն ինչ գրեթե պատրաստ է: Ինձ ավելի կրճետաբեքերի հայերեն մի ժողովածու հրատարակելը, քան քսան ռուսերենը: Երբ մտածում եմ, որ այս տարի հայերեն մի կարգին գիրք լույս չի տեսել (և արդյոք միայն այս տարի), դա ինձ սարսափեցնում է... Մի՞թե չծաղկած մեռնելու է մեր գրականությունը... Վա՛յ մեզ, եթե այդպես է...

Եթե զինվոր չտարան, այս տարի երևի ամբողջապես (ձմեռը) կնվիրեմ... արաբերենին և եթե ազատվեցի դրանից, ազատ շունչ կբաշեմ և ժամանակ կունենամ գրական զբաղմունքի նվիրել ինձ:

Իսկ եթե զինվոր գնացի—այն ժամանակ, իհարկե, արդեն ուրիշ ծրագրեր պետք կլինի կազմել: Տեսնենք ինչ կլինի:

Մի երկու հոգված եմ ուզում գրել (ռուսերեն) և հնար չի լի-

նում—խսկի ժամանակ չկա, թեև շատ հարմար մոմենտ է, և սիրտս ուզում է գրել այդ վաղուց (հոգվածները ուսաների համար պիտի լինեն, իհարկե)։

Իվան Ֆադեյիչի վերջին «Հատված»-ը (պոեմից)³ կարդացիւ Ամբողջն անմշակ է (ինչպես և նախազգուշացրել է հեղինակը), մի քանի կտորներ ազդու են և լավ։ Այս մասին շատ երկար պետք է խոսել—նամակով գրելու բան չէ, համենայն դեպս Թումանյանի գրած ամեն մի տողը ինձ համար հետաքրքրող է և նշանակալից, թեև իբրև պոետ ես ինձ միանգամայն օտաւ եմ զգում նրան, այսինքն նրա պաֆոսը իմ պաֆոսը չէ՝ ես նրան երկրպագու եմ և սիրում եմ, բայց նրա աշխարհն իմ աշխարհը չէ (հուսով եմ, սխալ չեք ըմբռնի ինձ—սրանով ես չեմ ուզում ժխտել նրա մեծությունը ու նշանակությունը, հասկանում եք ինձ, նույնը կարող էի ասել, օրինակ, մի Շեքսպիրի մասին)։ Ինչևէ, սա երկար բան է...

Մի ուրիշ ժողովածու էլ է հրատարակվում—խմբագրությանը պրոֆեսոր Բոդուն-դը-Կուրտենների նվիրված Ռուսիայի զանազան ազգերի գրականություններին⁴։ Ինձնից խնդրել էին նյութ...

...Մտադիր ենք «Գարուն»-ը լույս ընծայել⁵։ Բայց այժմ դա «Պանթեոն»-ի հրատարակությունը կլինի (Պանթեոնի կազմը Ձեզ հայտնի՞ է—ես և Պաոլոն, և Յուլակը, և Կարեն Միքայելյանը։ հիմնականը ես, Պաոլոն և Յուլակն էինք, կամ, ավելի ճիշտ, ես ու Պաոլոն և «Գարուն»-ը մեզ անցավ (перешел)։ Ուզում ենք միայն ջահելների ուժերով հրատարակել, տեսնենք Ի՞նչ դուրս կգա։

Նամակս շատ խառն ու շփոթ դուրս եկավ և բազմազույն, սիրելի նվարդ, բայց կուղարկեմ, որովհետև եթե չուղարկեմ, նորը չի գրվի և էլի ուշ պատասխան կստանաք։ Շնորհակալություն «Кавказ»-ի համար։ Շատ բարև կանեք Իվան Ֆադեյիչին, ձերոնց բոլորին և մեր «բարի ծանոթներին»։

Ձեր վաճաճ

Դուք ինձ մի նայեք, գրեցեք—հավատացած, որ Ձեր նամակները ուրախություն են ինձ համար և իմ չգրելը թող Ձեզ երբեք չնեղացնե—եթե չեմ գրում, միայն հնար չլինելու համար չեմ գրում...

Ձեմ դավաճանի իմ նվարդին
Որքան էլ դյուքես, օ, Շամիրամ
Որպես արքան այն, մանուկ Արան,
Ձեմ դավաճանի իմ նվարդին.
Որքան փորձանք դա իմ զօհ-սրտին,
Որքան էլ փայլըդ փայն նրան,
Ձեմ դավաճանի իմ նվարդին,
Որքան էլ դյուքես, օ, Շամիրամ...⁶

..Ձեզ հայտնի՞ է, որ Արա Գեղեցիկի կինը նվարդ է եղել...
Առհասարակ սա պատասխան է նրանց, որ ուզում են տեսնել
ուրիշ կողմեր իմ անուշ երկրից (միստիկ մտքով...)։

Ուզեցի ուղարկել Ձեզ սա, որովհետև այստեղ կա Ձեր անու-
նը, թեև սա այն շարքից չէ, որ Ձեզ եմ նվիրել, այլ «Նաիրյան»
շարքից⁷։

134. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1915, 28 նոյեմբերի, Պետրոգրադ

Սիրելի Կարեն

Բացիկդ ստացա։ Շատունց էր, ուզում էի գրել քեզ, բայց չէր
հաջողվում։ Ասելիք, թվում է, թե շատ կա, բայց չի գրվում։ Հատ-
կապես ուզում էի գրել քեզ Գորկու քո մասին ասածը (երբ ես նրա
մոտ մնացի մի շաբաթ Մոսկովա-Միա՛կի), բայց այնքան ձգ-
ձգվեց, որ ստիպված եղա Պավլոսին խնդրել, որ պատմե քեզ
այդ։ Հուսով եմ՝ մոռացած չի լինի քեզ այդ ասելու (ես նրան խընդ-
րել էի հատուկ այդ մասին)։ Հայ գրողը այնքան քիչ է ստա-
նում բարի խոսք ու խրախուսանք, որ ինձ համար առանձին հա-
ճույք է այդ քեզ գրելը, թեև պետք է ասեմ, որ այս տարվա փորձը
շատ բան սովորեցրեց ինձ և շատ բաներում հիասթափեցրեց։ Սրա
մասին երկար կլինի գրելը—հավասա ու հալ չկա—մի օր կպատ-
մեմ։ Սա այսքանը միայն կուզեի ասել, որ այժմ ավելի ևս խոր է
իմ մեջ այն համոզումը, թե մենք չպիտի վատնենք մեր ուժերը
այնպիսի գործերի վրա, ինչպես այդ ժողովածուները, և գլուխներս
կախ պիտի մեք գործին նայենք. հայերեն գրված մի պատմվածքը

իմ աչքում ավելի արժեք ունի, քան քսան այդպիսի ժողովածու լուսերեն: Հավաստ փախել է և ժողովածուով գրեթե չեմ հետաքրքրվում—ուզում եմ մի կերպ վերջացնել ու գլխիցս ռադ անել: Ինչե՛նէ —սա երկար զրույց է:

Ժողովածուն արդեն տպվում է, իսկ ձե՛րը... Գրիր, տեսնենք ի՞նչ հալի է: (Հա, չմոռանամ—խնդրեմ գրես ինձ անմիջապես Վեսելովսկու՝ հասցեն): Գլխիս նոր դարդ է դարձել հիւս գինվորագրության հարցը: Զգիտեմ ի՞նչ անեմ: Մեկ մտածում եմ՝ զնամ Կովկաս, մեկ՝ ետ եմ մտածում, բայց վախենում եմ, որ բռնեն ու տանեն գերմանական ֆրոնտը: Հիմա էլ ի՞նչ հավաս կռիվ գրեալու: Գուցե տոներին Կովկաս զնամ, թեև դեռ չեմ որոշել: Դու ի՞նչ ես մտածում այս առթիվ: Ասում եմ՝ զնալուց ետքը, գոնե կովկասյան ֆրոնտը զնամ—ի՞նչ կասես: Բայց, իհարկե, ավելի գերադասելի է չզնալ, եթե հնարավոր է: Զգիտեմ, մի խոսքով, ի՞նչ եմ անելու: Տեսնենք ի՞նչ է լինում: Պառլոյից էջմիածնից նամա՛ւ: ստացա: Պարապմունք չկա այնտեղ և հազիվ թե լինի (գոնե մինչև հունվար)։ Կատաղել է, որ իրան քաշ տվին տարան²:

Եթե նոր գրած բան ունիս (լավ, իհարկե) ուղարկիր—այստեղ մի ուրիշ ժողովածու էլ կա, որի համար խնդրում են մի երկու բան թարգմանել—չգիտեմ ի՞նչ թարգմանեմ—ուրախությամբ կըթարգմանեմ քոնը, եթե դուրեկան բան ղրկես (այդ ժողովածուն հրատարակում են պրոֆ. Բոդուեն-դը-Կուրտենեն³, Գրեգեսկուլը⁴ և այլն, կոչվում է «Отечество», այնտեղ լինելու են բոլոր ազգերի (Ռուսիայի) գրականություններից նմուշներ—թախանձագին խնդրում են մի քանի բան տալ, մի քանի հայկական «նովելա» (!!! որտեղի՞ց)...) Գրիր:

Ողջ լեր: Բարեկիր մեր հին բարեկամներին:

ՔՈ ՎԱՏԱՆ

Այդտեղի նորություններից եթե գրես՝ լավ կանես: Լուր տուր քո և մեր ծանոթների «օրերի և գործերի» մասին:

Հասցես՝ (Петроград), Пет. Сторона,
Большой проспект, д. 20, кв. 10

Ինձ

135. ԲՐՅՈՒՍՈՎՆԵՐԻՆ

(հեռագիր)

<1916, 8 հունվարի, Երևան>

Նաիրական երկրից ջերմ ու սրտագին ողջունում ենք մեր թանկագին հյուր Վալերի Յակովլևիչին և քնքշորեն գլուխ խոնարհեցնում Իոաննա Մատվենայի առջև:

Վ. Տերյան, Պ. Մակինցյան

136. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1916, 21 մարտի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Երևի գիտես արդեն, որ եկել եմ Պետրեպոլիս՝ Վաղուց էր ուզում էի գրել քեզ ի տեղեկություն, բայց շատ էի զբաղված և հալ չկար գրելու, Ստեփան Գրիգորիչին ևս պիտի զեկուցում իմն զբերեմ (նեղացած կլինի, բայց մեղավոր չեմ—վախենում էի ամեն ինչ գրեմ, վասն զի նամակս կարող է ռւսիշի ձեռքն ընկնել կամ չհասնել): Ինչևէ, Գալիս էլ շտապով էի, չկարողացա Մոսկով մընալ¹: Պառլոն կարգաց նամակդ, և ես վճռեցի գրել մի քանի տող, մանավանդ, որ պետք է վերջապես պարզել և «Գարուն»-ի հարցը: Զգիտեմ ինչո՞ւ Պառլոն շատ հոռի է «այդ նկատմամբ»: Եթե դու ետ չես կանգնել մտքիցդ, գրիր մի հաստատ բան, տեսնու՜նք, վերջապես հրատարակո՞ւմ ենք ավանախը, թե ոչ: Մենք մ.աղիլ² ենք այստեղ ևս փող փնտրել (վասնզի այժմ 1000 ռուբլով անգամ անհնար է մի շնորհքով ժողովածու հրատարակել—այն վաղ էր...): Հիմա եթե դու իրավ համաձայն ես՝ գրիր, որ պատրաստություն տեսնենք: Այստեղ կան տպագրության հարմարություններ, հույս կա և քիչ փող ճարելու (կարծում եմ, գոնե մի 500 ռ. կկարողանանք ճարել այստեղ): Արդ, եթե միտքդ չես փոխել, շուտափույթ ու հրատապ տեղեկացրու, որպեսզի գործին ձեռք զարնենք—կարծում եմ՝ էլ սպասելու ոչ մի պատճառ ու հիմք չկա, թե չէ

ու հանգիստ նստենք տեղերս: Եթե պատասխանդ դրական լինի— մենք մտադիր ենք իսկույն թուղթ գնել և խոսել տպարանի հետ ու անմիջապես գործի անցնել: Նյութերը կամ քեզ կուղարկենք ծանոթանալու և կարծիքդ հայտնելու, կամ, եթե գալու եղար—այստեղ մի ժողով կանենք ու կվճռենք: Դա հեշտ է և խոչընդոտ չի հանգիստնա: Պառլոն գրեթե բոլորովին ազատ է և գործի տեխնիկ մասը կարող է վարել—ուստի բանը մնում է փողին, որի համար վճիռդ կայացրու և հրատապ հաղորդիր:

Կան խոստումներ—եթե իրականացան՝ ավելի լավ—ավելի փող ունենանք, բայց նախ պետք է «մայա» ունենալ և այդ «մայան» պիտի քո խոստացած գումարը լինի:

Մեր Ժողովածուն տպագրվում է և շուտով պատրաստ կլինի: Ժողովածուն կազմելու է 26—27 տպագրական թերթ մեծ դիրքով: Իմ կարծիքով վատ չի լինի Ժողովածուն—ասենք շուտով կտեսնես ինքդ: Ձերի մասին էլ լսել եմ, որ տպվում է — հաջողությո՛ւն: Մերը երևի ավելի շուտ լույս կտեսնի, բայց միմյանց չեն խանգարի—դարդ մի անի:

Կովկասում շատ բան տեսա ու լսեցի, բայց պատմվիլ չի նամակով: Լավ չէ: Ցինիզմը² համատարած է և ավազակությու՛նն ու արկածախնդրությու՛նը կատարյալ... վա՛յ հայ ազգին, որ նրա գործերի վարողները այդ թշվառներն ու ժուլիկներն են...³ Մեծ սխալ է, որ Ստ. Գրիգորիչը չի գնացել Կովկաս. այժմ էլ դա ահագին նշանակությու՛ն կունենար եթե նա գնար, թեև այնտեղ այնպիսի ապականված մթնոլորտ է, որ գուցե և նա ոչինչ չկարողանա անել ու փախչի որպես մի Ղովտ...

Գրիր ուրեմն: Ողջ լեր:

Բարեներով և Վանահ

Հասցես հինն է՝ Пет. Ст., Б. проспект, д. 20, кв. 10

Ստ. Գրիգորիչին խնդրեմ հարցրու՝ եթե նա կարեւոր է համարում՝ ես գրեմ նրան զեկուցում, ասենք հարկավոր չէ, ես կգրեմ նրան:

Սիրելի Յել

Гром не грянет, мужик не перекрестится! Ես էլ, սիրելիս, գուցե երեսու շաաշականքեի (այսինքն քեզ չգրեի), եթե չլինեիր մի փոքրիկ գործ, որ առիթ է դառնում գրելուս։ Թեև, անկեղծ ասած, դու էլ ինձ երես չես տալիս (не балуешь) նամականերով, այնպես չէ՞։

Սակայն անցնենք նախ մեր այդ փոքրիկ գործին, որ դժբախտաբար կարևորություն է ստանում և ստիպում է Ձերդ Պաշտապալությունը անհանգիստ անելու։ Ահա թե ինչ է այդ գործը։

Պետք է գնալ «Посредник» գրախանութ¹ և ստանալ գրքերիս հաշիվը։ Բանն այն է, որ Թիֆլիսում ես ստացա գրքերիս հաշիվները, և պարզվեց, որ ընդամենը մնացել է 100 գիրք, որը վերցրեց «Գիրք»-ը²։ Կանխիկ վճարելով գինը 30 % զեղչով։ Բացի այդ 100 գրքից, միայն 100 օրինակ մնում է տպարանում և չգիտեմ որքան Բաքվում։ Արդ, ես ուզում եմ ստանալ Բաքվի հաշիվը։ Նրանց կառաջարկես վճարել նախ ծախված օրինականների հաշիվը, հետո կասես, որ եթե կամենում են թող վերցնեն գրքիցս նույն պայմանով (այսինքն կանխիկ վճարով 30 տոկոս կամ 35 տոկոս զեղչով) որքան որ իրանց հարկավոր է, իսկ մնացյալ գրքերը բարի եղիր տանել տունդ և պահել մոտդ։ Ես կարծում եմ, որ Գալըստյանը կվերցնի այդ գրքերը նույն պայմանով (կանխիկ վճարելով, մանավանդ որ ես նրան մի 40 ռ. պարտ եմ), և ես կազատվեմ այդ գրքիցս։

«Գիրք»-ը ասաց, որ այն 100 օրինակը, որ ինքը վերցրեց, կը վերջացնի այս տարի, ուրեմն գրեթե հրատարակությունը վերջացած կլինի մյուս տարի։ Սակայն այս բոպեիս ինձ հետաքրքրողը ոչ թե երկրորդ հրատարակության հարցն է, այլ այն հարցը, թե արդյոք չե՞մ կարող Բաքվից մի քիչ փող ստանալ և հետո էլ մի քիչ Գալստյանից։ Ինձ թվում էր, որ Բաքվում կարող է ծախված լինել մի քանի տասնյակ գիրք—դա էլ բան է։ Բացի այդ, պետք է պարզել ու եթե Բաքու չի ծախվում—ուղարկել Թիֆլիս, ուր ավելի լավ է ծախվում գիրքը։ Ուրեմն, սիրելի Յել, բարի եղիր ու մի ծուլանար։ Թե որ միանգամայն անընդունակ զգաս քեզ այս գործի

Համար, հրավիրիր հետդ մի ավելի փորձված մարդ մեր ծանոթ-
ներին: Պետք է հանեն գրքերը քո մոտ հաշվեն և ըստ այնմ վճա-
րեն—օրենքն այդ է: Ուղարկում եմ նրանց անդորրագրերը:

Այս քանի օրս հիվանդ եմ—լավ մրսել եմ և տնից դուրս չեմ
գալիս: Գործերիս մասին ի՞նչ գրեմ—լավ չեն: Տրամադրությունս
նմանապես՝ թե՛ անձնական, թե՛ հասարակական տրամադրու-
թյունս: Այն ամենը, ինչ տեսա ու լսեցի Կովկասում, ծանր տպա-
վորություն է գործել վրաս և միանգամայն հոգի եմ մեր հասարա-
կական և ազգային գործերի նկատմամբ: Մարդկանց մեջ ես չտես-
ա ոչ պարտազգացություն, ոչ պատասխանատվության զգացում:
Յինիզմը համատարած է և զազիր, և մաքուր մարդը կամ պիտի
անվերջ աղաղակե այնտեղ, կամ թափ տա ոտների փոշին և
փախչի, բայց աղաղակելու տեղ չկա...

Սակայն սա հին և ցավոտ հարց է, թողնենք—ի՞նչ մարդիկ
ենք (դժբախտ, թե անզոր ու անշնորհք, որ մի նույնիսկ փոքրիկ
օրգան չկարողացանք ունենալ!):

Նամակս առավոտն սկսեցի գրել և կիսատ մնաց: Երեկոյան
եկավ մեզ մոտ (նա այժմ առանձին է ապրում) Պառլոն և բերեց
նամակդ, որից, ի միջի այլոց, տեղեկացա Բաքվում ձեռնարկվող
ամսագրի մասին⁵: Եթե միայն դա էլ գլուխ գա...

Վախենամ դա էլ օրաթերթի նման վերջանա՞, կամ, որ ավելի
վատ կլինի, դառնա մի նոր «Արև»⁵, որ ավելի հավանակա է:
Զգիտեմ ինչո՞ւ, բայց գրեթե համոզված եմ, որ դա էլ պիտի դաշ-
նականների ձեռքն ընկնի և դառնա «կուսակցական», ավելի ճիշտ
թայֆայական մի բույն: Խմբագրական կազմի մեջ մտնող մար-
դիկ բոլորն էլ, բացի քեզնից և Դավթից բոլորը, կարող են երևի
դաշնականների հետ յուր գնալ, եթե միայն հայտնի կամ «ծպտյալ»
դաշնակ չեն. քեզ կչեղոքացնեն, ինչպես արեց «ազնվագույն» և
«սքանչելի» Հակոբյանդ⁶, իսկ Դավթին БОН կանեն առանց այլե-
վայլության (քեզ կստիպեն, որ հեռանաս՝ ինչպես առաջ⁷): Զեմ
ուզում, որ այս «մարգարեությունս» ուղիղ դուրս գա, բայց վա-
խենում եմ «դանայացիներից և ընծա բերելիս»⁸ ...Տացե Աստ-
ված, որ մի շնորհքի բան լինի—ո՞վ ուրախ չի լինի...

Այդպես, սիրելի իմ Ցել, ապրում ենք ինչ-որ շնչին երազնե-
րով—անգործնական ու թշվառ մարդիկ, իսկ գործի գլուխ են ան-

ցել նրանք, որ ո՛չ ամոթ ունեն, ո՛չ խիղճ և, ավաղ, դրանց հետ են շատ մարդիկ, որ «գող» չեն, բայց ակամա «գողակից» են։ Բայց լռենք այս ամենի մասին։ Այսօր կարդում էի Դավթի «Սուրբ ճշմարտությունը» և մտածում—ավա՛ղ, դուք քննադատում եք, իսկ գործը անում են նրանք, դուք ձեզ համար լավ գործ եք անում—արդարացնում եք ձեզ ապագա պատմաբանի առաջ, բայց եթե դուք գոնե քննադատում եք (որ էլի լավ գործ է), դժբախտաբար լուռ են բոլոր ձեր ընկերները, մինչդեռ բավական է մի օր միայն լինել Կովկասում, բավ է մի քանի օր հետեւել մեր աղզային գործերին, որպեսզի կարիք զգաս ճշալու, աղաղակելու։

Ո՛ր է, ո՛վ է աղաղակում։

Առաքելյա՞նը⁹... է՛հ...

Ինձ մաշում են այս հարցերը և ի՞նչ եմ ես, ի՞նչ կարող եմ ես... Թողնենք սակայն այս բոլորը—դաշնակները ի վերուստ մեզ իրավունք են տալիս բանաստեղծությամբ ու գեղարվեստով զբ-բաղվելու, բայց հասարակական հարցերով («հրապարակախոսությունը»!) երբեք (թեև... բոլոր նրանց, որ իրանցից են—ինչո՞ւ չէ, թույլատրվում է այդ)։

Էլ ի՞նչ գրեմ, Ցել—կարելի է անվերջ գրել, այնքան ասելիք ու գանգատ կա, բայց արժե՞ արդյոք։

Իմ ընտանեկան կյանքում նորություն չկա, բայց սպասվում է շուտով, երևի մյուս ամսի վերջերին, ես կունենամ ժառանգ կամ ժառանգուհի¹⁰։ Գրական գործ չեմ շինում—վասնզի ժամանակ չունեմ, «պարապում եմ» արաբերենով, որից բան չի դուրս գալիս և որից զզվել եմ ծայր աստիճան... Ինչևէ։

Գրիր, թե որ հավաստի ու ժամանակդ թույլ կտան։ Հա՛, գրե՛լ։ Իսկ հաշիվը շուտ ստացիր—փողի կարիք կա (դու լավ կհասկանաս այդ, ուստի ավելորդ է երկարացնելը)։

Բարև արա Դավթին։ Շատ ուրախ եմ, որ նրա վրա կանգ առանք հողավածի համար¹¹ (մեր ժողովածուի համար)—հողավածը ինձ դուր է գալիս, թեև, իհարկե, կան թերի տեղեր—դա անխուսափելի է, մանավանդ որ շտապ եղավ գործը։

Շատ բարև կանես սիրելի Վարյային և բալիկիդ, նմանապես և ձերոնց։ Ողջ լեր։ Շուշանիկը ձեզ սրտանց բարևում է։

Փոնն Վահան

1916, 20 ապրիլի

Սիրելի Անտենկա

Վաղուց է պատրաստվում եմ ձեզ գրել, բայց շարունակ չի հաջողվում: Վերադառնալուցս հետո շարունակ հիվանդ եմ, իսկ հենց որ ինձ գոնե մի քիչ տանելի եմ զգում, շտապում եմ տեղը բերել կորցրած ժամանակս:

Ինձ սարսափելի քննություն է սպասում մայիսի 2-ին արաբել-Նից և փորձում եմ ուժեղ թափով պարապել (որքանով թույլ է տալիս առողջությունս), որպեսզի փորձեմ հանձնել ու ազատվել: Եստ հնարավոր է, որ չի հաջողվի, չէվէ՛ց ավելի եմ բաց թողնում արապմունքները:

Մի խոսքով հիմա շատ, շատ զբաղված եմ: Կդրեմ, հենց որ մի քիչ ավելի ազատ լինեմ, և գրելու էլ բան կա, ասենք, դա հետո կերևա:

Առայժմ ուզում եմ մի ուշացած լուր հաղորդել և հիշեցնել իմ մասին: Սուսաննան ինձ հանձնեց ձեր բացիկը, որտեղ իմ մասին էիք հարցնում: Շնորհակալություն հիշելու համար, իսկ հույս դեռ հիշում եք ինձ: Եկեք Պիտեր, բայց տեսեք, մայիսի 2-ից հետո: Իս շուտով ժառանգ կամ ժառանգուհի կունենամ: Եստ, շատ շուտով, երկու շաբաթ հետո:

Այո, սիրելիս, կլինի մեկը, որը կստանա իմ հարստությունները, կամ կվճարի իմ չվճարած պարտքերը: Դուք (ասացե՛ք նաև Դոդյային) կարող եք հիմա շանհանգստանալ, եթե հանկարծակի մեռնեմ. որդիս, որը ոչ միայն ավելի խելացի կլինի, այլև. որ ավելի կարևոր է, ինձնից ավելի հարուստ, կվճարի իմ բոլոր պարտքերը բոլոր տոկոսներով հանդերձ:

Ես կարոտեմ եմ ձեզ, Անտենկա: Առայժմ, սիրելիս:

Ուզում եմ շաղկարատել ձեզ հետ, բայց, աստված վկա, հիմա ժամանակ չունեմ:

Գրեցեք և, որ գլխավորն է, սիրեցեք ինձ և մի՛ մոռացեք: Համբուրում եմ ձեզ:

Ձեր Վահան

Հասցես հինն է՝ Պետ. Կ., Բ. պրոսպեկտ, տ. 20, բն. 10:

Ռարևա ձերոնց բոլորին:

1916, 23 ապրիլի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Այսօր կայացավ մեր «պլենար» ժողովը, որը հետևյալ որոշումներն արեց, որ և ներկայացնում ենք քեզ ի հայեցողություն և ի կարգադրություն ու հրատապ պատասխան:

I Անմիջապես ուղարկել լրագրներին («Մշակ» և «Հորիզոն»)
հետևյալ հայտարարությունը.

«Պատրաստվում է տպագրության համար և աշնանը լույս կըտեսնի

«Գարուն»

Գրական-քննադատական ամսանախի IV գիրքը:

Բոլոր հայ հեղինակները այսու հրավիրվում են աշխատակցության—վարձատրության նախկին պայմաններով:

Խմբագիր-հրատարակիչներ՝

Պ. Մակինցյան

Կարեն Միքայելյան

Վահան Տերյան:¹

Բաժանորդագրության բաց անելը նկատում ենք անհարմար մի գրքի համար, մանավանդ որ գիրքը լույս տեսնելուց հետո էլ գինը բարձրացնել չենք կարող—ուրեմն բաժանորդագրությունը միտք չունի, իսկ երբ գիրքը լույս տեսնի, կարող ենք որոշ գեղջ անել այն մարդկանց, որոնք 4 գիրքը միասին կառնեն և այդ մասին հայտարարել գիրքը լույս տեսնելու մասին տված հայտարարության մեջ:

II Հրավիրել աշխատակցության

ա. Մառին (որն ունի հատուկ մի հոդված—նվիրված Ուրարտու-Արարատի և այլն մասին, մեզ ուսներեն կարդաց, և շատ հետաքրքրական գտանք ու ցանկանում ենք, որ լինի,— եթե իհարկե տա,— մեր գրքում):

բ. Օրբելիին—Քրդերի գրականության ընդհանուր տեսություն, մանավանդ էպոսի, որ կապված է և մեծ հետաքրքրություն կներկայացնե մեր էպոսի ուսումնասիրության համար (կամ մի այլ հոդված, եթե մատչելի և հետաքրքիր հոդված ունենա):

գ. Աղոնցիւն—մի հողված (մանրամասները կպարզենք վաղը, մյուս օրը, երբ տեսնվենք նրա հետ)։

Բացի այդ, որոշվեց ժողովածուի քննադատական բաժնում ղեկավարվել գլխավորապես ընդհանուր գրական հարցեր դնելու տեսակետով և ոչ մասնավոր հեղինակների բնորոշումներ և գնահատություններ տալու։ Եվ առանձնապես ուշք դարձնել այն հարցնրի մրա, որոնք ոչ միայն անցյալն են լուսաբանում, այլև որոշ առաջնորդություններ, որոշ սկզբունքներ են պնդում ներկայի և ապագայի նկատմամբ։ Դրա համար Յուլակին առաջարկել ընտրել թե՛ ման՝ այդ աչքի առաջ ունենալով և ղեկավարվել այդ սկզբունքով։ Սակայն, իհարկե, շահմանափակելով մեզ և վերապահելով իրավունք տալելու և այնպիսի հողվածներ, որ այդ սկզբունքին համապատասխան չեն, բայց լավ են։

III Անմիջապես ձեռնարկել թղթի հարցը լուծելուն և դրա համար անել եռանդուն քայլեր։ Եթե հարմար (թե՛ գնի, թե՛ տեսակի և թե՛ ուղարկելու տեսակետից) թուղթ ճարվի, իսկույն պայման կապել և վերցնել։ Այդ աշխատանքը այստեղ մենք կանենք, իսկ այդտեղ դու պիտի անես։ Մենք թե որ գտանք, անմիջապես կուղարկենք քեզ օրինակը (образец), որ հավանությունդ տաս և անմիջապես փող ուղարկես, որպեսզի գնենք կամ պատվիրենք, իսկ այդտեղ դու նույնը կանես, մեզ նույն ձևով տեղյակ կացուցանելով թղթի մասին նույն ձևով։

IV Հայտարարության մեջ նյութեր ուղարկելու համար տալ իմ հասցեն, եթե դու Կովկաս գնալու ես, որպեսզի նյութերը շփափուռեն Կովկասից Մոսկվա և հետո նորից Կովկաս և այլն։

V Ուղարկել վաճառ Տերյանին 100 ռ. ավանդ։

Պ. ՄԱԿԻՆՅԱՆ
ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

140. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1916, մայիսի առաջին կես, Պետրոգրադ>

Սիրելի նվարդ

Հիվանդությունս, որի մասին քեզ հասել է լուրը, սուտ բան չէ։ Ինչ եկել եմ Կովկասից, ինձ շատ վատ եմ զգում, իսկ վերջին

ամիսը գրեթե պառկած էի շարունակ: Այդպիսով եկա-չեկա, դեռ ժամանակ չունեցա շուրջս նայելու, իսկույն հիվանդացա և մինչև այժմ էլ լավ չեմ: Հենց երեկ բժշկի մոտ էի, և նա ասում է, որ *սիստե* է գնալ—ХОТЯ БЫ В ЯЛТУ (լավ է ասում, չէ՞...) և ուրիշ նրման լավ բաներ:

Ցավում է կուրծքս, հագում եմ և շատ թույլ եմ զգում ինձ: Չկարծես թե հիվանդացել եմ «բանաստեղծական» հիվանդությանը, այսինքն թոքախտով: Չէ՞ որ այդ հիվանդությունը մեզանում համարվում է բանաստեղծական հիվանդություն: Ոչ: Դեռ ոչ: Բայց բժշկի ասելով՝ առայժմ վտանգ չկա, բայց եթե միջոցներ ձեռք չառնեմ, վտանգավոր կդառնա հիվանդությունս և միջոցներից առաջինը, նրա ասելով, այստեղից հեռանալն է, որ ես չեմ կարող անել: Ես հակված եմ կարծելու, որ իրերի դրությունը այնքան էլ լուրջ չէ, ինչպես բժիշկն է ենթադրում, իսկ եթե—հերն է! Ես չմեծամ, թող լինի—ինչով ենք ուրիշներից լավ:

Ինձ մի ուրիշ դժբախտություն էլ պատահեց: Սուսաննան, մի քանի օր առաջ մի աղջիկ ունեցավ, որը, տարաբախտաբար, վախճանվեց ի մեծ վիշտ իմ և մանավանդ Սուսանի, որ շատ դարդ է անում և հնար չկա նրան մխիթարելու: Այժմ նա հիվանդանոցում է դեռ: Ես փառք եմ տալիս, որ ինքը կենդանի մնաց, որովհետև իրան էլ վտանգ էր սպառնում:

Ահա թե ինչ հոգսերի ու ցավերի մեջ եմ, սիրելի իմ նվարդ, և դու չպիտի նեղանաս, կարծեմ, չգրելուս համար:

Այժմ էլ այնպես հոգնած եմ ու ջարդված, որ գրելու հալ չունեմ: Առավոտյան կվերջացնեմ նամակս, եթե գրվեց, իսկ եթե չըգրվի, կամ մի գործով լինեմ, կուղարկեմ այս, որ իմանաս իրերի դրությունը և բարի լինես դեպի ինձ: Առայժմ այսքանը:

Փն Վանսն

Առավոտ է, ավելի ձիշտ կեսօր, որովհետև շատ ուշ եմ քնել և ուշ էլ վեր ելել:

Ժամ է արդեն գնալու—մի քանի գործ ունեմ անելու և հետո պիտի հիվանդանոց գնամ, որովհետև Սուսաննան, ձանձրույթից մեռնում է: Երեկ երեկոյան մոտս էր Պողոսը, որի հետ ժողով արինք և մի քանի որոշումներ կայացրինք «Գարուն»-ի մասին, որ

ուզում ենք հրատարակել աշնանը (հաստատ բան է, որովհետև փող կա արդեն)։ Մեր ժողովածուն՝ շատ ուշացավ, բայց Աստուծո՜վ մի քանի օրից լույս կտեսնի։ Համալսարանի պարապմունքներս առայժմ թողի (հնար չկար և չկա) աշնանը։

Ամառս մի քիչ հնար կունենամ գրականությանը պարապելու—տեսնենք բան դուրս կգա՞, թե ոչ։ Մի քանի ծրագիր ունեմ, բայց ծրագրները սովորաբար ծրագիր էլ մնում են։

Դեհ ողջ լեր առայժմ և մի տրտնջա այս անշնորհք նամակիս համար, սիրելի նվարդ։

Քո Վահան Տերյան

Իվան Ֆադեևիչին և ձերոնց բոլորին բարևներ։ Տիկին Խատիսյանին (Աշխեն)², եթե հարմար է, ասա, որ առայժմ միայն 20 գիրք³ եմ ծախել հիվանդությանս պատճառով—մնացյալն էլ կաշխատեմ ծախել ու վերջացնել հենց որ գլուխս քիչ այս հոգսերից ազատվի։

Հասցես նույնն է։ Ես էլ քեզ կգրեմ Анастасьевск-ի հասցեով. իմացիր և երբեմն գնա տեղեկացիր ու ստացիր։ Մեկ-մեկ մտածում եմ—նամակս կգնա և ընկած կմնա։

141. Պ. ՄԱԿԻՆՑՅԱՆԻՆ

<1916, մայիս, Պետրոգրադ>

(Հատված)

«Մանրունքներդ» կարդացի՜, իհարկե, հաճույքով և զարմանում եմ, որ իվան Ֆադեևիչի մասին գրածդ², ինչպես գրում ես նամակումդ և ինչպես գրում է նաև նվարդը, գրգռել է «տղերաց»³։ Այժմ ես տեսնում եմ, որ մեր սքանչելի երկրում քննադատ լինելը ավելի հեշտ չէ, քան պոետ լինելը՝—բայց ավելի ազնիվ, ավելի բարձր պետք է լինի գիտակցությունը և ոգեշնչումը։ Թող որ մենք անտուն աղքատներ ենք, բայց մեզ, հենց մեզ է վիճակված թարմացնել մեր գրականությունը և մեզ է պատկանում տիրական

* Այստեղից սկսած գրված է ռուսերեն։

իրավունքը ապագայի նկատմամբ: Թող բարձր լինի այդ գիտակցությունը և հաստատ, վասնզի նրանք, որ հաշում են, նրանք էլ գիտեն և զգում են դա (արդյոք դրանից չէ՞, որ այդպես կատաղի է նրանց հաշոցը): Բայց ախր դարերից ի վեր այս աշխարհի բոլոր շնեքը հաշում են բարձր լուսնի վրա, իսկ նա «բարձրագնաց»* (վեհապանձ) իր համար հանդարտ ընթանում է երկնային ճանապարհով, կատարելով իր պարզ ու ճակատագրական դերը:

142. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1916, 26 մայիսի, Պետրոգրադ

Սիրելի Կարեն

Խնդրում եմ նամակս ստանալուդ պես փոխադրես իմ «ավանց»-ի երկրորդ մասը, որը պիտի վերցնեի այստեղ եղածդ ժամանակ, բայց ժամանակ չեղավ, մինչդեռ այդ փողն արդեն «սմետա»-ի մեջ է մտած և շատ հարկավոր է: Այդ մեկ:

Երկրորդ՝ խնդրեմ զանգես Պրյուսին և ներողույթ խնդրես իմ կողմանե, վասն զի մի հիմար թյուրիմացության պատճառով չբարոդացա գնալ ու տեսնել նրանց (թյուրիմացությունը այն էր, որ Ժու 370-ի փոխարեն հեռախոսով տեղեկանում էի «Սեւեկտ» հյուրանոցի ծառայից 270-ի բնակիչների մասին, և դրանից ծագեց մի ահագին պատմություն, որ երկար կլինի պատմել): Վերջին թույլին գնացի կայարան Սուսաննայի հետ, բայց գնացքը նոր էր հեռացել և այդպես «ոչ աղի խմեալ» («несолоно хлебавши») եկանք տուն: Բացատրիր այս և ասա ինձնից չնեղանան. ես շատ ցավում եմ, որ այդպես եղավ: Առհասարակ Պրյուսի այստեղ գալը անհաջող եղավ, շնորհիվ տեղիս կանանց հիմարության—շատ ափսոս²:

Հա՛, Կարեն, ես ասացի, որ ձեր «կոմեդային»³ 50 օրինակ էլ ուղարկեն մեր ժողովածուից—կարծում եմ կծախվի, այնպես չէ՞: Ի՞նչ հալի է «Պովեզիան Հայաստանի»—շա՛տ է ուշանալու, թե շուտ լույս կտեսնի:

* «Բարձրագնաց» գրված է հայերեն:

Գրիր քո անելիքների մասին և այնպես արա, որ իրար չկոր-
ցրենք անցյալ տարվա պես:

Իմ հասցեն կմնա նույնը, բայց որպեսզի ոչ մի կասկած չլինի
(եթե բան է, պատահեց, որ ամառվա ընթացքում փոխեմ բնակա-
րանս—թեև դա հավանական չէ) գրիր (ո՛չ այժմ՝ այլ հետո, ամա-
ռը) Սուսանի հասցեով, եկեղեցական խորհրդի հասցեով (Нев-
ский, Армянский церковный совет). Ողջ լեր: Գրիր:

Քո Վահան

Եթե Մոսկովում նորույթներ կան՝ գրիր, աստ ոչ մի նորույթ և
առհասարակ մոռնառ է:

Մատուրյանն ի՞նչ է ասում մեր ժողովածուի մասին:

Պառլոն բացիկ է գրել Ռոստովից միայն—այժմ երևի Թիֆլիս
կլինի:

143. Ի. ԲՐՅՈՒՍՈՎԱՅԻՆ

1916, 31 մայիսի, Պետրոգրադ

Մեծարգո Իոաննա Մատվենևա

Ձեր նամակը շփոթեցրեց ինձ, որովհետև ես ինձ մեղավոր եմ
զգում Ձեր և Վալերի Յակովլևիչի առաջ: Սակայն ես «անմեղ մե-
ղավոր եմ»: Ձեր մեկնելու օրը ես մտածեցի ներկայանալ
Ձեզ, սակայն քանի որ իմ կինը ևս ցանկացավ գալ ինձ հետ,
ապա իմ այցելությունը ես հետաձգեցի մինչ երեկո (կի-
նըս պաշտոնավարում է և աշխատանքից ազատվում ժամը 4-ից
հետո միայն): Սակայն ես, «համենայն դեպս», զանգահարեցի
«Սելեկտ»¹ և հարցրի, թե ո՞ր ժամին են Բրյուսովները մտադիր մեկնել:
Շվեյցարը Ձեր ազգանունը չգիտեր և հարցրեց ինձ Ձեր սենյակի հա-
մարը: Չգիտեմ ինչու միտս մնացել էր 270 թիվը: Տեղեկանալով, շվեյ-
ցարը ինձ պատասխանեց, որ Դուք «էսօր» չեք պատրաստվում մեկնե-
լու: Դրանից հետո ես այլևս չշտապեցի և չփութացրի կնոջս, որը այդ
ժամանակ հանգստանում էր: Իսկ երբ մենք եկանք «Սելեկտ»,
պարզվեց, որ 270-րդ համարում ինչ-որ անգլիացիներ են ապրում,
որոնք չեն էլ մտածում «էսօր» մեկնելու և որ Ձեր համարը ոչ թե

270 է, այլ՝ 370 և որ Դուք «հենց հիմա» մեկնել եք կայարան: Սակայն չնայած այդ «հենց հիմա»-ին, մենք Ձեզ չգտանք մինչև իսկ կայարանում և, ինչպես ասում են, «ձեռնունայն» վերադարձանք մեր տունն ու բունը: Ինձ համար շատ վրդովեցուցիչ էր, որ այդպես եղավ: Ուզեցի սույն բացատրությունը գրել Ձեզ, սակայն սիրտ չարի և միայն Գերասիմ Սերգեևիչին գրեցի՝ բացատրելով իմ չգալու պատճառը և խնդրելով ներողություն խնդրել Ձեզնից, որը, հուսով եմ, նա կատարել է²: Ես շատ կցավեի, Իռանա Մատվենանա, եթե Դուք կամ Վալերի Յակովլևիչը իմ շնորհայանալը համարեք անուշադրություն դեպի Ձեզ: Հուսամ, թե սույն բացատրությունից հետո (որի համար նույնպես խնդրում եմ՝ ինձ հայհույել որպես պեզանտի) դա չի լինի: Շատ ափսոս, որ Դուք չգտաք մեր բնակարանը: Դե ես չուզեցի Ձեզ ինձ մոտ հրավիրել, երկյուղելով, որ Ձեզ համար մեր տանը տաղտկալի կլինի, մանավանդ որ վերջին ժամանակներս իմ կինը հաճախ է թախծում Ձեզ հայտնի պատճառով: Ընդհանուր առմամբ ես անբավական եմ այն ընդունելությունից, որ Վալերի Յակովլևիչին այստեղ ցույց տրվեց, և կարծում եմ, որ դասախոսություն³ տեղի կունենար լեփ-լեցուն դահլիճում, եթև միայն չլինե՞ր այն կազմակերպող-դամանների օտարոտի ցանկությունը՝ հարմարեցնել համագումարի⁴ ավարտմանը: Զիշտ չե՞մ ասում, Երևանում⁵ անհամեմատ ւա՛վ էր: Իմ երեանցի ծանոթները գրում են, որ Երևանը մինչև հիմա ապրում է այդ հաճելի հիշողությամբ: Եվ ես հավատում եմ դրան: Այնտեղ տգիտությունը քավվում է անկեղծ ոգևորությամբ և սիրով, իսկ այստեղ՝ չգիտեմ ինչով: Դո՛ւք մտածեցե՞ք՝ ընթրիքի ժամանակ (այստեղ՝ «Հայկական կրթություն») մեր թամադան բանից դուրս է գալիս չի իմացել, թե ով է Սոլոգուբը: Գերասիմ Սերգեևիչը սիրով բացատրել է նրան և դրանից հետո նա առաջարկել է Սոլոգուբի կենացը: Ա՛յ թե սա ի՞նչ հասարակություն է: Ու մինչդեռ դրանք բոլորը համալսարանականներ են, ռուսական համալսարաններից: Սակայն, ժամանակն է ավարտել իմ գրությունը: Հա՛, Ձեր նամակը քոլորովին պատահմամբ ընկավ ձեռս, քանի որ հասցեն Դուք սըխալ եք գրել: Իսկ Վալ. Յակովլևիչի գիրքը, որի մասին Դուք գրում եք՝ խո՞ւմ բնավ չեմ ստացել⁶: Դա շատ ցավալի է: Ինչպես տեսնում եք, ճակատագիրը հետապնդում է ինձ: Ահա իմ ճիշտ հասցեն՝ Пет. Стор., Б. проспект, д. 20, кв. 10

Ըստ երևույթին ամառս կլինենք Պիտերում, քանի որ ես կապ-ված եմ աշխատանքով:

Խորին շնորհակալություն Ձեզ, Իոաննա Մատվենևա, և Վա-լերի Յակովլևիչին՝ հիշողության և ուշադրության համար: Կինս բարեկամ է Ձեզ և Վալ. Յակովլևիչին:

Ձեզ անձնվեր՝ Վաճան Տերյան

Ինչո՞ւ այդպես ուշանում է Ձեր ժողովածուն—էլ սպասելու համբերություն չկա: Թեպետ դա ձեռնտու է «մեր» ժողովածուի համար, սակայն Ձերը չէ՞ որ բնականաբար ավելի է հետաքրքրում ինձ, քան «մերը» և շատ եմ ուզում, որ Ձերը մերից լավը լինի՜: Պողոսից ճանապարհից երկու բացիկ եմ ստացել, իսկ դրանից հե-տո ահա երկու շաբաթ է ոչինչ չեմ ստացել, բայց սպասում եմ անհամբեր, որովհետև ինձ պետք է նրա հասցեն: Երևի նա որոշել է գրել Վանից:

Վ. Տ.

Եղա Գորկու մոտ, և նա շատ գովեց Վալերի Յակովլևիչին և նրա վերջին գիրքը՝ ...Ես շատ ուրախ եմ դրա համար:

Վ. Տ.

144. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1916, մայիսի վերջ—հունիսի սկիզբ, Պետրոգրադ>

Սիրելի Նվարդ

Նամակդ ստացա միաժամանակ Պառլոյի նամակի հետ: Այս րոպեիս գրելու առանձին հավաս չկա, բայց ուզում եմ, որ նամա-կըս դեռ Թիֆլիսում ստանաս: Այստեղ դեռ անձրև է ու ցուրտ: Իմ բախտն է դա: Բուրոովին տարբերություն չկա այսպիսի զարնան և աշնան մեջ, եթե չհաշվենք «սպիտակ» գիշերները, որ իրոք լավ են:

Վերջին երկու-երեք շաբաթը, գուցե և ավել, զբաղված էի պո-

եղնեբում—ուզում էի կարգի բերել հին բաներս ու նորերը գրել: Շատ բան չարի, բայց էլի մի քիչ բան արի—դա էլ է փառք մեզ նման անիծվածների համար:

Մեր ժողովածուի համար գրում ես, որ խիստ են քննադատում: Ես հանգիստ եմ, վասնզի այնքան հիմար չեմ, որ այս հասակում չիմանամ, թե հիմարությունն ու շարությունն «էս» աշխարհում ավելի առատ են, քան խելքն ու բարությունը: Եվ թըշվառ գավառն ամեն բան թամաշա ու զամաղալ է դարձնում: Մարդիկ կարծում են, որ այդ փոքրիկ բանից է կախված աշխարհի, հայոց ազգի լինել չլինելը և դրա համար այդպիսի աղմուկ ու կրեւիվ են հանում ամեն բանի շուրջը: Եվ, բացի այդ, ամեն մեկը կարծում է, որ միայն ինքն է, որ գտել է ճշմարտությունը և եթե ուրիշի ճշմարտությունը համապատասխան չէ դրա ճշմարտության—նա արդեն այդ ուրիշին ժխտում է լիովին:

Այդ հիմարներին ասա, որ նախ, այդ ժողովածուից չի կախված հայոց ազգի գոյությունը, երկրորդ, որ դա շտապ կազմված, այն էլ անմարդ մի երկրում կազմված բան է և բնավ претензия չունի հայոց գրականության լիակատար պատկերը տալու—այլ միայն նպատակ է ունեցել տալ որոշ նմուշներ, որքան կարելի է բնորոշ նմուշներ—ուրիշ ոչինչ: Ախր մի ժողովածու, որքան և մեծ լինի նա, չի կարող պարունակել իր մեջ մի ամբողջ գրականություն, որքան էլ դա փոքր ու թշվառ լինի (ինչպես մերը—«խոստովանինք ասիկա», ինչպես ասում է պոետ Թեքեյանը): Ես քեզ կարծեմ գրել էի, որ որոշ բաներ էլ բաց ենք թողել, աչքի առաջ ունենալով, որ նրանք մտնում են Մոսկվայի ժողովածուի մեջ՝ օրինակ, դրանով են պայմանավորված մեր՝ իվ. Ֆադեյիչից արած ընտրությունները, թե չէ, իհարկե, նրանից և ուրիշ բաներ կմտնենին մեր ժողովածուի մեջ: Եվ ամենագլխավորը նա է, որ ժողովածուի ծավալն առաջուց որոշված էր, սահմանված էին բանաստեղծության համար երկու տպագրական թերթ միայն, իսկ պրոզայի և հոգվածների համար՝ 18 թերթ—այժմ, ինչպես տեսնում ես, մենք 5—6 տպագրական թերթ ավել ենք տպել և էլի, իհարկե, թերի է: Ասում եմ, որքան էլ թշվառ լինի մեր գրականությունը... էլի մի ժողովածու չի կարող ամբողջը իր մեջ առնել:

Բացի այդ, սկզբից իսկ ընդունված էր մի սկզբունք—տպել միայն ամբողջական երկեր և ոչ հատվածներ և դրա համար ամանց

մեր գրողներից (ինչպես Մուրացան, Նար-Դոս և այլն) չկարողացանք մտցնել ձիշտն ասած, ես անձամբ այդ բոլոր գրողներին տալիս եմ կուլտուրական նշանակութուն, բայց գեղարվեստական՝ ոչ և ժողովածուի մեջ մտած գրվածներն էլ ինձ բնավ չեն գոհացնում լիովին—ես վերցրել եմ, որովհետև ավելի լավերը չեն եղել—դա է լավը, նույնիսկ ընդհանուրի կարծիքով: Իհարկե, Ս. Հակոբյանը կարող է կարծել, որ Լեոյի «Այծարած Օղոն» մի սքանչելի երկ է, բայց ես համարձակվում եմ չընդունել այդ: Թող նա թարգմանի դա, և կտեսնենք եվրոպացին կամ ռուսը կգտնե՞ն դա սքանչելի: Իհարկե, եվրոպացու և ռուսի կարծիքը չափ չէ ինձ համար—երբեք, բայց վերջ ի վերջո պետք է ընդունել դա գոնե իբր համեմատական, պայմանական մի չափ:

Թողնենք, սակայն, այս հիմար գրույցը, որ շատ է խոսել տալիս: Թող իրանք կազմեն ավելի լավը, ավելի լիակատարը: Թող գտնեն մի մարդ, որը կարող է գրագետ լեզվով ռուսերեն մեր պրականության մասին գրել՝ չլինի՞ թե ոչ ոք չգտնվի, կամ եղած չեղած երկու-երեք հոգի լինեն, որոնց ասածների ու արածների դեմ ավելի մեծ իրավամբ կխոսվի, քան մեր ասածի ու արածի: Մեր ժողովածուն ոչ ոքի ձեռքը չի բռնում, թող հրատարակեն իրանք էլ նորը, ավելի լավը և կտեսնենք ու կուրախանանք:

«Պեպո»-ի լեզվի մասին մասնավորապես պետք է ասեմ քեզ, ասիելի նվարդ, որ դա գիտակցական մի բան է, որ արված է Գորկու առաջարկությամբ և պնդումով—նա ասում է, որ դա պահպանում է կոլորիտը, և ես համաձայն եմ դրան, թեև շատ տեղեր կոմպրոմիս եմ արել ու շտկել եմ այդ արմենիզմները: Օրիորդների հրատարակած գրքույկը² չեմ ստացել և կուզեի տեսնել, թեև նորույթ չեմ սպասում: Համենայն դեպս լավ եք արել, որ տպել եք—դա կտարածի մեր միջնադարի պոեզիան:

Նամակս, սակայն, երկարեց: Մյուս նամակումս կգրեմ մի քանի այլ բաների մասին, որ այժմ շատ հեռու կտաներ և նամակիս հղումը կհետաձգեր: Կգրեմ Բորժոմ:

Առայժմ չեմ ողջույններս ձերոնց բոլորին և, ամենից առաջ, իհարկե, մեր ալեհեր պառնասականին³ իմ և Սուսաննայի կողմից, ասպա քեզ և հետո բոլոր այլոց...

«Հայրենիքիս հետ»-ի մասին գուցե ես ինքս ունենեղիս գրեմ

«Գարուն»-ում⁴։ Պոլի հողվածի⁵ մասին կգրեմ հետևյալ անգամ—
այժմ նամակս շատ երկարում է։

Վահագն

Հասցես նույնն է՝ Петербургская Сторона,
Большой проспект, дом. 20, кв. 10

145. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

1916, 4 հունիսի

Սիրելի Անտենկա

Ձեր բացիկն ինձ մի քիչ զարմացրեց։ Ես կարծում էի, թե դուք արդեն Կովկասում եք։ Մի քանի անգամ պատրաստվում էի գրել, որ գայիք Պիտեր, ինչպես խոստացել էիք անցյալ նամակում, բայց շարունակ թվում էր, թե ուշացել եմ, և դուք արդեն Կովկասում եք։ Պարզվում է, որ սխալվել եմ։ Դա հաճելի է։ Նշանակում է, կարող եք կատարել ձեր խոստումը և անցնել Պիտեր, եթե, իհարկե, չի անցել ձեր հին բարեկամին մեծ ուրախություն պատճառելու ցանկությունը։ Ժամանակին չկարողացա պատասխանել ձեր նամակին, որովհետև շատ հոգսեր ու քաշքշուկ կար, իսկ հետո արդեն կարծում էի, որ ուշացել եմ, և նամակս ձեզ չի գտնի ոչ Մոսկվայում, ոչ Յարիցինում։ Իսկ քաշքշուկն ու հոգսերն առաջացել էին սկզբում Սուսաննայի ծննդաբերության կապակցությամբ, որն անցավ ծանր ու ողբալի՝ երեխան (աղջիկ) մեռավ ծննդաբերության ժամանակ, որը մեծ վիշտ էր մեզ համար, հատկապես Սուսաննայի համար, որը մինչև հիմա էլ թախծում է, իսկ երբեմն էլ ողբում։ Ես աշխատում եմ մոռացության տալ այդ տրևուր պատմությունը և Սուսաննային չհիշեցնել այդ մասին։

Դրանից հետո հայկական համագումարն¹ եղավ, որին ես լսանակցում էի։ Եվ ահա այդ բոլորից հետո, երբ հնարավորություն եղավ (որովհետև դրանից առաջ ուղղակի ֆիզիկապես չէի լարող գրել) գրելու, արդեն կարծում էի, թե ուշ է ձեզ Մոսկվայում Յարիցին գրելը։ Գիրքն ուղարկել էի հուսալով, որ եթե չըսանի էլ, ետ կստանամ և դա կնշանակի, որ արդեն Մոսկվայում եք, իսկ եթե հասնի, ապա հավանաբար ձեզնից խաբրիկ կստա-

նամ: Այդպես էլ եղավ: Եվ ահա գրում եմ, թեև չգիտեմ, նամակս ձեզ Ցարիցինում կգտնի՞:

Դուք դեռ Կովկաս գնալու որոշումը չե՞ք փոխել: Գուցե փոխեք և Կովկասի փոխարեն գնաք Ֆինլանդիա: Դա շատ լավ կլիներ, ես էլ ձեզ հետ կգնայի մի փոքր հանգստանալու և ուժ հավաքելու: Ասենք, հիմա ես ինձ համար աշխատանք եմ որոնում և չգիտեմ, թե ինչպես կսարքվի այդ ամենը: Սակայն մեզ մոտ՝ Պիտեր գալու ձեր առաջվա ցանկությունը, հուսով եմ, կկատարեք անկախ այդ բոլորից:

Գրեցեք, սիրելիս: Առայժմ, ամենայն բարիք:

Համբուրում եմ:

Ձեր Վահան

146. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1916, 7 հունիսի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

«Ավանցա» ստացա շնորհակալությամբ: Զարմացած եմ, որ Պավլոսը մեր հայտարարությունը միայն «Մշակ»-ում է տպել¹: Հավանորեն կա մի պատճառ, այլ կերպ հազիվ թե նա այդպես վարվեր: Բայց դա լավ չէ: Նույնիսկ այն տեսակետով, որ շատերը «Մշակ» չեն կարդում: Ինչևէ, Երևի կգրե պատճառները: Երեկ ես մի բացիկ ստացա, ուր գրում է, որ «գնում» է (երևի Վան)² և խոստանում է այնտեղից հանգամանորեն գրել: Ինչպես գրել ես «панка»-ի մասին, այնպես էլ կանեմ. «Գարուն»-ի գործերը կհավաքեմ ի մի, բայց առայժմ դեռ դժբախտաբար հավաքելու բան չկա, տեսնե՞ք, ե՞րբ կգա:

Անշուշտ կարդացիր Պաուլոյի հոդվածները «Մշակ»-ում³ և Շիրվանի հոդվածը մեր Ժողովածուի մասին⁴:

Ձեր Ժողովածուն աշնանն է հետաձգվում—շատ ցավալի է, թեև մեր Ժողովածուի համար դա ձեռնտու է:

Ի՞նչ ես անում դու և ի՞նչ նորույթ կա Մոսկով պայծառ քաղաքում: Մեզանում ոչինչ նոր չկա: Բոլորը նույնն է: Ես էլ այսօր

ամիս քիչ ազատ եմ և «նիվթ»-եր եմ պատրաստում «Գարուն»-ի և Բաքվի ծրագրվող ժուռնալի համար:⁵ Յոլակը գրում է, որ այդ ժուռնալը անպատճառ զլուխ կգա: Սպասենք ու տեսնենք:

Մենում ես այդտեղ, թե գնում ես: Եթե գնում ես՝ ե՛րբ և ուր: Տեղեկացրու: Առայժմ այսքանը: Գրիր: Ողջ լիւր:

Քո Վահան.

P. S. Հավանորեն Պողոսը դեռ էջմիածին չի եղել (վերջին նա՝ մակին նայելով), երևի դրա համար էլ թղթի հարցը չի լուծել կամ այդ մասին բան չի գրել: Երևի շուտով լուր կտա:

Վ.

147. Վ. ԲՐՅՈՒՄՈՎԻՆ

<1916, 11 հունիսի, Պետրոգրադ>

Մեծարգո Վալերի Յակովլևիչ

Սրտանց շնորհակալ եմ գրքի՝ համար, որ, վերջապես, այդքան թափառումներից հետո հասավ ինձ: Շնորհիվ դրան ես ընդունեցի այն որպես մի լավ ծանոթուհու, քանի որ այդ ժամանակամիջոցում ես արդեն ծանոթ էի նրան: Դրա փոխարեն իմ սպասելիքը միանգամայն պարզեցատրված է այն սիրալիր ու ինձ համար թանկ մակագրության², որով Դուք զարդարել եք Ձեր նվերը: Վաղուց հետե սիրելի պոետի նոր գիրքն զգացումներ է առաջացնում, որոնք հիշեցնում են այնպիսիք, ինչպիսիք մարդու համակում են երկար բաժանումից հետո վաղուց սիրելի կնոջ հետ հանդիպելիս: Այն բոլորի հետ, ինչ քեզ թանկ էր ու սիրելի նրանում, դու ինչ-որ նոր բան ես գտնում, և նա արդեն մի ուրիշ տեսակ է սիրելի քեզ, կարծես նա բոլորովին նոր է—և՛ նա է, և՛ նա չէ, և այնպես խորունկ թարմացած է սերը: Ահա այսպես ընդունեցի Ձեր գեղեցիկ գիրքը, ուր՝ այն ամենի հետ, ինչ ինձ սիրելի էր Ձեր պոեզիայից, այնքան շատ թարմացուցիչ բաներ կան: Այս բոլորի համար ես անկեղծ ու խորապես երախտապարտ եմ Ձեզ, թանկագին Վալերի Յակովլևիչ:

Սիրով սեղմում եմ Ձեր ձեռքը և խնդրում արտալի ողջուն
հայտնել սիրելի Իոաննա Մատվենային³։

Ձեզ անձնվեր՝
Վահան Տերյան

Р. С. Երեկ նամակ ստացա Պավլ Նիկիտիչից, Քիֆլիսից, որտեղից, ինչպես հաղորդում է, նա մեկնել է Վան։ Դատելով նամակից, նա լավ չի տրամադրված։ Խոստանում է գրել Վանից ավելի հանգամանորեն։ Ահա նրա հասցեն՝ Тифлис, Кавказский музей—Павлу Никитичу Макинцяну. В экспедицию Русского музея императора Александра III.

Այս հաղորդում եմ, մտածելով, թե Ձեզ թերևս հետաքրքրա-
կան է և գուցե նրա հասցեն Ձեզ պետք գա, իսկ նա կարող է հե-
տաձգել գրելիքը մինչև Վան հասնելը, որպեսզի «ավելի հանգա-
մանորեն» գրի։ Խնդրում եմ շնեղանաք սրա համար, թերևս միան-
գամայն ավելորդ լրացում է նամակին։

Ձեր Վ. Տ.

148. ՆՎ. ՔՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1916, 10—17 հունիսի, Պետրոգրադ>

Սիրելի Նվարդ

Քո նախկին նամակում հայտնած ցանկության համեմատ առաջին նամակս գրեցի կուրսերի հասցեով, բայց չգիտեմ ստա-
ցա՞ր, թե՞ չէ՝

Ստացա քո ուղարկած գրքույկը («Միջնադարյան բանաստեղծ-
ներ»)¹, որի համար շատ շնորհակալ եմ։ Իհարկե, շատ քիչ բան է
պարունակում այդ գրքույկը, բայց դա էլ կտրաածի և կժողովրդ-
դականացնե մեր պոեզիան—ուրեմն միանգամայն ողջունելի պետք
է համարել։ Ես էլ մտադիր էի քեզ մի գրքույկ ուղարկել Մուշեղի
հետ, բայց այժմ պարզվեց, որ նա չի գալիս Կովկաս—ուստի
ուղարկում եմ նամակիս հետ նույն հասցեով։ Աննա Ախմատովայի

պոեզներն են, որ վաղուց ուզում էի ուղարկել քեզ: Ես սիրում եմ այդ պոետետային—սիրիք նրան և դու, նա արժանի է մեր երկուսի և արվեստը սիրողների սիրուն: Մի անգամ նրա հետ ծանոթացա, և նա կանչեց մոտը՝ խնդրելով, որ գիրքս էլ հետս տանեմ, բայց ես «անկյալ»աբար մինչև այժմ չեմ գնացել: Հիմա կարծես նա Ղրիմ է հիվանդ: Գրական նորություններին վերջերս ինքս չեմ հետեւում, այնպես որ առայժմ թողնում եմ զեկուցումս, թեև առանձին ուշադրության արժանի բան չկա, այնպես որ «հրատապ» հաղորդելու էլ կարիք չկա: Բրյուսովի նոր գիրքը² երկի դուք էլ ստացած կլինեք: Ահարոնյանի «Բաց նամակ»-ը³, ես կասեի «անսամթ նամակը», կարդացի: Վրդովեցնում է ինձ նրա բացարձակ շարամբտությունը: Նրա նպատակը պարզ է—վարկաբեկել մեզ հասարակության աչքում: Հավանորեն նա լավ գիտե ֆրանսերեն առածը, թե՛ «բամբասեցեք, բամբասեցեք—մի բան կմնա դրանից» (այսինքն որքան էլ հերքվի, էլի մի բան, մի նշույլ կմնա): Իհարկե ամենից ամոթալիկ նրա նամակում այն է, որ նա, իմանալով, որ ժողովածուի իսկական խմբագիրը Գորկին է, քնքշորեն նրան բաժանում է մեզնից և մեղքը գցում «կազմողներին» վրա⁴: Բայց այս բթեմեք կա—դա պետք է նա վերագրեր Գորկուն և իր թարգմանչին—Քալանթարին, ի՞նչ կապ ունենք նրա պատմվածքի հետ ես կամ Պողոսը՝ մենք ոչ թարգմանել ենք այդ պատմվածքը, ոչ ուղղել: Թարգմանել է Քալանթարը, ուղղել ու կրճատումներ (շատ քիչ և միշտ հաջող) արել Գորկին: Եվ ինչ անամոթություն—կարծես մենք ինչ-որ պատահական աֆերիստներ ենք, որ (չգիտեմ ի՞նչ նկատումով ու նպատակով) Գորկուն կպել ենք և նրան մոլորեցրել: Ախր մոլորեցնելու ի՞նչ կա այստեղ: Քալանթարը թարգմանել է, իսկ Գորկին այդ թարգմանության մեջ որոշ կրճատումներ է արել (կրկնում եմ, շատ քիչ և այն անվնաս, ինչպես և մյուս գրվածքներում): Իսկ Գորկին ի՞նչ հաշիվ ունի Ահարոնյանի հետ (եթե ենթադրենք, որ մենք ունենք): Ես անձնապես ընտրություն էլ չեմ արել նրանից, այլ տվել եմ նրանց (հրատարակիչներին և Գորկուն) հղած թարգմանությունները ուսերեն և ֆրանսերեն և ասել եմ, որ իրանք ընտրեն, քանի որ ես այդ գրողից ընտրություն անել չեմ կարող, որովհետև նրան չեմ ընդունում և չեմ սիրում: Ուրեմն ինչ վերաբերվում է ինձ և Պողոսին—մենք ոչ մի առնչություն չենք ունեցել այդ թշվառ պատմվածքի հետ: Բայց Գորկու և Քալան-

Թարի կողմից ևս ոչ մի անթույլատրելի բան չի արված: Արված են ուղղումների ժամանակ չնչին կրճատումներ, որ ամեն մի խմբագրության թույլատրվում է անել: «Մայրեր» թարգմանված է եղել «Матери», բայց Գորկին միանգամայն իրավացի փոխել է «Мать», որովհետև ռուսերեն հոգնակին անհարմար է և չի գործածվում այդ դեպքերում: Նրա «մոտտոն» (!!) հանված է, որովհետև «Հայ գրողներ»-ի մեջ (որի խմբագիրներից մեկը Ահարոնյանն է) նույնպես հանված է այդ «մոտտոն»—էպիգրաֆը: Ինչ վերաբերվում է նրան չդիմելուն, դա սխալ է՝ նախ Քալանթարը անձամբ նրա որդուց բանավոր համաձայնություն է ստացել թարգմանելու (դեռ շատ առաջ) և հետո, ինչպես մյուս գրողներին, նրան ևս դիմված է եղել հրատարակիչներին կողմից նրա որդու՝ Վարդգեսի հասցեով, բայց գուցե նամակը չի հասել—չգիտեմ: Համենայն դեպս նրա հասցեն ես եմ տվել և նույն հասցեով էլ գիրքը նրան այժմ դրված է եղել, այնպես, որ նա իզուր է ասում, թե «պատահամա՞ք» է կարդացել ժողովածուն—դա ֆաստիսի համար է ասում և դա անբարեխղճություն է: Գորկին այստեղ չէ—Ղրիմ է: Նրան կուղարկենք այդ նամակը... Պատասխան տալու կամ չտալու մասին և պատասխանի որպիսության մասին վաղը կգնամ խորհրդակցելու հրատարակչի հետ և կորոշենք անելիքներս: Հրատարակչը, որը և կազմողներից մեկն է (Тихонов), շատ զարմացավ այդ նամակի առթիվ, երբ այսօր ցույց տվինք իրան: Ինչևէ:

Ես, իհարկե, երբեք այդ գործը չէի բռնի, եթե Գորկին չլիներ խնդրողը և եթե անհարմար չլիներ նրան մերժելը—ես լավ գիտեի, թե ինչ մարդկանց հետ պիտի գործ ունենամ: Այս գրածներս կարող ես իման Ֆադեյիչին կարդալ—թող հիանա իր «բարեկամի» սխրագործության վրա:

Եթե այդ նամակը թելադրված լիներ զրական նեղարտությունից կամ թեթևամիտ ինքնահավանությունից—ես չէի վրդովվի: Այստեղ պարզ երևում է շարամտությունը—նրա բաց նամակի աստառը շար կամքն է և դա է վրդովեցուցիչ ու վատ: Հակառակ դեպքում դժվար է հավատալ, որ մի մարդ, որը չի բողոքել բազմաթիվ թարգմանությունների դեմ և ի՞նչ թարգմանությունների (Կարա Դարվիշից սկսած, Խալաթովից ու Դավիդովներից սկսած մինչև իր սեփական որդին)⁵, հանկարծ բողոքում է մի թարգմանությունից դեմ, որը Գորկու ձեռքի տակից է անցել և որը մեղք է այդ-

պէս վատաբանելը: Միայն շար կամքը կարող է թելադրել այդ անմաքուր և անբարեխիղճ նամակը: Բայց բավ է նրա մասին:

Սիրելի նվարդ, այսօր ժամանակ չունեցա գնալու և գնելու Աննայի պոեզները—վաղը կուղարկեմ⁶: Այսօր զբաղված եմ Ահարոնյանին պատասխան կազմելով⁷ և այս բոպեիս պիտի գնամ «Летопись»-ի խմբագրատուն այդ գործով:

Իվան Ֆադեյիչին ջերմ ողջույններ իմ կողմանե և դու ընդունիր ամենաջերմ... ողջույնս:

Քո Վահան Տերյան

Հա՛, թուղթը, որի մասին գրել էիր, չեմ ստացել—երևի ПОСЛКА-ով է ղրկված, դրա համար է ուշացել: Եթե ոչ՝ կորել է:

149. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1916, 18 հունիսի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Նամակդ ստացա և ուրախությամբ կարդացի, վասնզի գլխի ես ընկել բանն ինչ է և հիստերիկայի նպատակն ինչ է: Երբ արտաքին շար ուժերը հախուռն հարձակվում են մեր երիտասարդ խմբի վրա, կարծեմ այն ժամանակ ավելի պարզ է լինում, թե ինչ բաներ մեզ պիտի միացնեն և ինչ պիտի բաժանեն հանրից: Կուզեի, որ մեր անջատ ապրելը առիթ չլիներ այդ բանը մոռանալու և չըհասկանալու իրար: Ահարոնյանին պատասխան կտանք—պատրաստել եմ, բայց ուզում եմ դեռ համաձայնության գալ «Парус»-ի հետ և Գորկուն տեղեկացնել (նա այստեղ չէ, Ղրիմ է) կամ կսպասենք, որ նրանից պատասխան գա, հետո կուղարկենք, կամ նրան կուղարկենք մեր պատասխանն էլ, Ահարոնյանի նամակն էլ: Տեսնենք¹: Պատասխանը կազմեցի բավական կոռեկտ: Ինչևէ, կկարգաս, կտեսնես:

Պառլոն ինձ էլ գրել էր Թիֆլիսից, որ գնում է Վան և թղթի մա-

սին՝ բան չէր գրել: Ես գրեցի իրան և հարցում արի այդ մասին. տեսնենք ինչ պատասխան կտա: Դա իրոք շատ կարևոր հարց է: Գուցե նա նամակով կարգադրե, կամ ճանապարհին էջմիածնից անցնելիս կարգադրե: Տեսնենք:

Ուղարկում եմ նամակիս հետ այս քանի օրս ստացածս նյութերը և նամակները: Դեռ ոչ ոքին պատասխան չեմ տվել—թե կուզես՝ դու տուր, կուզես՝ տե՛ս այդ նյութերը և շուտ ուղարկիր—ես կգրեմ: Լավ կլինե, եթե «Գարուն»-ի խմբագրության կնիք պատրաստել տայինք կամ բլանկներ, թե չէ նամակները անձնականի բնույթ կկրեն, որ ցանկալի չէ—այնպես չէ: Գրիր այս մասին, եթե համաձայն ես՝ պատվիրեմ, թե չէ—դու ինքդ պատվիրիր և խղտեղ և ղրկիր, եթե, իհարկե, համաձայն ես, որ դա կարեւոր է:

Խմբագրություն «Գարուն» գրական (գեղարվեստական) և քրե-նադատական ավանսխների:

Редакция литер.-критич. альманахов «Гарун».

Այսպե՛ս լինեն բլանկները կամ կնիքը, թե՛ այլ կերպ (զը-րիր՝ ի՞նչ կերպ):

Գրիր ի՞նչ ես անում և ի՞նչ ես անելու: Զմոռանաս ժողովա-ծուն (ձեռք)³ հրատապ ուղարկելու ինձ—եթե հնարավոր է 2 կամ երեք օրինակ (пожалуйста). За то ես ռեցենզիա կգրեմ:

Դեհ, ողջ լեր

ԲՈՆՆ ՎԱՏԱՆ

150. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ՝

1916, 26 հունիսի

Սիրելի Անտյա

Ես ձեր նշած հասցեով նամակ գրեցի Յարիցին, իսկ պատաս-խանը մինչև հիմա չեմ ստացել: Ստացե՛լ եք արդյոք հիշյալ նա-մակս և որտե՞ղ եք դեգերում այժմ: Հապա ինչո՞ւ Պիտեր չեք գա-լիս: Լսել եմ, ձեր եղբայրը (Հովհաննիսյանը)² այստեղ է, բայց նրան չեմ տեսել: Գրեցեք ուրեմն:

Ողջույն ձերոնց բոլորին ինձնից և Սուսաննայից:

Ջեռ ՎԱՏԱՆ

1916, 7 հուլիսի

Անտենկա

Սպասում եմ ձեր գալստյանը, թեև այդ գալուստը սկսել է նմանվել «շահնշահի գալստյանը», ինչպես ասում են մեզանում, երբ չափազանց երկար են սպասում և ոչ մի կերպ չեն գալիս: Կայարանից եկեք ուղղակի մեզ մոտ: Համենայն դեպս ոչ մի տեղ չիջանք նախքան ինձ հետ տեսնվելը, լսո՞ւմ եք: Դե ահա, եկեք վերջապես, ձանձրացել եմ սպասելուց²: Առայժմ, սիրելիս, ամենայն բարիք: Բարեկեցեք ձերոնց բոլորին ինձնից և Սուսանայից:

Ձեր Վ. Տ.

152. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1916, 12 հուլիսի, Պետրոգրադ

Սիրելի Կարեն

Պատրաստել էի նոր նյութեր քեզ ուղարկելու¹, բայց երբ կարդացի վերջին կարգադրությունը զորակոչի մասին՝ տարակուսանքի մեջ ընկա—գուցե գնացել ես կամ գնալու ես—ուստի առայժմ չեմ ուղարկում և կսպասեմ քո պատասխանին: Պառլոյից նամակ ստացա Վան քաղաքից: Նորույթ չկա: Էջմիածին չի կարողացել մտնել և թղթի մասին խոսել², բայց խոստանում է վերադարձին այդ անել—այժմ արդեն շատ չի մնա երեւի Վան, կարծում եմ, որ օգոստոսին կգառնա: Քո ուղարկած թուղթը, իհարկե, ընդունելի պիտի համարենք, եթե այլ ճար չլինի: Սակայն այդ բոլոր հարցերը առայժմ թողնում եմ մոտիկ ապագային, երբ կգրես քո գործերի գրության մասին և քո ուր լինելու մասին: Առայժմ, ուրեմն, ցը: Գրիր շուտ և երկտողով հայտնիր, թե ինչպես է լինելու գործերդ և մեր գործերը—այն ժամանակ ավելի հանգամանորեն կգըրեմ:

Քո Վանան

1916, 23 հուլիսի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Առաքում եմ քեզ նոր «նյութեր», բայց մեջը բան չկա, բացի Ֆալյանից, որը կարող էր կարծես թե ավելի հաջող բան տալ. ուստի առաջարկում եմ գրել նրան, որ ուղարկի նոր բան կամ գոնե այդ բանը կրճատե ու մշակե հիմնովին: Մանցածները անպետք բաներ են:

Թուղթը չեմ հավանում, բայց ավելի լավը չճարվի—ինչ անենք, պիտի վերցնենք դա: Ուղարկում եմ քեզ երկու թղթի օրինակ, գները նշանակած են: Թղթերը ինձ դուր են գալիս, մանավանդ նա, որ ավելի բարակ է և էժան, բայց ֆորմատը քիչ փոքր է: Ուզում եմ հարցնել՝ գուցե նույն թղթից լինի մեծ ֆորմատ, այն ժամանակ ավելի լավ կլինի սա վերցնենք: Տես ու գրիր:

Պավլոսը գրել է, որ մի շաբաթից հետո դուրս է գալիս Վանից: Այժմ նա կարող է արդեն էջմիածին լինել, ուստի սպասիր նրա նամակին—երեկի թղթի մասին կգրեմ: Իզուր չես պատասխանել «Գարուն»-ի կնիքի մասին, որովհետև ես չեմ ուզում մասնավոր նամակներ գրել այդ մարդկանց, իսկ նրանք պատասխան են պահանջում, կամ թե չէ (գուցե ավելի լավ կլինի) բլանկներ պատվիրիր և դրկիր (այստեղ չգիտեմ ուր տպել տամ—տպարան չգիտեմ և կարծեմ չկա էլ): Դա հարկավոր է, թե չէ դուրս պիտի գա, որ ես մասնավոր գրագրություն եմ սկսում այդ պարոնների հետ՝ ես չեմ ուզում և շարժե. նամակների տակն էլ պիտի ստորագրեմ «Ի դիմաց խմբագրության Վ. Տերյան», ոչ այլ կերպ: Այս մասին գրիր խնդրեմ:

Ահարոնյաններին ափսոսում եմ, որ պատասխանել եմ: Այլևս ոչ մի տող չեմ գրի:

Յուլալը գրում է, որ իրանց ամսագրի անունը լինելու է «Գործ» և արդեն հաստատ բան է,² ինքն էլ քարտուղար է բավական լավ ռոճիկով (250 ռ.), որը ցույց է տալիս, որ փող ունեն, բայց շատ վախենում եմ և նախազգում, որ դա էլ «Արև»-ի պես պիտի դաշնակների ձեռքն անցնի: Շանթը հրաժարվել է և նրա տեղ երկրորդ քարտուղար ուզում են հրավիրել Աղբալյանին: Գրիր:

Նյուլթերը չկորցնես և շուտ վերադարձրու, որ բոլորը միասին զրկեմ Պողոսին: Ողջ լեր: Գրիր: Բարևներ ինձնից և Շուշանիկից:

Քո Վահան

«Վան-Տոսպ» կարդո՞ւմ ես: Կարդա՛, հետաքրքիր բաներ կան մեջը, եթե չես կարդացել, իհարկե:

«Армянский Вестник»-ին մի հոդված եմ զրկել³—խնդրեմ, զանգիր Иван Томас, իմացիր նրա մասին և ասա, որ նամակիս պատասխանեն: Հոդվածս ոեցենզիա է, մեկն էլ ուզում եմ Դավթի մասին գրել—իմացիր՝ կտպե՞ն, թե ոչ:⁴

Իսկ դու ի՞նչ ես գրել «Գարուն»-ի համար:

Աղբալյանին⁵ և Դավթին դիմելուն դեմ չեմ, բայց պետք է հաշվի առնել, որ շատ չլինեն հոդվածները: Թեև լավ է լավ հոդվածներ լինեն, քան խլամ բելետրիստիկա ու պոեզներ. այնպես չէ՞: Ես գրեցի Պողոսին, որ Թիֆլիս դիմե ում հարկ համարե, նյուլթերի համար, թե չէ—աննյուլթ կմնանք: Լավ չե՞մ արել:

Դու էլ գնացիր, կանես քո կողմից ինչ հարկավոր է: Բայց խըլամ չհավաքեք, հա՛:

154. 8. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1916, հուլիսի II կես—օգոստոս, Պետրոգրադ>

Սիրելիդ Ցել

Ստացա նամակդ և կարդացի նկատողություններդ մեր ժողովածուի մասին: Կուզեի, որ դու թյուրիմացություն մեջ չմնաս, ուստի զբաղեցնելու եմ քո ուշադրությունը մի քանի դիտողություններով:

1. Մեր ժողովածուի ձեռնարկողները պոեզիային հատկացրել են ի սկզբանե 2 տպագրական թերթ, ոչ ավել, դա մեկ: Երկրորդ՝ մենք ստիպված ենք եղել աչքի առաջ ունենալ Մոսկվայի ժողովածուն և խուսափել այն գրվածներից, որ մտնում են այն ժողովածուի մեջ, որպեսզի ռուս ընթերցողը այն տպավորությունը չըստանա, թե հայ պոեզիայի մեջ դա է որ կա: Ահա թե ինչու մեր պոեզիան ողորմելի է:

II. Ահարոնյանը սխալվում է: Մենք հայ հեղինակներին (և նույն թվում իրան) դիմել ենք: Ոմանք պատասխանել են (օրինակ, Շիրվանը և այլք), ոմանք էլ պատիվ չեն արել: Զպատասխանելը մենք արգելքի նշան չենք համարել, վասնզի օրենքը թույլատրում է թարգմանել և հրատարակել (այդպես ասին ինձ հրատարակիչները—ես չգիտեմ, դու երևի ավելի տեղյակ կլինես, սակայն, իհարկե, մեր հրատարակիչները գիտեն, որ ասում և անում են): Մեր դիմումին մենք զուտ բարոյական նշանակություն ենք տվել—այսպես ասած տեղեկատու, ուրիշ ոչինչ և դրա համար ոմանց չըպատասխանելը չենք ընդունել իբր արգելք (ներանք չեն էլ կարող արգելել օրենքով), իսկ եթե գրեին, որ արգելում են—իհարկե դա աչքի առաջ կունենայինք, և ես առաջինը թույլ չէի տա, որ տպեն: Այդպիսի բան տեղի չի ունեցել: Ահարոնյանին մասնավորապես գրել ենք իր որդու հասցեով (նա ինքն արտասահման էր), համոզված, որ նա կտեղեկացնե կամ կպատասխանե (արգելքի դեպքում) հոր տեղ:

Թյուրիմացությունն այն է, որ նա, ըստ երևույթին, չի ստացել (ինչպես, չգիտեմ, և ցավում եմ, որ այդպես է պատահել և այն Ահարոնյանի նկատմամբ): Այժմ գուցե լսելով, որ մյուսները ստացել են նամակ, նա ենթադրե, թե մենք իրան հատկապես չենք ուղեցել դիմել: Ես անհարմար եմ համարում քո նամակի հիման վրա իրան գրել և պարզել էությունը—եթե դու բարի լինես անելու այդ, շատ պարտավորեցրած կլինես: Դիմումների մեջ մենք հիշել ենք, թե ինչ գրվածք ենք ենթադրում թարգմանել: Շատ ցավալի կլինի, եթե նա կարծե, թե իրան հատուկ չենք դիմել և դրա մեջ այլ բան ենթադրե, քան այն, ինչ կա, ուստի կրկին խնդրում եմ բարի եղի՛ր պարզիր մի կարճ նամակով՝ հենվելով իմ այս բացատրությունի վրա, քանի որ մասնավոր խոսակցությունից ես օգտվել չեմ կարող և գրել նրան, իսկ զրույցը քեզ հետ է եղել:

Ընտրությունն էլ ես չեմ արել, այլ իրանք՝ հրատարակիչները, որոնց տվել եմ ֆրանսերեն և ռուսերեն եղած թարգմանություններ: Ես ավելի քան նրբանկատ եմ եղել նրա նկատմամբ, աչքի առաջ ունենալով իմ խիստ ֆնճաղատական, եթե չասեմ բացասական, վերաբերմունքը դեպի նրա գեղարվեստական արժեքը, ոճը և այլն: Դու ինձ, իհարկե, հասկանում ես:

III. Պողոսի հոգվածը՝ թերություններ ունի և դա ինքն էլ գի-

տե՛ «Պողոսը, ես նույնպես: Միայններ կարող են լինել—մեր բոլոր գրականություն տեսություն գրելը հեշտ բան չէ, մանավանդ, եթե աչքի առաջ ունենաս, որ բացի Լեոյից² ու Փափազյանից³ (որոնց արժեքը դու լավ գիտես) գրեթե բան չկա: Բացի այդ, աչքի առաջ պետք է ունենալ գործի շտապությունը (դա Դավիթն էլ գիտե): Եվ որ ամենից գլխավորն է՝ ո՞վ, ասա, ո՞վ ավելի լավ կգրեր: Քննադատը ամենից առաջ պիտի իրականության սահմաններն աչքի առաջ ունենա, և ավելի քան սոցիոլոգը, և ելակետ պիտի ունենա եղածը: Բացի Պոլից, ես աչքի առաջ ունեի այդ հողվածի համար և քեզ (և կարծեմ ուրիշ ոչ ոքի—ի՞նչ արած, այդ է իմ ըմբռնումը), իսկ դու, գիտեի, որ չես գրի, ինչպես և եղավ, երբ ավելի հեշտ աշխատանքի համար դիմեցի քեզ, այնպես չէ՞: «Սուբյեկտիվ» քըննադատությունը ունի խոշոր պակասություններ և վտանգավոր է, բայց ունի և առավելություններ: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ սուբյեկտիվն ու օբյեկտիվը պայմանական են և եթե խիստ լինես, կդժվարանաս (եթե չասեմ չես կարողանա) նրանց բաժանել, մանավանդ երբ հարցը վերաբերվում է ժամանակակից գրականության (իսկ մեր գրականությունը հո գրեթե պատմություն չունի—նորի մասին եմ ասում): Մի՞թե Լեոն, Փափազյանը և այլք օբյեկտիվ են (բաբան բաշի իշուն⁴ ինչպես չէ!), իսկ ո՞վ է օբյեկտիվ—ես չգիտեմ:

IV. «Պեպո»-ի մասին գրածդ հայի կարծիք է: Եթե «Պեպո»-ն ռուսացնես, նա հետաքրքրական չէ ռուսին՝ այդպես է ասում ամենից առաջ Գորկին, որ կարծեմ ռուս է: Նա շատ ավելի բաներ էր պահպանել, բայց ես շտկել տվի, որովհետև գիտեի, որ իմ հայրենակիցներից շատերը իմ ռուսերեն չիմանալուս անգամ կարող են վերագրել դա (քեզ չեմ ասում սա, բայց հավատա, որ կլինեն այդպիսիք, գուցե և լույս ընծայեն իրանց այդ կարծիքը):

Քո առաջարկած մեթոդով «Պեպո»-ն թարգմանել է Վեսելովսկին⁵, և Գորկին ասաց, որ իմ թարգմանությունը անհամեմատ ավելի լավ է և որ Վեսելովսկունը վատ է: Ուրիշ ռուսների կարծիքներ չեմ հարցրել, բայց աչքի առաջ ունեցիր, որ Գորկին էլ գուցե է:

Իհարկե եթե թարգմանածս լիներ Մետերլինը, ես այդ «վայ» և «վուշը» չէի պահպանի գուցե, բայց երբ մանրամասն նկարագրում ես գործող անձանց հագուստը, երբ գրվածքը նույնիսկ ընդ-

հանուր հայ կյանքի պատկեր չէ, այլ Թիֆլիսի հայերի, երբ այդ հանգամանքը իշխող դեր է կատարում գրվածքում—սխալ կլիներ չշեշտել դա և թարգմանություն մեջ: Ահա Պողոսը թարգմանել է «Գիքոր»-ը բոլոր առած մեթոդով, այսինքն ռուս դարձվածներով է փոխարինել հայկականը, և Գորկին ասաց, որ չարժեք դա տպել, որովհետև դա ռուս պատմված է և ոչ հայ: Եվ սխալ է, իհարկե, երբ Պավլը ասում է «ОН»-ի տեղ «ЕН» կամ մի այլ այդպիսի բան, դա սխալ է, մանավանդ երբ չափից դուրս շատ է լինում դա: Եվ «Գիքոր»-ը ես եմ պնդել, որ մտցնեն, որպեսզի Թումանյանը ներկայացված լինի եթե ոչ պոեզիայով, գոնե արձակով էլ մի քիչ, այսինչ խմբագիրը չէր ուզում: Իհարկե ես հավակնել չեմ կարող կարծելու, որ «Պեպո»-ն արտահայտել եմ ռուսերեն, դա հիմարություն կլիներ իմ կողմից—«Պեպո»-ն անթարգմանելի է, ինչպես անթարգմանելի են այդօրինակ գրվածները առհասարակ: Կուզեի ես կարդալ Чехов-ի որոշ գրվածների անգլերեն, մանավանդ ճապոներեն թարգմանությունները, մինչև անգամ ֆրանսերենը! Ես կամեցել եմ միայն զաղափար տալ «Պեպո»-ի մասին և ավելի մոտ ու լավ գաղափար, քան Վեսելովսկին—ուրիշ ոչինչ:

V. Ժողովածուն նպատակ չունի ներկայացնել մեր գրականությունը իր ամբողջությամբ, նույնիսկ իր լավագույն էջերով, այլ միայն ընդհանուր գաղափար տալ մեր գրականության достижения-ների նկատմամբ: Նար-Դոս, Մուրացան, Փափազյան, գուցե և այլք ինձ ևս հայտնի են—առաջինից և վերջինից ես հարմար (չափով և որակով) չգտա, ասենք նույնը կարելի է ասել և Մուրացանի մասին: Օրինակ, Բաֆֆուց ես ավելի շուտ «Կայծեր»-ը կամ «Խնկթը» կգնի, բայց մեր ժողովածուն, դժբախտաբար, պիտի կազմեր ոչ ավել, քան 20 թերթ և առանց այդ էլ դուրս եկավ 25 թե 26 թերթ: Եվ մի ուրիշ պայման էլ կար՝ հատվածներ չդնել, այլ ամբողջական գրվածներ: Խնդրեմ կազմիր մի ծրագիր այդպիսի ժողովածուի և ուղարկիր, և ականջիդ էլ չշնչում եմ, չմոռանաս մանավանդ Փափազյանի և Նար-Դոսի գրվածներից հիշել այն սրբանշնիքը, որ ես մոռացել եմ. ավելացրու դրան և Մուրացանի սքանչելի գրվածները (որոնք քիչ թե շատ ընթերցանելի պիտի լինեն ռուս ընթերցողի համար, իհարկե)... մեր ժողովածուն լուկ տեղեկատու նշանակություն ունի [բացի մեզինից ոչ ոքի պետք չեն այդ օյիները, որովհետև մենք ուզում ենք, որ մեզ մոտ աճի իսկական

գեղարվեստական գրականություն, իսկ դա արժեք ունի այն շափով, որչափով ծառայում է խարիսխ, նեցուկ ապագայի համար]։ ...Ահա այստեղ էլ Դավթին են հայհոյում⁶ տեղիս «պատրիոտները»։ Բայց ասա, դարձյալ, ո՞ւմ, ո՞ւմ պիտի դիմեի ես— Զիվիլեզովի՞ն, թե՞ Վարանդյանին։ Ո՞վ է ավելի կարող։ Սուբյեկտի՞վ եմ ես, արդյոք, կրկին։

Թշվառ ու դժբախտ ժողովուրդ ենք մենք և այդ շգիտենք ու չենք ուզում ընդունել, եթե գիտենք կամ եթե ընդունում ենք, ցավոք սրտով չենք ընդունում, այլ տանջանքից փախչելու և մեր ապիկարությունն արդարացնելու համար ենք ընդունում։

[Մեռած և արդեն ծիծաղելի կուռքերի համառ ճանաչմամբ... ուզում ենք մեզ ազատել գալիքի ստեղծման նեղությունից։ Ահա թե ինչու մեզանում այդպես վախենում են քննադատությունից։ Ահա թե ինչու հարձակվեցին քեզ վրա, երբ դու համարձակվեցիր ասել ամենատարրական ճշմարտությունը ոչ մի աղոթաբանություն չառաջացնող այդպիսի կուռքերից մեկի (Ահարոնյանի) մասին։ Անցյալում մարդկանց վաստակի և դերի ճանաչումը չպետք է արգելակ դառնա գալիքի համար, և ի սեր այդ վաստակի ու դերի ճանաչման չպետք է կանգ առնել և տեղում դդիգդդիկ։ Ընդունելով վաստակն ու դերը, պետք է առավել ևս խիստ քննադատել։ Ես երբեք չեմ վախենում խիստ քննադատելուց (ինձ և ուրիշներին), բայց շատ եմ վախենում քչով բավարարվող ճանաչումից, ճանաչում, որը բավարար հիմքեր չունի։ Ահա թե ինչու ես միշտ գնահատում եմ մեր Պառլոյին նրա սուբյեկտիվ կրիտիցիզմով հանդերձ։ Հենց դրա համար էլ նրան ատում են բոլոր քարացածները։ Ես շատ լավ գիտեմ նրա առաջափնիք բնավորությունը, երբեմն նրա անտանելի արարքները, բայց նա թայը չէ (նրանց)... որոնք հայրենասիրական սվավոցով գովերգում են ամեն զիբիլ միմիայն նրա համար, որ դա «մերն» է, հայկական։ Մենք պետք է վախենանք այդ քարացած ծեծեծթումից և ոչ թե մեր սխալներից ու խստությունից—չէ՞ որ մենք գիտենք, որ սիրում ենք մեր ժողովուրդը և նրա լեզուն, և նրա ցավը մեզ օտար չէ, բայց վա՛յ մեզ, եթե սկսենք ստրկամտորեն ծափահարել հին վետերաններին։ սոսկ նրա համար, որ նրանք «վաստակավոր» «վետերաններ» են։ Այստեղ ես կասեի հակառակը այն բանի, ինչ, կարծեմ, ասել է. Ալեքսանդր II-ը հանցագործների մասին. «ավելի լավ է անիրա-

վացի կերպով վիրավորվեն և դատապարտվեն հարյուրավոր վետերաններ, միայն թե չկործանենք թեկուզ մի ծիլ, որը զարդարելու է գալիքի այգին»։ Բայց ես տարվեցի և շատ շատախոսեցի։ Վերջակետ եմ դնում։

Այժմ] Pro domo sua⁸.

Ձեր ամսագրի համար Բոդլերը պատրաստում եմ⁹, բայց բանն այն է, որ ես նրա այդ պոեզիաները բոլորը չեմ թարգմանել, այլ միայն կեսը։ Գուցե բոլորը թարգմանեմ—թե՞ այսքանը (մոտ 30 հատ) բավ կլինի։ Արտագրում եմ և տեսնում, որ շատ ուղղումների կարիք է լինում—բնական է, 10 տարի առաջ եմ սկսել թարգմանությունը։

Հա՛, շատ կարևոր մի հարց—ձեր ամսագիրը (եթե դիմելու լինեք ինձ) ինչպե՞ս է նայում ավանս տալու խնդրին։ Այդ բանը ամենուրեք ընդունված է, նույնիսկ «Մշակ»-ն ինձ միշտ տալիս է ավանս։ Մասնավոր կերպով տեղեկացիր և գրիր ինձ այս մասին—դա ինձ համար կարևոր է։ Ծն կուզեի աշխատակցելու դեպքում ավանս ստանալ (օրինակ, 200 ռ.)։

Այս ասում եմ՝ հիմնվելով քո պնդումի վրա, որ ձեր ամսագիրը ապահով ու հաստատ բան է, թե չէ, իհարկե, ծիծաղելի կլինի իմ այս հարցը։ Դա շատ կարևոր է նրա համար, որ եթե ստանամ այդ ավանսը, կարիք չեմ ունենա պաշտոն որոնելու, իսկ եթե ոչ, պիտի գտնեմ (կարելի է գտնել, բայց ես չէի կամենա ժամանակս դրա վրա վատնել, այլ կուզեի այս երկու ամիսը քիչ հանգիստ լինել և գրական գործով զբաղվել, թե չէ պոեզիերով զբաղվելու իսկի ժամանակ չի լինում)։ 200 ռ. շատ չէ, եթե անգամ ձեր բոլոր մշտական աշխատակիցներին տալու լինեք այդպիսի ավանս, դա մեծ գումար չի կազմի։ Ռուս ամսագրներն ու թերթերը, ինչպես ասել են ինձ միանգամայն տեղյակ մարդիկ, ավանսները իրանց ծախսերի գլխավոր статьи-ն են համարում։ Դասախոսություն մասին զրաժդ շատ սիրալիր է և սրտաշարժ ինձ համար¹⁰։ Ուրախությամբ, իհարկե, կաննեմ, թե որ հնար լինի (այսինքն ժամանակ, որ կախված է, ինչպես ասի, նյութական խնդրից)։ Սա սրկըզբունքով սիրով ընդունում եմ և շնորհակալ եմ ձեր ուշադրության համար, իմ կողմից, իհարկե, կաշխատեմ անել ինչ հնար է։

Օրինակ, հարմար նյութ չէ՞ր լինի «Լեզուն մեր նոր պոեզիայի մեջ» կամ «Լեզուն, ոճը և ձևերը մեր նոր պոեզիայում»: Սա ասում եմ, որովհետև մտադրություն ունեմ «Գարուն»-ի համար գրել մի այդպիսի հոդված¹¹ — լավ կլիներ, եթե միանալին երկու նպատակները: Սակայն սա այնքան էլ շտապ հարց չէ, դեռ ժամանակ կլինի պայմանավորվելու և վճռելու: Սա էլ գրում եմ, որովհետև ասում ես, որ լուրջ բան է առաջարկությունդ, թե չէ էլի ծիծաղելի կլինեմ: Է՛հ, պետք է վերջացնել նամակս—շատ երկարացավ:

Սիրելի Վարյային և բալիկիդ, ապա և աներ-զոքանշիդ բարև արա—իհարկեմ ոչ հավասար ջերմությամբ ու սիրով, վասնզի այս դեպքում արդեն ես չափից (ավելի) սուբյեկտիվ եմ: Եվ ողջ լեր ինքրդ:

Քո Վահան

P. S. Գրքերիս մասին կգրեմ Գալստյանին, թե համաձայնեց պարտքիս տեղ գրքեր վերցնել—կխնդրեմ, որ հղես: Առայժմ համաձայն եմ հետդ, որ մնան բազազի մոտ, մանավանդ որ շատ էլ շեն:

Երկրորդ հատորիս հետ և երկրորդ հրատարակությունը Աստուծոմով կտպենք¹², լավ չի՞ լինի:

Շուշանիկը խնդրում է ողջունել ձեզ ամենայն ջերմությամբ: Դեռ բոլորովին չի առողջացել, բայց լավ է ընդհանուր առմամբ:

Վ. Տ.

Հասցես նույնն է լինելու:

Թե Բաքվից հեռանալու լինես, գրիր անպատճառ: Գրիր և առհասարակ: Հա՛, մոռացա հարցնել, ի՞նչ ես անում մեր «Գարուն»-ի համար: Գրիր անպատճառ, տե՛ս: Մենք մեր մշտական և ցանկալի աշխատակիցներին «ավանց» տալիս ենք, օրինակ, ինձ տվել ենք 100 ու., աչքի առաջ ունեցիր սա:

Վ.

<1916, 17 օգոստոսի, Պետրոգրադ>

Ահարոնյանին չեմ պատասխանի¹,
 Թեև շատ տեղ ունի պատասխանի:

Սիրելի Յել

Շնորհակալություն ուղարկածդ «կտրոններին» համար, թեպետ նրանք ինձ շուրախացրին, ինչպես և նամակիդ այն մասը, ուր հիմարաբար հարց ես տալիս՝ «Մի՞թե չես ընդունում, որ նա (Ահարոնյանը) արդարացի է երկը կրճատելու խնդրում»... և հետո էլ ինչ-որ Մարսից ցած բերած մորալ, թե—եթե անգամ դա ընդունված է, չպետք է անեիրք մենք: Հարցիդ պատասխանում եմ՝ «այո՛», չեմ ընդունում, որ նա արդարացի է» և դա ոչ թե համառությանս կամ ամբիցիայի համար, այլ նրա համար, որ այդպես եմ համոզված և ինձ թվում է, որ դու ևս կհամոզվեիր, եթե ուշադիր լինեիր և քիչ լավ մտածեիր այս հարցի վրա և, որ գլխավորն է, վերջապես հրաժարվեիր քո հին և վատ սովորությունից—գերագույն արդարություն մի պահպանելու, ինչ-որ քո հասկացողությունից ժընված և այն միանգամայն անիմաստ, այսինքն բովանդակություն չունեցող ինչ-որ արդարություն փնտրելու, որ ուրիշ խոսքով կնշանակե միայն խոսել արդարության մասին և երբեք չհավատալ նրա իրականանալուն: Այդ ձգտումը և սովորությունը գերազանցորեն հատուկ է պառաված աղջիկներին, որոնք սիրում են օրը 375 անգամ ձեռները լվանալ և մաքրությունը կուսական (որ ոչ ոքին հարկավոր չէ) պահպանել խանդոտ եռանդով, նրանք սիրում են կատուններին և վաշխառությունը հավաքած փողը կարում են բարձերի ու դռակների մեջ...

Ահարոնյանի բողոքները² ոչ միայն գռեհիկ են, մեծամիտ «գերազանցորեն», այլև զուտ տիրացուական: Գռեհիկ են նրա համար, որ նա առանց քաշվելու գործածում է իմ, իմ ընկերների և ժողովածուն կազմողների, ուրեմն և Գորկու, հասցեին այնպիսի բառեր, ինչպես՝ բարբարոս, շահատակողներ, հանդուգն, անիրավություն և այլ այսպիսի շքեղ ու դելիկատ բառեր: Մեծամիտ է, որովհետև նա իրոք ենթադրում է, թե իր հիմար գրվածքը (որ նրա գրվածները հիմար են, փառք Աստծու, ես քանի՞ տարի է պնդում եմ) մտել է ժողովածուի մեջ ոչ թե նրա համար, որ նա մի գրական

շեղեր է, այլ նրա համար, որ նա նմուշ է մեր ղոշիների ստեղծած վայրենի «շախսեական» գրականության, այն ղոշիների, որոնք դժբախտաբար մեր կյանքում խոշոր դեր են կատարում, ուրեմն նրանց գրականությունը որքան և հիմար, գոեհիկ, անիմաստ լինի, չէր կարող տեղ չբռնել մեր ժողովածուի մեջ, ուր աշխատել ենք ոչ թե զուտ գեղարվեստական և մեր ճաշակի համապատասխան բաներ տալ, այլ տալ այս կամ այն տեսակետով բնորոշ գրվածներ, բայց բնորոշ կարող է լինել և ամենազգվելի գրվածքը, այնպես չէ՞:

Տիրացուական է նրա դատողությունը, որովհետև նա կարծում է, որ թարգմանիչը պիտի սրբություն համարե հեղինակի ամեն մի ասածը և բառացի թարգմանե, մինչդեռ ամեն մի թարգմանություն ունի իր կոնկրետ նպատակը և բնավ չի լինելու անպատճառ ակադեմիական: Եթե նա տգետ չլիներ (ինչպես և նրանք, որ իրավացի են համարում նրան այդ խնդրում), կիմանար (և կարիք չէր լինի, որ ինձ պես տգետը դաս տար նրան ու նրանց), որ այն «Դոն-Քիշոտ»-ը, որ նա է կարդացել—կրճատ է թարգմանված, որ այն «Ռոբինզոն»-ը, որ մենք բոլորս ենք կարդացել բավականաչափ (հավատացնում եմ, որ ավելի, քան Ահարոնյանի «Մայրերը») կրճատ է, և այդպես են և՛ Դիկկենսը, և՛ Բայրոնը, և՛ Սվիֆտը, և՛ էլ որևէ ասեմ—որովհետև ամեն թարգմանիչ մի նպատակ է ունեցել և նույնիսկ լիակատար թարգմանություններում շատ գլուխներ, չեմ ասում երեսներ, կրճատվում են, երբ նրանք անթարգմանելի են կամ անհասկանալի այն մարդկանց, որոնց լեզվով թարգմանվում է գրվածքը: Օրինակ, դու միամտորեն կարդում ես Ուելսի վերջին վեպը և չգիտես իսկ, որ նրա 21 թերթը դարձել է ուսերեն 14 թերթ... Եվ դա արել է նույն «Պարուս» հրատարակչական ընկերությունը [հեղինակազորված թարգմանությամբ]: Հեղինակը թույլատրելով թարգմանել*, հույսն ամբողջովին դնում է թարգմանիչների ըմբռնողության, ճաշակի վրա, գիտե՞նալով, որ ա՛յն, ինչ Անգլիայում շատ հետաքրքիր և պիտանի է, Ռուսաստանում անհասկանալի է, անհետաքրքիր և ոչ պիտանի: Եվ, իհարկե, հեղինակն այնտեղ չի հասնի այն զազրելի ու կեղտոտ մտքին, որ թարգմանիչները ինչ-որ պատճառով նրանից թույլտվություն են վեր-

* Այստեղից սկսած գրված է ուսերեն:

ցրել (չէ՞ որ Ահարոնյան-որդին համաձայնում է, որ Քալանթարին թարգմանելու իրավունք է տվել³), նպատակ դնելով փշացնել նրա երկը: Միայն խաշագողը կարող էր այդպիսի նողկալի մտքի հանգել, իսկ նրան հավատալ կարող են միայն հիմարները կամ ներանք, ովքեր ծուլանում են մտածել, նախքան այդ հիմար նողկալիության հավատալը: Այսպես ուրեմն, փաստաթղթերով կարելի է ապացուցել, որ թարգմանությունների մեջ նման կրճատում (մենք 950 տողից կրճատել ենք ընդամենը մոտ 100 տող, ըստ որում, ինչպես ասված է, ըստ մեծի մասի 1—2—3 տող և միայն երեք տեղում Քալանթարը թույլ է տվել ավելի նշանակալի բացթողումներ, այն էլ երկու անգամ 10 տողի և մեկ անգամ 20 տողի շափով) թույլատրելի է: Ես միայն հին գրողների թարգմանությունները չեմ վերցնում: Բայց մտածի՛ր, Չեխովի և Գոբոլու երկերը թարգմանված են ճապոներեն ու շինարեն (Չեխով, «Լիակատար ժողովածու»): Հիմա մտածի՛ր՝ արդյոք կարելի՞ է Չեխովին լիակատար թարգմանել շինարեն, արաբերեն, ճապոներեն: Կարելի՞ է «Հատակում»-ը թարգմանել ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն (լեզուներով, առանց այդ սովորական կրճատումների: Իհարկե ոչ: Բայց հարցը մի քիչ այլ կերպ է դրվում: Դու, որպես փաստաբան, պետք է որ դրա վրա ուշադրություն դարձնեիր, եթե Մարսից իջած բարոյախոս շլիներ: Չէ՞ որ Ահարոնյանը գլխավորապես պնդում է այն, որ այդ «կրճատումներն» ու «փոփոխությունները» նրա երկը դարձրել են ապոկրիֆ և «կեղծված»: Ես կտրականապես հերքում եմ դա և հայտարարում, որ նրա քոսոտ երկը ռուսերեն նույնն է—նա պահպանել է իր ողջ էությունը՝ նա նույնքան անհեթեթ է, հիմար և գոհհիկ, որքան և հայերեն: Ավելի պարզ ասած ես գտնում եմ, որ Ահարոնյանն իրավունք չունի հրաժարվելու իր հիմար զավակից—դա նրանն է, թեպետև նրա զգեստի մեջ կան և որոշ փոփոխություններ: Ախր ես բնավ չեմ բացատրում դա, այլ միայն պնդում եմ, որ այդ փոփոխություններն ու ուղղումները չեն գերազանցում սովորական խմբագրական ուղղումները և նրա երկը չեն դարձնում պարականոն, ինչպես պնդում է նա և ընդամեն արված են մասամբ թարգմանի, իսկ մասամբ (կիսով չափ) Գոբոլու ձեռքով, որին այնքան սիրալիր ու քնքույշ (այնուամենայնիվ ստորաբար ու նենգորեն) առանձնացնում է քո Ահարոնյանը:

Ես գտնում եմ, որ նրա մեղադրանքի մնացած բոլոր կետերը

այնքան հիմնավոր են հերքված, որ նույնիսկ նախկին քո կեդ-տոտ «Արև»-ը կանգ է առնում միայն բացթողումների վրա: Որով-հետև նա նույնպես հիմար ու անտեղյակ է, ինչպես և դու այս հարցում, որոնք վրա դու էլ կանգ ես առնում այնքան սրտառուչ համերաշխությամբ քո նախկին օրգանի հետ⁴, որտեղ այնքան ստո-րաբար խաբված էիր: Եվ այսպես, Ահարոնյանի այն մեղադր-րանքը, թե նրա երկը դարձված է պարականոն՝ ճիշտ չէ. որ նա իրավացի չէ, ես պնդում եմ կատեգորիկ և ընկերական դատ կը-պահանջեի, եթե կարծեի, որ իմ հայրենիքում կան մի քանի մարդ, որոնք վարակված չեն խաչագողական-տիրացուական կարգի դաշ-նակցական կուռքերի առաջ կեղծ-բարեպաշտական երկյուղածու-թյամբ, եթե հուսայի, որ կան մի քանի մարդ, որոնք գաղափար ունեն գրականության և գրական սովորույթների մասին և չեն են-թադրում անհեթեթորեն, որ հեղինակը, ինչպես հարեմի սեփական-նատեր, ամբողջովին և միշտ իրավագործ է իր երկի նկատմամբ (նույնիսկ պետությունը այդ չի ընդունում և նորմաներ է սահմա-նել «հեղինակային» ամեն տեսակ կամակորույթյունները սանձելու համար): Ահա քեզ Ահարոնյանի դատողություններից մի նմուշ: Առաջին նամակում Ահարոնյանն ասում է, որ նրան չեն հարցրել, նրանից թույլտվություն չեն վերցրել: Մենք պատասխանում ենք, որ թույլտվություն ունեինք նրա որդուց (որին նա ինքն էր լիազո-րել): Հիմա Ահարոնյան-որդին մեզ պատասխանում է, որ նա իրոք Քալանթարին թույլատրել է, բայց չգիտես ինչու ավելացնում է... «բայց աղավաղելու իրավունք չեմ տվել»⁵, ինչի՞ համար է սույն ֆրազը: Զէ՞ որ Ահարոնյան-որդու վկայությունը այստեղ կարևոր է լոկ նրա համար, որպեսզի ճշտենք՝ թույլտվություն ունեինք, թե՞ ոչ—նա պատասխանում է (քանի որ դա վկաների ներկայությամբ էր), որ, այո, նա թույլատրել էր: Էլ ինչի՞ մասին է խոսքը: Զէ՞ որ մնացածն արդեն բոլորովին կողմնակի հարց է: Ի՞նչ իբրև փաստա-բան դատի՞ր՝ ես իրավացի՞ եմ, թե՞ ոչ: Ախր ո՞վ է ասել այդ ապու-շին, թե մենք պատրաստվում ենք նրա երկերի ակադեմիական հը-րատարակությունը տալ: Ճիշտ է, թերևս երբեք այժմյան խոհարա-րական գրքերը ևս, ինչպես և խուլիգանական երգերի ժողովածու-ները, տպագրվեն ակադեմիական հրատարակությամբ, բայց մենք՝ չցանկացանք այդ ազնիվ աշխատանքը վերցնել մեզ վրա—Աստ-ված ազատի: Ըստ անհրաժեշտության նույնպիսի փոփոխու-

թյուններ ենթ թույլ տվել և ուրիշ, օրինակ, Շիրվանզադեի, երկերում, սակայն չէ՞ որ նա չբողոքեց: Իսկ մի՞թե ժողովածուում իմ բանաստեղծությունները թարգմանված են այնպես, ինչպես ես կուզենայի: Բնավ ոչ, Դեռ ավելին, մի բանաստեղծության մեջ և՛ ասում եմ. «Եվ գուցե Նա (Աստված) մեր վիշտն (ցավն) դգա»*: Բրյուսովը դա թարգմանել է այսպես՝ —и другой

Всю нашу боль почувствует, быть может.

Տեսեք, թե ի՞նչ մեծ դժբախտություն է պատահել—աշխարհը զրկվել է այդպիսի մեծ մտքից: Թքած, Եթե ես երբևէ գրեմ որևէ իրո՞ք արժանի բան, չեմ վախենում—աշխարհը կիմանա, կհայտնաբերի: Իսկ Ահարոնյանը ահա վախենում է: Դրանում է նրա գրծուծ ստորությունը: Բայց նա այս ամբողջ պատմությունը սկսեց (այլ կերպ անբացատրելի է) կամ անսահման բթամիտ ինքնասիրահարվածությունից և տգիտությունից, կամ մեր գիրքը վարկաբեկելու ցանկությունից (գուցե նրա համար, որ հիմք ունի մեզ չըսիրելու հին հիշողությամբ և այն պատճառով, որ իր հոգվածում Պավելը ուրիշների նման նրան խունկ չի ծխում)⁶: Եվ նրա զազրելի արարքի հաջողությունն ապահովված է ոչ միայն նրա համար, որ նրա հետևում կանգնած է անգրագետ, բուժ ամբոխը (ավազակ «ազատարարների», որոնք յուրացրել են, ոչ միայն անհասկացողությունից և բթությունից, այլև լիակատար բարոյազրկությունից՝ «Հորիզոն»-ում և առհասարակ իրենց «կուսակցական» մամուլում գրվող ամեն ինչ պաշտպանելու սովորությունը), այլ նաև նրա համար, որ նա գիտի, թե մեզանում որքան շատ են քեզ նման հիմարները, որոնք փնտրում են ինչ-որ գերբնական, մարսյան վերերկրային ճշմարտություն ու արդարություն և ցանկանում են «մեծահոգաբար-արդարացի» լինել նույնիսկ այնտեղ, որտեղ նրանք պետք է որ արդարություն պահանջեին իրենց համար, այլ ոչ նրանց համար, ում ուզում են զարմացնել իրենց ճշմարտասիրության և անկողմնակալության գերփութաջանությամբ և որպես հետևանք դառնում են սրիկանների պաշտպան, հանցագործների թաքցրող, Այսպիսի դերում ես ներկայանում ինձ քո այդ բացականչությամբ, սիրելի Ցիլ, և ներիր նախատինքնս համար, բայց ճշ-

* Զակերտների մեջ բերվածը գրված է հայերեն:

մարիտ, ինձ համար վրդովեցուցիչ և վիրավորական է: Որովհետև ախր մետաֆիզիկական-սխալաստիկական յոթերորդ երկնքից երբևէ պիտի իջնես գետին և մարդկային աշքերով տեսնես ռեալ աշխարհը, ախր պետք է երբևէ հասկանաս, որ Արասխանյանը, որը իր ժամացույցը և մյուս իրերը հափշտակող ավազակին ասում է, թե նա անարդարացի է վարվում—հիմար և ծիծաղելի է, իսկ եթե նա ի լրումն դեռ սկսի դատողություն անել, թե իբր կարող է պատահել ինքը անիրավացի է ավազակի հանդեպ—նաև կեղծ բարեպաշտ է: Այդ ամենը լավ է պոեզիայի մեջ (եթե լավ պոեզիա է), լուրջ փիլիսոփայության մեջ (եթե նա իրոք կենդանի փիլիսոփայություն է և ոչ թե մետաֆիզիկական-սխալաստիկական փորփրում): Բայց սովորական կենսական պայմաններում դա և՛ հիմար, և՛ զզվելի բան է: Ես չեմ սիրում, երբ մարդիկ արտաքինոց գնալով և այնտեղ նստելով մոտծում են Աստծո մասին: Դա անվայելուչ է, դա տհաճ է: Թերևս ես խիստ օրինակներ եմ վերցնում, բայց դա անում եմ ոչ նրա համար, որ քեզ վիրավորեմ, այլ նրա համար, որ ինձ հասկանաս: Ինձ չափազանց վշտացրեց քո հարցը, և չէի կարող քեզ մի քիչ շնախատել—մի բարկանա դրա համար և սխալ մի հասկացիր ինձ: Չեմ սիրում չափազանց բարի մարդկանց—ներանք հիմար են, պետք է «չար լինել», մի տեղ ասում է Գորկին, և ես համաձայն եմ: Չափից ավելի բարի ու դյուրահավատ մի եղիր—ախր քանի՜ անգամ են քեզ հիմարացրել: Հիշիր թեկուզ ազնվածին Հակոբյանի պատմությունը և այն, թե ինչպես սույն ասպետը քեզ դուրս նետեց խմբագրությունից⁷: Դաշնակների մաներան է—քնքշորեն մոտենալ, բթացնել քո զգոնությունը (Օնիկ, ականջդ կանչե)* և կողդ դաշույն խրել: Այդ ես շատ լավ գիտեմ: Ավելի ստոր ցեղ չկա: Չկարծես թե սա Ահարոնյանի կապակցությունը է—սա ինձ մոտ վաղուցվա, փորձի հիման վրա կազմված համոզմունք է: Մի՞ ենթարկվիր նրանց շողորթությունն ու ժպիտներին: Ո՞վ կա ավելի ժպտեբեւ, քան հարգարժան Ահարոնյան-որդին, բայց ախր չհամբերեց, օժություն արեց Պավլի քո մասին ասված անմեղ ու արդարացի նախադասության առթիվ: Երեւի նա քեզ չի էլ թվում թշնամի—բայց ահա շամաչեց դա նշել, խոցել—իսկ ինչո՞ւ: Խ՛նչ մի առանձին բան կա այդ նախադասություն մեջ: Երևի նա իրան համարում է հայտնի քննադատ, այդ բը-

⁷ Փակագծերի մեջ գրված է հայերեն:

թամիտն ու գյաղան: Ես շատ բան կպատմեի քեզ նրանց մասին, և դու կհասկանայիր, թերևս, թե ինձ ինչու է զայրացնում քո չափազանց քնքշությունը դեպի այդ մարդիկ*:

Երբ ես Երևան էի (այս ձմեռ), մի դաշնակցական կամավոր և միևնույն ժամանակ «Հորիզոն»-ի րդթակից ինձ ասաց, որ երբ Հ. Առաքելյանը էջմիածին է եղել (կարծեմ համագումարին), նրանք ուզեցել են սպանել նրան: Ես զայրացած հարց տվի.

— Ախր ինչու:

— Պ. Տերյան, վերջապես անտանելի է այդ մարդը, նա դավաճան է և սկսեց ինձ համոզել, որ վերջին կարգադրությունը օրգанизации армянских дружин իբր եղել է Հ. Առաքելյանի դրդամբ:

— Ինչու՞ է նա դավաճան, հարցնում եմ ես, և նա այդ հարցին է պատասխանում այդ տխմար ու հերյուրյալ լրբությամբ: Եվ նա «Հորիզոն»-ի թղթակից է և այժմ էլ գրում է այնտեղ:

— Հետո՞, հարցրի հետաքրքրված, հապա ինչու՞ չսպանեցիր:

— Է՛հ, ասին էլի աղմուկ կբարձրացնեն, էս կասեն, էն կասեն... Ասինք մի լավ ծեծենք և արդեն պատրաստվել էինք, որ երեկոյան, երբ անցնելիս լինի, մթան մեջ բռնենք ու մի լավ թակենք, բայց էլի ասինք պիտի խոսեն, ասեն ձեզ պես, որ ավազակ ենք, վայրենի, ու չարինք: Երգվում եմ քեզ, որ այս բուրբ փաստ է, բայց դժբախտաբար վկա չկար, և ես չեմ վստահանում այս մասին գրել, որովհետև նա, իհարկե, կհրաժարվի ասածից: Բայց մի օր պիտի բռնեմ նրան ու ա՛ռ դաշնակցական հարցնեմ վկայի ներկայությամբ, այն ժամանակ կարելի է հավատան և ուրիշները: Ասում եմ ա՛ռ դաշնակցական, որովհետև նրանց ձեռն է այդ՝ միամտորեն հարցուփորձ անել ու հետո օգտվել այդ ասածներից: Ահա թե ո՞վ են դրանք: Այժմ դու ուզում ես դրանց հետ խոսել ինչ-որ վերին արդարության անունից: Մարդն ասում է չըսպանեցինք, չթակեցինք, որովհետև վախեցանք, որ այսպիսի ժամանակ աղմուկ կբարձրացնեն դաշնակցության շուրջը: Եվ ահա թե ո՞ւմ հետ ես ուզում դու գերագույն արդարություն պահպանել— սարսաղ... խելքդ գլուխդ հավաքիր ու տես, թե ով են քեզ շրջապատողները, տո՛ւ:

* Այստեղից սկսած գրված է հայերեն:

Նամակս երեկոյան գրեցի և սաստիկ զայրացած ու վրդովված էի: Գուցե թույլ եմ տվել ինձ խիստ բառեր ու դառձվածներ—դրանց մի նեղանա: Բայց, ըստ էության, ասածներս պնդում եմ և այժմ, երբ վրդովմունքս քիչ իջել է և զայրույթս թուլացել:

Դառնալով ձեր ամսագրին⁸, պիտի ասեմ ցավոք սրտի, որ նախազգում եմ, որ նա ևս վերջը պիտի դաշնակնների ձեռքն անցնի, и мы останемся в дураках, դուրս կգա, որ աշխատել ու հող չէ պատրաստել նրանց համար... Ինչպես «Արև»-ում: Գրեթե հավատացած եմ դրանում: Ի սեր Աստծո, խախտիր իմ կասկածը, որովհետև եթե որևէ հիմք կա իմ այդ կասկածին, ես նախօրոք պիտի հրաժարվեմ այդ ամսագրին աշխատակցելուց: Իմ կասկածը կարծես հիմնավորվում է նրանով, որ, ինչպես գրում ես, հրավիրելու չէ Աղբալյանին, որին ես, ըստ տպավորության, միշտ համակրել եմ, բայց իմանալով, որ երբ հարցը իրանց «կուսակցության» շահերին է վերաբերվում, նրանցից ամենալավն իսկ կորցնում է մարդկային կերպարանքը, ես վախենում եմ: Timeo Danaos...⁹ Արդյոք այս անգամ էլ չպիտի՞ հիմարացնեն ձեզ և գործիք դարձնեն իրանց համար: Ես կուզեի, որ ոչ միայն ես, այլ դուք էլ այս գործի մասին հաստատ հավաստիացում ունենայիք նախքան գործ սկսելը: Աչքի առաջ ունեցիր, որ հայ լիբերալը «ազգասիրաբար» միշտ ավելի հեշտ կհակվի դաշնակի կողմը, քան ս.-դ.-եր: Եվ արդյոք ձեր լիբերալները ծպտյալ կիսադաշնակներ չեն՝ կամ ֆլուզերներ, որոնց դաշնակները կարող են իրանց կողմը քաշել և թերթի իրանց ձեռքն առնել: Այս հարցն ինձ ամենից շատ է զբաղեցնում, անգամ հոնորարից, որ до зарезу հարկավոր է: Ի դեպ, գրելիս հայտնիր ինձ (երևի որոշած կլինեք) կոնֆիրմացիալ կերպով հոնորարների չափը, որովհետև դա ևս կարևոր հարց է ինձ համար: Ինձ թվում է քո ռոճիկը բավարար է, եթե մի քիչ էլ պարակտիկա ունենաս բանդ կդրստովի քիչ-քիչ—Տերը քեզ օգնական!

Էլ ի՞նչ գրեմ, սիրելի Ցել: Մենք ապրում ենք առաջվա պես: Եկամուտներս այժմ քիչ ավելի են, Շուշանիկի ռոճիկն էլ դարձրել են 85 ռ., ես էլ ունենում եմ զանազան получа-ներ (գլխավորապես գրական), բայց շնորհիվ թանկության դրությունը նույնն է մնում և ապրուստներս նույնը: Մենք ողջ ենք: Պավլոսից ես էլ ստացել եմ մի նամակ Վանից¹⁰—և դա է որ կա, էլ չեմ ստացել:

Դա էլ ավելի լիրիկ նամակ է, քան էպիկ, և նրա գործերի ու դրու-
թյան մասին տեղյակ չեմ: Լավ ես անում, որ Վարինկային ուղար-
կում ես բալիկիդ հետ Ղարաքլիս: Եթե դեռ չեն գնացել, մեր կող-
մանն նրանց սրտանց բարև կանես. թե՛ իմ, թե՛ Շուշանիկի, որք
քեզ ևս ողջունում է:

Դեհ, սիրելի Ցեյ, վերջացնում եմ նամակս: Ողջ լեր և հաջո-
ղակ, гляди в оба и держись крепко!

Քո Վահան

Հա՛, շմոռանաս հոգվածդ: Ի սեր Աստծո, գրիր և չլինի թե տա-
ծեր ամսագրին, տե՛ս:

Հա, Բողլերս¹¹ կարող եմ ղրկել՝ եթե հարկավոր է, կարող եմ
ուղարկել և ոտանավորներ—գրիր, եթե ժամանակ է, կուղարկեմ:
Իսկ եթե դեռ շուտ չի լույս տեսնի ամսագիրը՝ կսպասեմ: Մի 15
արձակ պոեմ արդեն արտագրել պատրաստել եմ, իսկ թարգմա-
նած ընդամենը մոտ 30 հատ է (50-ից), բավական չէ՞ այսքանը:
Գրիր այս մասին: Ավանսն էլ եթե հաջողվի, ղրկիր—ինչքան շուտ,
այնքան լավ—աշունը գալիս է, ծախսերս շատանում են: Մի՞թե
200 ու շատ եք գտնում:

Դեհ, ողջ լեր և բարևիր մեր ծանոթ բարեկամներին:

Բարև արա Վարյային, բալիկիդ—թե այդտեղ են դեռ, և մեր
բարեկամներին:

Քոնն Վահան

156. 8. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1916, օգոստոսի II կես—սեպտեմբերի I կես, Պետրոգրադ>

Սիրելի Ցեյ

Բացիկդ ստացա: Քո «չհամոզվելը» թյուրիմացության հետե-
վանք է, որովհետև իմ ասածներն այնքան պարզ են ու տարրա-
կան, որ դժվար է ենթադրել, թե անհասկանալի կարող են լինել
քեզ: Ուզում եմ, որ ինձ հասկանաս և դրա համար եմ «զահլադ
տանում» և ոչ թե համառություն անելու:

Ահարոնյանն ասում է՝ դուք կրճատել եք գրվածքս և դրանով աղավաղել այն աստիճան, որ նա ապոկրիֆ, կեղծվածք է դարձել:

Ես ասում եմ՝ այո՛, կրճատումներ արել ենք, բայց սովորապեսի և գրական ընդունված կանոններից դուրս չենք եկել, և ձեր գրվածք ո՛չ աղավաղված է, ո՛չ էլ, մանավանդ, ապոկրիֆ դարձած:

Իսկ դու ասում ես՝ «պետք է» և լրագրական հոդվածը ակադեմիական ձևով թարգմանել:

Այդ «պետք է»-ն բոլորովին ուրիշ հարց է և չի վերաբերվում մեր վեճին, որովհետև՝ թե ինչ է «պետք», առհասարակ հայտնի չէ, դա վիճելի հարց է, մինչդեռ մեր վեճը կոնկրետ գործող գրական սովորույթի, ընդունված, ներկայումս վավերացրած էթիկայի մասին է և ոչ թե վերացական, աբսոլյուտ, քո կամ մի ուրիշի էթիկայի մասին:

Իմ պնդումն այն է, թե մենք այդ ընդունված, սովորական կանոններին հակառակ չենք գնացել, իսկ թե վատ են այդ ընդունված կանոններն ու սովորույթները—դա միանգամայն այլ խնդիր է և առանձին վեճի խնդիր: Օրինակ, մի անգամ Թառայանն¹ ասաց ինձ, որ լրբություն է գրական աշխատության հոնորար ստանալը, որովհետև միտքը չի կարելի ծախել: Ես նրան պատասխանեցի՝ Պուշկինի խոսքով՝ թե ես ձեռագիրս եմ ծախում և ոչ ոգևորությունս: Զգիտեմ հիմա, գուցե Թառայիովը² իրավացի է, որ գրական երկը չպետք է ծախել, բայց նա իրավացի չէ, երբ այսօր ինձ ասում է. «դու լիբբ ես, որովհետև ծախում ես գրվածքդ»: Ես նրան ասում եմ, որ դա սովորական, ընդունված բան է, և ես լիբբ չեմ կարող համարվել ոչ մի դեպքում: Դա նույնն է, թե մահմեդականին ասես՝ դու անբարոյական ես, անառակ, վասնզի երեք կին ունես: Նա քեզ կասի՝ մեր սովորույթը, մեր օրենքը թույլ է տալիս այդ, այնպես որ եթե անգամ դուք իրավացի լինեք, պիտի ոչ թե ինձ, այլ այդ սովորույթը, օրենքը հայհոյեք: Կամ եթե ինձ եք մեղադրում, պիտի մեղադրեք միայն այն դեպքում, երբ կապացուցեք, որ ես ընդունված, սրբագործված, վավերացրած օրենքին հակառակ եմ գնացել, խախտել եմ այն: Ահա ասելիքս: Կուցե հայհոյանքներս ու շատախոսությունս քեզ թյուրիմացություն մեջ են գցել—

դրա համար գրեցի այս մի քանի տողը և ոչ նրա համար, որ առանձին նշանակություն եմ տալիս խնդրին:

Ի դեպ, անցյալ օրը գնացել էի Գորկու մոտ, որ Ղրիմից նոր է եկել, և «զեկուցեցի» այդ խնդրի մասին մանրամասնորեն: Նա ապշած լսեց ու հետո ասաց՝ [«Բայց ախր դա սոսկալի մանրուք է, արժե՞ դրանով զբաղվել: Թողեք: Ինձ ծանոթ են այդ հեղինակային ինքնասիրությունները»]: Եվ ամեն զրույց վերջացավ: Գորկու խոսքերը բերում եմ մոտավորապես, բառացի չեմ հիշում: Եվ նա այդ խնդրի մասին այլևս չխոսեց, և շատ ուրախ եմ ես: Նստրան բացատրեցի, որ «զեկուցանում» եմ այդ մասին, որպեսզի նա был в курсе дела և հետո թյուրիմացություն չպատահի մեր մեջ: Երևակայիր, Ցեկ, եթե մի օր Գորկին սկսեր քննել, թե իր երկերի թարգմանությունների մեջ որտեղ բաց թողնված տողեր կան ու սխալ կամ թերի թարգմանություններ—նա պիտի իր ամբողջ կյանքը «նամակ խմբագրություններ» գրեր, մանավանդ որ վարդգեսի պես «ճարի» ու «աշխարհաց» տղա էլ չունի, որ օգներ իրան:

Ձեր «Գործ»-ի հայտարարությունը կարդացի: Ցանկությունները առհավատչա չեն, դժբախտաբար, և հաջողության, դու լավ գիտես, որ ад вымощен благими пожеланиями: Եվ ես դժբախտաբար չեմ կարող հավատալ, որ պիտի հարատևե ձեր «Գործ»-ը: Իրավ է, եթե փող ունեք, դա մեծ գրավական է ուժեր գրավելու, բայց գրեթե համոզված եմ, որ միջից պիտի պայթե «Գործ»-ը: Սակայն այս բուպեիս ինձ «հրատապ» հետաքրքրողը «ավանցիս» խնդիրն է, և դու մի նեղանա, որ զբաղեցնում եմ քեզ դրանով: Որքան ուրախ կլինեի, եթե հնար ունենայի բնավ չխոսելու այդպիսի հարցերի մասին: Քեզ գրել էի, որ ես առանց ավանս չեմ աշխատակցի և իրավասություն էի տվել իմ կողմից այդ հարցը դնելու, ցանկացած ավանսիս չափն իսկ որոշել էի—200 ռ., որ չնչին գումար է (մանավանդ մեր օրերում): Եթե ձեր թերթը մի թոուցիկ երևույթ չի լինելու, որ մի երկու ամսից դադարի—այսինչ ահ ձեզ համար տալ 200 ռ. մի աշխատակցի, որի մասնակցությունը ամսագրում դուք ցանկալի եք համարում: Եթե անգամ մի 15—20 այդպիսի աշխատակից գտնվի (հո բոլոր աշխատակիցները չեն պահանջի ավանս), դա պիտի կազմե 4000—5000 ռ.: Եթե այդքան տրամադրելի գումար չունեք—ինչ միտք գործ ձեռնարկել: Ձե՞ որ մի քանի ամսվա համար արդեն պիտի այդպիսի

գումար և կրկնակին իսկ ծախսեք: Ինչևէ, ես պնդում եմ, որ ինձ ուղարկեք (եթե, իհարկե, այդ հարցը դնելը հարմար է քեզ համար խմբագրության մեջ) 200 ռ.: Անշուշտ հայ գրողը հնար չունի իր ասածը պնդելու և ստիպված ընդունելու է ձեր պայմանները (օրինակ, որ 100 ուղարկեք 200-ի տեղ), բայց ես կրխնդրեի չօգտվել ձեր ձեռքում եղած այդ հնարավորությամբ և կատարել իմ ասածը: Եթե ուրեմն հարմար է այդ հարցը օր առաջ լուծել տուր և հենց որ կստանաս փողը՝ հեռագրով փոխադրիր: Աշուն ժամանակ է—կարիքներ անթիվ ու անհամար: Միևնույն ժամանակ գրիր, թե ե՞րբ ուղարկեմ գրվածներս և ես կշտապեմ ուղարկելու: Թարգմանում եմ Շոթա Ռուսթավելիի «Ընձենավոր»-ի նախերգանք³: Ունեմ մի քանի նոր (և իմ կարծիք հաջող) պոեզիաներ և Բողիերի⁴ արձակ պոեմները—հերթով կուղարկեմ—առաջ պոեզիաներս ու Բողիերը, հետո Ռուսթավելին (վրացերենից եմ թարգմանում իհարկե և պահպանում եմ ձևն ու շափը): Վերջինը ուզում եմ նախ Մառին ցույց տամ, հետո հղկեմ ու ղրկեմ: Կաշխատեմ գոհ կացուցանել ձեզ, եթե դուք ևս փոխադարձաբար չզլանաք իմ պահանջը կատարել: Ինչևիցե: Արա՛ւ և գրի՛ր—մի ծուլանա: Ես այժմ զբաղված եմ: Շուշանիկը պաշտոնին է գնում և նորույթ չըկա: Պողոսը գրում է, որ գալու է Պիտեր: Զգիտեմ ո՛ւր պիտի տրապենք «Գարուն»-ը⁵, առաջ ուզում էինք էջմիածին տպել, հիմա ժրպագիրը քանդվեց:

Մոտ օրերս Օնիկը եկել էր Պետրոգրադ, և նրա կինն էլ եկել էր Թիֆլիսից—գնացին «ի միասին» դեպի Դվինսկ:

Երեկ մոտոս էր Էո Մազմանյանը: Լավ տպավորություն թողեց վրաս, բայց շատ забитый-ի տպավորություն է թողնում: «Սալ-դաթ» է այստեղ: Դեռ սովորելու շատ բան ունի, բայց աշխատասեր է երևում և ուզում է սովորել: Ես, իհարկե, նրան ձեռիցս եկած «օգնությունն» ու գգվանքը չեմ զլանա: Լավ տղա է երևում: Էլ ի՞նչ գրեմ—չգիտեմ: Ողջ լեր: Բարև արա ձերոնց բոլորին, եթե մոտոց են: Խնդա՛լ

Քո Վահան

Գրիր: Հասցես մշտապես՝ Пет. Стор., Б. проспект, д. 20, кв. 10

Ինձ

(Вагану Терян)

Հետաքրքրական է ձեր հոնորարների չափը:

Այս բոպեհիս Դավթից նամակ ստացա, ուր, ի միջի այլոց, գրում է, թե «Գործ»-ից ինձ հրավեր է ուղարկված աշխատակցելու: Ես այդպիսի հրավեր չեմ ստացել: Եթե իրոք ուղարկել եք, ուրեմն առավել ևս իրավունք եմ տալիս քեզ իմ փոխարեն բանակցելու խմբագրության հետ և պայմանս առաջադրելու նրանց:

Դավթին ասա գրեից մի 10 օրինակ ուղարկի այստեղ՝ կծախվի: Դավթին շատ բարեւ արա—շնորհակալություն ասա լավ նամակի համար, որին մի ուրիշ անգամ կպատասխանեմ, այժմ սաստիկ զբաղված եմ, իսկ թե սկսեմ, պիտի շատ գրեմ: Քո անունով մի նամակ էի ղրկել Դավթին հանձնելու՞—ստացե՞լ ես, թե՞ ոչ:

157. Յ. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1916, օգոստոսի II կես—սեպտեմբերի I կես, Պետրոգրադ>

Սիրելի Յուլակ

Բացիկդ ստացա: Եթե դու առաջարկելով ինձ աշխատակցել «Գործ»-ին, արել ես այդ խմբագրության հանձնարարությամբ (պաշտոնական առաջարկ կամ հրավեր ես չեմ ստացել), ապա ուրեմն կարող ես հայտնել խմբագրությանն իմ պատասխանը, որ այս է—հետևելով ամեն տեղ հրավիրվող աշխատակիցների նկատմամբ գործադրվող սովորույթին* (որի վրա հիմնվում եմ ես), խմբագրությունը թող բարի լինի ուղարկելու ինձ ավանս և հայտնելու ինձ վճարելիք հոնորարի չափը (ոտանավորներին համար): Նախքան կկատարվի իմ այդ խնդիրքը, ես անկարող պիտի լինեմ որևէ գրվածք ուղարկելու արգո խմբագրությանը: Իրավունք եմ վերապահում ինձ միևնույն ժամանակ խմբագրության որոշած հոնորարի չափը անբավարար համարելու դեպքում ստացածս ավանսը ետ ուղարկելու և աշխատակցությունից հրաժարվելու: Ավանս խնդրում եմ ուղարկել 200 ռ.: Պատասխանս վերջնական է:

* Բոլոր ուսա խմբագրություններում ընդունված է այդ, և ես հիմք չեմ տեսնում, որ հայ խմբագրությունը չընդունե այդ միանգամայն կարևոր և խելացի սովորույթը:

Սա իմ պաշտոնական պատասխանն է, եթե քեզ հանձնարարված է եղել ինձ առաջարկելու, որ աշխատակցեմ: Քեզ, իբրև Ցելի, կարող եմ ասել, որ եթե ես անցյալ նամակումս աշխատում եմ համոզել քեզ, որ 200 ռ. շատ չէ, դա անում եմ մեր մեջ և այսպես ասած տնավարի: Բացի այդ, ես սկսել էի հաշտվել 100 ռ. ստանալու մտքի հետ (քո գրելուց հետո) միայն ծայրահեղ կարիքից ստիպված: Այժմ ես գտնում եմ, որ այդ անիծյալ կարիքից ստիպված հայ գրողը դառնում է ամենաանխիղճ շահագործումի օբյեկտ: Դրան վկա այն, որ ձեր խմբագրությունը «դրականական» է համարում Շիրվանզադեի՝ 500 ռ. ավանս պահանջելը, որի փոխարեն նա խոստանում է ձեզ մի վեպ և դրամա: Եթե Շիրվանզադեի աշխատակցությունը ցանկալի է ձեզ «ճշմարտապես և ոչ կարծիք», ապա պետք է ապշել, որ դուք «դրականական» պայման եք համարում նրա 500 ռ. պահանջելը (եթե, իհարկե, միայն դա է նրա պայմանը): Եթե ձեր ամսագիրը կուսակցական կամ ֆրակցիական լիներ, խնդիրը քիչ այլ կերպ կլուծվեր—նրանք, որ համակրում են, կարող էին աշխատակցել և ձրի՝ ցանկալով ուժ տալ կուսակցական գործին: Զեր «Գործ»-ը այդպես չէ՜, ուստի եթե հայ գրողի ամենաճանաչված պայմանները դուք ոչ միայն չեք ուզում ընդունել, այլև մի տեսակ մեծամտության հետևանք եք համարում նրա պայման դնելը, ապա ուրեմն դուք լավ չեք գիտակցում ձեր անելիքը: Ըստ երևույթին ձեր խմբագրության մեջ էլ իշխում է այն կարծիքը, որ եթե դուք հնար եք տալիս հայ գրողին գրելու մի ամսագրում և ձեր քմահաճույքով որոշված ողորմելի հոնորարը ստանալ, արդեն այնպիսի մեծ գործ եք անում, որ հայ գրողը պիտի աչքերը փակած ձեր գիրկն ընկնի: Դա հին, սխալ և, որ ավելի ցավալի է, վատ տեսակետ է, հատուկ մեր զգվելի բուրժուական ինտելիգենցիային, նույնքան անկուլտուրական, որքան և ցինիկ, և հայ գրողի առաջին պարտավորությունն է այդ տեսակ ազգասերներից հեռու փախչել—նրանք չեն սիրում հայ գրականությունը և հայ գրողին արհամարհում են:

Դուք կասեք (խոսքս քեզ չի վերաբերվում, իհարկե) փող չկա այդքան, իսկ ես կպատասխանեմ—փող կա, իսկ եթե դուք չեք կարող գտնել այնքան փող, որ «Գործ»-ի ամենահամեստ պահանջները գոհացնեն—մի հրատարակեք:

Համոզված եմ, որ քեզ նորույթ չեմ ասում; բայց ուզում եմ,

որ հասկանաւ իմ պատասխանի իմաստը և հիմքը: Բացի այդ, ինձ ձեռնառու էլ չէ այլ կերպ ձեզ նշութ ղրկելը: Եւ պիտի ղրկեմ ձեզ .տանավորներ, որից Դուք ընտրելու եք մի երկու բան և для раз-нообразия տպելու, որի համար ես 15—20 ռ. հոնորար պիտի ստանամ: 15 рубли, дураков нет. Եթե ձեր գործը տեւելու է գոնե մի տարի, ապա մի՞թե մի մշտական և ցանկալի աշխատակից 200 ռուբլու բան չի տա ձեզ: Եթե դուք գրողին չեք հավատում 200 ռ., ինչո՞ւ ձեզ նա պիտի հավատա իր աշխատանքի արդյունքը: Դու գրում ես—ղրկիր, կընդունենք և փողը իբր հոնորար կուղարկենք, ни в коем случае. Եթե ձեզ հարկավոր է գաղափար, ապա ինձ առավել ևս անհրաժեշտ է գարանտիա, վասնզի ես գլուխ չունեմ հետո ձեզնից հոնորար պահանջելու (և ումի՞ց պիտի պահանջեմ), եթե վաղը ձեր թերթը «ЛОПНЕТ»: Իսկ եթե դուք մտադիր եք մի երկու համար միայն լույս ընծայելու «պրոբի» համար և ձեզ հարկավոր են նմուշներ բոլոր գրողներից, [ներեցեք, այն ժամանակ ձեզ կառաջարկեմ այնպիսի պայմաններ, որոնք ձեզ կթվան ոչ թե «դրական»], այլ հավանաբար «լենկթեմուրյան»]: Մի խոսքով, իմ սիրելի Ցել, ձեր պայմանները не сходные, եթե դա ձեր վերջնական վճիռն է:

[Ինձ ձեռնառու չէ մի քանի ռուբլու համար ձեռներս կեղտոտել: Ինձ համար շատ ավելի շահավետ է բանաստեղծութիւններս լույս ընծայել առանձին—գոնե քառմ կլինեն—այդ կարևոր է: Նույնը, իհարկե, վերաբերվում է և բոլոր գրողներին: Իհարկե, դուք կըզտենեք շատ գրողներ, որոնք «հեշտ» են ստեղծագործում—Աստ-ված նրանց հետ: Հաջողութիւն եմ ցանկանում: Իսկ իմ և ձեր ճա-նապարհները ըստ երևույթին տարբեր են: Սա ասացվեց, թերևս ոչ թե բացատրութիւն, այլ դառը գանգատ: Ինչ անեմ, թո՛ղ մի՞թե քեզ չեմ կարող գանգատվել, Ցիլ: Եվ մի՞թե «խղճալի» չի մեր վիճակը: Մտաբերում եմ սրիկա Ֆլինկի² բառերը — «խղճուկ ժողովուրդ եք, և ձեր լեզուն էլ խղճուկ է»: (Ո՛չ, լեզուն խղճուկ չէ, բայց մենք, համենայն դեպս, իսկապես խղճուկ ժողովուրդ ենք): Երբ ինձ իր հարգանքն է մատուցում շիրակցի պատանիների մի խումբ, մինչև հոգուս խորքը հուզվում եմ, և ինձ հարկավոր չեն նրանց հարգանքի անկեղծութիւն ապացույցներ, և ինձ հուզում է, երբ տեսնում եմ, որ Երևանի գիմնազուհիները զըրեթե բոլորը անգիր գիտեն իմ բանաստեղծութիւնները: Բայց երբ

գրականություն և ազգի համար «հոգս քաշող» հայ ինտելիգենտ-հայրենասերները դեպի ինձ (առհասարակ դեպի հայ գրողը, ասենք ոչ թե դեպի ինձ, այլ Շիրվանզադեն, մի՞թե նա ճանաչված չէ) տածած հարգանքից առաջարկում են գրեթե ձրի աշխատակցել իրանց հանդեսին, որով նա ուզում է փրկել եթե ոչ ազգը, ապա, համենայն դեպս, գրականությունը, ապա դա ինձ վրդովում է (ի դեպ սա էլ «հուզմունք» է) և ինձ համար զգվելի է։ Ծա այդ մարդկանց ասում եմ—ողորմած պարոնայք, ձեր ուշադրությունը դեպի ինձ, դեպի հայ գրողը իրացրեք ռսկով, այլապես հակված չեմ ձեզ հավատալու, այլապես ձեր զգացմունքներից նույն հոտն է փչում, ինչ հոտ որ փչում է այն ծայրահեղ հայրենասերների զգացմունքներից, որոնք ասում են. «Մենք համակրում ենք և ս-դ, թող մեր սքանչելի ազգն էլ, ինչպես և բոլոր այլ ազգերը, ունենան ս-դ»։ Հազիվ թե դա մխիթարական է պարոնայք ս-դ-ների համար. ճիշտ չէ՞։ Նույնն էլ այստեղ է։ Ասում են—ամեն տեղ իրենց պոետներն ու գրողները կան, թող մենք էլ ունենանք, թե չէ մենք ինչ ազգ ենք, եթե չունենք մեր պոետներն ու գրողները։ Բայց պոեզիան ինքնին կամ գրականությունը—նրանց բալուստին պետք չէ։ Դա նրանց հարկավոր է, որպեսզի օտարերկրացիների հետ գրուցելիս ասեն, որ ահա մենք էլ ունենք «մեր նևտոնները»³, մեր Թուման-յանները և այլք։ Այդ զգացմունքի աստառը զազրելի է և դա նողկալի զգացմունք է։ Ահա այդ զգացմունքով էին ղեկավարվում նրանք, ովքեր Մոսկվայում նախաձեռնեցին «Поэзия Армении»-ի հրատարակումը, այն մարդիկ, որոնք հայ պոեզիայի ծաղկման համար չէին կարող նույնիսկ երկու-երեք հազար ռուբլի ճարել (հիշիր «Գարուն»-ը), իսկ «ազգային» սնապարծության համար չափսոսացին և գտան համարյա 15 հազար (մի «Поэзия Армении» գրքի համար)։ «Պոեզիա Արմենիի» տողացի թարգմանությունների մեկ մամուլի համար մեզ վճարում էին 40 ռ., իսկ մեք բանաստեղծությունների համար, որ նրանք թարգմանում էին, մեզ ոչ մի կոպեկ չէին վճարում։ Այդ մարդկանց հարկավոր է հայկական թաղային ոստիկան, իսկ մեզ՝ ոչ։ Ահա տարբերությունը։ Խընդ-րեցինք Իսահակյանին ուղարկել 300 ռ. և չուղարկեցին, իսկ նրա բանաստեղծություններով պարծենում են, տեսն՞ք ինչ բանաստեղծներ ունենք։ Զգվելի՞ է]...

Ուրեմն, սիրելիս, պայմանս հայտնիր, իսկ այս ամեն բացա-

տըրություններս ու զանգատներս միտդ պահիր—и сочувствуй.
[Մենք պետք է մխիթարվենք միայն այս փոխադարձ կարեկցությամբ, ուրիշ ոչնչով, ճիշտ չէ՞]:

Ֆիզիկապես ինձ վատ եմ զգում: Բանն այն է, որ բոլորովին քայքայվել է առողջութունս և բոլորովին հալ չի մնացել վրաս: Հավանական է, որ առժամանակ թողնեմ պարապմունքներս մի տարով և զնամ մի կողմ հանգստանալու և առողջանալու: Բժիշկը դեռ զարնանն ասաց, որ անհրաժեշտ է այստեղից հեռանալ և լուրջ բժշկվել. ես գլուխ չդրի, այժմ օրավուր զգում եմ, որ բանս վատ է և չեմ կարողանա երկար դիմանալ: Բժշկի ասելով у меня катар легких—չգիտեմ որքան լուրջ բան է, բայց շատ վատ եմ զգում ինձ, մասնավանդ վերջին օրերը: Նյարդերս որ միանգամայն անտանելի են դարձել, ինչևէ: Գրիր, սիրելիս, իմ միակ մխիթարությունը դուք եք, եթե դուք էլ չլինեք, չգիտեմ ի՞նչ է լինելու իմ հալը:

Ողջ լեր և մի նեղանար այս վերջին նամակներին համար—էլ ո՞ւմ կարող եմ այսպիսի նամակ գրել, եթե քեզ էլ չգրեմ:

Քո Վահան

158. Յ. ԽԱՆՋԱՌՅԱՆԻՆ

<1916, սեպտեմբերի կեսեր, Պետրոգրադ>

Սիրելի Յեկ

Որչափ որ անսպասելի, նույնչափ տեղին և ուրախալի եղավ ավանսդ: Թեև իսկույն շոգիացավ այդ գումարը, բայց եթե չլինե՞ր... չգիտեմ ինչ էր լինելու: Ես վաղուց վճռել եմ, որ Տերը հովանի է ինձ և միշտ հասնում է նեղությանս ժամին: Ճիշտ է, երբեմն քիչ ուշանում է, բայց ի՞նչ արած—գոնե այս անգամ շատ շուտացավ: Երկար գրելու ժամանակ չունեմ այժմ, ուստի «բամբառակությունը» թողնում եմ և անցնում գործին:

Մինչև ամսի 20—25-ը քննություն ունեմ, ուստի հնար չեմ ունենա արտագրելու պոեզիան: Բայց հենց որ ազատվեմ, կնստեմ ու մի կամ երկու օրում կտպեմ քեզ համար մի 15 բան, որ քո ճակով ու հայեցողությամբ ներկայացնես ու տպես ինչպես վայել

կգտնես իմ աստիճանին ու ԵԱՆ-ին (ЧИНУ И ЕАНУ), իսկ եթե բոլորը հարմար գտնես—հերթով կտաս—դարձյալ քո հայեցողությամբ: Բողիկերն էլ կղրկեմ: Այդ բոլորը կստանաս ամսի վերջին կամ հոկտեմբերի 5-ին (ոչ ուշ): Կարծում եմ ուշ չի լինի: Եթե «հրատապ» հարկավոր եղավ, ջաֆա քաշիր մի հեռագիր զարկ, «հրուպեապես» մի քանի բան ղրկեմ: Բայց կարծեմ դրան կարիք չի լինի:

Այս տարի համալսարանը պիտի թողնեմ և հոգ տանեմ նախ առողջությանս մասին, որ վերջերս քանի գնում վատանում է և համ չի տալիս, ապա մի քիչ ուզում եմ օգտվել դրանից և իմ գործերին նվիրվել, այն գործերին, որ թողել եմ և արդեն թողնելու ժամ չկա՝ էսօր-էգուց ընկնում ենք մեռնում, գոնե կարգի բերենք հին ծրագրած բաներս:

Այս քննությունն որ տվի, էլ полукурсовой քննությունն չունեմ, մնալու է էլի մի քանի կուրս լսել (միայն լսել) և պետական քննություն տալ: Դրա համար սրանից ուզում եմ մի կերպ ազատվել (իհարկե թե հաջողվի, վասնզի դժվար է, խոսքս արաբերենի վրա է):

Ուրեմն ամսի վերջերին սպասիր և նամակիս, և պոեզներիս: Իսկ մինչ այդ ողջ եղիր և աղոթիր ինձ համար:

Ողջույն տուր իմ ու Շուշանիկի կողմից՝ Վարինկային և բալիկիդ:

Կգրեմ:

Գրիր:

Քո Վահագն

159. 8. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1916, 7 հոկտեմբերի, Պետրոգրադ>

Սիրելի Յել

Ուղարկում եմ ահա «Բողիկերն» ու ոտանավորներս¹: Բողիկերի «արձակ» պոեմներից 25-ը, թեև «թարգմանած» ունեի էլի մի քանի հատ (իսկ ընդամենը 50 հատ է), որովհետև ժամանակ չկար իսկի: Բանն այն է, որ, ինչպես գիտես, ես վաղուց «թարգմանել էի» այդ պոեմները և ենթադրում էի, թե պիտի միայն արտագրեմ

ու թեթև կերպով սրբագրեմ, բայց երբ վերցրի ու սկսեցի արտագրել, տեսա, որ այդ հին թարգմանություններս պետք է հիմնովին վերամշակել—դրա համար էլ մի քանի օր ուշացավ այս նյութերի առաքումը: Չեմ կարող ասել, որ գոհ եմ թարգմանություններովս և այս դրությամբ մեջ՝ թեև աշխատեցի բավական հոանդուն, ճիշտ է, մի քանի օր միայն և այն հոգնած դրությամբ մեջ (արաբական քննությունիցս հետո, որ վերջապես տվի և ազատվեցի): Չկարծես նաև, որ այդ պոեմներն ընտիրներն են—ո՛չ, դա պատահական մի բան է: Չթարգմանածների մեջ կան սքանչելի բաներ, բայց ես գրեթե բոլոր պոեմներն եմ սքանչելի համարում, ուստի այդ պոեմների թարգմանությունը լոկ պատահական բան է—ախր ես ամբողջն էի ուզում թարգմանել մի ժամանակ (10 տարի առաջ), թարգմանել և հրատարակել: Եթե տանելի գտաք թարգմանություններս և ուզեցաք մնացյալն էլ մի օր տպել—մի ուրիշ անգամ կը թարգմանեմ: Թեև պետք է խոստովանեմ, որ դա բավական դժվար գործ է և ոչ միայն իմ շատ համեստ ֆրանսագիտության (շատ մեղմ եմ արտահայտվում), այլև այն պատճառով, որ Բոդլերը շատ նուրբ, գրեթե աննկատելի ոճական գծեր ունի, որ հայերեն արտահայտելու կարողություն չէի զգում հաճախ, թեև հասկանում էի նրա ասածի էությունը: Մանրամասները հետաքրքրական չեն, բայց ասեմ այսքանը, որ ինչ հնար էր այս կարճ ժամանակի ընթացքում արի և եռանդ չինայեցի: Համենայն դեպս թարգմանություններս միանգամայն բարեխիղճ եմ կատարել և ամեն ճիգ թափել եմ բնագրին մոտ լինել: Եթե սխալներ ու սայթաքումներ նշկատես՝ բարի եղիր ուղղելու, եթե միայն, իհարկե, հնշտ ուղղելի են, բայց զգուշացնեմ, որ թյուրիմացության մեջ չընկնես ու չլինի բն հանկարծ իմ գրածը (նրա անկատարյալ լինելու պատճառով) սխալ ըմբռնես ու մի նոր սխալ առաջ գա, երբ ուզդես: Ինչևէ, աչքի անցկացրու և գրիր քո տպավորությունը, որովհետև ես այնքան շտապ եմ կատարել, և զուրիս այնքան հոգնած էր, որ անկարող եմ դատել՝ որքան բավարար են թարգմանություններս: Ահա այդ հիշածս հոգնածությունս էր պատճառը, որ ոտանավորներս գրեթե на ура ընտրեցի և արտագրեցի: Դրանից դու ընտրիր մի քանի բան և ներկայացրու: Ես հարմար եմ դատում, որ «Երկու սոնետ»-ը լինի տպված այժմ ոչ միայն ժամանակին համապատասխան լինելու պատճառով², այլև նրա համար, որ դրանք, վատ թե

լավ, բայց իսկական սոնետներ³ են և ոչ այնպիսի սոնետներ, ինչպես, օրինակ, Վարդգես Սուրենյանի՝ Շեքսպիրից թարգմանած «սոնետը», որ հիշեցրեց ինձ այն ռուս պոետին, որը նորերս 40 տողից բաղկացած մի «սոնետ» էր գրել և ծաղրի առարկա դարձավ... Իհարկե Սուրենյանինը 40 տողանոց չէ, բայց համենայն դեպս և սոնետ չէ։ Ինչևէ։ Մնացյալը կարգադրիչ ինչպես հարմար կդատես և վայել իմ աստիճանին ու աթոռին և մանավանդ, մասնավանդ... իմ գրքանին։

Գրիչը նորույթներ։ Եվ գրիչ, թե ինչ ես կարծում զրկածս նյութերի մասին և ինչպե՞ս կարգադրեցիր։ Էլի զինվորության հարց է բարձրացել և այժմ, երևի, կտանեն։ Ի՞նչ պիտի անենք, չգիտեմ։ Առայժմ ողջ լեր և գրիչ։ Կգրեմ նորից, այժմ շտապում եմ, որ այսօր փոստը գցեմ նամակս ու նյութերը։ Ջերմագին բարևս Վարյային և բալիկիդ։ Ողջույնս մեր բարի ծանոթներին։

Քո Վահագ

160. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1916, հոկտեմբերի 5—15, Պետրոգրադ>

Շատ հուզիչ էր, սիրելի Նվարդ, քո անգնահատելի ուշադրության վերջին նշանը։ Այս նախադասությունը քիչ ծանր դուրս էլավ, բայց իսկ որ ինձ շատ սիրելի էր այդ Նվերդ։ Երբ լրագրում կարդացի «Կայսեր» լույս տեսնելու հայտարարությունը¹, իսկույն և բնականաբար ուզեցի կարդալ այդ նորույթը։ Բայց մինչև գրե՞ս, մինչև գա—հոգիդ էլ դուրս կգա... առհասարակ ուշացած բաները լավ չեն, իսկ արաբներն ասել են. «նվերի լավը նրա շուտ լինելն է», այսինքն ժամանակին լինելն է։ Ես արդեն կարդացի Սուսաննայի հետ, կամ Շուշանիկի, ինչպես մենք ենք ասում, բայց նրա մասին («Կայսր»-ի) չեմ ուզում գրել—շատ կերկարի նամակս. ընդհանուր առմամբ լավ է և դուրեկան, կարդացվում է հեշտ ու հաճույքով, թեև պիես ասածդ չեմ սիրում կարդալ։ Մի քանի բաներ տարակուսանք են պատճառում, բայց թողնենք այդ—կիսոսենք, երբ տեսնվենք։

Այո՞, սիրելիս. շատ հավանական է, որ շուտով գամ Կովկաս—

առողջությունս դեռ զարնանից վատ է, և բժիշկը դեռ զարնանն ասել էր, որ իսկույն հեռանամ Պիտերից, բայց չէի կարող մինչև քննություններս չվերջացնելի, դրա համար մնացի Այժմ տարիս էլ կորչի դադար չեմ անի և վճռել եմ գալ: Միայն մի արգելք կա՝ զինվորագրությունս: Ինձ պիտի կոչեն, իսկ եթե կոչեն, ես կուզեի ծառայելու դեպքում այստեղ ծառայել և դա կապել է ինձ այստեղի հետ, թեև հալս այնքան վատ է, որ չգիտեմ ինչպե՞ս պետք է ծառայեմ: Իսկ եթե հաջողվի այդտեղ ազատվել, իհարկե կգամ: Ասում են, որ այդ հնարավոր կլինի: Այժմ վարանումի մեջ եմ, որովհետև եթե գամ ու այդտեղ զինվոր տանեն, լավ չի լինի — տանելուց ետքը թող այստեղ տանեն: Ինչևէ, հավանական է, որ գամ, եթե գոնե մի քիչ հույս լինի, որ այդտեղ հնար կլինի ազատվելու: Ի՞նչ ես կարծում՝ կլինի՞: Մի տեղ գրել եմ, չգիտեմ բան դուրս պիտի գա, թե չէ: Համենայն դեպս գրեթե հավատացած եմ, որ շուտով կգամ և կտեսնվենք և դրա համար շատ ուրախ եմ:

Շատ ցուրտ է այս... երկիրը — ուզում եմ մի քիչ տաքանալ այդտեղի արևի տակ... Այս ըոպեիս վերջացրի մի մունտառ հոդված ուղուսերեն, որ գրել եմ, իհարկե, միայն «արծաթասիրաբար»։ Վա՛յ ինձ, բայց աշխարհի բանն այդպես է, ի՞նչ պիտի անես: Ինչևէ, դժվար է այս աշխարհում մարդուս բանը:

Եթե այդտեղից դրական պատասխան ստացա (ինչպես ասի՝ գրել եմ մի տեղ), գալս երկու շաբաթ չի քաշի:

Այս ըոպեիս այնպիսի տրամադրության եմ, որ սաստիկ շտապում եմ ու չգիտեմ էլ ինչ գրեմ—թվում է, թե կարիք էլ չկա գրելու — կգամ էն է կպատմեմ ու կխոսենք: Առայժմ ցը, սիրելի նվարդ, ողջ լեր և ընդունիր իմ և Շուշանիկի ամենաջերմ բարևները, բարեվիճիք սրտագին իմ կողմանե Իվան Ֆադեյիչին ու ձերոնց բոլորին:

Քո Վահան

Թե՛ բան է՝ չեկա, կգրեմ էլի: Ավելի վաղ էի ուզում գրել և շվապել էի, թե ի՞նչ հասցեով գրեմ—ասում էի գուցե դու կուրսերում իսկի չես էլ լինում: Թե գրեցի, էլի, ուրեմն, նույն կուրսերի մըջառական հասցեով կգրեմ: Ողջ լեր և ուրախ:

Վ.

1916, 14 հոկտեմբերի, Պետերբուրգ

Սիրելի Կարեն

Կարող ես շնորհավորել՝ «արաբական գիտությունից» ազատ-վեցիք—քննությունս տվի։ Հիմա այդ կողմից ավելի քան հանգիստ եմ, վասնզի մինչև պետական քննություններն այլևս քննություն չունեմ, բայց, ավա՜ղ, կարծեմ շուտով նոր գիտություն է սպասում ինձ և ավելի լուրջ...։ «Սպիտակ բլեթավորներին» վերաբըն-նում են և շուտով հերթն ինձ պիտի հասնի՜... Ի՞նչ է լինելու, չգիտեմ—ասենք ի՞նչ պիտի լինի որ՝ կտանեն, ուրիշ ոչինչ։ Դու վեր-ջին բացիկիցդ հետո լռել ես—ի՞նչ հալի ես՝ չգիտեմ—հուսամ, որ վատ հալի չես լինի։ Բայց մեր «Գարուն»-ը վատ հալի է։ Ի՞նչ է լինելու, չգիտեմ։ Գնացիք երկուսդ էլ կորաք, «բա էս ո՞նց տի լիլ»։ Նյութեր այլևս չեմ ստանում, ստացածներս դու տեսել ես՝ դա է որ կա, էլ ոչ մի նոր բան չեմ ստացել։ Հո այդ խլամը չե՞նք հրատա-րակելու։ Իսկ լավ նյութ ո՞րտեղից։ Ես կարծում էի, թե դուք այդ-տեղ կմտածեք այդ մասին, բայց ձեզինց այդ առթիվ տեղեկու-թյուն չկա։ Հիմա «Գործ»-ի լույս ընկնելն էլ ավելի ևս դժվարաց-նելու է մեր գործը։ Ի՞նչ պիտի տպենք։ Արդյոք ավելի հարմար չի՞ չինի «Պանֆեոնական» հրատարակությանց դիմել՝ և պատրաստել մի կամ երկու գիրք, օրինակ՝ Հաուպտմանի I հատորը³ և մի այլ հեղինակ։ Ի՞նչ կարծիք ունես դու այդ մասին՝ գրիր։ Ես Պավլոսին էլ եմ գրել։ Եվ առհասարակ գրիր քո մտադրությունը «Գարուն»-ի մասին։ Ստացածս նյութերը դարձնեմ ե՞տ (հեղինակներին), թե՞ պահեմ կամ ուղարկեմ Պողոսին։

Գրիր և այս մասին՝ մարդիկ սպասում են պատասխանի, իսկ ես չգիտեմ ի՞նչ պատասխան տամ։ Իմ կարծիքն այն է, որ ուղարկ-ված նյութերից ոչինչ չունենք ընտրելու «Գարուն»-ի համար։ Բայց Պաուլոսին պե՞տք է ուղարկել ու նրա կարծիքն էլ հարցնել, թե՞ ուղ-ղակի ետ զրկեմ։ Վերջապես ի՞նչ գրեմ հեղինակներին «Գարուն»-ի ապագայի մասին՝ լինելու՞ է, թե՞ ոչ։ Ի միջի այլոց, լրագրում կարդացի, որ թուղթն էժանացել է։ Գուցե նայե՛մ ու առնե՛մ։

Ի սեր աստծո, գրիր մի որոշ բան, թե չէ շատ անորոշ է ամեն ինչ ու չգիտես ի՞նչ անես։

Մենք ողջ ենք:
Ողջ լեր և դու, և գրիր:

Քո վաճաճ

Պառլոյին երկի տեսած կլինես, եթե ոչ՝ ապա աշխատիր տես-
նելվել հետը և ի միասին որոշեցեք մեր անելիքն ու ձեր ռեզոլյու-
ցիան հայտնեցեք ինձ:

Վ.

162. Յ. ԽԱՆՁԱԳՅԱՆԻՆ

<1916, նոյեմբերի կեսեր, Պետրոգրադ>

Սիրելի Յեկ

Սրտանց շնորհակալ եմ ձեր որոշումների համար, մանավանդ
«մաքսիմում»-ի, որ «լեստնո» էր ինձ համար և որի համար ան-
շուշտ մեծապահ պարտական եմ քեզ և Դավթին, երկուսիդ էլ,
մեծ շնորհակալություն ձեր «լեստ» կարծիքի և գնահատության
համար¹, որ ոչ միայն խրախուսիչ ու սփոփիչ է, այլև, հավատաց-
նում եմ քեզ, շփոթեցուցիչ—քանի որ «ազնվությունը պարտավո-
րեցնում է», այնպես չէ՞: Անշուշտ նյութականն էլ ինձ համար մեծ
նշանակություն ունի ներկա նեղ օրերում, բայց լուկ այն չափով,
որ չափով կարիքն է ճնշում, իսկ գլխավորապես ես ինձ բարոյա-
պես մխիթարված եմ զգում այդ վերաբերմունքով ու որոշումնե-
րով:

Գալով գործնականին, հայտնում եմ, որ ես կգերադասեի եր-
կու նվազ ստանալ ավանսը—ինչպես որ դուք առաջարկում եք:

Միայն չգիտեմ՝ ստացածս հաշվելո՞ւ եք, թե ոչ (ասում եմ
այս, որովհետև քո նամակներից մեկում գրել ես, որ ուղարկած
նյութս գրեթե ծածկում է ստացածս գումարը): Ինչևէ, պարզիր
այդ և ինձ հասանելիք փողն անմիջապես ղրկիր: Հա, շնոհանամ՝
այդ հասանելիքից 25 ռ. տուր Դավթին—նրա գրքերի փողն ստա-
ցել եմ (բացի երկու գրքից, որոնցից մեկը մնում է, մյուսի փողը
չեմ ստացել դեռ, սակայն կստանամ) և մնացյալը փոխադրիր

իհարկեհ հեռագրով: Գալուս հարցը դեռ չեմ որոշել հաստատ, թեև զգում եմ, որ պետք է գալ—ինձ շատ վատ եմ զգում ֆիզիկապես: Գուցե կարողանամ մինչև հունվար քաշ տալ և հետո գալ—գուցե ավելի վաղ գամ, չգիտեմ—այդ մասին կգրեմ:

Մառի հետ խոսեցի—ասաց, որ ինքը հեռագրել է արդեն, որ համաձայն է և խնդրեց հայտնել ձեզ, որ ծրագիրը² նա կարող է ուղարկել, երբ կպատրաստե, իսկ դա կարող է անել միայն նոյեմբերի 25-ից հետո, որովհետև մինչ այդ խիստ զբաղված է և ճնար շունի դրանով զբաղվելու: Ասում է նոյեմբերի 25-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը կպատրաստե և մեկից մինչև 5-ը կուղարկե: Բանն այն է, որ նրա ասելով ինքը ծրագիր կարող է կազմել միայն այն ժամանակ, երբ լեկցիան պատրաստ լինի, վասնզի ծրագրով չի կարող գրել, այլ գրածի վրա միայն կարող է ծրագիր կազմել:

Երկու նյութերից մեկը գրեթե բոլորովին պատրաստ է, բայց էլի մի քանի օր պետք է կարգի բերելու համար, իսկ մյուսը պիտի նոր գրե: Նա ասում է, որ, եթե հնար լինի, լավ կլինի, որ նա կարդա մի երեկո երկու նյութն էլ, կամ նրանցից մեկը, իսկ եթե նախ մեկը կարդա, ապա մի շաբթից մյուսը, դա շատ ժամանակ կխլե իրանից: Իսկ երկու օր իրար վրա երեկ ձանձրալի կլինի լսողների համար:

Ես, իհարկե, ձեր մասին ամենալավ ատեստացիա տվի (ձեր քնկերության), բայց ըստ երևույթին նա ինքն էլ լավ էր տրամադրված արդեն: Ինչ վերաբերվում է նրա՝ «Գործ»-ին աշխատակցելուն—խնդրեցեք, որ հենց այդ դասախոսությունը տա ձեզ ու ապեցեք: Հակառակ դեպքում նա խոստանա էլ հազիվ թե ժամանակ ունենա ձեզ համար ավելի հարմար բան գրելու:

Գալով իմ դասախոսության, պիտի ասեմ, որ դեռ ձեռք չեմ զարկել, թեև մտածել եմ բավական: Ինձ տարակույս է պատճառում թեմաս, որ կաբող է չոր երևալ և, բացի այդ, ամփոփ չէ: Տեսնե՞ք ինչ կանեմ, չգիտեմ: Թե մի բան մտածեցի, կգրեմ քեզ: Առաջիմ թող մենա հարցը առկախ—կարողացա՞մ կգրեմ, ոչ՝ կհետաձգե՞մ մի ավելի հարմար առիթի: Համենայն դեպս ես կուզեի գրել լեկցիա և կարդալ ձեր Բաքվում³: Հա՛, «սյուրտուկ» պե՞տք է հագնեմ կարդալիս, թե կարելի է հասարակ կոստյումով: Ես այուրտուկ չունեմ և չեմ էլ հագնի՝ թեկուզ հնար լինեք առնելու:

Հսելովս խեղճ Պառլոյին շատ եք քարկոծում ու միսն ուտում եք⁴։ Այ տնաշեններ, ի՞նչ եք ուզում նրանից։ Եթե անգամ սխալ գործած լինի, մեղք չէ՞, որ դուք նրան հալածում եք ինչ-որ զազ-րելի մոնոպոլիստների համար։ Ինձ էլ մի ընդունի՛ր, որ լավ կլինե՛ր շաներ այդ քայլը, բայց երբ մտածեցի, տեսա, որ նրան մեղադրելու իրավունք չունեմ և որ այժմ նրան մենք ոչ թե մեղադրելու ենք, այլ օգնելու միայն։ Երբ միտս բերի էջմիածինն ու մոնաքոսներին, նրանց զգվելի, այլանդակ, ուղղակի անտանելի պատկերը, երբ հիշեցի նրանց անամոթ արարքները և «Գևորգ Բիձայի»⁵ անսահման բթամտությունը (որ աչքովս տեսա), երբ հիշեցի այդ աղբակույտի մեջ թափվվող խոզերին, մտածեցի՝ որքա՛ն միամիտ ենք մենք, որ այդքան բարակ ենք մանում։ Ասում եք անցյալ տարի ոռճիկ է ստացել ու ման է եկել, բայց մի՞թե Լեհաստանի բոլոր վարժապետներն, ահա, երկու տարի է ոռճիկ չեն ստանում ու թրև չեն գալիս և վերջապես ո՞վ է մեղավոր, որ նա ման է եկել— չէ՞ որ ճեմարանը ազատ կերպով կարելի էր բանալ անցյալ տարի, իսկ չբանալը եղել է դիտավորյալ այդ սևագլուխների կողմից և մի մոռանա, որ պայմանադրության ժամանակ, ես լավ հիշում եմ՝ Պառլոն նախ և առաջ շեշտում էր սենյակի հարցը և պնդում այն իբր Conditiō sine qua non⁶ ...Հիմա ինչո՞ւ պիտի նա գիշեր, Ինչո՞ւ նույն էջմիածինը ոչ մի բանում չի գիշում, ոչ մի բանով ընդառաջ չի գնում իր իսկ վարժապետների կարիքներին։ Մի խոսքով, կրկնում եմ, մեր բարոյական չափերը պետք է ռեալ պայմանների մեջ լինեն՝ օդի մեջ բարոյականություն չկա և բարոյականը պայմանական է, այո՛ւ։ Մի խոսքով, Պոլի միսը մի ուտեք։ Այ եթե նրան մի ավանս սարքեք под Гауптмана—ավելի արդյունավետ կլինի⁷։

Դե ողջ լե՛ր, սիրելիս, և մի մոռանար զիս։ Զերմագին բարևներս Բարբարեին և բալիկիդ։

ՔՈ Վահան

Հա՛, Ցել, «մա՛ն օլում», դրկիր ինձ տրիոլետներս, որ ես չունեմ—արտագրելիս էակա՛ն ուղղումներ եմ մտքել և մոռացել եմ իմ սևագիրն ուղղելու։ Մայրահեղ դեպքում գոնե լավ պահիր չը-

Արդեն—ափսոս են: Ավելի լավ կլինի եթե ղրկես: Զմոռանաս:
Նամակիս հետ մի նամակ էլ ձեր խմբագրի համար եմ ղրկ-
վում—հանձնիր ում հարկն է՝:

163. Յ. ԽԱՆԶԱՌՅԱՆԻՆ

<1916, 5 դեկտեմբերի, Քիֆլիս>

Սիրելի Յուլիկ

Ինձ համար իսկ անսպասելի եղավ այսքան շուտ գալս:

Բանն այն է, որ պատահմամբ գնացի բժշկի մոտ (ավելի ճիշտ՝ տաբան ինձ բժշկի մոտ), և նա գտավ, որ ես տուբերկուլոզ ունեմ և հրամայեց իսկույն հեռանալ Պետրեբուրից ու գնալ Սու-խում սանատորիա ու լուրջ բժշկվել: Գնացի Մանուխինի մոտ (Գորկու բժշկի)¹, և նա նույնն ասաց: Դրա համար շտապ եկա Կովկաս ու, վասնզի Սուխում անհնար է գնալ, վճռեցի այստեղ խորհրդակցել բժիշկների հետ ու գնալ Աբասթուման: Բայց բը-ժիշկներն ասին, որ այնտեղ հարմարություն չկա և խորհուրդ տը-վին Կիսլովոդսկ գնալ:

Հիմա մի քանի օրից գնալու եմ Կիսլովոդսկ: Բաքու գալուցս առաջ կհեռագրեմ—եկ կայարան—տեսնվենք. ամեն ինչ կպատ-մեմ: Ղարկածդ փողն ստացա ավելի քան КСТАИ—շատ շնորհա-կալ եմ: Ուրեմն երկօրս կտեսնվենք: Ողջ լեր: Ողջույնս իմ և Շու-շանիկի—Վարյային և բալիկիդ:

Քո Վահան

164. Յ. ԽԱՆԶԱՌՅԱՆԻՆ

<1916> 9 դեկտեմբերի, Բաքու

Սիրելի Յուլիկ

Հստ երեւոյթին մեր հեռագիրը չես ստացել. կամ ուշ կստա-նաս. կայարանում չկայիր: Գնում եմ Կիսլովոդսկ: Սուսաննան կգնա Ստավրոպոլ ու այնտեղից մի 10 օրից Պետրոգրադ, իսկ ես

դեկտեմբերի վերջերին պիտի դառնամ Թիֆլիս մի քանի օրով (գործով) ու հետո կգնամ Սուխում: Թիֆլիս գնալիս կհայտնեմ քեզ նախօրոք՝ որ տեսնվենք: Թե գրելու լինես, գրիր Կիսլովոդսկ, до востребования, Вагану Теряну.

Ողջ լեւր!

Քո Վահագ

165. 8. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1916, 17 դեկտեմբերի, Թիֆլիս>

Սիրելի Յեւ

Ահա նորից Թիֆլիս եմ: Այդպես պատահեց—չեմ ուզում պատմել, որովհետեւ շատ կերկարի: Մինչև հունվարի 10-ը կմնամ այստեղ, իսկ հետո կգնամ Սուխում: Սուսաննան գնաց Ստավրոպոլ, այնտեղից էլ ամսիս վերջերին կերթա Պետրոգրադ: Խընդրածդ տեղեկությունները Ադոնցի¹, Ջավախովի² մասին չկարողացա տալ թափառիկ կյանքիս պատճառով: Ադոնցը հրաժարվեց գալ, բայց պետք է ասեմ, որ նա լավ լեկտոր չէ, ինչպես և Ջավախովը: Ես ավելի մեծ հաճույքով կհանձնարարեի ձեզ հրավիրել Օրբելիին³, որ շատ ավելի լավ է խոսում, քան Ջավախովն ու Ադոնցը, թեև նրանցից շատ չահել է: Նա (ես հարցրի) սկզբունքով դեմ չէ ձեր (քո) գրած պայմաններով գալու Բաքու և կարող է խոսել հայ արվեստի մասին (միայն ռուսերեն): Նա մասնագետ է հայ արվեստի և հնագիտության և շատ շնորհալի մարդ է, գիտական լուրջ պատրաստությամբ:

Ջավախովը պատմաբան է, թեև գուցե և կարենար կարդալ գրականության մասին (թեև ես այդ բանում կասկածում եմ): Պետք է ասեմ, որ իբր պատմաբան էլ շատ պրիմիտիվ է—a la Պալասանյան՝ շատ շնչին տարբերությամբ: Ադոնցն ավելի լավ է, քան նա: Ադոնցին ասի, նա հրաժարվեց: Ես կուզեի, որ Օրբելիին հրավիրեք—նա ըստ ամենայնի արժանի է խրախուսի և վարձատրության—և կարծում եմ գոհ կմնաք: Նա ասաց, որ կարող է կարդալ «Հայ արվեստի ընդհանուր տեսություն» (և ցույց տալ նմուշներ), կամ Անիի մասին, որին ևս շատ լավ ծանոթ է:

«Գործ»-ը խնդրեմ ղրկես ինձ «Մշակ»-ի հասցեով—չմոռանաս: Ափսոս, որ հեռագիրս չես ստացել ու շտեմնվեցի՞նք իմ և Սուսաննի՝ Բաթվից անցնելիս: Ետ գալիս ուզում էի ձեզ մոտ գալ՝ կառք չգտա:

Մա՛ն օլում, «տրիոլետներս» մի կերպ ղրկիր—չունեմ և հարկավոր են: Միհրդատին տեսա այստեղ—լավ էր: Պողոսը շուտով գալու է: Կարենն այստեղ է: Առայժմ այսքան: Ողջ լեր:

Քո Վահան

Ողջուններս Վարինկային և բալիկիդ:

Այս նամակիս հետ մի նամակ էլ ուղարկում եմ Տ. Հովհաննիսյանին հանձնելու—խնդրեմ ներդրյուն քաջես հանձնես:

166. Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

1916, 17 դեկտեմբերի, Քիֆլիս

Մեծարգո պարոն

Տիգրան Հովհաննիսյան

Ձեր հանձնարարությունը կատարեցի: Ներկա եղա հանգուցյալ Ավ. Եզեկյանի՝ հոգեհանգստին ու թաղմանը և Ձեր ինձ մշտապես համակրելի ընկերություն² կողմից հայտնեցի հանգուցյալի ընտանիքին ցավակցությունս:

Նրա հիշատակի համար բացված հանգանակության մասին Ձեզ հայտնել է թաղման կարգադրիչ հանձնաժողովը, ուստի հարկ չկա կրկնելու այն: Ի վերջո թույլ տվեք հայտնելու Ձեզ սրտագին շնորհակալությունս—Ձեր ինձ արած պատվի համար:

Ամենայն հարգանք և ջերմ բարեներով

Ձեր Վահան Տերյան

Հասցես՝

«Մշակ»-ի խմբագրատուն

<1917, 8 հունվարի, Երևան>

Սիրելի Զորյան

Հեռոնիս գրեցի, որ խմբագրության¹ կողմից ինձ մի թուղթ ուղարկե, որ ես այստեղ եկած եմ խմբագրության գործերով և, եթե ստացվել է կոմիտեներից, նաև իմ отсрочка-ի թուղթը: Որովհետև Հեռոնիս ծուլ է և կարող է խնդրքս չկատարել, խնդրում եմ այդ դեպքում բարի լինեք այդ թուղթը ուղարկելու—շատ կարևոր է: Ներեցեք Ձեզ անհանգիստ անելուս համար:

Բարևներով Ձեր Վահան Տերյան

168. ԶԱՎԱԽՅՈՒՆ

(հատված)

<1917, հունվար, Պետրոգրադ>

Կյանքիս վերջին օրերն եմ ապրում, Ղազար ջան: Ցավ չէ մեռնելը, բայց այսպիսի ժամանակ մեռնելը կրկնակի մահ է... դեռ ինչքան գործ կա անելու... Սուտ է, Ղազար ջան, սուտ, խաբում են ինձ բոլորը... Ցավս է մենակ, որ չի խաբում, խեղդում է:

169. Մ. ՇԱՀԵԱԹՈՒՆՈՒՆ

<1917, 11 փետրվարի, Սուխումի>

Սիրելի Մարգո*

Ձեր ծածկաբացիկին պատասխան գրել էի դեռ Երևանում, բայց չգիտես ինչու չուղարկեցի: Հիմա թղթերիս մեջ գտա այդ պատասխանը՝ Պավլի հավելագրումով: Իմ պատասխանը խոտա-

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

նեցի, իսկ պապլյան հավելագրումն ուղարկում եմ սույնին կից՝ Ուղարկում եմ նաև այն բանաստեղծությունը², որ Դուք խնդրել էիք և որը Ձեզ խոստացել էի, թեև տհաճ է շնչկված բանը ուղարկել:

Դրանից կարող եք հզրակացնել, որ ավելի լավ է այդ բանաստեղծությունը մարդու ցույց չտալ: Ասենք, ինչպես կամենաք: Հիմա իմ տրամադրությունը շատ-շատ վատ է: Նստած եմ սանատորիայում, ուր մտա երեք օր առաջ: Ինձ զգում եմ ինչպես բանտում, թեևս ավելի վատ: Մանր է և տհաճ: Ուրեմն ողջ լերուք, սիրելիս, և մի մոռացեք ինձ, թշվառիս...

Ձեռ Վահան Տերյան:

Ահա իմ հասցեն՝
Сухум, санатория Кошко, Вагану Теряну

170. Յ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1917, 11 փետրվարի, Սուխումի>

Սիրելի Ցել

Գրում եմ քեզ Սուխումից, սանատորիայից, ուր մտել եմ չորս օր սրանից առաջ: Տրամադրությունս շատ խարաբ է: Գրելու էլ հալ ու հավաս չկա: Գրում եմ, որ իմաց տամ քեզ որտեղ լինելըս: Այստեղ կմնամ հավանորեն մինչև մայիս (եթե արգելք չլինի): Երկու խնդիրք ունեմ առ քեզ. նախ՝ իմ գրքից վերցրու մի 4—5 օրինակ և դարկիր (бандероль-ով, թե չէ շատ ուշ կհասնի) և երկրորդ՝ գրավաճառին պատվիրիր կամ ինքդ մի կերպ ուղարկել տուր այդտեղ գրավաճառի մոտ մնացած գրքերս «Գիր»-ին¹, որովհետև շատ պահանջ կա և գիրքս չկա, խնդրեցին գրեմ, որ զրկեն Բաքվից (այդտեղ չէ՞ որ անօգուտ ընկած են գրքերս):

Ուրիշ տեղ ես գրքիցս ալլես չունեմ—ամբողջ հրատարակությունը վերջացել է, մնում է մի 100 օրինակ Բարխուդարյանի² մոտ, նա էլ չեմ կարող վերցնել, որովհետև «Պանթեոն»-ից 150 ո.

պարտ ենք նրան, պետք է վճարել հետո վերցնել— դա էլ ձեռն-տու չէ:

Այս երկու խնդիրքիս ավելացրու և այն, որ «Գործ»-ի № 2-ը երբ լույս տեսնի, հղես այստեղ: I №-ը ստացա թիֆլիս: Merci. Ինչո՞ւ հողվածդ չկար:

Բողլերի մնացյալ պոեմներն էլ կաշխատեմ թարգմանել:

Գրի՛ր:

Հա, Ցել... Ինչո՞ւ «տրիոլետներս» չղրկեցիր: Գրել էի, որ ին-քըս չունեմ—հիմարաբար ուղղել քեզ եմ ղրկել, ինձ չեմ պահել: Ման օրում: Ողջ լիք: Ողջույնս վարյային:

Հասցես՝ Сухум, санатория врача Кошко, Ваг. Териану

171. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1917, 11 փետրվարի, Սոփուսի>

Սիրելի նվարդ

Զորս օր է, որ մտել եմ սանատորիան և սիրտս շատ տխուր է, և տրամադրությունս, այսինքն քեֆս, խարաբ: Իսկի հավաս ու հալ չկա գրելու: Գրում եմ միայն տեղյակ կացուցանելու համար, որ կենդանի եմ և այստեղ եմ: Ծանապարհին «Քրիստոսի պես չարչարվեցի»: Բայց էլի կենդանի եմ դեռ: Հույս կա, որ ավելի ևս կենդանանամ մի երկու ամսից:

Առայժմ այսքանով վերջացնում եմ նամակս:

Ջերմ ողջույնով

Քո վաճաճ

Հասցես՝ Сухум, санатория врача Кошко, Вагану Териану

<1917, 11 փետրվարի, Սուխումի>—

Սիրելի Զորյան

Խնդրեմ կարգադրեք, որ «Մշակ»-ն ուղարկվի ինձ հետևյալ հասցեով՝ Сухум, санатория Кошко, Вагану Териану.

Բարեա Ղեռնդիտսին և մեր բոլոր բարեկամներին:

Հնդունեցեք ողջույնս:

Ձեր Վահան Տերյան:

173. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

<1917, 11 փետրվարի, Սուխումի>—

Սիրելի Կարեն

Գրում եմ Սուխումից, սանատորիայից: Մեր գործին դեռ ձեռք չեմ զարկել, որովհետև գրքեր չկան: Երկօրս պիտի ստանամ: Պողոսը վերցրեց Չեխով և Դոստոևսկի, ես՝ Գորկի և Տոլստոյ: Վճռեցինք սկսել (Տոլստոյի և Դոստոևսկու նկատմամբ) «Преступление и наказание»-ից և «Война и мир»-ից, որովհետև եթե մանր գրվածքներից սկսենք, էլի նույն բանը կպատահի, ինչ Շնիցլերինն էր: Պետք է սկսել խոշոր, աչքի ընկնող գործերից—դա միայն կազդե մեր ընթերցողի վրա: Իսկ եթե այդպես անենք, այդ երկու հեղինակից պետք է երկուական հատոր թարգմանվի (այդ երկու գրվածն էլ երկու հատոր կկազմեն), ոչ պակաս, այդ աչքի առաջ ունեցիր: Ես կուզեի Մետերլինկ ևս վերցնել, բայց որտեղից ճարեմ նրա բնագիրը: Խնդրեմ այդտեղ Գոթիեի գրախանութում հարցնես, թե արդյոք կա՞ Մետերլինկի երկերի ժողովածուն և ի՞նչ արժե: Առայժմ պարապել լուրջ չեմ կարող—քիչ-քիչ կանեմ գործս: Դու ի՞նչ ես անում: Եղանակն այստեղ իմ բախտից վատ է—անձրև, մինչև անգամ ձյուն: Կմնամ այստեղ հավանորեն մինչև մայիսի սի սկիզբը: Գրիր այդտեղի նորույթներից: Առայժմ այսքան:

Ողջ լիք

Քն Վահան:

Հասցեա՝ Сухум, санатория врача Кошко, Вагану Териану

<1917, 17 մարտի, Սուխումի>

Սիրելի Գրետա

Ձեր փոքրիկ նամակն ու սիրուն բացիկն ստացա։ Բացիկի վրա նկարված աղջիկն իրոք քնքույշ է ու սիրուն, բայց նա ո՛ւր, Գրետան ո՛ւր... եթե ինձ հարցնեին, ես կասեի, որ Մարգոն բյուր և բյուր անգամ և՛ սիրուն է, և՛ սիրելի։ Ահա մի շաբաթ է ուզում եմ գրել Ձեզ և չի հաջողվում։ Վերջին դեպքերն այնքան հուզիչ են, որ ոչ միայն գրել, այլ հանգիստ նստել չի կարողանում մարդ։ Ես իսկույն ուզում էի գնալ այստեղից, բայց ֆիզիկական հնար չեկար։ Կարո՞ղ եք երևակայել, սիրելի Մարգո, թե որքան մեծ է իմ ցավը, որ այս զգվելի հիվանդության պատճառով ես մի այսպիսի ժամանակ Պետերբուրգ լինելու փոխարեն ընկած եմ այս անկյունում։ Մինչդեռ եթե լինեի այնտեղ, եթե ոչ մասնակից—գոնե ականատես կլինեի անցքերին¹։ Այժմ էլ ինձ Պետերբուրգ չի կարելի գնալ։ Ես ուզում եմ գոնե Թիֆլիս գնալ և մի քանի օրից այստեղից դուրս կգամ։ Ի՞նչ լավ կլիներ, եթե զատիկն Դուք այնտեղ լինեիք։ Ես Ձեզ շատ կարոտել եմ։ Եթե գյուղ գնալու լինեմ, անպատճառ Ախալցխայով կերթամ², բայց դեռ չգիտեմ Թիֆլիս բլժիշկներն ի՞նչ պիտի ասեն ինձ։ Առայժմ գիտեմ միայն, որ գնում եմ մի քանի օրից Թիֆլիս։ Այնպես որ եթե կամենաք գրել ինձ, պիտի գրեք Թիֆլիս հետևյալ հասցեով՝ Редакция газеты «Мшак», Вагану Терпяну. Դուք հարցրել էիք՝ ի՞նչ է նշանակում «սնորակ» բառը Ձեզ ուղարկածս ոտանավորի մեջ³—չգիտեմ ե՞ս եմ սխալ գրել, թե՞ Դուք եք սխալ կարդացել. պետք է կարդալ սեփուրակ։ Ես հույս ունիմ, որ մենք շուտով կտեսնվենք։ Վերջացնում եմ նամակս և խնդրում եմ շնեղանաք, որ այսպիսի անշնորհք նամակ եմ ուղարկում Ձեզ նման մի շնորհալի և անուշ օրիորդի, և շմոռանաք։

Ձեր Վահան Տերյան

175. Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(ճեռագիր)

<1917, 17 մարտի, Սուխումի>

Շտապ

Թիֆլիս, Վոզնեսենսկայա 18, Թումանյանին

Սուխումից

Խոնարհաբար խնդրում եմ գրողների նախագահին, Թիֆլիսի պետական իշխանությունների միջոցով շտապ դիմել տեղիս իշխանություններին, որպեսզի ինձ պաշտպանեն բժիշկ Շուլցի և սանատորիայի տնօրենի ծանակումներից: Այստեղ ոչ ոքի չնանաչելով, հիվանդ, ես անզոր եմ:

Տերյան

176. ԱՎ. ԻՍԱՀԱՅԱՆԻՆ

<1917, մարտ, Սուխումի>

Սիրելի Ավո

Շատ վաղուց է, որ դու ինձ չես գրել—ես էլ քեզ: Չգիտեմ ինչպես է պատահել, որ այդպես է եղել: Ե՞ս [եմ] մեղավորը, թե՞ դու, թե՞ վերջապես, ամենից զորեղ ու ամենից մեղապարտ պատահմունքը, համենայն դեպս ուզում եմ քավել իմ մեղքը: Այդ մեղքը այն է, որ ժամանակին քեզ չեմ ուղարկել մեր կազմած ժողովածուն: Խոսքս «Сб. арм. литературы»-ի մասին է, որ նամակիս հետ ուղարկում եմ քեզ (երկու օրինակ, որ եթե մեկը կորչի, գոնե մեկը հասնի): Իրոք ժամանակին գիրքը քեզ չի ուղարկվել ոչ թե իմ մեղքով, այլ հրատարակիչների, որովհետև ես նրանց տվել էի քո հասցեն (նրանք էլ պնդում են՝ թե ես իրանց հասցեն տալուց հետո խնդրել եմ «առաջժամ» չուղարկել, մինչև որ ես «հաստատ» հասցեդ ճարեմ): Ինչևէ: Ներիր և՛ ինձ, և՛ նրանց: Մյուս ժողովածուն («Поэзия Армении») երևի ստացած կլինես: Նա անշուշտ ավելի հետաքրքրական է, քան «մերը»: Որովհետև սա միայն նոր գրականության է նվիրված և գլխավորապես պրոզային, որ, ինչ—

պես գիտես, մեզանում շատ թույլ է և անգույն: Այս բոլորի շուրջը ասելիքներ շատ կան, բայց չեմ ուզում գրել այդ ամենի մասին— մի օր կպատմեմ, եթե հետաքրքրվես: Ես չգիտեմ ինչու հույս ունեմ, որ շուտով պիտի տեսնվեմ քեզ հետ:

Գրում եմ քեզ Սուխումից, ուր մտել եմ սանատորիա, որովհետև Պետրոգրադ թոքերս վնասել եմ: Շատ անախորժ է այստեղ և անհամբեր սպասում եմ զարնան բացվելուն, որ զնամ մեր սարերը, ուր, ինձ թվում է, շուտ կբժշկվեմ: Գրելու բան շատ կա, բայց հալ ու հնար չկա գրելու և չգիտեմ էլ ո՞րը քեզ հետաքրքրական կլինի, ո՞րը ոչ: Շատերից երևի նեղացած կլինես (ի թիվս այլոց գուցե և ինձնից, որ այսքան երկար ժամանակ չեմ գրել քեզ): Խնդրում եմ ինձնից չնեղանաս, որովհետև դու ինքդ էլ ինձ չես գրել: Համենայն դեպս հավատա՛, որ քեզ երբեք չեմ մոռացել և միշտ էլ սրտանց սիրել եմ թե իբրև պոետի, թե իբրև ընկերոջ ու մարդու:

Մենք (ես, Պոդոսն ու Կարեն Միքայելյանը) որոշել ենք շարունակել թարգմանական գրքերի հրատարակությունը. ունենք դրա համար 10,000 ռուբլի, որ տվել է Միքայելյանը: Անշուշտ դու ամենապատվավոր աշխատակիցը կլինես մեր, եթե միայն կամենաս: Սակայն այդ բոլորի մասին կգրեմ դեռ, երբ ստանամ քո նամակը և տեղեկանամ, որ նամակս ու գրքերն ստացել ես:

Առայժմ ողջ լեր, սիրելի Ավո, և մնա պայծառ:

Ընդունիր կարոտագին համբույրներս:

ՔՈ Վահան Տերյան

Ինձ կարող ես գրել մշտապես «Մշակ»-ի խմբագրության հասցեով:

Գոնե մի բացիկով տեղեկացրու գրքերն ստանալուդ մասին, որ խիղճս հանգիստ լինի:

177. 8. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

<1917, 20—23 մարտի, Սուխումի>

Սիրելի Ցեյ

Ահա քանի օր է ստացել եմ նամակդ և ուզում եմ պատասխանել, բայց վերջին դեպքերն¹ այնքան շշմեցուցիչ էին, որ հնար

չկար հանգիստ գրելու առօրյա բաների մասին: Այժմ էլ գրում եմ շտապ՝ նամակդ անպատասխան չթողնելու համար: Ասում եմ այդ ոչ թե նրա համար, որ գրելու բան չկա, այլ, ընդհակառակը, նրա համար, որ գրելու բաներն այնքան շատ են, որ անհնար է գրել այդ ամենը: Պետք է տեսնվել ու գրուցել, իսկ տեսնվելն էլ իմ բախտից թե անբախտությունից չի հաջողվում: Վերջին դեպքերի մասին գրելու չեմ, որովհետև դա շատ երկար կլինի և հարկ էլ չկա այդ բաների մասին գրելու: Միայն ասեմ, որ երանի եմ տալիս բոլոր մեծ քաղաքներում ապրողներին, որովհետև լուրերն այստեղ շատ ուշ են հասնում և քիչ-քիչ—ուղղակի հոգիս դուրս է գալիս: Քիչ մնաց թողնեի ու գնայի Թիֆլիս, բայց ֆիզիկական հնար չկար: Ինչևէ: Վայելիք և ուրախ լեր, միայն ինձ էլ մի մոռանա, գրիր մին-մին: Իմ մասին ի՞նչ ասեմ: Ընկել եմ այս «ծակը» (дыра) և ձանձրալի ու հիմար կյանք եմ վարում: Աստված թշնամուս չարժանացնե սրան: Առողջությունս ավանում է: Ամսի վերջերին պիտի գնամ այստեղից Թիֆլիս, ուր կմնամ ապրիլ ամիսը, իսկ հետո, չգիտեմ, մի կողմ էլի պետք է գնալ, որովհետև Պետրոգրադ գնալ չի կարելի դեռ և ամառը պետք է մնալ Կովկասում: Զգիտեմ ի՞նչ է լինելու—գործերս անորոշ են: Շուշանիկը Պետրեբու է—նրան այնտեղ թողնել անհնար է (հղի է), իսկ բերել—ո՛ւր և ինչ պե՞տ: Այդ դեպքում պետք է ամբողջ մի տարվա ապահովությունը և լավ ապահովություն, որ շատ դժվար է ճարել, քանի որ ռոճոչ ոչ մի եկամուտ չկա, ամեն ինչ պատահական է և անհաստատ: Առայժմ օգնում են եղբայրներս, որ տվել են արդեն 1200 ռ.—նըրանցից դժվար է շատ սպասել—շատ-շատ կարող են էլի մի հազար տալ, որ իմ այժմյան ծախսերի համար երկու ամիս հագիվ կբավականանա: Այստեղ ապրուստս ամիսը մոտ 500 ռ. է նստում: Նույնը կլինի Թիֆլիս և այլուր, եթե կամենամ առողջությունս չըթալքայել և ավելի մեծ վտանգի չենթարկել: Այս ամենը գրեցի քո հետաքրքրությունը բավարարություն տալու համար միայն—որովհետև նամակումդ հարցուփորձ ես անում:

Այստեղ աշխատել չեմ կարողանում բոլորովին—ժամանակն այնպես է չափած-ձեւած, որ հնար չկա: Ասենք սկզբում հալ էլ չըկար—նոր եմ կարգի ընկել քիչ:

«Գործ»-ի երկրորդ գիրքն ստացա և կարդացի հետաքրքրությամբ: Փափաղանի գործն իմ թարգմանությանց մասին² ան-

շուշտ գրական շահագրգռությունից չի բխում, թեև գիտե Աստված, որ ես երբեք մեղք չունեմ, որ նա Գորկու ժողովածուի մեջ չընկալի։ Բայց անկախ դրանից ես կարող եմ ասել, որ գրական տեսակետով ես նրան բոլորովին անշնորհք գրող եմ համարում և դրան ապացույց «Գործ»-ի վերջին գրքում տպված նրա «գրույց»-ը³։ Այնպես որ մեր «հակակրությունը» փոխադարձ է, բայց ես անձնական ոչ մի նկատում չունեմ այդ մարդու վերաբերմամբ, իսկ նա, ինչպես դու էլ նկատել ես, միայն դրանով է ղեկավարվել։ Այս ամենից, խնայելի, չի բխում, որ ես իմ թարգմանությունները, կատարյալ չեմ ասում, այլ, լավ եմ համարում։ Քալ լիցի։ Feci quod potui⁴ և պիտի աշխատեմ meliora patere⁵։ Մալխասյանի հոդվածը⁶ հետաքրքիր է, բայց իմ կարծիքով շատ երեսանց է մասնագետ մարդու համար։ [Դա ի զորու է ամեն մի հրապարակախոսի, իսկ հայկաբանից ես պահանջում եմ ավելի շատ խորություն և գիտականություն, որ ցավոք սրտի չկա Մալխասյանցի հոդվածում]։ Այդ հոդվածի առթիվ, եթե հնար ունենամ, պիտի գրեմ⁷։

Տղա՛, վերցրել ես ուղարկածս ոտանավորները, հերթով տրպում ես—ես ախր ուղարկել էի դրանք, որ ընտրես ու միայն առաջին համարի համար լինի նյութ։ Թեև այն ժամանակ հույս ունեի, որ հետզհետե կուղարկեմ ավելի լավ բաներ, իսկ ինչպես տեսնում ես, առայժմ բան չեմ կարող անել։ Եթե լավ բան գրեմ, կուղարկեմ։

Պավլոսի «Զանգը»⁸ լավ եք անում, որ տպում եք։

Էլ ի՞նչ գրեմ—ամեն ինչ խառնվել է զլխումս և գրում եմ ինչ միտս է գալիս։

Առայժմ այսքանն էլ բավական համարիր և արժանացրու քո նամակներին, որ մխիթարիչ են ինձ համար և սիրելի։

Սրտանց ողջույնս Դավթին։

Վարինկայի թաթիկը փափուկ կհամբուրես և բալիկիդ ճակատը։ Շուտով ես էլ, եթե Աստված կամենա, մի բալիկ կունենամ, որին անհամբեր սպասում եմ ես, մանավանդ Շուշանիկը⁹։

Դե ողջ լեր, սիրելիս, և ուրախ։

Քո Վահան

Գրելիս գրիր ինձ Թիֆլիս «Մշակ»-ի խմբագրության հասցեով—նամակդ այստեղ չի հասնի այլևս¹⁰—շատ ուշ են հասնում նամակները՝ 10—15 օր են գնում Թիֆլիս, իսկ Բաքու ավելի ևս։

<1917, 30 մարտի, Սուխումի>

Սիրելի Յել

Անշնորհք բացիկդ ստացա, բայց բան չհասկացա: Ինչո՞ւ ես «Գործ»-ից հեռացել, գրի՛ր, դա շատ կարևոր է և հետաքրքրական: Գուցե ինձ է՛լ պետք է հեռանալ: Մի ծուլանա, գրի՛ր խնդրեմ: Առողջությունս ավելի լավ է, բայց դեռ էլի պիտի բժշկվեմ: Այս օրերս կգնամ Թիֆլիս: Այնտեղից էլ գուցե գնամ գյուղ: Հեղաշրջումն՝ ինձ շարժեցրել է— ես էլ քեզ նման գազեթ կարդում եմ օր ու գիշեր, և սիրտս ճաքում է, որ ոչինչ չեմ կարող անել, ոչ ուր չեմ կարող գնալ: Ստացե՞լ ես փակ նամակս, որ մի շաբաթ կա ուղարկել եմ քեզ՝ Գրիոր, սիրելիս: Ողջ լեր և ողջունիր Վարյային: Գրիոր Թիֆլիս «Մշակ»-ի հասցեով:

Քո Վահան

Հապա ինչպե՞ս է նիվթականդ, գոնե պրակտիկա³ ունե՞ս, թե՞ էլի նեղն ես:

179. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1917, 10 մայիսի, Ախալքալաք

Սիրելի Կարեն

Քեզ մի նամակ եմ գրել և ոչ մի պատասխան չեմ ստանում, չգիտեմ ինչով պետք է բացատրել այդ՝: Մինչև այժմ չգիտեմ՝ մտադիր ես մեր պայմանը կատարելու, թե՞ ոչ: Գրել եմ քեզ «Война и мир»-ի և Գորկու թարգմանությունների մասին, խընդրել եմ Դերենիկին ուղարկել ավանս և հանձնել իմ թարգմանությունները, մինչդեռ դու լուռ ես որպես քար: Թարգմանությունաց գործն առաջ է գնում, բայց ես այժմ արդեն հավաստի չեմ, որ ամոթով չեմ մնա այդ մարդկանց առաջ, որոնց հանձնել եմ թարգմանությունները մեր պայմանի համաձայն:

Ինչպես քեզ գրել էի, «Война и мир»-ի թարգմանությունը

քաժանել եմ շորս հոգու մեջ՝ իմ, Դերենիկի, խոնդկարյանի և Զորյանի: Ես արդեն մի 100 երես թարգմանել եմ, Զորյանը նույնպես, Արշամից ու Դերենիկից դեռ տեղեկություն չունեմ:

Հիմար դրուժյուն է ստեղծվել—չգիտեմ ինչ անել: Խնդրեմ նամակս ստանաս թե չէ, անմիջապես պատասխանես, որ ես ապահով լինեմ: Պողոսը մեր գյուղը պիտի գար՝ դեռ չի եկել—կարծեմ նա էլ քեզնից լուր չունի: Ու՛ր ես կորել դու, անզգամ և անամոթ: Գուցե հասցեդ սխալվել է: Գրիր անմիջապես:

Մի ամսից դուրս եմ գալու դպա Պետրեբուր: Առայժմ ցը:

Ողջ լեր
Քն Վահան

Այս օրերս Պողոսն էլ այստեղ կլինի:

Հասցես՝ г. Ахалкалаки,
Вагану Теряну

(Ցանկալի է, որ գրես պատվիրյալ նամակ (казачное)).

180. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

<1917, մայիս, Քիֆլիս>

Սիրելի Կարեն

Դերենիկին ավանս¹ ուղարկելու մասին գրեցի² և մոռացա գրել քեզ նրա հասցեն, որ այս է՝ Бебутовская ул., Анановское женское училище, Деренику Демирчяну. «Война и мир» թարգմանում են I հատոր—ես, II հատոր—Զորյանը, III հատոր—Դերենիկը, IV հատոր—խոնդկարյանը (Արշամ): Բոլորին 3¹/₂ ամիս ժամանակ եմ տվել թարգմանելու³:

181. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1917, 8 հունիսի, <Ախալքալաք>

Վերջապես ստացա նամակդ, որից տեսնում եմ, որ Քիֆլիսից իմ ու Պողոսի միասին գրած նամակը չես ստացել¹ և երևի դրա համար կարծում ես, որ գրածներս «իմ ծրագիրն է», մինչդեռ դա թե

իմ, թե Պողոսի ծրագիրն է: Հոնորարի հավելումը—հակառակ մեր նախնական որոշման, ընդունել ենք անհրաժեշտ ոչ միայն աչքի առաջ ունենալով ներկա պայմանները, այլև գործին ի մոտո ծանոթանալով և տեսնելով, թե որքան, իրոք, դժվար գործ է մեր ձեռնարկած գրվածների թարգմանությունը:

Մեր որոշած հոնորարը այն միևնույն է, որից ցածր իշնել անհնար է, եթե մենք կամենում ենք իրոք իրագործել մեր ձեռնարկությունը: Զուր ես կարծում, որ այդ հավելումը կստիպե մեզ հրաժարվել Գորկիի և Զեխովի թարգմանությունից: Իմ կազմած նախահաշվով միջին թվով ամեն մի գիրքը մեր վրա նստելու է 1000ռ.¹ այդ դեպքում մենք կարող ենք թարգմանել 10 գիրք: Այդ 10 գրքից երեքը վերցրել է Պողոսը, երկուսը՝ դու, հինգը՝ ես: Իմ հինգ գիրք վերցնելը պայմանավորված է ոչ թե իմ շատ գիրք վերցնելու ցանկությունով, այլ նրանով, որ «Война и мир»-ը կազմում է 4 հատոր: Պողոսը շուգեց Տոլստոյի թարգմանությունը վերցնել, գերադասելով Դոստոևսկին (որին ես ևս ավելի մեծ հաճույքով կվերցնեի): Ինչպես քեզ գրել էի, «Война и мир»-ից և «Преступление и наказание»-ից սկսել Տոլստոյի և Դոստոևսկու թարգմանությունը ստիպեց մեզ գործնական տեսակետը և մեր հրատարակչության օգուտի պահանջը: Ես ու Պողոսը այդ հարցում համամիտ ենք: Մեզ թվում է, որ մեր ձեռնարկության հաջողությունը պահանջում է, որ սկզբից իսկ մենք տանք աճվիճելի և կարևոր գործեր և այդ տեսակետին բերել է մեզ Շնիցլերի փորձը²: Իհարկե, եթե մեր կապիտալը այնքան խոշոր լիներ, որ մենք, առանց հասարակության համակրանքին սպասելու, կարենայինք սխտեմատիկ առաջ տանել մեր գործը, սպասելով, որ վերջը կըպսակվի հաջողությամբ մեր գործը, այն ժամանակ այդ նկատառումները տեղի չէին ունենա, իսկ ներկա դեպքում մենք ստիպված ենք խոշոր ու անվիճելի երկերից սկսելու մեր գործը հասարակության ուշքն ու համակրությունն էլ ձեռք բերելու համար: Մեզ թվում է, որ և հրատարակելու գործը ավելի կթեթևանա, երբ մենք կառաջարկենք այդպիսի երկեր:

Ինչպես պարզվում է, մեր ծրագիրը հետևյալն է, ուրեմն.

1. Համստոն

I հատոր

2. Շնիցլեր

II հատոր

3. Չեխով I հատոր
 4. Գորկի I հատոր
 5. Տոլստոյ I—IV հատոր
 6. Դոստոևսկի I—II հատոր (ընդամենը 10 հատոր)*
- Տոլստոյի թարգմանությունը բաժանել եմ այս ձևով.
 I հատոր—Վ. Տերյան
 II հատոր—Ս. Զորյան
 III հատոր—Դ. Դեմիրճյան
 IV հատոր—Ա. Խոնդկարյան

Այս շորս հատորը իմ նախահաշվով, որ, կարծում եմ, միանգամայն ճիշտ է՝ կազմում է մոտ 1500 երես, որի թարգմանությունը կնստի 3000 ու + 800 ու. (խմբագրման համար)—ուրեմն 3800, եթե սրա վրա գանք 200 ու. էլ անսպասելի հավելումներն ու այլ ծախսերը, կլինի 4000 ու. Գորկիի I հատորն էլ հաշվելով 20 թերթ—320 երես, կնստի—670—700 ու. թարգմանությունը + 200 + + 100 = 1000 ու.։ Ես կարծում եմ, մոտավորապես նույն ձևով պետք է հաշվել բոլոր գրքերի թարգմանությունը (Գորկիին և Չեխովը կարող են և ավելի էժան նստել, եթե գտնվեն, որ հավանական է, հին հաջող թարգմանություններ, որոնց համար ավելի պակաս կարելի է վճարել)։ Գորկիի համար ես ոչինչ չեմ արել դեռ այն պատճառով, որ գրքերը չեն ճարվում։ Նրան կձեռնարկեմ օգոստոսին, երբ Պետերբուրգ լինեմ։ Պողոսը, որքան ինձ հայտնի է, Չեխովից մի քանի բաներ հանձնել է Արս. Տերտերյանին, Արշամին և ուրիշներին։ Նա ինքը մտադիր էր (և կարծեմ սկսել էր) «Преступление и наказание»-ն թարգմանել։ Ինձ հանձնված գործը ես հույս ունեմ, որ անպատճառ կկատարեմ իր ժամանակին և կկարողանամ հունվարի 1-ին (ըստ մեր պայմանի) ներկայացնել Պանֆեոնի՝ պատվելի անդամներին։ Դուք ի՞նչ կանեք, չըգիտեմ—հուանք, որ դուք ևս պարտաճանաչ լինեք, և հունվարին մենք կունենանք պատրաստ 10 գիրք։

Դերենիկի հետ պայման էինք կապել, որ սկսե գործը, հենց որ ստանա ավանսը։ Զորյանից արդեն ստացել եմ թարգմանած 150 երես, որի հոնորարը խնդրում եմ փոխադրես՝ Թիֆլիս, «Մշակ»-ի խմբագրատուն, Ստեփան Զորյանին։ Խոնդկարյանին, քո նա՝ մական ստանալուց հետո վստահ լինելով, որ անհարմար դրության

մեջ չեն ընկնի նրա առաջ, կգրեմ այսօր, որ եռանդով գործի կըս-
չի (նա ինքն էլ ուզում էր, որ քո պատասխանն ստանամ, հետո
սկսե գործը, վասն զի վախենում էր, թե դու իմ և Պողոսի որոշում-
ները չընդունես և պնդես հին պայմանի վրա, իսկ 24 ռուբլով նա
չէր ուզում թարգմանել):

Մոտ 100 երես էլ ես եմ թարգմանել, բայց կանգ էի առել սպա-
սելով քո նամակին: Այժմ եռանդով կշարունակեմ գործը: Ինձ
համար առայժմ փող չեմ խնդրում, բայց խնդրում եմ այնպես
անես, որ երբ հարկավոր լինի, առանց ուշանալու կարողանամ
ստանալ ինձ հասանելիքը—Պետերբուրգ գնալիս ինձ հարկավոր
կլինի փող—ուրեմն ինձ տեղյակ պահիր տեղիդ մասին և «արթուն
կաց»: Մինչև ճուլիսի սկզբները ես անպայման այստեղ եմ, բայց
հավանական է, որ մինչև հուլիսի վերջն էլ մնամ այստեղ և գնամ
հուլիսի վերջերին: Ահա այդ ժամանակ կուզեի հնարավորություն
ունենալ առանց դժվարության և ուշանալու ստանալ ինձ հասա-
նելիք փողը: Խնդրեմ այնպես կարգադրես, որ այն ժամանակ նեղ
վիճակի մեջ չընկնեմ, քանի որ հաշվի եմ առնում այդ ստանա-
լիքս: Դերենիկը, կարծում եմ, մինչև աշուն ստացած ավանսի հա-
մապատասխան հաղիվ թարգմանե և երևի էլ չի ուզի փող: Խոնդ-
կարյանի մասին կգրեմ, եթե թարգմանությունն ստանամ: Կար-
ծում եմ, որ նա էլ մինչև քո գալը փող չի ուզի: Վերջացնում եմ
գեկուցումս: Կարծեմ ամեն ինչ ասի:

Պողոսը խոստացել էր մայիսի սկզբին գալ մեր գյուղը հան-
դերձ մի վեղրա Արտաշիրի գինիով, բայց... չգիտեմ ո՞ւր մնաց և
ինչ է անում, ես էլ նրա հուսով անգինի տառապում եմ ու տանջ-
վում: Զգիտեմ էլ, թե ո՞ւր է այժմ:

Հեղափոխության հետ կապված խնդիրների մասին չեմ գր-
րում, որովհետև դա շատ երկար գրելու բան է, հնար չկա: Ես
հույս ունեմ, որ մենք կտեսնվենք Կովկասում, այն ժամանակ դը-
րանց մասին էլ մի բոլ կխոսենք:

Ողջ լեր և գրիր:

Քո Վահան

<1917, 8—10 հունիսի, Ախալքալաք>

Միրելի Զորյան

Զեր նամակն ու թարգմանությունն՝ ստացա։ Ստացել եմ և դրանցից առաջ ուղարկված բացիկը։ Թարգմանությունը դեռ նայելու ժամանակ չեղավ։ Մոտ օրերս կկարդամ ու կգրեմ իմ դիտողությունները։ Դուք շարունակեցեք Զեր թարգմանությունը։ Միայն կխնդրեի անպայման մի երեսի վրա գրել։ Միքայելյանին ես այսօր գրեցի, որ ուղարկե Զեզ «Մշակ»-ի խմբագրատան հասցեով՝ 300 ու։ Ես Միքայելյանին գրել եմ, որ Զեզից ստացել եմ 150 երես թարգմանություն և այդ 300 ու խնդրել եմ ուղարկել իբր վարձատրություն այդ թարգմանած 150 երեսի համար²։ Ավանսի խնդիրը մեզ մոտ դրված է վատ, և դժվարություններ են ծագում ավանսի մասին խոսելիս։ Այդ դժվարություններից խուսափելու համար ես թույլ տվի այս փոքրիկ ստույթությունը, որի համար Դուք ինձ չեք մատնի իհարկե այս աշխարհում, և այն աշխարհում էլ, հավատացած եմ, ինձ դրա համար դժոխք չեն ուղարկի։ Բացի այդ, մինչև նամակս Կարենին հասնելը և նրա ուղարկած փողը Զեզ հասնելը երեկ Դուք հավանորեն մոտեցած կլինեք 150 երեսին, այնպես այդ փոքրիկ ու աննշան սուտն էլ ինքնըստինքյան կչքանա, այնպես չէ³։ Ինչպես երևում է ես դեռ այստեղ կմնամ առնվազն մինչև հուլիսի սկզբները, նույնիսկ ավելի երկար, այդ աչքի առաջ ունեցեք, և իմ հասցեն կլինի՝ Ахалкалаки, священнику Персесу Тер-Григоряну—հանձնել ինձ, կամ հենց Ахалкалаки, Вагану Териану. Եթե Թիֆլիսից գնալու լինեք, ինձ հայտնեցեք Զեր հասցեն, որ իրար չկորցնենք։ Թարգմանության մասին էլ մեկ-մեկ տեղեկություն տվեք։

Ողջույններով

Զեր Վահան Տերյան

P.S. Շատ կխնդրեի Զեզ մի կերպ ձեռք բերել Բարեգործական ընկերության մատենադարանից «Война и мир»-ի թարգմանությունը³ և հասցնեք ինձ։ Ինչքան որ գրավական ուզեմ՝ տվեք և

գրեցեք ինձ՝ իսկույն կուղարկեմ: Գոնե իմացեք, թե արդյոք հնա-
քավոր չե՞՞ վերցնել և գրեցեք ինձ: Համեմայն դեպս եթե փողի կա-
քիք լինի, գրեցեք առանց քաշվելու, կուղարկեմ: Այդ գիրքը շատ
չարևոր է, որ ես ձեռքի տակ ունենամ: Եթե Մակինցյանը Թիֆլիս
է և հանդիպում եք, ասացեք մի լուր տա իր մասին: Նա պիտի
մեր գյուղը գար—ինչո՞ւ չի գալիս: Լևոնին շատ բարև կանեք, ինչ-
պես և մեր բոլոր բարեկամներին:

Ձեր Տերյան

183. Մ. ՇԱՀԵԱԹՈՒՆՈՒՆ

<1917, հուլիսի II կես, Ախալքալաք>

Սիրելի Գրետա*

Ձեր նամակն ստացա հենց նոր և, ինչպես տեսնում եք, պա-
տասխանում եմ անմիջապես, որովհետև այս անգամ հայտնել եք
Ձեր հասցեն, թեպետև ոչ մշտական: Մի շաբաթից մտադիր եմ
մեկնել Պիտեր: Ըստ երևույթին չի հաջողվի Ձեզ տեսնել—ես
կանցնեմ Բակուրխանով: Թիֆլիսում հավանաբար կանգ չեմ առնի
(եթե չհաշվենք այն մի քանի ժամը, որ ստիպված կլինեմ այնտեղ
անցկացնել զնաքքի սպասելով): Եթե հաստատապես իմանալի,
որ Դուք այնտեղ եք, այն ժամանակ ուրիշ բան: Ինձ անհրաժեշտ է
շտապել Պիտեր—այդ ես պահանջում գործերը: Ես դեռ բոլորովին
չգիտեմ, թե որտեղ կլինեմ ձմեռը և առհասարակ ինչպես կտեղա-
վորվեմ, թեև ինձ հաղորդում են, որ արդեն բնակարան վարձված
է—ըստ երևույթին Պիտերում ապրելու հնարավորություն կա:
Տեսնեք ինչ կլինի: Դեռ ամեն ինչ անհայտ է: Եթե Ձեզ այդ հե-
տաքրքրում է, կգրեմ, երբ ինքս ինձ համար պարզեմ դրույթունը
(եթե, իհարկե, Դուք ցանկանաք ինձ հայտնել Ձեր հասցեն):

Ինչ տխրալի է, սիրելիս, որ Կովկասը թողնում եմ առանց Ձեզ
տեսնելու: Առհասարակ հայրենիքս թողնում եմ տրտմությամբ և

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

ինչ-որ տազնապի զգացումով: Դուք լավ գիտեք իմ վերաբերմունքը դեպի Ձեզ: Հավատացնում եմ Ձեզ, սիրելի Մարգո, դա չի փոխվի նույնիսկ այն դեպքում, երբ Դուք ինձ «դավաճանեք»: Ես գիտեմ և լավ եմ հասկանում, որ Ձեր կողմից այդ «դավաճանությունն» անխուսափելի է, այլ կերպ չի էլ կարող լինել, բայց ինձ համար թախծալի է մտածել, որ այդ «դավաճանությունը» կփոխի մեր լավ հարաբերությունները, ավելի շուտ Ձեր վերաբերմունքը դեպի ինձ, քանի որ, ինչպես վերն ասացի, իմը երբեք չի կարող փոխվել: Որքան էլ տարօրինակ թվա, բայց հավատացնում եմ Ձեզ, որ եթե մեկին սիրեցի, չեմ կարող դադարել նրան սիրելուց: Մինչդեռ Դուք անխուսափելիորեն կսիրեք մեկ ուրիշին և սիրելով կդադարեք ինձ սիրել, քանի որ «ես մարմանդ վառվելու եմ, իսկ Դուք՝ փթթելու»: Ուրիշ չես կարող անել: Փթթեցեք ուրեմն, սիրելի, սքանչելի Գրետա, և թող ուրախությունը Ձեզ ուղեկից լինի: Սրտանց ցանկանում եմ, որ Ձեր համար լավ լինի: Ես հիմա այնպես տխուր-տխուր եմ, բայց և թեթև, կարծես վախճանվել եմ, կարծես կենդանի չեմ արդեն, այլ սոսկ ստվեր, հուշ որևէ տեղ: «Վահան Տերյա՛ն»—Ձեր, բոլոր նրանց, ում սիրում եմ և ով քնքույշ էր դեպի ինձ: «Վահան Տերյա՛ն»—արդյոք ե՞ս եմ այդ: Իսկապես ինչպիսի՞ հանգուցյալ եմ ես: Դուք գիտեք, իմ լավ, ինչպես քրնջշորեն կապված եմ Ձեզ և որքան հաճելի կլինի ինձ գիտենալ այն ամենը, ինչ վերաբերում է Ձեզ, ուստի գրեցեք ինձ, հաշվի չառնելով պայմանականությունները, հիշեցեք, որ ինձ շատ կուրախացնեք Ձեր մասին մի լուր տալով: Ինձնից մի պահանջեք չափազանց մեծ ճշտապահություն, չէ՞ որ այն թափառաշրջիկ կյանքը, որ վարում եմ, այնքան էլ չի նպաստում դրան: Բայց հավատացե՛ք, ես հարմար առիթը բաց չեմ թողնի, որպեսզի մի քիչ շատախոսեմ Ձեզ հետ, հաղորդեմ մտքերս ու տրամադրություններս: Գրեցե՛ք միանգամայն ազատ—Ձեր նամակները ոչ ոք, բացի ինձնից, չի կարդա երբեք: Ինձ համար հաճելի է մտածել, որ Ձեզ հետ դեռ էլի կհանդիպենք: Իսկ առայժմ ցտեսություն (եթե մինչ այդ չեք մոռանա ինձ կամ չեք կորցնի ինձ տեսնելու ցանկությունը):

Քնքշորեն համբուրում եմ Ձեզ:

Ձեր Վահան Տերյան

Ձեր նամակը, լուսիկի՛ նամակի՝ հետ, ստացել եմ, ինչպես և Ձեր նախորդ նամակները, որոնց չէի կարող պատասխանել, քանի որ Ձեր հասցեն չունեի:

Ինձ գրեցիք հետևյալ հասցեով՝

Петроград, Невский, д. 40,
кв. 25, Вагану Терияну

184. ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆԻՆ՝

<1917, օգոստոսի կեսեր, Պետրոգրադ>

Սիրելի Զորյան

Հասել եմ Պետրոգրադ, բայց դեռ տուն ու տեղ եմ լինում, ուստի ժամանակ չի եղել Ձեր թարգմանությունը՝ կարդալու, մանրամասն գրելու: Մոտ օրերս կգրեմ: Ես էլ դարձա Թումանյանի «Շունըն ու կատվի» կատուն—«հլա նոր եմ ցրցամ տվել, թե որ կարեմ»: Մի օր չէ մի օր «կկարեմ», վնաս չունի: Դուք ուղարկեցիք շարունակությունը: Գրեցի Կարենին, որ պակաս մնացած 100 ու էլ ուղարկե Ձեզ: Գրեցեք:

Իմ հասցեն՝ Невский просп., д. 40, кв. 41

Вагану Териян.

Ողջույններով Ձեզ և մեր բոլոր բարեկամներին

Ձեր Վահան Տերյան

185. Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

1917, 9 սեպտեմբերի <Պետրոգրադ>

Սիրելի Կարեն

Շնորհավորա՞նք և ողջույն բյո՛ւր քեզ և նշանածիդ, որին թեև ծանոթ չեմ, բայց ճանաչում եմ: Ես նրան տեսել եմ տարիներ

առաջ*, երբ նա մի շնաշխարհիկ գիմնադուհի էր շքնաղ նաիրուհու բոլոր բարեմասնություններով օժտված: Բնականաբար նա իմ աչքից չպիտի վրիպեր: Եթե այժմ նրա վրա մնացել է այն գեղեցկության ստվերն անգամ—նա արժանի է երկրպագության: Մնում է ցանկանալ, որ հոգով ևս այդպես լինի, այն ժամանակ կրկնակի պետք է շնորհավորել քեզ: Ուրեմն, սիրելի Կարեն, մարդկանց շարքն ես անցնում և հիմա կարելի է հետո լուրջ խոսել... Ասում են «խալաստոկ» մարդը մարդ չէ—ուրեմն հիմա դու մարդ դարձար... Հուսամ էսօր-էգուց Պավղոսից էլ խաբարը կգա, թեև ո՞վ է իմանում նրա բանը: Ես նրանից ոչ մի լուր չունեմ, թեև գրել եմ: Դեհ, Կարենս, ողջ լեր և երջանիկ: Նամակս գրեցի շտապ, հատկապես բացառիկ իրադարձություններն աչքի առաջ ունենալով: Ամենաչեմ ողջույնս, նմանապես և Սուսանից քեզ և քո նըշանածին, որի անունը դժբախտաբար չգիտեմք: Հուսամ, որ բախտավորությունը չի արգելե քեզ մեկ-մեկ գրելու:

Քո վաճաճ

Սիրելի և լավ Գրոյին¹, եթե դեռ այդտեղ է՝ սրտագին ողջույնըս: Մեր կողմը չի՞ գա: Թե գալու լինի—ասա անմիջապես կայաբանից մեզ մոտ իջնի:

Վ.

186. ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆԻՆ

<1917, սեպտեմբերի 2-րդ կես, Պետրոգրադ>

Սիրելի Զորյան

Ես այստեղից հեռանալու մտադրություն չունեմ դեռևս և կը հեռանամ միայն այն դեպքում, եթե բոլորը հեռանալու լինեն (եթե գերմանացիք վերցնելու լինեն մայրաքաղաքը) կամ եթե սով լինի: Առայժմ ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը չկա: Եթե ուզում եք թարգմանու-

* Եթե դա Տեր-Մկրտչյանի այն աղջիկն է:

թյունն առայժմ թող մնա Ձեր մոտ, բայց շարունակեցե՛ք այն նույն եռանդով, ինչպես սկսել եք:

«Գործ»-ից ինձ գրել են, որ համարները (իմ) ուղարկվում են «Մշակ»-ի հասցեով: Եթե նեղություն կրե՛ք և ուղարկե՛ք ինձ վերջին համարը, շատ շնորհակալ կլինե՛ի: Ողջություն և ուրախություն Ձեզ: Ողջույններս մեր բարեկամներին:

Ձեր Վահան Տերյան

187. Մ. ԳՈՐԿՈՒՆ

(հեռագիր)

<1917, 29 հոկտեմբերի, Պետրոգրադ>

Սրտանց ողջունում եմ Ձեզ՝ դեմոկրատիայի փառապանժ, խիզախ, հավատարիմ առաջնորդին, ջերմորեն սիրված ճշմարտախոս գրողին, քաղաքացուն և մարդուն:

Վահան Տերյան

188. ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻՆ

(հատված)

<1917, նոյեմբեր, Պետրոգրադ>

Ինձ առաջարկում են պաշտոն Ազգային գործերի մինիստրության մեջ և Արտաքին գործերի մինիստրության մեջ: Դեռ չեմ որոշել: Երևի Ազգային գործերի մինիստրության մեջ կվերցնեմ պաշտոն հայկական մասում աշխատելու նպատակով: Դա հետաքրքիր կլինի: Հրաժարվել չի կարելի, վասն զի ինտելիգենտ ուժերի կարիք կա, և կուսակցական էթիկան չի թույլատրում այս ժամին, երբ զգվելի սաբոտաժ են անում բոլոր խավար ուժերը, չըգնալ և չծառայել բանվորական և գյուղացիական կառավարության: Դրա համար из принципа ուզում եմ վերցնել առաջարկված պաշտոններից մեկն ու մեկը:

189. ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻՆ

(ճատված)

<1917, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Պետրոգրադ>

Ներկայացրի մի записка Հայաստանի (Տաճկ.) մասին և проект декрета об Армении. Ազգային գործերի կոմիսար ընկ. Ստալինը (Զուղաշվիլի) շատ հավանեց записка-ս և դեկրետի պրոյեկտը:

Մոտակա նիստում (Ժողովրդական կոմիսարների) քննության կառնվի և երեկ կանցնի:

Այսօր զրույց ունեցա այդ առթիվ և ընկ. Լենինի հետ, որին բացատրեցի, թե ինչո՞ւ անհրաժեշտ է առայժմ զորքերը չհանել Հայաստանից և պայմանավորել Հայաստանի ինքնորոշումը աքսորվածների և փախստականների վերադարձով և այլ զարանտիաներով:

Նա շատ լավ վերաբերվեց և պարզեց, որ երբ ինքն ասում է զորքերը հանել Հայաստանից, սրանով ուզում է ասել, թե երբ հայերը պահանջեն այդ, որպեսզի նրանց վրա ճնշում չլինի Ռուսիայի կողմից և նրանք ստիպված չլինեն ռուսական օրիննտացիա ընդունել: Իսկ հայերի ապահովության համար, և թե նրանք այդ կամենան, նա բնավ դեմ չէ, որ մնան հարկավոր եղած զորամասեր: Շատ հետաքրքիր բաներ կան պատմելու, բայց հնար չկա գրելու այդ ամենը: Չկարծես թե ես էլ դաշնակցականների նման ավանտյուրանների հետեից եմ ընկել: Երկար պատմություն է սա: Ես քեզ միայն էությունն ասի:

190. ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻՆ

(ճատված)

<1917, նոյեմբեր-դեկտեմբեր>

Ստալինն ասաց՝ մենք իսկույն եեթ կկարգադրենք, որ զորքերը հեռանան և հայերին հնար տրվի ինքնորոշվելու: Ես վիճեցի: Դա իմ записка-ն տալու ժամանակ ասաց: Բայց այսօր, երբ արդեն կարդացել էր записка-ս, ուրիշ կերպ էր խոսում: Լենինին ևս բա-

ցատրեցի, և նա, իհարկե, շատ լավ հասկացավ բանն ինչումն է: Տեսնենք ինչ է լինելու: Պատրաստվում ենք «Կաղեղինի» դեմ և պիտի ջախջախենք վերջնական կերպով:

191. Պ. ՄԱԿԻՆՑՅԱՆԻՆ

(ճառված)

<1917, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Պետրոգրադ>

«Ղենինը»¹ հարցրեց՝ ի՞նչ են ուզում հայերը: Ուզում են ջոկվել ռուսեթից, թե՞ ուզում են միանալ: Ասի ռուսահայերը չեն ուզում ջոկվել, իսկ տաճկահայերը ուզում են անկախ լինել:— Ինչպե՞ս, ուրեմն երկո՞ւ մաս լինել, հարցրեց «Ղենինը»: Ասացի՝ ըստ երևույթին առայժմ այդպես կլինի և պարզեցի, որ ես անձնապես կողմնակից եմ, որ միանան երկու հատվածները և հետո ինքնորոշվեն, որ լինելու է, ըստ իս, ինքնորոշում ռուսաստանյան օրինետացիայով, բայց մեծամասնությունը ուզում է, կարծեմ, որ Տաճկահայաստանն անկախ լինի, իսկ Ռուսահայաստանը՝ Ռուսիայի հետ ներքին ինքնավարությամբ հանդերձ...

Ղենինը շատ պայծառ է և զարմանալի... և սյարզ, Տրոցկին է շար ու կծու: Պետք է որ դու լսիր սրանց... Ո՛ր ես, ով դու սիրելի Պավ, որ ի միասին լինեիր... Յիւր զազիր կերպով «եղինստովո» դարձավ—վա՛յ մեզ և բյուր ափսոս: [Բայց նա միշտ պաշտում էր Պլեխանովին, ես, սակայն, երբեք չեմ բաժանել այդ պաշտամունքը ու հիացմունքը և չեմ սիրել Պլեխանովին, միշտ Ղենինին ավելի եմ սիրել, թեև, իհարկե, չեմ բացասում ծառայությունները «հարգարժան նախահոր»...]² Ինչ որ է, զրույցս սկսում է քաղաքական վեճ դառնալ, իսկ ես ուզում էի մի քիչ տնավարի «եխտլաթ անել»:

192. Ն. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՆ

(ճառված)

<1917, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Պետրոգրադ>

Ղենինն է մեծապայծառ և վեհափառ, և Տրոցկին է շոր ու շար, նկատվում է տենդենց «выставить, показать себя», որ բո-

լորովին չկա Ղենիճի մեջ: Սա բոլորովին ա՛յլ է, պարզ ու պայծառափա՛յլ է, բոլորովին նման չէ ՃԱՐԻՈՒՄ-անման Պելխանովին, որի արտաքին բոլոր ձևերը ի վնաս իր դիրքի և պատրաստությանն են գնում, իսկ Ղենիճը լուսավոր ու գրավիչ է և խոսելիս այնքան քափանցող է, որ ակամա վախենում ես՝ թե ի՞նչ իսկ դրած հարցում նա ավելի շատ գիտե, քան դու ինքդ... Երբ իմ բոլոր դիտողությունները Հայաստանի մասին հայտնեցի և փոփոխությամբ անհատակ թողի ուսահայերի խնդիրը, նա ինձ հարց տվեց.

— Մի՞թե տաճկահայերի և ռուսահայերի մեջ կա լեզվական, դավաճաբանական կամ այլ որևէ տարբերություն:

Ես հայտնեցի, որ՝ ոչ:

— Այդպիսի դեպքում ինձ անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ Դուք խոսում եք միայն տաճկահայերի ինֆեռոշման մասին...

Ես հայտնեցի, որ այդ խնդրի մասին ես ունեմ առանձին իմ կարծիքը, որ ռուսահայերի համար առաջժամ պետք է մնալ խորհուրդների հետ, մինչև որ տաճկահայերը հավաքվեն և այն ժամանակ միասին ինֆեռոշվեն, իմ կարծիքով՝ ռուսական օրինակ-տաճիկայով, բայց հաստատ համոզված չլինելով, թե հայերի մեծամասնությունն էլ (միտքս ընկան «տղերանց» ֆյալլագյոզությունները) այդպես կուզենա, խնդրի ժամանակավոր լուծումը այդպես հարմար եմ դատում...

Եվ դո՛ւ, ո՛վ Ներսես-Քավմասդ՜, որ կասկածում էիր, թե «բալչեկի» ղեկավարները չեն հասկանա հայերիս ներկա վիճակը՝ ֆրորոնտը քանդելու և ռուս զորքերը հանելու վերաբերմամբ, այժմ իմացիր և հավատա, որ Ղենիճը շատ լավ հասկանում է մեր վիճակը...

Ախ, Ներսես՝ս, Ներսես՝ս, պետք է լսեիր ինձ, գալիր Պետրե-սյով ֆաղաֆը, որ տեսնեիր՝ ի՛նչ դեմքեր կան և ինչպիսի մոեղներ են ձեր այդտեղի «դեմքերը»...

193. ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻՆ

(ճառված)

<1917, դեկտեմբեր, Պետրոգրադ>

Այստեղ կազմվում է հայկական կոմիսարիատ՜, որ կապ կը-պահպանե կենտրոնական կառավարության և տեղական բոլոր

կազմակերպությունների մեջ: Եթե որևէ պատճառով չուզենաս մը-
նալ Կավկազ և հնար լինի—եկ աստ: Բայց որովհետև ես ինքս
ուզում եմ շուտով գալ (հենց որ Բրեստի բանակցությունները այս
կամ այն կերպ վերջանան² և տեղիս հայկական կոմիսարիատը
հաստատվի), ուստի բնականաբար կուզեի, որ միասին լինեինք և
ի միասին աշխատեինք թերթում և առհասարակ: Հենց որ հաղոր-
դակցությունը վերականգնի, ես քեզ տեղեկություն կտամ ամեն
բանի մասին և եթե հնար ու հարմարություն լինի, կգաս:

194. ՖԻԼԻՊԻՆ

<1918, 12—13 հունվարի, Բրեստ-Լիտովսկ>

Թանկագին ընկեր Ֆիլիպ³:

Շատ եմ խնդրում Ձեզ ըստ հնարավորին մանրամասն և հան-
գամանորեն գրել ինձ Սուսաննա Սերգենևայի և մեր աղջկա² մա-
սին՝ արդյոք մեկնե՞ն և նրանք: Արդյոք ամեն ինչ բարեհաջո՞ղ է:
Շատ եմ անհանգստանում: Ես միայն այսօր առավոտյան հասա³:
Վաղը կանցնենք բանակցությունների շարունակությանը⁴: Այսօր
հաղորդում ստացանք, որ Բեռլինում մեծ գործադուլ է սկսվել—
գործադուլ են արել ավելի քան հարյուր հազար հոգի (դա ըստ
գերմանական պաշտոնական հաղորդումների):

Նշանակում է, իրականում գործադուլ են արել մի քանի հա-
րյուր հազար հոգի: Մեր տրամադրությունը բարձր է: Հիմա գրում
եմ հապճեպ, որպեսզի ուղարկեմ ցրիշի հետ, որը մեկնում է: Ահա
մի խնդիրք էլ Ձեզ: Եթե ինձ նամակներ կամ հեռագրեր լինեն, դը-
րանք ուղարկեցե՞ք հետևյալ կերպ—տարեք Արտաքին գործերի մի-
նիստություն և հանձնեցե՞ք ընկ. Ջալկինդին⁵, որպեսզի ուղարկի
ինձ, Բրեստ: Հասցեն գրեցե՞ք այսպես՝ Բրեստ, Հաշտության պատ-
գամավորության անդամ Վահան Տերյանին:

Շատ եմ անհանգստանում երեխայի համար, խնդրում եմ չը-
ծուլանաք գրել և ուղարկեք—Ձեզնից շատ շնորհակալ կլինեմ: Ար-
տաքին գործերի մինիստրության միջոցով ինձ կարելի է ուղարկել

² Նամակը գրված է ռուսերեն:

նաև հեռագրեր, եթե որևէ շտապ բան լինի: Տարեք և հանձնեցեք Չալկինդին կամ էլի որևէ մեկին (այնտեղ հարցրեք—Ձեզ կասեն), որպեսզի ուղարկեն Տերյանին:

Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը: Բարևեցեք Նյուշին⁶: Հաջողություն
Ձեզ:

Հնկերական ողջույնով

Ձեր Վ. Տերյան

Եթե Սերգեյ Լուկիանովիչը եկել է, կարդացեք նրան այս նամակը և ասացեք, որպեսզի նա գրի կամ խոսի ինձ հետ հեռախոսային ուղիղ գծով:

195. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿ՝ ԶՈՐՅԱՆԻՆ², ԳԱՐԱԳԱՇԻՆ³

(Ֆեռագիր)

<1918, 13—24 հունվարի, Բրեստ-Լիտովսկ>

Անհապաղ ուղարկեցեք կովկասյան հայերի մասին վիճակագրական մանրամասն տվյալներ⁴, Բաքվի մշակութային խորհրդի քարտեզը⁵, Իշխանյանի գիրքը⁶, «Գործ» ամսագրի վերջին համարը⁷, վիճակագրական տվյալներ Ամերիկայի, Եգիպտոսի և մյուս երկրների հայկական գաղութների մասին⁸: Կազմեցեք Հայաստանի վերաբերյալ բոլոր լեզուներով հրատարակված գրքերի ցուցակը⁹, հանձնեցեք Չալկինդին¹⁰ և պատվիրակության անունից խնդրեցեք նրան, որ վերցնի Հանրային կամ էլ Արտասահմանյան կոմիսարիատի գրադարանից և անհապաղ ուղարկի Բրեստ, Կարախանին¹¹, Հեռագրով հաղորդեցեք, թե եկե՞ն են, արդյոք, Գաբրիելյանցը¹² և Սրաբիոնովը: Առայժմ այսքանը, մանրամասնությունները մոտ օրերս՝ նամակով:

Տերյան

<1918, 26 հունվարի, Պետրոգրադ>

Թանկագին մանկիկ*

Ծրեկ վերադարձաւ Բրեստից¹: Հասկանալի է, չնայած այն բանին, որ սարսափելի զբաղված եմ, ամբողջ ժամանակ իմ բոլոր մտքերը ականա զառնում էին քեզ և իմ կյանկային²: Մինչև Պիտեր գալս չէի կարող մի լուր ստանալ ձեր մասին, թեև հեռագրել էի և Բորյանին³, և Ֆրիլպին⁴: Բանից դուրս է գալիս նրանք պատասխանել են հենց այն ժամանակ, երբ ես մեկնել եմ այստեղից: Այստեղ ստացա քո հեռագիրը Գրյազդից և անսահմանորեն ուրախ եմ, որ ամեն ինչ բարեհաջող է⁵: Տա Աստված, որ հետագայում էլ ամեն ինչ լավ ընթանա: Պինդ կաց, սիրելիս, շատ եմ խնդրում քեզ, մի վհատվիր ու թեկաթափ մի լինի, տա Աստված ամեն բան դեպի լավը գնա: Ինչպիսի անսահման երջանկություն կլինի եթե գամ (առաջին իսկ հնարավորության դեպքում իհարկե կգամ) և ձեզ տեսնեմ ուրախ և առողջ: Ուրեմն պահպանիր քեզ ու կյանկային, մանկիկս, և խելոք եղիր: Գրիր ու հեռագրիր որքան կարելի է հաճախ—հասկացիր, որ ինձ համար անտանելի ծանր է, երբ լուրեր չկան, այդ երբեք մի մոռացիր: Այստեղ ամեն ինչ բարեհաջող է: Ես եկել եմ երկու օրով նյութերի համար⁶ և վաղը երեկոյան, այսինքն հունվարի 27-ին, նորից կմեկնեմ Բրեստ: Այսօր ավանսով վերցրի ռոճիկս և Զորյանին վճարեցի վերցված փողը: Մոտոս մնում էր ևս 100 ռուբլու չափ և էլի պլյուս 50 ռ., որը չէի ստացել անցյալ ամիս: Կարծում եմ, որ այդ փողերով յուր կգնամ մինչև հաջորդ ամիս... Քո անունով 100 ռուբլու ծանուցագիր է եկել: Այդ փողը կուղարկեմ Թիֆլիս և կարծում եմ, որ յուր կգնաս մինչև իմ հաջորդ ստանալիքը, թեև թող դա քեզ չկաշկանդի և եթե կարիք լինի, հեռագրիր առանց ֆաշվելու, և ես քեզ կուղարկեմ (ես կկարողանամ ճարել, դա դժվար չէ): Այնպես որ քեզ մի նեղիր և մտածիր միայն քո և կյանկայի մասին, գլխավորը՝ բո մապի՛ն, քանի որ դա կյանկային օգնելու լավագույն միջոցն է: Նաշոն⁷ և մերոնք, իհարկե, քեզ ամեն ինչում կօգնեն: Ուրեմն խելոք եղիր, մանկիկս:

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

Ծա կաշխատեմ շուտով գալ: Սարգիսը մինչև հիմա դեռ չի եկել, որի համար շատ ափսոսում եմ: Նոր Էպել էր Օթբուրդ⁸, ես խոստացա անցնել նրա մոտ և վերցնել: Իսկ քո իրերը դու վերցրել ես, չէ՞:

Մի անհանգստացիր: Առհասարակ իմ մասին մի անհանգստացիր՝ ինչ էլ որ պատահի, և եթե այդտեղ ինչ-ինչ լուրեր տարածվեն, մի հավատա (ես գիտեմ, որ հիմա, ասենք ինքդ էլ լավ գիտես, լրագրերն ու մարդիկ սատանան գիտի, թե ինչ անհեթեթ լուրեր են տարածում, այնպես որ մի հավատա և համբերությամբ սպասիր իմ նամակներին), իսկ եթե որևէ պատճառով նամակներս ուշանան, նույնպես մի անհանգստացիր, նշանակում է կամ հաղորդակցություն չկա, կամ ես հնարավորություն չեմ ունեցել ժամանակին գրելու: Այդպես էլ իմացիր և միանգամայն հանգիստ եղիր, գրիր քո և լյասկայի մասին:

Բարևիր մերոնց բոլորին:

Առողջ եղեք դու և լյասկան. ձեզ երկուսիդ, իմ մանկիկներին, համբուրում եմ միլիոն անգամ:

Քո և լյասկայի վաճաճ

Այս նամակն ուղարկում եմ Գարագաշի⁹ և Հայկունու¹⁰ հետ: Նրանք քեզ կպատմեն իմ մասին, թեև ոչ մի առանձին բան չկա: Ինչպես տեսնում ես, ես ողջ-առողջ եմ:

197. Ս. ՏԵՐՅԱՆԻՆ

<1918, մարտ, Մոսկվա>

Թանկագին լյուլյա*

Ստացա քո հեռագիրը: Վաղուց աշխատում էի քեզ նամակ ուղարկել, բայց հնարավորություն չկար: Նոր իմացա, որ վաղը այդտեղ են մեկնում Իոսիֆի (Կուսիկյանի) ծանոթները, և ահա գրում եմ քեզ, իմ խեղճ մանկիկ: Դու շատ անիրավացի կլինեիր,

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

եթե սկսեիր կարծել, որ ես այստեղ հանգիստ զբաղվում եմ «իմ» գործերով և ձեր մասին չեմ մտածում: Արժե՞ արդյոք խոսել այն մասին, թե որքան շատ ծանրագույն տառապանքներ են պատճառում ինձ քո հեռավորությունն ու վիճակիդ անորոշությունը: Լյասկայի մասին ես նույնիսկ վախենում եմ հարցնել, այնքան քիչ հույս ունեմ նրա առողջանալուն,¹ հատկապես Ստավրոպոլից ուղարկած քո նամակից հետո (միակ նամակը, որը ստացել եմ քեզնից քո մեկնելուց հետո): Հասկացիր, մանկիկս, որ մտածմունքը ձեր մասին (և ախր չի անցնում հինգ րոպե, որ շատաբերեմ ձեզ) շարունակ տանջում է ինձ: Բայց ահա երեկ ի պատասխան քո հեռագրի՝ անմիջապես գալու մասին, ես շտապ պատասխանեցի, որ հիմա գալ չեմ կարող, բայց առաջին հնարավորության դեպքում կգամ: Եվ իրոք, մանկիկս, հիմա գալու ոչ մի հնարավորություն չկա բարոյական նկատումներով և ընկերականության ու կարգապահության նկատումներով: Սրա մասին երկար խոսել չարժե— դու, սիրելիս, պետք է հասկանաս և չներմայնանաս: Իմ մասին մի անհանգստացիր: Այստեղ ամեն ինչ հանգիստ ու հանդարտ է: Հույս ունեմ, որ երկու-երեք շաբաթ հետո կկարողանամ գալ քեզ մոտ գոնե մի որոշ ժամանակով: Իսկ հիմա դա բացարձակապես անթույլատրելի և անհնար է: Հավատա ինձ և մի մեղադրիր: Գիտցիր, որ ամբողջ հոգով ցավում եմ քեզ համար, և ինձ ափսոսանք է մտածել, որ գուցե քեզ տանջանք եմ պատճառում այն ամենից հետո, որ դու տարել ես այս տարվա ընթացքում: Ես իմ պարտքն եմ համարում, որքան էլ այդ ծանր լինի, ղիմանալ դրան, տոկալ և տվյալ պահին չլքել պոստս: Հույս ունեմ, որ որոշ ժամանակ անց հնարավորություն կունենամ հանգիստ խղճով գալ քեզ մոտ: Որքան էլ ծանր և դժվարին լինի, դու ինձ կհասկանաս, Լյուլինկա, և չես ուզենա իմ խղճի վրա բարդել մի բան, որը հետո կդառնա իմ և քո ամբողջ կյանքի անեծքը, ուստի և ինձ հնարավորություն կտաս ազնիվ վարվելու, պարտքս կատարելու և մնալու մաքուր, անբիծ խղճով: Հասկացիր այս և տոկա: Գիտցիր, որ անսահման ցավում եմ քեզ համար և քո մասին իմ բոլոր խոհերը ինձ տանջում են ավելի, քան կարող ես պատկերացնել: Այս մասին բավական է:

Ես Կոմիսարիատի հետ փոխադրվեցի Մոսկվա², Պիտերի բնա-

կարանը առայժմ իմ ձեռքին է, բայց խոստացան վերցնել երկու կուրսիստկա, կուսակցական ընկերներ: Ես դեռ չգիտեմ վերցրե՞լ են, թե ոչ:

Գրում եմ Կուսիկովներին³ տանը, որտեղ ինձ պահեցին գիշերելու, ու լինելու պատճառով: Նրանք բարեկամ են քեզ: Այսօր Իոսիֆը ինձ մոտ էր եկել և նրա հետ առաջին անգամ եկա այստեղ: Նիկա Մոխսեկնան շատ ուրախ էր իմ գալուն:

198. Ս. ՏԵՐՅԱՆԻՍ

<1918, մարտի II կես-ապրիլ, Մոսկվա>

Թանկագին Լյուլյա*

Նամակ եմ գրում, բայց չգիտեմ, թե ինչպես եմ ուղարկելու: Եթե օրերս Կովկաս մեկնող չլինի, փոստով կուղարկեմ՝ գուցե թե հասնի: Հեռագիրդ ինձ շատ անհանգստացրեց, բայց բացարձակապես անկարելի էր գալ և որքան էլ ծանր էր, բայց պետք է այստեղ մնայի: Միակ բանը, որ ինձ փոքր-ինչ հանգստացնում է, այն միտքն է, որ հեռագիրդ թելադրված էր իմ նկատմամբ ունեցած անհանգստությունից: Աղերսում եմ ճակատագրին, որ դա հենց այդպես լինի և ոչ թե որևէ այլ բան: Մեր գործերը, այսինքն մեր կոմիսարիատի գործերը, չեն կարգավորվել, և հասկանալի է, որ դա ինձ շատ է ներվայնացնում, քանի որ եթե կարգավորվեին, ապա ինձ համար ավելի հեշտ կլինեին գոնե մի որոշ ժամանակով այստեղից դուրս պրծնել: Մոսկվա փոխադրվելը¹ գործը կասեցրեց — այստեղ ստիպված ենք նորից տեղավորվել, դա սարսափելի գրեթե անհասարակ է: Պե՞տք է քեզ ասել, որ ախր առհասարակ գործերը խառնափնթոր են և դժվար է կարգ ու կարգապահություն հաստատել: Մեր տեղափոխվելու օրերին Պիտերում խուճապ էր, թեև անշունչ: Հիմա խուճապը հանդարտվել է և, ըստ երևույթին, գերմանացիները առայժմ չեն հարձակվի: Անձամբ ես ամբողջ ժամանակ հանգիստ էի, ավելի ճիշտ՝ անտարբեր: Իմ անհանգստությունը վերաբերվում էր ո՛չ անձնապես ինձ, ո՛չ էլ ծավալվող իրադարձու-

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

թյուններին, այլ բացառապես քեզ: Եվ հիմա, թանկագինս, իմ բոլոր մտքերն ու տաղնապները վերաբերվում են լոկ քեզ: Ինձ համար ամենևին պետք չէ անհանգստանալ—այս հիշի՛ր: Դու, մանկիկս, գուցե չարանում ես, որ ես խոսք բաց չարի մեր բալիկի մասին²: Անկեղծ ասեմ քեզ, անսահման ցավով ու թախիծով եմ մտածում այդ մասին, բայց չեմ թաքցնի քեզնից, որ թո նամակից հետո ես կորցրել եմ ամենայն հույս, որ նա կառողջանա և նույնիսկ այնքան էլ չեմ հավատում, թե նա կենդանի է: Չեմ ուզում այդ մասին խոսել, որպեսզի քեզ չտանջեմ, իմ սիրելի մանկիկ:

Մի բան կասեմ միայն. հավատա, որ այս երկու ամսվա ընթացքում ես ապրել եմ այնքան վիշտ ու թախիծ, որքան չեմ ապրել ամբողջ կյանքիս ընթացքում: Եվ եթե մտածես այդ մասին և աշխատես հասկանալ ինձ, գուցե և ներես: Ոչ որի առաջ ես այնպես ծանր մեղավոր չեմ, ինչպես քո առաջ, բայց կարող եմ ասել և այն, որ ես չէի զվարճանում այն ժամանակ, երբ դու տառապում էիր. ես տառապում էի ոչ պակաս, գուցե և ավելի: Թերևս միայն դրանով մի քիչ քավել եմ մեղքս քո առաջ: Այսպիսի բաների մասին միայն նրա համար եմ գրում, մանկիկս, որպեսզի գեթ մի քիչ հանգստացնեմ քեզ, որպեսզի դու չտանջվես այն մտքից, թե ես անտարբեր եմ դեպի քո վիճակը: Երգվում եմ քեզ ամեն ինչով, որ ճիշտ հակառակը, միայն դա էր ինձ տանջում ու անհանգստացնում, միմիայն մտածմունքը քո մասին: Մնացած ամեն ինչի վրա, ինչ էլ որ պատահի, ես նայում եմ պարզ ու հանգիստ և ինձ ոչինչ չի անհանգստացնում ու վախեցնում: Բայց չկարծես, թե որևէ սարսափելի բան կա կամ սպասվում է: Այստեղ միանգամայն հանդարտ է, և իմ մասին անհանգստանալու բան չունես:

Ինչ վերաբերվում է իմ Ստավրոպոլ գալուն³, հետևյալը կասեմ: Կաշխատեմ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում գալ, բայց կգամ ժամանակավորապես, ըստ որում կարճ ժամանակով: Շատ տհաճ բան կլինեիր մի այսպիսի ժամանակ նստել որևէ մեկի վզին, իսկ ինչպես քեզ հայտնի է, կուտակած փող չունենք: Պետք է աշխատել՝ վաստակել և ապրել: Ստավրոպոլում աշխատանք չկա, և ես չեմ էլ ուզում այնտեղ աշխատել: Այդ պատճառով էլ կրգամ շատ կարճ ժամանակով, սոսկ նրա համար, որ տեսնեմ քեզ և հանգստացնեմ: Շշգրիտ չեմ կարող ասել, թե երբ կգամ, բայց կաշխատեմ այդ անել ըստ հնարավորին շուտ: Ահա և բոլորը,

մանկիկս, ինչ առաջժմ կարող եմ ասել այս մասին: Մեր կոմիսարիատը տեղավորված է այն նույն տանը, որտեղ ապրում են Կարենոն և իր կինը: Մենք հաճախ ենք տեսնվում իրար հետ: Նրա կինը խնդրում էր բարեկեց քեզ, երևում է Կարենոն շատ լավ բաներ է ասել քո մասին: Եղել եմ Կուսիկովների⁴ մոտ: Ամեն ինչ առաջվանն է, միայն չկա խեղճ Կարպ Բորիսովիչը⁵:

Քաղաքականության մասին քեզ չեմ գրի: Մի բան կասեմ, մի հավատա լրագրային ասեկոսենք ինչ ու սարսափենք ինչ: Կգամ, հետըս կբերեմ քո իրերն ու դրամ, թեև պետք է քեզ ասեմ, որ ինչքան էլ ջանացի, չկարողացա գեթ մի քիչ փող կուտակել — ինչ որ ստանում եմ, հազիվ է բավականացնում ապրուստի, Բայց և այնպես, ինձ թվում է, կկարողանամ մի քանի հարյուր ռուբլի բերել քեզ: Դե, կուլիկկա, առաջժմ ամենայն բարիք քեզ: Խղճա ինձ և խելոք եղիր:

Պինդ համբուրում եմ:

Քո Վաճաճ

Ողջուն Ալ. Նազարովնային և բոլորին: Գրի՛ր:

Հասցես՝ Лубянская площадь, дом «России», кв. 3,

ինձ, կամ նույն տունը, բն. 8,

Կարենին՝ ինձ համար,

կամ լազարյան ճեմարան, Կուսիկովին՝

ինձ:

199. Ս. ՏԵՐՅԱՆԻՆ

<1918, սեպտեմբերի II կես, Մոսկվա>

Թանկագին Սուսաննա*

Քեզ շատ անգամ եմ գրել, բայց ըստ երևույթին նամակներս չեն հասնում: Զգիտեմ, արդյոք այս նամակս կհասնի՞: Գրում եմ համենայն դեպս: Եթե հասնի, իմացիր, որ ողջ-առողջ եմ: Սարսափելի անհանգստանում եմ քեզ համար, բայց քեզ մոտ գալ չեմ կարող: Եղա Պյատիգորսկում¹, իսկ քեզ մոտ ընկնել չէր կարելի: Սոսկայի ափսոսում եմ: Ես շարունակ հույս էի տածում, թե դու Մոսկվա կկարողանաս ընկնել Ուկրաինայի վրայով: Բայց հիմա

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

այդ հույսն էլ եմ կորցրել: Եթե դու որևէ պատճառով չես կարող
գալ, ապա, ի սեր Աստծո, աշխատիր քո մասին մի լուր ուղարկել:
Առանձնապես ծավալվել չեմ ուզում, Աստված գիտի, նամակս
կհասնի*, թե ոչ: Եթե հնարավոր է, անհապաղ եկ, ես շատ եմ կա-
րոտել քեզ և շատ եմ անհանգստանում: Խիստ ցավալի է, որ չեմ
կարող քեզ փող ուղարկել, որովհետև մաքր չկա, ուրի՛նք ուղար-
կեմ: Նամակը կարող են ուղարկել որևէ մեկի հետ կամ փոստով,
իսկ փողը հազիվ թե: Եթե հնարավոր լինի, այդտեղ որևէ մեկից
վերցրու, պայմանով, որ վճարվի Մոսկվայում, ես անմիջապես
կվճարեմ: Զէ՞ որ կան ստավրոպոլիսներ, որոնք հավանաբար
ուզում են յուրայիններից որևէ մեկին փող ուղարկել այստեղ,
ահա թող քեզ տան. հենց որ գաս կամ (գալդ անհնար լինելու
դեպքում) գրես, որ այսինչին հանձնեմ այսքան փող, ես անմիջա-
պես կտամ: Շատ կուզենայի, որ գայիր: Ես դիսկ կանեի մի ան-
գամ էլ գալ ձեր կողմերը, բայց չգիտեմ... Մի քիչ էլ կսպասեմ.
եթե հնարավոր է, ավելի լավ է դու եկ: Ուկրաինայի վրայով մար-
դիկ գալիս են: Ամենացավալին այն է, որ քեզ փող ուղարկել չի
կարելի: Գրիր գոնե մի քանի տող: Աշխատիր անպայման քո մա-
սին տեղեկացնել:

Դե առայժմ, համբուրում եմ:

Քո Վահան

Գրում եմ հապճեպ: Այսօր ինչ-որ մեկը գնալու է Ուկրաինա
և մի ծանոթ (Կարենոյի աներձագը) խոստացավ և իմ նամակը
հանձնել նրան:

Վ.

Հասցե՝ Лубянская площадь, дом «Россия», кв. 8,
Герасиму Сергеевичу Микаеляну

Ինձ

200. Ս. ՏԵՐՅԱՆԻՆ

<1918, սեպտեմբերի II կես, Մոսկվա>

Թանկագին Սուսաննա՝

Նորից¹ քեզ գրում եմ «յա բախտ», թեև այն մարդը, որի հետ
նամակս ուղարկում եմ, խոստանում է ինչ գնով էլ լինի գտնել քեզ

* Նամակը գրված է ռուսերեն:

և հանձնել ոչ միայն նամակս, այլև երեք հազար ռուբլի փող, որ նրա հետ ուղարկում եմ քեզ: Տա աստված, որ այդպես լինի, բայց զլիավորը, որ վերջապես քեզանից որևէ տեղեկություն ստանամ, որովհետև այս դրությունն արդեն անտանելի է, իսկ մյուս կողմից՝ ես ոչ մի հնարավորություն չունեմ ինքս գալու քեզ մոտ: Անշուշտ կհասկանաս, թե ինչու... Արժե՞ խոսել այն մասին, թե ինչպես եմ կարոտել քեզ և ինչպես եմ անհանգստանում: Եղա Հյուսիսային Կովկասում, հատկապես Պյատիգորսկում — Եսենտուկիում² և նորից, հասկանալի պատճառներով, չկարողացա անցնել քեզ մոտ: Հիմա մնում է խնդրել, որպեսզի դու փորձես գալ այստեղ, եթե դա հնարավոր լինի և կապված չլինի վտանգների հետ: Այդ ամենի մասին (հատկապես՝ ինչպես գալ և այլն) քեզ կպատմի սույն նամակս հանձնողը: Գալ կարելի է, իհարկե, միայն Ուկրաինայի վերայով: Տորկան³ ինձ ասել է, թե իմացել է ինչ-որ ստավրոպոլցիներից, որ դուք մեկնել եք (այսինքն դու և ձերոնք բոլորը) Ռոստով կամ Եկատերինոդար: Ես ոչինչ չգիտեմ: Շատ, շատ եմ անհանգստանում, հատկապես Մարտինի⁴ համար: Զգիտեմ ինչու, բայց նրա համար ավելի ի սեր Աստծո, եթե որևէ պատճառով քո գալը կարելի չլինի, անպայման որևէ մեկի հետ լուր ուղարկիր քո և ձերոնց մասին: Եթե այդ երեք հազարը չբավականացնի, ապա Ռոստովում կարող ես դիմել Սիմեոն Հակոբյանին, իմ բարեկամին (որի հետ ես հաշիվներ ունեմ), և նա քեզ կտա որքան հարկավոր է, մենք հետո նրա հետ հաշիվներս կմաքրենք: Այդ տեսակետից բոլորովին չամաչես նրանից և որքան հարկավոր է վերցրու: Նրան Ռոստովում-Նախիչևանում գտնելը դժվար չի լինի — նա հայտնի ժուռնալիստ է, Բաքվի «Արև» թերթի նախկին խմբագիրը: Դիմիր Փորքչյանին⁵ (երդվյալ հավատարմատար) — նույնպես իմ (կարծեմ նաև քո) ծանոթին — նա Հակոբյանին կգրտնի: Այս վերջինս, ինչպես նաև Փորքչյանը կարող են քեզ օգնել մեկնելիս՝ եթե այդ վճռելու լինես: Ես կսպասեմ քո գալստյան կամ գոնե նամակին: Նամակ անպայման ուղարկիր: Սահմանից կարող ես շտապ հեռագրել ինձ՝ Մետրոպոլ Նյուրանոցը, և ես կըզամ քեզ դիմավորելու կամ կուղարկեմ որևէ մեկին որպես ուղեկցող: Եթե Սմոլենսկով անցնելու լինես, գիտցիր, որ Ալյոշան այն-

տեղ է, նա քեզ կօգնի և ամեն ինչ կանի: Բայց և այնպես, ինձ հեռագրիր ճանապարհից, հենց որ դուրս հնարավորությունն ունենաս: Շատ եմ անհանգստանում, այդ հիշիր:

Այժմ այստեղ են գտնվում Սարգիսը, Քսենյան⁵, Պավելը, Արտաշեսը: Ես մտածում եմ զնալ որևէ տեղ հարավ՝ հանգստանալու և մի քիչ սնվելու, բայց կսպասեմ քեզ կամ քո նամակին: Եթե գաս, միասին կգնանք: Ես շատ հուսով եմ, որ գեթ այս անգամ նամակս կհասնի քեզ և քեզնից մի լուր կստանամ: Բայց, իհարկե, ես կուզենայի, որ դու գայիր և, եթե հնարավոր է, շուտով, շուտով: Սիրելի մանկիկս, ի՞նչ ես անում և ինչպե՞ս ես ապրում: Վաղուց զգում եմ, որ վատ... Բայց չեմ ուզում այդ մասին գրել և մտածել — երբեմն ուղղակի սարսափելի է մտածելը: Տա աստված, որ ամեն բան բարեհաջող լինի: Սպասում եմ: Դե առայժմ, լավագույն ցանկություններ, մանկիկս: Պինդ համբուրում եմ քեզ:

Քո Վահան

Ողջույնս ձերոնց բոլորին:

201. ԱԼ. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻՆ

(ճառված)

<1919, հոկտեմբեր>

Օրհնյալ լինես, Հոկտեմբեր, որ այսքան ոգևորություն ես ներշնչում անգամ ինձ նման անդամալույծներին...

202. ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻՆ

(ճառված)

<1919, հոկտեմբերի վերջ—նոյեմբեր>

Ես ինձ լուսավոր ու ջինջ եմ զգում, ինչպես հավանորեն իրենց զգում էին առաջին քրիստոնյաները:

1. Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Մեծարգո պարոն Թումանյան

Ուղարկում եմ այս երկու բանաստեղծությունը և Բողլերի արձակ բանաստեղծություններից թարգմանություններս: Խոնարհաբար խնդրում եմ ուղարկեք 25 ռուբլի և այս գրվածները զետեղեք «Հորիզոն»-ում, եթե, իհարկե, հարմար կգտնեք:

Ընդունեցեք չեմ բարևս:

Ջեռ Վահան Տեյլան

2. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ՝

Անտենկա

Այսօր ձեզ նամակ ուղարկեցի: Ուղարկում եմ «Баку» թերթի այս կտրոնները, որովհետև շատ անգամ հետաքրքրվել եք իմ գրվածքներով: Այս անում եմ, իհարկե, ոչ նրա համար, որ իմ մասին չափից ավելի լավ կարծիք կազմեք, այլ բացառապես նրա համար, որ, կարծում եմ, սա ձեզ համար հետաքրքիր կլինի, քանի որ դա գրված է իմ մասին, իսկ ես, ենթադրում եմ, ձեզ համար ուշադրության անարժան մարդ չեմ: Ծիշտ չէ՞: Անձնապես ինձ, օրինակ, շատ հետաքրքիր կլինեն որևէ բան կարդալ իմ բարեկամներից որևէ մեկի մասին, և ահա, ղեկավարվելով հենց այս հոգեբա-

նությամբ, ուղարկում եմ ձեզ այս հոդվածները: Մի մոռացեք մեզ ձեր աղոթքներում ու մտքերում: Եվ շուտով եկեք, թույլ տվեք նայելու ձեզ վրա և զմայլվելու:

Մշտապես ձեր բարեկամ

Վահան Տերյան

3. Ա. ՄԻՍԿԱՐՅԱՆԻՆ

Սիրելի Անտենկա

Մոսկվայում արդեն իսկական աշուն է: Այսօր անընդհատ անձրև է թափվում: Այդպիսի եղանակը միշտ թախիժ է բերում, ցավ է պատճառում: Հոգիդ ճմլում է ինչ-որ տրտմություն, պատճառազուրկ ու խորունկ: Երեկոն ձգվում է երկար և գիշերն անձայն է, լուռ, ծանր: Ունկնդիր ես լինում անձրևի երգին, կաթիլների անլուելի, ձանձրալի զրույցին ու գիշերի անսահման լռությանը և թվում է, թե դա վաղուց այդպես է, շատ վաղուց, և որ այդպես էլ պետք է լինի, այլ կերպ չի էլ կարող լինել: Եվ այդ ամենը սիրում ես ինչ-որ հիվանդագին սիրով, դրա մեջ ինչ-որ առանձնահատուկ գեղեցկություն կա, ինչ-որ տարօրինակ հմայք, ասես քո սեփական հոգու լացը լինի, ասես պատմություն է քո իսկ մասին, քո անօգուտ ու տխուր կյանքի մասին, որը չգիտես ով լցրել է մի տեսակ քնքույշ թախիժով և մի տեսակ աղոտ գեղեցկությամբ, որը ցավ է պատճառում և որից լավ ես զգում: Նստել եմ հիմա նամակ գրելու և մտորում եմ աշնան հմայքի ու անցյալի մասին, որը տխուր-տխուր երգի է նման: Եվ թվում է, վերջ չկա այդ միալար երգին, որը գաղտնագողի մտնում է հոգիդ և լցնում է հուշերի մշուշով ու թախիժով: Եվ հուշերն էլ խաղաղ հեքիաթի պես են՝ ինքդ ես հորինել այդ հեքիաթն ու սպառել այն, և այն, ինչը սթափ օտար մարդուն թվում է տափակություն, նույնիսկ անճաշակություն, քեզ համար լի է անբացատրելի գեղեցկությամբ, քնքշությամբ ու փայլով: Դրանից է, որ բառերն առանձնահատուկ նշանակություն ունեն նրանց համար, ով քեզ հարազատ է ու կհասկանա, իսկ ուրիշների համար դատարկ հնչյուն են, և հենց դրանից է, որ երբեմն ամենասովորական բառերը հանկարծ

իմաստավորվում են, դառնում են խորունկ, լի զաղտնիքով ու հոգով, այնինչ սովորական էին, հասարակ, տափակ: Ամբողջը վերաբերմունքի խնդիր է: Կարողացիր միայն ուշադրությամբ ունկնդիր լինել և ամեն ինչի մեջ անսպառ գեղեցկություն ու բարություն կրգտնես: Եվ երաժշտության նման կլինի ամբողջ կյանքը: Ցավ չէ, թե նա տխուր է, այդ երաժշտությունը: Մի՞թե մեզ ավելի չի դուր գալիս, հոգին ավելի ուժգին չի խոցում տխուր, աշնան պես թախծալի ու տրտմաշունչ երաժշտությունը: Մի՞թե մենք զվարճություն ենք ուզում և ոչ թե տրտմություն: Եվ ինչի՞ց է, որ դա այդպես է, ասացեք ինձ: Ինչի՞ց է, որ դա այդպես է, Անտենկա: Մի՞թե դուք ինձ կասեք այդ: Մի՞թե ավելի լավ չէ չհարցնել, այլ հեզ լինել ու սիրել: Ավելի լավ չէ՞ օրհնել, և ընդունել, և շափստսալ, և հոգիդ նվիրաբերել այն ամենին, ինչը գեղեցկությամբ է լցնում կյանքը: Կգա օրը, և կհիշես, և այն, որ մեղք էր թվում, կերևա սրբություն ու գեղեցկություն, և այն, ինչը ահ ու սարսափ էր, կդառնա քաղցր թրթիռ ու սեր ու կյանք, որը հեռանում է, որպեսզի շիրիմ և հուշ մնա:

Երեկ գիշեր նստել և գրում էի այն ամենը, ինչ որ կարդացիք այս նամակի նախորդ էջերում: Գիտեմ, որ եթե վերընթերցեմ, կբաւատառոտեմ և չեմ ուղարկի, դրա համար էլ չեմ վերընթերցում, թեկուզ և ամբողջ գրածս անհուսալի հիմարություն և շաղակրատանք լինե: Դրա համար մի բարկացեք ինձ վրա և մի շարացեք. գրել եմ ինչ որ մտքովս անցել է: Մի բան կուզենայի ասել. մի պահանջեք և մի որոնեք ամեն ինչի մեջ խիստ տրամաբանություն, որովհետև դժվար է տրամաբանություն գտնել և հատկապես մարդկային զգացողությունների մեջ, նույնիսկ ավելին, այդ ասպարեզում տրամաբանություն գտնելու ոչ մի հնարավորություն չկա, և մենք, երբեմն կարծելով, թե գտնում ենք այդ տրամաբանությունը, սոսկ խաբում ենք մեզ, ոչ ավելին:

Ես շատ հաճախ եմ անձնատուր լինում զգացմունքներիս, և շատ անգամ են զգացմունքներս իշխում սառը բանականությանն ու դատողությանը: Դա ոչ միայն նրանից է, որ ես «զգայուն» մարդ եմ, այլ շատ կարող է պատահել նրանից, որ բավականաչափ հիմքեր չեմ գտնում դատողությանն ավելի վստահելու և ենթարկվելու, քան զգացմունքին:

Եթե ուզենայի «ազնվաբար» լինել ընդունված իմաստով,

այսպէս չվարվեի, այսինքն թաքցնեի զգացողութիւններս, ապա չէ՞ որ չէի ոչնչացնի այդ զգացմունքները, այլ սոսկ կթաքցնեի: Այլ կերպ ասած, կկեղծեի: Իսկ այդ ինչու պիտի կեղծեմ, այսինքն անեմ այն, ինչ ինձ դուր չի գալիս, ասեմ, որ դա ինձ դուր է գալիս, դա լավ է, այն ժամանակ, երբ հոգումս բոլորովին այլ զգացմունք է, այլ ցանկութիւն: Հիշո՞ւմ եք, երբ առաջին անգամ համբուրվեցինք «Սվետա»-ում: Ես պատրաստվում էի գնալ, բայց ինձ մի բան ետ էր պահում: Դուք ինձ հարցրիք, ի՞նչ էի մտածում հենց նոր, երբ վճռել էի միջանցք դուրս գալ: Ես ասացի, որ ուզում էի ձեզ համբուրել: Պարզվեց, որ դուք էլ այդպիսի միտք ու ցանկութիւն ունեիք: Պատկերացրեք, որ ձեզ չասեի ու գնայի: Զէ՞ որ փաստը չէր ոչնչանա: Փաստը կմնար փաստ՝ ես ուզում էի ձեզ համբուրել, դուք էլ ինձ Հիմա ի՞նչն է ավելի վատ. այն, որ դա պատահե՞ց, թե՞ եթէ մենք թաքցնեինք ու բաժանվեինք: Զէ՞ որ հոգիներին մեջ այդ կար: Եվ, գուցե, մեզանից յուրաքանչյուրը մտքում կասեի՝ ինչ վատն եմ, իմ մեջ այդպիսի «վատ» ցանկութիւններ են առաջանում: Իսկ եթէ մենք սովորական երեսպաշտ-քաղքենիներ ենք, կմոռանայինք այդ մասին և առիթի դեպքում ուրիշներին կմեղադրեինք, եթէ դա պատահե՞ր նրանց հետ: Իսկ ըստ էության ախր այստեղ ի՞նչ մի առանձին բան կա, մտածեցեք: Իսկ ինչու՞ չհամբուրվեն, եթէ այդքան ուզում են: Բայց վանենք տրամաբանութիւնը, որովհետեւ ամենից հավանական է, որ աշխարհն ստեղծվել է առանց տրամաբանության և չի ղեկավարվում տրամաբանությամբ: Այս վերջինը ստեղծել են մարդիկ, որովհետեւ դա նրանց պետք էր: Թե չէ, ախր կստացվեր, որ «առարկության պսակն է»¹, բայց ոչնչով չի տարբերվում ծառից, ծաղկից, կենդանուց. «աննպատակ» գալիս է և աննպատակ մեռնում: Այստեղ միայն մի բան են մոռանում, երբ խոսում են «կյանքի նպատակի» մասին: Զէ՞ որ կյանքն ինքը նպատակ է: Եվ մարդու ամեն մի արարքը պետք է նպատակ լինի, որովհետեւ դա կյանքի դրսևորումն է, դա ինքը կյանքն է: Եթե, իհարկե, դա իսկական կյանքի դրսևորումն է, այսինքն՝ իսկական մտքերի ու ցանկութիւնների, այլ ոչ թե դրանց կեղծումը, ինչպէս այդ պահանջում են բարոյականութիւնը, իրավունքը և այլն, և այլն: Ահա թե ինչու չեմ ուզում տրամաբանութիւն որոնել, այլ գոհանում եմ փաստի գիտակցումով: Եվ գիտեմ, եթէ տրամաբանութիւն փնտրեի, չէի գտնի, իսկ ծայրահեղ

դեպքում կհորինեի այդ տրամաբանությունը, ինչպես մարդիկ հրեարում, հորինում են ամեն մի տրամաբանություն: Մենք մանրամասն կխոսենք ձեզ հետ ամեն ինչի մասին, Անտենկա, երբ տեսնելվենք:

4. Պ. ՄԱԿԻՆՑՅԱՆԻՆ

(նստված)

<1914, սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, Պետերբուրգ>

...Միայն Թումանյանին կուզեի համոզել, որ չհամարե, թե նրա թշնամիների հետ «միանում եմ», որ դա կապ չունի իմ դեպինա ունեցած հարգանքի և սիրո հետ¹: Կարծում եմ, որ նա ընդունակ է հասկանալու և տարբերելու մեզ և ИСКОННЫЙ «մշակականների»²: Իսկ դո՞ւ ինչ կասես:

5. Կ. ԿՈՒՍԻԿՅԱՆԻՆ*

Սիրելի Կարպ Բորիսովիչ

Նս մեռնում եմ և եթե Ձեր մեջ մարդասիրության գեթ մի կաթիլ կա, խղճացեք և համաձայնեցեք այս գիշեր խմել:

Ձեր ամենախոնարհ վաճառ

6. Կ. ԿՈՒՍԻԿՅԱՆԻՆ**

Ձանձրույթը հոգիս մաշել է: Կսպասեմ, իսկ եթե չգաք՝ կկախվեմ: Թող այդպես էլ հաղորդի իմ հավատարմատար Պաուլո Մակինցյանը:

Իսկականի վրա...

Վաճառ I

* Նամակը գրված է ուտերեն:

** Նամակը գրված է ուտերեն:

1 Ն. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ-ՍԻՄՈՆՅԱՆԻՆ

1903, 7 ապրիլի, Մոսկվա

Սիրելի Նաչո՛

Ես ողջ և առողջ եմ և ցանկանում եմ ձեր բոլորիդ առողջությանը: Այժմ երկար նամակ չեմ կարող գրել: Մի քանի ժամանակից հետո ավելի ընդարձակ նամակ կգրեմ: Բարևներ Ծղիշին²: Սպասում եմ նամակներիդ: Հեղոյին³ էլ հետո կգրեմ նամակ: Այժմ չեմ կարող:

Քո վաճաճ

2. ՏՈՄՍԱԿՆԵՐ ՄԱՐԹԱՅԻՆ

(Թվագրված են Անթառամ Միսկարյանի ձեռագրով՝ 1912 թ.)

[1]

Այն, ինչ որ շտվեցի Ձեզ կարդալու, բոլորովին անհետաքրքիր բան է, և կարող եմ տալ: Դուք սխալվել եք, դա ես արեցի չգիտեմ ինչու, միանգամայն անմտորեն:

[2]

Երբեմն ինձ համար ցավալի է, որ Դուք կամ շատ վատ եք ճանաչում ինձ, կամ չեք հասկանում: Չէ՞ որ Ձեզ գրել եմ, որ գիրքը բռնել էի մեքենայաբար, առանց իմաստի:

(Թղթի մյուս երեսին): Ես ձանձրույթից մեռնում եմ, ես սատկում եմ: Տեսնո՞ւմ եք, երբեմն ես էլ անկեղծ եմ: Ես խելագարվում եմ ձանձրույթից:

[3]

Սիրո և մահվան պարը ինձ համար ոչ թե խոսքեր են, այլ
փաստ: Ամբողջ աշխարհն ինձ տարօրինակ է թվում: Դժբախտա-
բար իմ նամակները չեն արտահայտում այն, ինչ կուզենայի: Վատ
գրող եմ ես: Իսկ նրանց մեջ ի՞նչը տարօրինակ թվաց և ո՞ր նա-
մակները:

(Մյուս երեսին): Մի վախեցեք, ես գերեզմանի պես լուռ եմ և
չեմ նեղանա:

[4]

Անտարբերություներն ինձ համար անհասկանալի է, քանի որ ես
պինդանի եմ:

[5]

Որտեղի՞ց իմացաք, որ Ձեզ չեմ վստահում: Այդ Դուք եք, որ
«ճոտավորապես այդպես եք վերաբերվում ինձ»:

3. ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА О ТУРЕЦКОЙ АРМЕНИИ

Вопрос о судьбе Турецкой Армении был самым острым, самым тяжелым, самым наболевшим вопросом армянской жизни. Уже многие десятки лет все помыслы, все внимание не только армянской интеллигенции, но и самых широких масс рабочей и крестьянской демократии тесно прикованы к этому «проклятому вопросу» армянской жизни.

Беспощадно жестокое, возведенное в систему, периодическое истребление армян Турции, методически повторяемое кровопускание, которое под тем или иным предлогом предпринимали большие и малые султаны,— факт общеизвестный.

Это жестокое, кровавое «бытовое явление» армянской жизни создавало и поддерживало среди армян, особенно же среди кавказских армян, отделенных от турецких армян лишь искусственной государственной границей, атмосферу постоян-
ной тревоги, тесно смыкая ряды «единого национального

фронта», усиленно питая и широко распространяя идею тесного сплочения, объединения всех классов во имя защиты физического существования нации и затушевывая, затемняя, ослабляя влияние идей классовой борьбы внутри нации и солидарности пролетариев, принадлежащих к различным нациям.

Вести об армянской резне в Турции постоянно волновали не только армян, но и так называемое «общественное мнение Европы», к которому постоянно и с одинаковым усердием зывали представители как консервативно-клерикальной, так и либеральной буржуазии и националисты из мелкобуржуазных партий. Понятно, что это самое «европейское общество» на самые потрясающие вести из Армении могло откликнуться лишь обильным потоком пустозвонких сочувственных слов, извержением пламенно-торжественных речей гладстонов или посылкой в Армению некоторого количества денег, собранных скучавшими от безделья дамами-благотворительницами из буржуазного общества и их христиански добродетельными, пацифистски слащаво благодушными сытыми супругами. Тем временем и бдительные приказчики этого самого буржуазного общества, защитники и блюстители его колониальных интересов в лице дипломатов-империалистов делали султану «дружественные представления» во имя защиты «справедливых» интересов (когда речь шла о простой защите жизни ни в чем неповинных жертв восточного деспотизма) христиан на Востоке. Империалистическая дипломатия деликатно избегала слов «армяне», «Армения», дабы не возбуждать гнева калифов слишком откровенной постановкой вопроса на национально-политической плоскости. Все эти «дружественные представления», которым армянские политики из среды буржуазии (клерикальной и мелкой) придавали огромное значение и на которые возлагали великие надежды, кончались, как и следовало ожидать, тем, что «вмешавшаяся» держава получала ту или иную выгодную концессию или капитуляцию, возбуждая тем жадный аппетит

своих соперников и соседей. Армянским патриотам из клерикального, буржуазного и мелкобуржуазного лагеря не оставалось ничего иного, как ждать нового «случая» (читай новой резни), чтобы снова обивать пороги европейских хищников, которым все эти случаи и поводы были на руку. Турецкое наследство было яблоком раздора для империалистов всех стран.

И армяне, которые на своей родной земле, в Армении, еще в XVII столетии составляли 98% населения, при 2% мусульманского населения, в 1914 г. составили уже только 42% всего населения Армении, остальные 58% были греки, курды, езиды, кизильбаши и турки, причем все мусульманское население составляло 38% всего населения Армении. Но все же перед началом войны армяне составляли самую многочисленную национальную группу населения Армении. При этом нужно принять во внимание также и то обстоятельство, что процент армянского населения значительно повысился бы, если бы в Турецкой Армении создались хотя бы самые элементарные гарантии личной и имущественной безопасности, что дало бы возможность вернуться сотням тысяч армян, в самые последние годы эмигрировавшим из Армении в разные страны, но не порвавшим с родиной и готовым вернуться на родные пепелища при первой возможности.

Итак, несмотря на периодические погромы, еще в начале войны армяне на своей родине все же составляли весьма значительное большинство сравнительно с каждой национальной группой, взятой в отдельности, а в случае возможности обратного водворения еще недавно эмигрировавших (или, вернее, бежавших от резни) сотен тысяч рассеянных по разным странам армян, армяне составили бы в Армении больше половины всего разноплеменного населения.

Поэтому после русско-турецкого соглашения, подписанного 26 января 1914 г., вводившего в армянских вилайетах весьма существенную реформу, армяне могли рассчитывать, что естественным последствием этой реформы при бо-

лее или менее благоприятных условиях явилось бы создание автономной Армении, и это дало бы армянам возможность действительного национального самоопределения (конечно, при условии торжества демократии не только в России, но и в Европе). При этих условиях армянский народ мог бы всенародным голосованием определить свою судьбу, если бы российская и европейская революции предоставили армянам самим решить свою судьбу. Социал-демократы армяне именно на это рассчитывали. Они всегда были далеки от иллюзий насчет «гуманных» и «дружественных» чувств всяких армянофилов из среды империалистических дипломатов Европы, которые никогда бы не изменили во имя высоких чувств «гуманности» своим хозяевам капиталистам и интересам их государств. Социал-демократы армяне не только не питали подобных иллюзий, но всегда разоблачали тех буржуазных и мелкобуржуазных патриотов-армян, которые не только сами верили в возможность выпросить свободу для Армении у хищных дипломатов империалистической Европы, не только питали этими иллюзиями широкие народные массы, но очень часто поддавались гнусной провокации этих самых дипломатов, преждевременно подымая народные массы на восстание и подвергая их беспощадному подавлению.

В мае 1914 г. было приступлено к устройению Армении на новых началах согласно договору, заключенному между Россией и Турцией в январе того же года, но разразившаяся вскоре война положила всему конец. В октябре 1914 г. Турция, вмешавшись в войну, немедленно отменила все капитуляции, а также и соглашение с Россией относительно Армении. Были отменены и все те привилегии, которыми издавна пользовались армяне в качестве религиозной общины.

Правительство младотурок, всецело проникнутое идеями панисламизма, во главе с империалистическими мечтателями патриотами вроде Энвера и Талаата, искавшими повода, чтобы раз навсегда развязаться со злополучным армянским вопросом, воспользовалось всемирным пожаром, дабы

самым радикальным образом разрешить армянский вопрос. Это правительство решило подвергнуть армян физическому истреблению, чтобы тем самым раз навсегда покончить с вопросом об Армении. Официальным прикрытием и оправданием своего преступного замысла правительству младотурок послужило выступление группы безответственных политиков, представлявших крупную армянскую буржуазию в России, доверенных или их приказчиков. У этой самой армянской буржуазии и их приказчиков из буржуазной интеллигенции и духовенства в начале войны российской «империалистический патриотизм» принял столь пламенно-бурный характер (конечно, не без влияния на это сладостного предвкушения крупных военных барышей), что эта группа сочла нужным «для спасения армянского народа» войти в сношение с царским сатрапом на Кавказе—Воронцовым-Дашковым и предложить ему свои услуги для образования помимо обычного кадра солдат, поставляемых армянами в армию, значительных кадров армянских добровольцев, организованных в дружины. Царский сатрап великодушно согласился удовлетворить патриотическое рвение армянских капиталистов и их приказчиков. А для того, чтобы поднять настроение масс, этими господами была пущена в ход лживая легенда о том, что царское правительство обещало создать автономную Армению из шести вилайетов турецкой Армении. Выступление армянских добровольцев было использовано младотурецким правительством как официальное прикрытие и оправдание для принятия репрессивных мер, диктуемых условиями «военного времени», против восставших «изменщиков»— армян. Началось, с одной стороны, беспощадное истребление мирного и безоружного армянского населения Турецкой Армении и, с другой стороны, насильственное выселение армян в Месопотамию, причем выселение сопровождалось не только ограблением всего имущества армян, не только жестокостями, но очень часто кровавой расправой, так что

больше половины выселяемых погибло от рук убийц, не дойдя до места ссылки.

Из всей этой массы истребляемых и изгоняемых армян уцелело очень немного. По свидетельству американских миссионеров, в различных пунктах Месопотамии сосредоточено до $\frac{1}{2}$ миллиона армян, которые еле влачат свое жалкое существование. Уцелело кое-какое количество армян (главным образом, ремесленников, специалистов—техников и некоторые категории рабочих, которых турки оставили в живых для своих надобностей) в Конии и других пунктах Турции, но точно число их может быть установлено лишь по окончании войны.

В Россию успело бежать лишь триста с лишним тысяч армян, которые распределены по различным пунктам Закавказья, в ожидании, когда им дана будет возможность вернуться на родные пепелища и восстановить свое разоренное хозяйство. Таким образом, из двух с четвертью миллионов турецких армян уцелела приблизительно половина. Но эта половина населения Турецкой Армении, как было упомянуто выше, рассеяна более или менее значительными группами по различным углам Турции (Месопотамии, Конии и пр.) и России. Кроме того, сотни тысяч армян под страхом резни эмигрировали только за последние годы в Европу и Америку, но не порвали связи с родиной и готовы вернуться в Армению, лишь только будут созданы там хотя бы элементарные гарантии личной и имущественной безопасности. Из всего изложенного легко заключить, что только исключительно и искренне-благожелательное отношение держав и щедрая материальная помощь могли бы хоть отчасти залечить те глубокие раны, которые нанесены армянскому народу войной и политикой разнузданного империализма и шовинизма. Покуда власть в Европе находится в руках империалистов, на такого рода благоприятное отношение со стороны европейских держав армянам рассчитывать не приходится. Известно и то, что коалиционное правительство, возглавляе-

мое «социалистом» Керенским, не могло дать армянам (как, впрочем, и всем прочим мелким национальностям) свободы, хотя оно словесно и признало «право наций на самоопределение». Это самое правительство Керенского не сочло нужным определенно сказать свое намерение о создании автономной Армении с водворением армян на родные пепелища. Это правительство в течение 8 месяцев не предприняло никаких решительных шагов к восстановлению той части разоренной Армении, которая «по праву войны» занята русскими войсками. Это правительство оставило на местах в армии весь старый высший командный состав, который еще со времени царского сатрапа Воронцова-Дашкова вел и ныне ведет в Кавказской армии погромную агитацию против армян и всячески препятствует армянским общественным организациям вернуть на родину и устроить беженцев в Турецкой Армении.

Таково же было и до сего времени отношение к армянам и внушительной части укрывавшихся от воинской повинности представителей русской буржуазии, которые устроились в Земгоре и Красном Кресте. Вся эта шайка старых чиновников всегда открыто высказывала вражду к армянам, к этому «недорезанному народу», который еще смеет «питать надежду на освобождение», и никогда эта публика не упускает удобного случая, чтобы спровоцировать солдат на эксцессы против армян, говоря им, что «из-за армян, именно, солдаты томятся в окопах в голоде, холоде», но никогда не упоминая об империалистических аппетитах господ милюковых и керенских. Для нас, армян, вовсе не составляло тайны то, что правительство этого последнего в своей политике по отношению к Армении вовсе не отличалось от правительства с министром иностранных дел Милюковым и очень мало отличалось от царского правительства, и это лишний раз доказывается публикуемой ныне тайной перепиской Министерства Иностранных Дел. В то время как правительство Керенского считало возможным говорить о необходимости

дарования «независимости польскому народу» (Польша — которая находилась в руках немцев) — ведь так же именно поступало царское правительство, даруя свободу народам и странам, находящимся «под игом» Австрии, Германии и пр., а не тем, которые покорены и поработаны им самим, но о даровании независимости Армении оно не говорило или говорило так туманно, что становилось ясным истинное нежелание дать какую-либо возможность самоопределения.

Мы, армяне социал-демократы (большевики), твердо знали, что лишь пролетарско-крестьянская революция и создание правительства рабочих и беднейших крестьян может принести свободу нашим зарубежным братьям, турецким армянам и залечить их глубокие раны. Мы всегда на это указывали массам крестьян и рабочих армян. Мы всегда разрушали в них иллюзии, прививаемые им мелкобуржуазными и буржуазными партиями не только относительно империалистической дипломатии Европы, но и относительно правительства революционной демократии, вошедшего в коалицию с кадетами и возглавляемого Керенским.

И вот настал, наконец, момент, когда мы можем сказать армянским массам, — «поддержите Правительство Рабочих и Крестьян и твердо верьте, что оно не обманет вас, оно даст вам свободу, которой вы тщетно добивались до сих пор, за которую вы пролили столько крови и слез».

Само собой понятно, что мы, большевики-армяне, ни минуты не сомневаемся, что, сказав это, мы скажем нашим рабочим и крестьянам настоящую правду, но тем не менее нам кажется, что наши вожди и товарищи — стоящие ныне у власти — народные комиссары — сильно укрепили бы под нами почву и поддержали бы нас, если бы нашли возможным теперь же опубликовать декрет, которым бы подтверждалось твердое намерение Рабочего и Крестьянского Правительства решительно поддержать стремление турецких армян к полному национальному самоопределению, причем было бы отмечено, что Правительство Народных Комиссаров всемерно

будет содействовать созданию тех гарантий, которые дали бы армянскому населению Турецкой Армении действительную возможность самоопределения. Такой гарантией должно быть создание возможности вернуться на родину всем армянам, как насильственно выселенным в Месопотамию и пр. местности Турции, так и беженцам, находящимся в России, и тем, которые эмигрировали в Америку и иные страны. Только при обеспечении этих гарантий можно говорить о действительном самоопределении Армении. Иначе всякие разговоры о самоопределении армянского народа будут звучать как пустая «словесность». Кроме того, нам кажется, что ныне надо приступить к устройению тех беженцев, которые распределены по Закавказью, причем очень важно ныне же объявить о том, что русские войска не будут выведены из занятой нами по праву войны части Армении, пока не создадутся там прочные гарантии личной безопасности и пока не утвердятся там новый строй. Необходимо, чтобы управление занятыми «по праву войны» областями Армении оставлено было в непосредственной связи с центральной властью и не было бы допущено подчинения особому Закавказскому Комитету или иной местной власти, ибо это создает, как показал опыт, целый ряд осложнений, вытекающих из местных политических и общественных условий.

Если будет сохранен нынешний Генеральный Комиссариат по управлению занятой нашими войсками частью Армении, во всяком случае было бы желательно ныне же привлечь к управлению этими областями выборных представителей турецких армян, создавая из этих представителей особый Совет при Генеральном Комиссариате по управлению занятых нашими войсками областей Армении. Такое желание неоднократно высказывалось самими турецкими армянами как в печати, так и на их собраниях и съездах.

ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Թուրքահայաստանի ճակատագրի հարցը եղել է հայ կյանքի ամենասուր, ամենաթանր, ամենացավոտ հարցը: Արդեն շատ տասնյակ տարիներ ոչ միայն հայ ինտելիգենցիայի, այլև բանվորական ու գյուղացիական դեմոկրատիայի ամենալայն մասսաների բոլոր մտքերն ու ամբողջ ուշադրությունը պինդ դառնում են եղել հայկական կյանքի այդ «անիծյալ հարցին»:

Թուրքիայի հայերի անողոք ու դաժան, սխտեմի վերածված, պարբերական ընաջնջումը, մեթոդիկ կերպով կրկնվող արյունառությունը, որը այս կամ այն պատրվակով կիրառում էին մեծ ու փոքր սուլթանները՝ հանրահայտ փաստ է:

Հայկական կյանքի այդ դաժան, արյունալի «կենցաղային երևույթը» հայերի, և հատկապես կովկասահայերի, մեջ, որոնք թուրքահայերից բաժանված են լոկ արհեստական պետական սահմաններով, պահպանում էր մշտական տագնապի մթնոլորտը, սերտորեն շաղկապելով «միասնական ազգային ճակատի» շարքերը, ուժգնորեն ներշնչելով և լայնորեն տարածելով բոլոր դասակարգերի սերտ միասնության, համախմբման գաղափարը՝ հանուն ազգի ֆիզիկական գոյության պաշտպանման և սքողելով, մթագնելով, թուլացնելով ազգի ներսում դասակարգային պայքարի և տարբեր ազգերի պատկանող պրոլետարիների համերաշխության գաղափարների ազդեցությունը:

Թուրքիայում հայկական կոտորածների լուրերը մշտապես հուզում էին ոչ միայն հայերին, այլև այսպես կոչված «Եվրոպայի հասարակական կարծիքը», որին շարունակ և միանման ջանասիրությամբ կոչ էին անում ինչպես պահպանողական-կղերական, այնպես էլ լիբերալ-բուրժուական և ազգայնական մանրբուրժուական կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Հասկանալի է, որ այդ «եվրոպական հասարակությունը» Հայաստանից ստացվող ամենացնցող լուրերին կարող էր արձագանքել լոկ դատարկահիշուկ կարեկցական խոսքերի առատ հեղեղով, գլադստոնների բոցաշունչ-հանդիսավոր ճառերի վիժումներով կամ Հայաստան ուղարկելով մի որոշ քանակությամբ փող, որ հանգանակում էին բուրժուական միջավայրի՝ պարապությունից ձանձրացող բարեգործ

տիկնայք և նրանց քրիստոնեաբար առաքինի, պացիֆիստորեն քաղցրավուն բարեհոգի կուշտ ամուսինները: Միաժամանակ այդ նույն բուրժուական հասարակության աշաւուրջ գործակատարներն էլ, նրա գաղութային շահերի պաշտպաններն ու պահապանները՝ հանձինս իմպերիալիստ-գիվանագետների, սուլթանին «բարեկամական միջնորդություններ» էին անում, իբր՝ հանուն Արեւելքում քրիստոնյաների «արդարացի» շահերի պաշտպանման (եբր խոսքը արեւելյան դեսպոտիզմի միանգամայն անմեղ ղոհների կյանքի հասարակ պաշտպանության մասին էր): Իմպերիալիստական գիվանագիտությունը նրբանկատությամբ խուսափում էր «հայեր», «Հայաստան» բառերից, որպեսզի չհարուցեր խալիֆների զայրույթը՝ հարցը չափազանց անկեղծ դնելով ազգային-քաղաքական հողի վրա: Այդ բոլոր «բարեկամական միջնորդությունները», որոնց բուրժուական (կղերական և մանր) միջավայրից ելած հայ պոլիտիկանները հսկայական նշանակություն էին տալիս և որոնց հետ մեծ հույսեր էին կապում, վերջանում էին, ինչպես և պետք էր սպասել, նրանով, որ «միջամտած» տերությունը ստանում էր այս կամ այն եկամտավոր կոնցեսիան կամ կապիտուլյացիան, դրանով գրգռելով իր մրցակիցների ու հարեանների ազահ ախորժակը: Կղերական, բուրժուական և մանրբուրժուական բանակի հայ հայրենասերներին ուրիշ բան չէր մնում, բայց եթե սպասել մի նոր «դեպքի» (կարգա՝ նոր սպանդի), որպեսզի նորից մաշեն եվրոպական գիշատիչների շեմքերը, գիշատիչներ, որոնց ջրաղացին ջուր էին լրցնում այդ բոլոր դեպքերն ու առիթները: Թուրքական ժառանգությունը՝ կովախնձոր էր բոլոր երկրների իմպերիալիստների համար:

Եվ հայերը, որոնք իրենց հարազատ երկրում, Հայաստանում, դեռևս 17-րդ դարում կազմում էին ամբողջ ազգաբնակչության 98 %, ունենալով 2% մուսուլման ազգաբնակչություն, 1914 թվին արդեն կազմեցին Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչության միայն 42 %, մնացած 58 % հույներ էին, քրդեր, եզիդներ, ղզլբաշներ և թուրքեր, ըստ որում, ամբողջ մուսուլման ազգաբնակչությունը կազմում էր Հայաստանի ազգաբնակչության 38 %: Բայց և այնպես, պատերազմի սկսվելուց առաջ հայերը կազմում էին Հայաստանի ազգաբնակչության ամենամեծ թիվը ունեցող ազգային խումբը: Ընդամենը պետք է նկատի առնել նաև այն հանգամանքը,

որ հայ ազգաբնակչության տոկոսը զգալիորեն կբարձրանար՝ եթե Թուրքահայաստանում ստեղծվեին անձնական և դուքային անվտանգության տարրական երաշխիքներ, որը հնարավորություն կտար վերադառնալ ամենավերջին տարիներս Հայաստանից զանազան երկրներ զաղթած, բայց հայրենիքի հետ կապերը չիզած հարյուր հազարավոր հայերի, որոնք պատրաստ էին առաջին իսկ հնարավորության դեպքում վերադառնալ իրենց ավերված հարազատ օջախը:

Նվ այսպես, չնայած պարբերական ջարդերին, դեռ պատեճաբար սկզբին հայերը իրենց հայրենիքում այնուամենայնիվ կադմում էին չափազանց զգալի մեծամասնություն՝ համեմատած յուրաքանչյուր առանձին վերցրած ազգային խմբի հետ, իսկ դեռ վերջերս զաղթած (կամ, ավելի ճիշտ, սպանդից փախած) տարբեր երկրներում ցրված հարյուր հազարավոր հայերին ետ վերադարձնելու հնարավորության դեպքում հայերը կկազմեին Հայաստանի ամբողջ տարացեղ ազգաբնակչության կեսից ավելին:

Ուստի 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագրից հետո, որը հայկական վիլայեթներում չափազանց էական ռեֆորմ էր մտցնում, հայերը կարող էին հույս տածել, որ ավել կամ պակաս բարենպաստ պայմաններում այդ ռեֆորմի բնական հետևությունը կլինեի ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը, և դա հայերին իսկական ազգային ինքնորոշման հնարավորություն կտար (իհարկե, ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Եվրոպայում դեմոկրատիայի հաղթանակի դեպքում): Այդ պայմաններում հայ ժողովուրդը կկարողանար համաժողովրդական քվեարկությամբ որոշել իր բախտը, եթե ռուսական և եվրոպական հեղափոխությունները հայերին թույլ տային, որ իրենք վճռեն իրենց բախտը: Հայ սոցիալ-դեմոկրատները հենց այդ հույսն էին տածում: Նրանք միշտ հեռու էին պատրանքներից Եվրոպայի իմպերիալիստական դիվանագետների միջավայրից ելած ամեն տեսակ հայասերների «մարդասիրական» և «բարեկամական» ղգացմունքների նկատմամբ, հայասերներ, որոնք հանուն «մարդասիրական» բարձր ղգացմունքների երեք չէին դավաճանի իրենց կապիտալիստ-տերերի և նրանց պետությունների շահերին: Հայ սոցիալ-դեմոկրատները ոչ միայն չէին սնում այդպիսի պատրանքներ, այլ միշտ մերկացնում էին այն բուրժուական և մանրբուր-

ժուռական հայ հայրենասերներին, որոնք ոչ միայն իրենք էին հավատում իմպերիալիստական Եվրոպայի գիշատիչ դիվանագետներից Հայաստանի համար աղերսելով ազատություն ստանալու հրեշարավորությունը, ոչ միայն այդ պատրանքներով սնում էին ժողովրդական լայն մասսաներին, այլ շատ հաճախ ենթարկվում էին հենց այդ դիվանագետների նողկալի պրովոկացիային, վաղաժամ ապստամբության հանելով ժողովրդական մասսաներին և նրանց ենթարկելով անողոր ճնշման:

1914 թվի մայիսին ձևոնամուխ Լեւոն Հայաստանի կառուցմանը նոր հիմունքներով՝ համաձայն Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև նույն թվի հունվարին կնքված պայմանագրի, բայց վերահաս պատերազմը վերջ դրեց ամեն ինչին: 1914 թ. հոկտեմբերին Թուրքիան, խառնվելով պատերազմին, անմիջապես վերացրեց բոլոր կապիտուլյացիաները, ինչպես և Ռուսաստանի հետ կնքած համաձայնագիրը Հայաստանի վերաբերյալ: Վերացվեցին նաև այն բոլոր արտոնությունները, որոնցից վաղուց ի վեր օգտվում էին հայերը որպես կրոնական համայնք:

Ամբողջովին պանիսլամիզմի գաղափարով տոգորված երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, հայկական շարաքաստիկ հարցից մեկընդմիշտ աղատվելու պատրվակ որոնող էնվերի ու Թալլաթի տիպի իմպերիալիստական երազողներ հայրենասերների գլխավորությամբ, օգտվեց համաշխարհային հրդեհից, որպեսզի ամենաարմատական ձևով լուծեր հայկական հարցը: Այդ կառավարությունը վճռեց հայերին ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկել, որպեսզի դրանով իսկ մեկընդմիշտ վերջ տար Հայաստանի վերաբերյալ հարցին: Երիտասարդ թուրքերի կառավարության համար իր ոճրագործ մտադրության պաշտոնական քողարկում և արդարացում ծառայեց Ռուսաստանում հայ խոշոր բուրժուազիան, նրա հավատարմատարները կամ գործակատարները ներկայացնող անպատասխանատու պոլիտիկանների մի խմբի ելույթը: Հենց այդ հայ բուրժուազիայի և բուրժուական ինտելիգենցիայի ու հոգևորականության միջավայրից ելած նրա գործակատարների մոտ պատերազմի սկզբում ռուսաստանյան «Իմպերիալիստական պատրիոտիզմը»՝ այնպիսի բոցավառ-փոթորկալի բնույթ ստացավ (Իհարկե, ոչ առանց պատերազմական խոշոր եկամուտների քաղցր կանխաճաշակման ազդեցության), որ այդ խումբը հարկ

համարեց «հայ ժողովրդի փրկության համար» հարաբերությունների մեջ մտնել Կովկասում ցարական սատրապ Վորոնցով-Դաշկովի հետ և նրան իր ծառայություններն առաջարկեց, հայերի կողմից բանակին տրվող զինվորների սովորական կադրից բացի, սրտեղծելու հայ կամավորական ջոկատներից կազմված նշանակալից կադրեր։ Ցարական սատրապը մեծահոգաբար համաձայնեց բավարարելու հայ կապիտալիստների և նրանց գործակատարների հայրենասիրական եռանդը։ Իսկ որպեսզի մասսաների տրամադրությունը բարձրացնեն, այդ պարոնայք տարածեցին մի կեղծ լեզենդ այն մասին, թե ցարական կառավարությունը խոստացել է Թուրքահայաստանում ստեղծել վեց վիլայեթից բաղկացած ինքնավար Հայաստան։ Հայ կամավորների Լուլիթը երիտասարդ թուրքերի կառավարության կողմից օգտագործվեց որպես պաշտոնական քողարկում և արդարացում ռեպրեսիվ միջոցներ գործադրելու համար, որոնք թելադրվում էին «պատերազմական ժամանակի» սլայմաններով, ընդդեմ ապստամբած հայ «դավաճանների»։ Սկսվեց, մի կողմից, Թուրքահայաստանի խաղաղ և անզեն հայ ազգաբնակչության անողոք բնաջնջումը և, մյուս կողմից, հայերի բռնի արտաքսումը Միջագետք, ըստ որում, արտաքսումը զուգակցվում էր ոչ միայն հայերի ամբողջ ունեցվածքի կողոպուտով, ոչ միայն դաժանություններով, այլ շատ հաճախ արյունալի դատաստանով, այնպես որ արտաքսվողների կեսից ավելին կործանվեց մարդասպանների ձեռքով, աքսորավայրը չհասած։

Բնաջինջ արվող ու արտաքսվող հայերի այդ ամբողջ զանգվածից շատ քչերն ազատվեցին։ Ամերիկյան միսիոներների վկայությամբ՝ Միջագետքի զանազան կետերում կենտրոնացած են մոտ 1/2 միլիոն հայեր, որոնք հազիվ են քարշ տալիս իրենց խղճուկ գոյությունը։ Մի որոշ քանակությամբ հայեր ողջ են մնացել (զրլխավորապես՝ արհեստավորներ, մասնագետ-տեխնիկներ և բանվորների որոշ կատեգորիաներ, որոնց թուրքերը ողջ են թողել իրենց կարիքների համար) Կոնիայում և Թուրքիայի այլ կետերում, բայց նրանց ստույգ թիվը կարելի է որոշել միայն պատերազմի ավարտվելուց հետո։

Ռուսաստան կարողացել են փախչել միայն երեք հարյուր հազարից փոքր-ինչ ավելի հայեր, որոնք տեղաբաշխված են Անդրկովկասի զանազան կետերում, սպասելով, թե իրենց երբ հնարա-

վորություն կտրվի վերագառնալ իրենց հարազատ օջախը և վերականգնել իրենց ավերված տնտեսությունը: Այսպիսով, երկու և մեկ քառորդ միլիոն թուրքահայերից ողջ է մնացել մոտավորապես կեսը: Բայց Թուրքահայաստանի աղգաբնակչության այդ կեսը, ինչպես հիշատակված էր վերը, ավել կամ պակաս նշանակալից խմբերով ցրված է Թուրքիայի տարբեր անկյուններում (Միջագետքում, Կոնիայում. և այլն) և Ռուսաստանում: Բացի դրանից, հարյուր հազարավոր հայեր սպանդի սարսափի տակ արտագաղթել են միայն վերջին տարիներս Եվրոպա և Ամերիկա, բայց կապերը չեն խզել հայրենիքից և պատրաստ են վերագառնալ Հայաստան, հենց որ այստեղ ստեղծվեն անձնական և գույքային անվտանգության գեթ տարրական երաշխիքներ:

Ամբողջ շարադրածից հեշտ է եզրակացնել, որ միայն պետությունների բացառիկ և անկեղծ-բարյացակամ վերաբերմունքը և առատաձեռն նյութական օգնությունը կարող կլինեին գեթ մասամբ բուժել այն խոր վերքերը, որ հասցրել են հայ ժողովրդին պատերազմը և իմպերիալիզմի ու շովինիզմի սանձարձակ քաղաքականությունը: Քանի դեռ Եվրոպայում իշխանությունը գտնվում է իմպերիալիստների ձեռքին, հայերը չեն կարող նման բարենպաստ վերաբերմունք հուսալ եվրոպական տերությունների կողմից: Հայտնի է և այն, որ «սոցիալիստ» Կերենսկու գլխավորած կոալիցիոն կառավարությունը չէր կարող հայերին (ինչպես, ի դեպ, նաև բոլոր այլ մանր ազգություններին) տալ ազատություն, թեպետև այդ կառավարությունը խոսքով ընդունեց «աղգերի ինքնորոշման իրավունքը»: Կերենսկու այդ կառավարությունը հարկ չհամարեց որոշակիորեն ասելու իր մտադրությունը ինքնավար Հայաստան ստեղծելու և հայերին հարազատ օջախները վերադարձնելու մասին: Այդ կառավարությունը 8 ամսվա ընթացքում ոչ մի վճռական քայլ չարեց վերականգնելու ավերված Հայաստանի այն մասը, որը «պատերազմի իրավունքով» զրավված է ռուս զորքերի կողմից: Այդ կառավարությունը բանակում իրենց տեղերում է թողել ամբողջ հին բարձր հրամանատարական կազմը, որ դեռ ցարական սատրապ Վորոնցով-Դաշկովի ժամանակից կովկասյան բանակում վարում էր և այժմ էլ վարում է շարդարարական ագիտացիա ընդդեմ հայերի և ամեն կերպ խոչընդոտում է հայ հասա-

րական կազմակերպություններին՝ գաղթականներին հայրենիք վերադարձնելու և տեղավորելու թուրքահայաստանում:

Մինչև այժմ դեպի հայերը նույնպիսի վերաբերմունք ուներ նաև զինապարտությունից թաքնված ռուսական բուրժուազիայի ներկայացուցիչների զգալի մասը, որ տեղավորվել էր Զենագործում և Կարմիր խաչում: Հին շինովնիկների այդ ամբողջ ավազակախումբը միշտ բացահայտ թշնամանք էր հայտնում դեպի հայերը, դեպի այդ «կիսամորթ ժողովուրդը», որը դեռ համարձակվում է «ազատագրման հույս տաժելու», և այդ մարդիկ երբեք հարմար առիթը բաց չեն թողնում, որպեսզի պրովոկացիոն կերպով զինվորներին զրգռեն հայերի դեմ, ասելով, որ «հենց հայերի պատճառով են զինվորները տանջվում խրամատներում քաղցի ու ցրտի մեջ», բայց երբեք չհիշատակելով պարոնայք միլյուկովների ու կերենսկիների իմպերիալիստական ախորժակների մասին: Մեզ, հայերիս համար ամենևին գաղտնիք չէր այն, որ այս վերջինիս կառավարությունը Հայաստանի նկատմամբ վարած իր քաղաքականությամբ բոլորովին չէր տարբերվում արտաքին գործերի մինիստր Միլյուկովի կառավարությունից և շատ քիչ էր տարբերվում ցարական կառավարությունից, և դա մի ավելորդ անգամ ապացուցվում է Արտաքին գործերի մինիստրության այժմ հրապարակվող գաղտնի գրագրությանմբ: Մինչդեռ Կերենսկու կառավարությունը հնարավոր էր համարում խոսել «Լեհ ժողովրդին անկախություն» շնորհելու անհրաժեշտության մասին (և հաստանին, որը գտնվում էր գերմանացիների ձեռքին) — չէ՞ որ հենց այդպիս էր վարվում ցարական կառավարությունը, ազատություն շնորհելով Ավստրիայի, Գերմանիայի և այլոց «լծի տակ» գտնվող ժողովուրդներին ու երկրներին և ոչ թե նրանց, ովքեր նվաճված ու ստրկացված են իր իսկ կողմից, բայց Հայաստանին անկախություն շնորհելու մասին նա չէր խոսում կամ խոսում էր այնքան մշուշապատ, որ պարզ էր դառնում ինքնորոշման որևէ հնարավորություն տալու ցանկության բացակայությունը:

Մենք, հայ սոցիալ-դեմոկրատներս (բոլշևիկներս), հաստատ գիտենք, որ լուկ պրոլետարական-գյուղացիական հեղափոխությունը և բանվորների ու չքավորագույն գյուղացիների կառավարության ստեղծումը կարող է ազատություն բերել մեր արտասահմանյան եղբայրներին, թուրքահայերին և բուժել նրանց խոր վերքերը: Մենք

միշտ այդ բանը նշում էինք հայ գյուղացի և բանվոր մասսաներին: Մենք միշտ խորտակում էինք մանրբուրժուական և բուրժուական պարտիաների կողմից նրանց ներշնչվող պատրանքները ոչ միայն ծվրուպայի իմպերիալիստական դիվանագիտության վերաբերյալ, այլև կադետների հետ կապիցիայի մեջ մտած և Կերենսկու կողմից գլխավորված հեղափոխական դեմոկրատական կառավարության վերաբերյալ:

Եվ ահա, հասել է, վերջապես, ժամանակը, երբ մենք կարող ենք հայ մասսաներին ասել՝ «աջակցեցեք Բանվորների և Գյուղացիների կառավարությանը և հաստատ հավատացեք, որ նա ձեզ չի խաբի, նա ձեզ կտա ազատություն, որը ապարդյուն ջանքում էիք ստանալ մինչև այժմ, հանուն որի այնքան արյուն ու արցունք եք թափել»:

Ինքնին հասկանալի է, որ մենք, հայ բոլշևիկներս, ոչ մի բույս չենք կասկածում, որ ասելով այդ, մենք մեր բանվորներին ու գյուղացիներին իսկական ճշմարտությունը կասենք, բայց և այնպես մեզ թվում է, որ այժմ իշխանության գլուխ կանգնած մեր առաջնորդներն ու ընկերները — ժողովրդական կոմիսարները — խիստ կամրացնեին մեր ոտքի տակի հողը, աջակցած կլինեին մեզ, եթե հնարավոր գտնեին այժմ իսկ մի Գեկրեստ հրապարակել, որով հաստատվելու Բանվորական և Գյուղացիական կառավարության հաստատ մտադրությունը՝ վճռականորեն պաշտպանել թուրքահայերի լիակատար ազգային ինքնորոշման ձգտումը, ըստ որում նշվեմ, որ ժողովրդական Կոմիսարների Կառավարությունը ըստ ամենայնի կօժանդակի այն երաշխիքների ստեղծմանը, որոնք Թուրքահայաստանի հայ ազգաբնակչությանը ինքնորոշման իրական հնարավորություն կտային: Այդպիսի երաշխիք պետք է հանդիսանա ինչպես բռնի կերպով Միջազգային և Թուրքիայի այլ վայրերը արտաքսված, այնպես էլ Ռուսաստանում գտնվող զաղթականների և Ամերիկա ու այլ երկրներ գաղթած բոլոր հայերի համար հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն ստեղծելը: Լոկ այս երաշխիքներն ապահովելու դեպքում կարելի է խոսել Հայաստանի իսկական ինքնորոշման մասին: Այլապես հայ ժողովրդի ինքնորոշման մասին ամեն մի խոսակցություն կհնչի որպես դատարկ զրույց: Բացի այդ, մեզ թվում է, որ այժմ պետք է ձեռնամուխ լինել այն զաղթականների տեղավորմանը, որոնք տեղաբաշխված են Անդրկովկասում, ընդ

որում շատ կարևոր է այժմ իսկ հայտարարել, որ ռուսական զորքերը դուրս չեն բերվի պատերազմի իրավունքով մեր կողմից գրավված Հայաստանի մասից, մինչև այնտեղ շտեղծվեն անձնական անվտանգության հաստատուն երաշխիքներ, և մինչև այնտեղ նոր կարգ չհաստատվի: Անհրաժեշտ է, որ «պատերազմի իրավունքով» գրավված Հայաստանի մարզերի կառավարումը անմիջականորեն կապված լինի կենտրոնական իշխանության հետ և թույլ չտրվի ենթարկելու հատուկ Անդրկովկասյան կոմիտեի կամ այլ տեղական իշխանության, քանի որ, ինչպես փորձը ցույց է տվել, կառաջացնի տեղական քաղաքական և հասարակական պայմաններից բխող մի ամբողջ շարք բարդություններ:

Եթե պահանջվելու է մեր զորքերի կողմից Հայաստանի գրավված մասը կառավարող այժմյան Գլխավոր կոմիսարիատը, համենայն դեպս ցանկալի կլիներ այժմ իսկ այդ մարզերի կառավարման գործի մեջ ներգրավել թուրքահայ ընտրովի ներկայացուցիչներին, այդ ներկայացուցիչներից ստեղծելով մեր զորքերի կողմից գրավված Հայաստանի մարզերի կառավարման Գլխավոր կոմիսարիատին կից հատուկ Սովետ: Այդպիսի ցանկություն շարունակ հայտնել են իրենք՝ թուրքահայերը, ինչպես մամուլում, այնպես էլ ժողովներում և համագումարներում:

1917

4. ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Շիրվանզադեի հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահ, Բաֆլի նավթահանքատեր և գործարանատեր

Համբարձում Մելիքյանին

Հարգելի պարոն

Պատիվ ունեցանք կարդալու «Հորիզոն»-ի № 108-ում Ձեր հրապարակական նամակը, որով Դուք բարեհաճել եք պատասխանելու Շիրվանզադեին ուղղած մեր ողջունական հեռագրին, որի պատճենները միաժամանակ ուղարկված էին ոչ միայն «Մշակ»-ին և «Սուրհանդակ»-ին, այլև «Հորիզոն»-ին, սակայն վերջինս, մեզ անհաս-

կանալի պատճառով, նախ զետեղեց Ձեր նամակը և ապա երկու օր անցած — մեր հեռագիրը...

Այդ հեռագիրն ուղարկելիս մենք ոչ մի տարակույս չունեինք, որ մեր ասածը մի շատ տարրական և դուրըմբռնելի միտք է, որը կարոտ չէ բացատրությունների: Սակայն, ըստ երևույթին, մեր ենթադրությունը չի արդարանում. կարիք կա բացատրությունների, որովհետև Ձեր «Հրապարակական նամակը» պարզ ցույց է տալիս, թե ո՞րքան սխալ եք ըմբռնել Դուք, հարգելի պարոն, մեր ասածը:

Մեր հեռագրի իմաստն այն էր, որ մենք չենք կարողանում հաշտվել, երբ մի գրական տոն կատարող հանձնաժողովի գլուխ են անցնում պատվավոր նախագահի և նախագահի դերերում այնպիսի անձինք, որոնք գրականության հետ ոչ մի օգտնական կապ չունեն: Այդ երևույթը մեզ թվում էր և թվում է խորթ, տարօրինակ, արտասովոր և չափազանց ցավալի: Այդ պատճառով էլ մենք մեր ողջունը և հարգանքը մատուցինք մեծապատիվ հոբելյարին անմիջապես, առանց հանձնաժողովի միջնորդության դիմելու:

Սակայն՝ շնայելով մեր բացասական վերաբերմունքին դեպի Ձեր նախագահած հանձնաժողովը, Դուք դարձյալ Ձեր «բարոյական պարտքն եք համարել, իբրև նախագահ», հայտնելու մեզ Ձեր շնորհակալությունը մեր հեռագրի առիթով: Մենք ոչինչ չունենք ասելու Ձեր այդ՝ մեզ համար անսպասելի շնորհակալության մասին, որը, սակայն, «արժանի» լինելով «այն սոցիալական բարեկիրթ շրջանին, որին պատկանում եք Դուք», այնուամենայնիվ ավելորդ մի սիրալիրություն պետք է համարել...

Միևնույն ժամանակ մենք չենք կարող համաձայնել Ձեր այն մի քանի տողերին, որ ավելացրել եք Դուք իբրև թեթև նկատողություն մեր բռնած դիրքի նկատմամբ:

Դուք ասում եք, թե մանկությունից լսել ու կարդացել եք, որ գրականությունը հանրային սեփականություն է:

Հիրավի, Դուք մի շատ տարրական ճշմարտություն եք լսել ու կարդացել մանկությունից: Հիրավի, գրականությունը մասնավոր սեփականություն չէ՝ նա հանրային սեփականություն է: Եվ ամեն մի գրել-կարդալ իմացող ու ընթերցասեր մարդ իրավունք ունի մասնակից լինելու այն բոլոր բարիքներին, որ տալիս է գրականությունը, և ոչ միայն գրականությունը, այլև գեղարվեստն առհասարակ: Եվ այդ բարիքներին մասնակից լինելու միակ պայմանը ըմ-

բըռնելու կարողությունն է: Եվ ո՞վ կարող է մեկին արգելել մասն
ունենալ այդ բարիքներից: Բայց այդ ականհայտ ճշմարտությունից
Դուք, հարգելի պարոն, մի անհասկանալի տրամաբանական թոխ-
քով գալիս եք այն մտքին, թե ամեն ոք, որ կարգավու իրավունք
ունի, գրականությունը հարգելու և սիրելու իրավունք ունի, կարող
է նաև մի գրական հանդիսի գլուխ անցնել իբրև նախագահ, իբրև
ղեկավար, իբրև հանդիսին գույն տվող: Եվ Ձեր այդ տարօրինակ
տրամաբանական թոխքն առաջացել է նրանից, որ Դուք, հարգե-
լի պարոն, մասնակցություն և օրգանական կապ հասկացողու-
թյունները միանգամայն շփոթում եք իրար...

Դուք ասում եք, որ հայ գրականությունը գրողների համար չէ,
որ այն մեզ համար է, «ամենքիս համար», «հասարակ մահկանա-
ցուներիս համար»: Բայց ո՞վ է ժխտում: Եվ մենք չենք հասկանում,
թե այդ տարրական միտքը հայտնելով, Դուք իսկապես ո՞ւմն եք
պատասխանում և ի՞նչն եք հերքում...

Թուա գրականությունն էլ, հարգելի պարոն, բոլոր ուսանողի
համար է: Սակայն մի՞թե դրանից կարելի է եզրակացնել, որ, օրի-
նակ, մի Չեխովի, մի Կորոլենկոյի, մի Տոլստոյի հոբելյանը տոնե-
լիս՝ հոբելյանական հանձնաժողովի գլուխ կարող են անցնել և գրա-
կան հանդիսին պատվավոր նախագահի կամ սոսկ նախագահի
աթոռ նստել մի Մորոզով, մի Սոլոգոժնիկով: Կամ համաշխարհա-
յին գրականությունից կարո՞ղ եք արդյոք այն տեսակ մի օրինակ
բերել, երբ գրականագետի հոբելյան տոնելիս՝ ղեկավար և գլուխ
հանդիսանար գրականության հետ օրգանապես ոչ մի կապ չունեցող
անձնավորություն:

Հազիվ թե որևէ ազգի գրական կյանքում կարողանա տեղի
ունենալ մի այդպիսի տարօրինակ երևույթ: Եվ այդ նրանից է, որ
ասելով, թե գրականությունը բոլորի համար է, հայտնելով մի այդ-
պիսի տարրական ճշմարիտ միտք՝ դրանից այն սխալ եզրակացու-
թյունը չեն անում, ինչ որ արել եք Դուք, հարգելի պարոն, այսինքն՝
թե քանի որ գրականությունը մասնավոր սեփականություն չէ (օրի-
նակ՝ գործարան, կալվածք, նավթահանք, փող), ապա ուրեմն և
տեղից վերկացողը կարող է գլուխ կանգնել գրական ամեն տեսակ
հանդիսի:

Արդարև, պատվաբեր է, շահ և շահ պատվաբեր այն աթո-
ռը, որ առաջարկել է Ձեզ հոբելյանական հանձնաժողովը:

Սակայն հենց հարցն էլ այն է, թե որքա՞ն արդո՞ք պատվաբեր է թե հոբելյանական հանձնաժողովի, թե հոբելյարի և թե, մանավանդ, հայ գրականության համար, երբ այնտեղ, ուր կան Սունդուկյան, Աղայան, Լեո... Թումանյան, Իսահակյան և ուրիշներ,— այնտեղ այդ պատվաբեր աթոռը տրվում է սոսկ գրականասեր «նավթահանքատերերի» կամ բարեգործ հուշակված «նավթի արքաների» տրամադրության տակ...

Մենք շատ ցավում ենք, որ ստիպված ենք խոսելու այդպիսի փափկանկատ խնդրի առիթով, սակայն հավատացե՛ք, հարգելի պարոն, որ մենք ամենևին նպատակ չունենք Ձեզ վրդովելու կամ վիրավորելու:

Մենք ուրախությամբ կհրաժարվեինք այդ ստիպողական տրխուր պարտքը կատարելուց (հենց հանուն նույն հարգանքի և սիրո դեպի մայրենի գրականությունը), եթե միայն հարցը Ձեզանով սրկըսվեր և Ձեզանով վերջանար: Այդ դեպքում մենք գուցե սառնասրտությամբ անցնեինք միայն այդ փաստի կողքով՝ վերագրելով այն մի թյուրիմաց պատահականության: Բայց դժբախտաբար այդպես չէ.

Da ist Hund begraben!

Մեր կյանքում, մանավանդ վերջին ժամանակները, գրական-հասարակական բարքերի վերաբերմամբ մտքերի մի անասելի խառնաշփոթություն է տիրում... Ամեն մի զաղավարական տոն, հանդես այլասերվում և մի տեսակ կապիտալիստական ձեռնարկության կերպարանք է ստանում... Եվ գործի նյութական հաջողության համար մարդիկ, ոտնակոխ անելով ամեն ինչ՝ հրապարակորեն առաջին շարքերն են հանում փողի պաշտամունքը, աղոթասեղան են բարձրացնում ոսկու քսակը...

Իսկ ինչ վերաբերվում է, հարգելի պարոն, Ձեր այն հայտարարության, թե Շիրվանզադեն Ձեր վաղեմի բարեկամն է և բնկերը, մենք պատրաստ ենք խորապես հարգելու Ձեր զգացմունքները մեր վաստակավոր վիպասանի վերաբերմամբ և չենք ժխտում Ձեր իրավունքը մասնավոր խնջույքում, մասնավոր հանդիսում ինչ դեր և կամենաք ստանձնել — և՛ նախագահ լինել, և՛ հանդիսի ղեկավար:

Բայց երբ տոնը Շիրվանզադեի անձնական տոնը չէ, երբ դա հայտարարված է համազգային մի հանդես, ուր հասարակությունը

Հանձին Շիրվանզադեի նաև ամբողջ մայրենի գրականությանն է նվիրում իր հարգանքի և սիրո զգացմունքը — այդտեղ մասնավոր ընկերների և սիրողների ավագությունը տեղ չունի: Տոնվում է մայրից մեկի՝ Շիրվանզադեի — և այդ տոնին բնականաբար ու ամենայն իրավունքով ամենապատվավոր աթոռը պիտի բռնեն նրանք, որոնք ամեն ինչ նվիրած գրականության՝ այդ պատվավոր աթոռը վաստակել են անդուլ, քրտնաջան աշխատությունով, փայլուն տաղանդով, շարքաշ ու տանջալից կյանքով...

Գալով Ձեր այն խոսքերին, թե Դուք մտադիր եք սրանից հետո էլ մասնակցել բոլոր հասարակական և գրական տոնախմբություններին — դա Ձեր անձնական գործն է, և մենք չենք հասկանում, թե ինչու՞ եք կարիք զգացել հայտարարելու այդ մասին ի գիտություն համայն հայ ազգի...

Ընդունեցեք մեր հարգանքները:

«Գարուն» ամսանախնների խմբագրության անդամներ՝

Խանգադյան Ցուլակ
Մատուռյան Ալեքսանդր
Կուսիկյան Կարապետ
Միխայելյան Կարեն
Տերյան Վահան

Մոսկվա, 2 հունիսի

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**ՀԱՏՈՐԻ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

«Թանաստեղծություններ», 1-ին հատոր — Վահան Տերյան, Բանաստեղծու-
թյուններ, 1-ին հատոր, «Պանթեոն», Մոսկվա, 1912:

«Զորահատույակ» — Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, խմբագրությամբ
Պ. Մակինցյանի, ՀՍԽՀ Պետական հրատարակչություն: 1-ին հատոր՝
4. Պոլիս, 1924: 2-րդ հատոր՝ 4. Պոլիս, 1923: 3-րդ հատոր՝ 4. Պոլիս,
1923: 4-րդ հատոր՝ Երևան, 1925:

«Երեհատույակ» — Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, երեք հատորով.
կազմեց և ծանոթացրեց Վ. Պարտիզունի, խմբագրությամբ Վ. Պարտի-
զունու և Վ. Գրիգորյանի, Հայպետհրատ, Երևան: 1-ին հատոր՝ 1960:
2-րդ հատոր՝ 1961: 3-րդ հատոր՝ 1963:

Այս հրատարակության 1-ին հատոր — Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու,
չորս հատորով, 1-ին հատոր, կազմեց և ծանոթացրեց Վ. Պարտիզունի,
խմբագրությամբ Վ. Մնացականյանի, «Հայաստան» հրատարակչու-
թյուն, Երևան, 1972: 2-րդ հատոր՝ 1973: 3-րդ հատոր՝ 1975:

«Գարուն» — «Գարուն» գրական-գեղարվեստական ամսանախ, Մոսկվա:
1-ին գիրք՝ 1910: 2-րդ գիրք՝ 1911: 3-րդ գիրք՝ 1912:

«Сб. арм. литературы» — Сборник армянской литературы под редак-
цией М. Горького, книгоиздательство «Парус» А. Н. Тихонова,
Петроград, 1916.

«Поэзия Армении» — Поэзия Армении с древнейших времен до на-
ших дней в переводе русских поэтов. Под редакцией, со всту-
пительным очерком и примечаниями Валерия Брюсова, Москва.
Издание Московского Армянского Комитета, 1916.

«Վանե Տերյան. Նամակներ» — «Վահան Տերյանի նամակները Անթառմ
Միսկարյանին», տեքստը պատրաստեց, առաջարկեց և ծանոթագրու-
թյունները գրեց Նվարդ Տերյանը: Երևան, 1972:

ԳԱԹ — Գրականություն և արվեստի թանգարան:

ՏՅ — Տերյանի ֆոնդ:

Հասցեատերեր և անձինք, որոնց անունները (երբմե
մտեմաբար կամ կատակով ձևափոխված, կրճատված) նա-
մակներում հաճախ են հիշատակվում*:

- Արեյիով, Աբեյով — Աբելյան Պողոս (1877 — 1937) — տնտեսագետ,
թարգմանիչ, հրապարակախոս:
Աթանասյան Աշոտ (1870—1941) — հրապարակախոս, գրող, մշակութային
գործիչ, գյուղատնտես:
Աթանասով — տե՛ս Աթանասյան Աշոտ:
Ալեքսանդր Միրզաբեկովիչ — տե՛ս Ռուբենի Ալեքսանդր*:
Ալեքսանդրա Նազարովնա — տե՛ս Պախալովա Ալեքսանդրա:
Ալյաշա — տե՛ս Մյասնիկյան Ալեքսանդր*:
Անանուն (Տեր-Իսահիելյան) Դավիթ (1879—1943) — պատմաբան, լրագր-
բող, ՀՍԴԲԿ (սպեցիֆիկների) ղեկավարներից:
Աշոտ — տե՛ս Աթանասյան Աշոտ:
Առաքելյան Համբարձում (1855 — 1918) — հրապարակախոս, գրող, ման-
կավարժ, լրագրող, «Մշակ» թերթի խմբագիրներից:
Առաքելով — տե՛ս Առաքելյան Համբարձում:
Ավո — Իսահակյան Ավետիք:
Արսեն — տե՛ս Բուդաղյան Արսեն:
Արտաշես — տե՛ս Կարինյան Արտաշես:
Атаханов — տե՛ս Աթանասյան Աշոտ:
Բարբաբե — տե՛ս Հարությունյան-Խանզադյան Վարվառա*:
Բարիսովիչ — տե՛ս Կուսիկյան Կարապետ*:
Բաղդադյան Արսեն — մոսկվաբնակ բաքվեցի հայ հարուստ, նյութապես օգ-
նել է «Գարուն» ամսանախի հրատարակությանը:
Գարեթիլյան — տե՛ս Կարինյան Արտաշես:
Դալստյան Գալստատ — Թիֆլիսում գտնվող «Գիր» գրախանութի տնօրեննե-
րից:
Դերասիմ Սերգեևիչ — տե՛ս Միքայելյան Կարեն*:
Դոհար, Գոհարիկ — տե՛ս Կուսիկյան Գոհար*:
Դրաբեր — տե՛ս Խանզադյան Տոլակ*:
Դավիթ, Դավիթ Նուբեկ — տե՛ս Անանուն Դավիթ:
Եմելյա — տե՛ս Քարամյան Մելքոն*:
Երևանցյան Նունե*:
Ջադգարյան Արիստակես (Ռուստեմ) (1864 — 1935) — բժիշկ, գրող, մշա-
կութային գործիչ: Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերության նա-
խագահ:

* Աստղանիշով նշված անունների մասին տեղեկությունները տրված են
այս հրատարակության 3-րդ հատորի համապատասխան բաժնում (էջ
364 — 367):

Թումանյան Մուշեղ (1889 — 1937) — բնագետ, մանկավարժ, Շ. Թուման-
յանի տղան:

Թումանյան Նվարդ (1892 — 1957) — գրականագետ, Շ. Թումանյանի աղ-
ջիկը:

Ժենյա, Ժենշուրա — տե՛ս Վոսկրեսենսկայա եվգենյա:

Ռոսիֆ — տե՛ս Կուսիկյան Հովսեփ*:

Իվան Ֆադեիչ, Ֆադեևիչ — Թումանյան Հովհաննես:

Լևոն — տե՛ս Քալանթար Լևոն:

Լևոնյան — տե՛ս Լևոնյան Գարեգին*:

Լուկաշին — տե՛ս Սրապիոնյան Սարգիս:

Լուսիկ — տե՛ս Խանզադյան Նատալյա:

Խանզադյան Հրաճո (1901 — 1937) — մանկավարժ, լրագրող, Յ. Խանզադ-
յանի փոքր եղբայրը:

Խանզադյան Մինդրատ (1875—1937) — թարգմանիչ, Յ. Խանզադյանի մեծ
եղբայրը:

Խանզադյան Նատալյա (1912) — դաշնակահարուհի, Յ. Խանզադյանի
դուստրը:

Մատուր — տե՛ս Ռուբենի Ալեքսանդր*:

Կալբարիչ — տե՛ս Կուսիկյան Կարապետ*:

Կարա Յուսուֆ — տե՛ս Կուսիկյան Հովսեփ*:

Կարբարիչ — տե՛ս Կուսիկյան Կարապետ*:

Կարեն, Կարենոն — տե՛ս Միքայելյան Կարեն*:

Կարիկյան (Գաբրիելյան) Արտաշես (1886) — գրականագետ, հրապարակա-
խոս, կուսակցական-պետական գործիչ, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:

Կարպուշ, Կարպ-Թովչ, Կեպ-Թարիչ, Կյալ — տե՛ս Կուսիկյան Կարապետ*:

Կյալ-Թարիշով — տե՛ս Կուսիկյան Կարապետ*:

Կոլյա — տե՛ս Վարազյան Նիկոլայ*:

Կոստանյան, Կոստանյան Կարապետ (1849 — 1920) — բանասեր, հայա-
գետ, մանկավարժ, հղել է Լազարյան ճեմարանի տեսուչ:

Կուսիկովներ — Կարապետ Կուսիկյանի ընտանիքի անդամները:

Հախվերդյան Վերա — Ալեքսանդր Մատուրյանի կինը:

Հակոբյան Սիմոն (1880—1942) — գրականագետ, Երևանի պետական հա-
մալսարանի պրոֆեսոր:

Հայկ — տե՛ս Խաչատրյան Հայկ*:

Հաշի — տե՛ս Առաքելյան Համբարձում:

Հզորյան — տե՛ս Միքայելյան Կարեն*:

Հրաճո — տե՛ս Խանզադյան Հրանտ:

Ղևոնդիս — տե՛ս Քալանթար Լևոն:

Մազմաճյան Համբարձում (1892 — 1967) — բանաստեղծ և թարգմանիչ:

Մեկ — Մակինջյան Պողոս*:

Մամիկոնյան — տե՛ս Մամիկոնյան Ստեփան*:

Մառոս — Մառ Նիկոլայ Յակովլևիչ (1864 — 1934) — ականավոր լեզվա-
բան, կովկասագետ:

Մելիք Դավիթովիչ — տե՛ս Հարությունյան Մելիք*;
 Մեռնիկ — տե՛ս Մյասնիկյան Ալեքսանդր*;
 Ջիհրդատ — տե՛ս Խանզադյան Միհրդատ*;
 Միխայելյան — տե՛ս Միքայելյան Կարեն*;
 Մուշեղ — տե՛ս Թումանյան Մուշեղ*;
 Յուսուֆ — տե՛ս Կուսիկյան Հովսեփ*;
 Նախավկա — տե՛ս Մամիկոնյան Ստեփաննոս*;
 Նատիկ, Նատալյա — տե՛ս Խանզադյան Լուսիկ*;
 Ներսես — տե՛ս Տեր-Գրիգորյան Ներսես*;
 Նիկա Մոխսենա — տե՛ս Երևանցյան Նունե*;
 Նորեկ — տե՛ս Անանուն Դավիթ*;
 Շահխաթունի Մարգարիտա (1898) — մանկավարժ, քիմիկոս*;
 Շիրվան — Շիրվանզադե*;
 Շուշանիկ — տե՛ս Տերյան-Պախալովա Սուսաննա*;
 Պախալովա Ալեքսանդրա (1854 — 1936) — Տերյանի կնոջ՝ Սուսաննայի
 մայրը*;
 Պառ, Պառու, Պավ, Պավել, Պավլ Նիկիտիչ, Պավլ, Պավլոս, Պանուլ, Պռ,
 Պուլ, Պուլա, Պուլոս — տե՛ս Մակինցյան Պողոս*;
 Պրյուս — Բրյուսով Վ. Յա.։
 Զավախեցի — տե՛ս Տեր-Գրիգորյան Ղազար*;
 Զուգեպպովիչ — տե՛ս Կուսիկյան Հովսեփ*;
 Սալ-Ման — տե՛ս Աթանասյան Աշոտ*;
 Սանդրա Զուգեպպովիչ — Մատուրյան Ալեքսանդր*;
 Սարգիս, Սերգեյ Լուկիանովիչ — տե՛ս Սրապիոնյան Սարգիս*;
 Սյուզաննա — տե՛ս Տերյան-Պախալովա Սուսաննա*;
 Ստեփան Գրիգորիչ, Ստեփանոս, Ստեփանոս Գրիգորեիչ — տե՛ս Մամիկոն-
 յան Ստեփան*;
 Սրաքիռնով, Սրապիռնյան Սարգիս (1883—1937) — սովետական պետու-
 թյան և կոմունիստական կուսակցության գործիչ*;
 Վարիկկա, Վարյա — տե՛ս Հարությունյան-Խանզադյան Վարվառա
 (1886—1975)**;
 Վերա Ստեփանովնա — տե՛ս Հախվերդյան Վերա*;
 Վոսիկեսեսկայա Եվգենյա (1890—?) — Տերյանի կնոջ՝ Սուսաննայի
 քույրը*;
 Վրույր Արամ (Մամաշյան)*;
 Տիխոնով Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ (Սերեբրով) (1880—1956) — «Парус»
 հրատարակչության տնօրենը և Գորկու մերձավոր օգնականներից մեկը*;
 Յել, Յիլ, Յո, Յուլկիկ, Յուլաշկ-Յուլ-Յելլեր — տե՛ս Խանզադյան Յուլա*;
 Քալանթար — Քալանթար Լևոն (1891—1959) — ռեժիսոր, ՀՍՄՀ ժողովրդ-
 դական արտիստ*;
 Օնիկ — տե՛ս Օհանջանյան Օնիկ*;

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

2

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության և փոստային կնիքի:

¹ «Баку» թերթում Տերյանի մասին տպագրվել էր երկու հոդված:

Ա) М. Манучарян—«Ваган Терян», 1910, № 287 (18 декабря).

Բ) «Лирика русских армян». Лекция О. Качазнуни в литературно-художественном кружке, 1910, № 291 (23 декабря).

² Ակնարկ Քաջազնունու դաշնակցական լինելու մասին:

³ Իսահակ Փամհարյան — մոսկովաբնակ հայ հարուստ:

⁴ Տարասյան — Թորոսյան — մոսկովաբնակ հայ հարուստ:

⁵ Խոսքը բանաստեղծությունների նոր ժողովածուի մասին է, որ հրատարակվեց 1912 թ.:

⁶ Խոսքը «Գարուն» ամսանախի 3-րդ գրքի մասին է, ուր Բ. Իշխանյանը հոդված չունի, ուրեմն խմբագրությունը մերժել է:

⁷ «Հեթրիզն», 1911, № 3 (6 հունվարի):

⁸ Կարծում ենք խոսքը «Հին կովիլը» պոեմի մասին է:

3

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

1, 2 Խոսքը ամուսնության մասին է:

4

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ Այդտեղ՝ Բաքու:

5

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Նամակի վերջում Սուսաննան գրել է. «Սիրելի մայրիկ, ես էլ բարեկամ ևս պինդ համբուրում եմ քեզ: Լավ ենք տեղավորվել: Վահանն ինձ շատ է սիրում, ես էլ նրան»:

¹ Ալեքսանդրա Նազարովնա Պախալովա:

6

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

¹ Մամուլում հայտնվել է այնպիսի կարծիք, թե նյութական ծանր պայ-

մաներում գտնվող Տերյանին զոքանյւր ուղարկել է նշանադրության մատանի 1960 թ. փետրվարի 27-ի նամակում (ուղղված եղբորորդուն) Սուսանայի թույրը (Եվգենյա Վոսկրեսենսկայա), խոսելով այդ մասին, գրել է. «Դա ոչ թե նշանադրության մատանի էր, որը որպես թե Տերյանը չի կարողացել գտնել իր միջոցներով, այլ ուղղակի նվեր»:^{2, 3, 4} Մարտին, Նազար, Ալեքսանդր — Ալեքսանդրա Պախալովայի որդիները (Սուսանա Տերյանի եղբայրները):^{5, 6} Ռուբեն, Արմիկ — Ալեքսանդրա Պախալովայի թոռները:

7

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

¹ Որքան հայտնի է, Տերյանը Ռիգայի ծովափ չի գնացել:

8

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

¹ Բնագրում ամսաթիվը չի նշված, և նամակը մտել էր «անթվակիր նամակներ» բաժինը: Ես թվագրում եմ նամակը, ելնելով № 27 նամակի բովանդակությունից, որտեղ Տերյանը հայտնում է իր ամուսնության մասին, որի առիթով, ըստ երևույթին, շնորհավորանք է ստացել Անթառամ Միսկարյանից: Դրանից հետո էլ գրված է տվյալ նամակը:

9

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության և փոստային կնիքի:

Բացիկի վերևը Սուսանան ռուսերեն գրել է. «Հարգելի Վարյա և Յուլյա: Շնորհավորում եմ ձեր զատիկը, ինչպե՞ս եք: Վանիկը պատրաստվում է հյուր գնալ ինչ-որ օրիորդի մոտ, այդպիսի ծանոթ օրիորդին նա վերջին ժամանակներս շատ ունի: Ես էլ եմ ուզում ծանոթություններ ստեղծել: Ձեզ ամենայն բարիք»:

¹ Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի սլբիլատ դոցենտ:

² «Գարուն» ամսնախի 3-րդ գրքի հրատարակության մասին «Կոչ»-ը:

10

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

Հրապարակվում է ըստ Անթառամ Միսկարյանի արտագրած օրինակի, նրա կրճատումներով:

¹ Իրոք, Անթառամ Միսկարյանն ամուսնացել է Վ. Մորոզովի հետ, բայց

միայն 1918 թ. (տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, № 92 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը (էջ 404)։

² 1912 թ. Տերյանը Մոսկվայում հրատարակեց «Բանաստեղծություններ»-ի գիրքը։ Գրքի կազմը ձևավորել է Մարտիրոս Սարյանը։ Այդ գիրքը Տերյանն ուղարկել է Անթառամին, իսկ նա 1969 թվին տվել է ինձ։ Տիտղոսաթերթի վրա Տերյանի ինքնագիրը կա. «Милой Антеньке на добрую память от Ваана Терьяна. 1912. IV—23 Москва». Գիտողությունն այն մասին, թե Անթառամ Միսկարյանը գիրքը չի կարդա, Տերյանն ասել է, նկատի ունենալով Անթառամի հայերեն չիմանալը։

³ Անթառամ Միսկարյանն ինձ պատմել է, որ երբեմն Վահանն առանձնապես պահանջ էր զգում կարեկցության և այդպիսի բուպենների շատ էր ձգտում գնպի նա։ Անթառամ Միսկարյանի բացատրությամբ, զա առաջանում էր տվյալ բուպեի նրա տրամադրությունից, նրա ինչ-որ ապրումներից, որոնք Վահանը կարող էր պատմել միայն Անթառամին։

11

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Թվագրվում է ըստ փաստային կնիքի, գրված է փողի փոխանցման կրտրոնի («обрезной купон») վրա։

12

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Թվագրվում է ըստ բովանդակության։

¹ Վսեվոլոդ Ֆեոդորովիչ Միլլեր (1848—1913) — լեզվաբան, ֆոլկլորիստ և ազգագրագետ, 1897—1911 թվականներին եղել է Լազարյան ճեմարանի դիրեկտոր։

² Ռուս հայտնի պատմաբան Վ. Օ. Կլյուչևսկին (1841—1911) մեռել է 1911 թ. մայիսի 12-ին («Մշակ», 1911, № 108, 24 մայիսի, «Կլյուչևսկու մահը և թաղումը»)։

³ Հունիսի սկզբին Տերյանը կնոջ հետ Ստավրոպոլում էր (տե՛ս № 15 նամակը)։

⁴ Տե՛ս № 2 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը։

⁵ Այս հարցի շուրջ ստեղծվել է մի ամբողջ պատմություն՝ հիմնված թյուրիմացության վրա։ Մեղադրել են մեզ, թե ինչպե՞ս կարող էր Տերյանը հունվարին գրել, որ ստացել է «Баку» թերթից կտրած հոդվածները («Երեքհատորյակ», հատոր 3, էջ 233), իսկ հետո մայիսի նամակում խնդրել թ. Խանզադյանին՝ գնալ «Баку»-ի խմբագրություն և իրեն ուղարկել «այն Ձե-նեքը, որոնցում իմ մասին հոդվածներ կային (Քաջազնունու և Մանուչարյանի)» («Երեքհատորյակ», հատոր 3, էջ 240)։ Եվ հետևում էր մեղադրանքը, թե սխալ են թվագրված նամակները, թե «մայիս» թվագրված նամակը ավելի վաղ է գրված, քան «հունվար»

- Քվազդածը (այսինքն այս հատորում գրված Ք 12 նամակը գրված է -ակիի վաղ, քան Ք 2-ը)։ Ոչ մի կերպ չի կարելի համաձայնել այդ հիմնադրվել ենթադրության հետ, որովհետև Ք 12-ում ասված է, թե «Կլլուշևակին մեռել է» (իսկ նա մեռել է 1911 թ. մայիսի 12-ին), թե «մինչև մայիսի վերջը այստեղ կլինեմ», թե «ամառի վերջերին գնում ենք Սուսանայի հետ Ստավրոպոլ», «այստեղից կմեկնենք հունիսի մեկին» (և Ք 15 նամակից էլ պարզվում է, որ իսկապես մեկնել են հունիսի 4-ին)։ Անկասկած է, որ այս ամենը Տերյանը կարող էր գրել մայիսին և ոչ հունվարին (նա խո չէ՞ր կարող հունվարին գրել, թե Կլլուշևակին մեռել է)։ Մյուս կողմից՝ Ք 2 նամակը (գրված հունվարին) չէր կարելի գնել Ք 12-ից հետո, որովհետև այնտեղ գրված է, թե «շուտով կպսակ-վիմ», «պսակվել որոշել ենք մոտավորապես բարիկենդանին», և իսկապես էլ ամռանացել է փետրվարի կեսերին (տե՛ս այս գրքի Ք Ք 5 և 6 նամակները)։ Իսկ փետրվարը և բարեկենդանը շին կարող մայիսից հետո լինել։ Մեր իրավացի լինելը պարզում է Տերյանի նաև մի անթվակիր նամակը («Վահան Տերյան. Նամակներ», էջ 198—199), որ նա գրել է Ա. Միսկարյանին. «Ուղարկում եմ «Баку» թերթի այս կտրոնները, որովհետև շատ անգամ հետաքրքրվել եք իմ գրվածքներով» (էջ 198)։ Այժմ կասկածի տեղ չի մնում։ Տերյանը իր ունեցած կտրոնները (вырезки) ուղարկել է Ա. Միսկարյանին և խնդրել է Խանզադյանին մեկական օրինակ ուղարկել իրեն։ Խ՛նչ մի տարօրինակ բան կա սրա-նում՝ մարդիկ իրենց մասին հոգվածները պահում են ոչ միայն մեկ, այլև մի քանի օրինակ։ Տերյանը, ինչպես երևում է այս գրքի Ք 43 նա-մակից, պահել է իր մասին եղած հոգվածների «կոմպլեկտը»։ Եվ հե-տո՝ երկրորդ անգամ խնդրելով «Баку» թերթի կտրոնները, Տերյանը չի ասում, թե ծանոթ չէ դրանց, չի կարդացել, այլ՝ «Իսկ ես չունեմ դրանք»։ Ուղարկել է Ա. Միսկարյանին և շունի Թեև ամեն ինչ պարզ է, սակայն մի հավելյալ փաստ եւս. բանաստեղծի դոստոր Ն. Տերյանը վկայում է. «Անթառամ Միսկարյանի մահից հետո նրա եղբայր Դավիթ Միսկարյանը ինձ տվեց ժամանակից դեղնած «Բաքու» թերթից կտրած վերոհիշյալ հոգվածները» («Վահան Տերյան. Նամակներ», էջ 245)։
- ¹⁶ Մտակվայում։ հետո մեկնելու էր Ստավրոպոլ՝ կնոջ ծնողների խնդ-րանքով։
- ⁷ Խոսքը թղչակի մասին է, որի տնօրինողներից մեկը մոսկովաբնակ հայտնի հարուստ Մովսես Սիմոնի Սահարեկովն էր։
- ⁸ Հավանորեն համալսարանի աշխատող։
- ⁹ Տե՛ս Ք 9 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը։
- ¹⁰ Բանաստեղծ Համբարձում Մազմանյանը։
- ¹¹ Նկատի ունի իրեն նմանվողներին, որոնք մամուլը հեղեղում էին «տեղայնական» բանաստեղծություններով։
- ¹² «Հացս չկտրեն»-ը գրված է հայերեն։
- ¹³ Ավ. Տեր-Հարությունյան, «Վահան Տերյան», «Մթնշաղի անուրջներ»,

«Մշակ», 1910, № 162 (25 հունիսի)։

¹⁴ Մարգար, «Գրական էջեր»-«Գարուն», «Հորիզոն», 1910, № № 124, 126, 128, 129, 130 (9, 11, 13, 15, 16 հունիսի)։

Տերյանի մասին խոսում է № 130—ում։

¹⁵ Նկատի ունի Վ. Ահարոնյանի գրախոսությունը «Գարուն»-ի 2-րդ գրքի մասին («Հորիզոն», 1911, № 87)։

13

Տպագրվում է ըստ հեռագրի (ԳԱԹ, Ալ. Երվանզագեի ֆոնդ)։

Առաջին անգամ տպագրվել է «Մշակ», 1911, № 106 (21 մայիսի). «Սուրհանդակ», 1911, № 302 (21 մայիսի). «Հորիզոն», 1911, № 110 (25 մայիսի)։ «Մշակ»-ը հեռագրից առաջ գրել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Մենք ստացանք Մոսկվայից, ամսիս 19-ին, Երվանզագեին ուղղված հետևյալ հեռագիրը, որ ուղարկված է նաև Թիֆլիսի բոլոր հայ լրագիրներին»։

¹ Երվանզագեի գրական գործունեության 30-ամյակը տոնվեց 1911 թ. մայիսին։ Հորեյլանական նիստը տեղի ունեցավ մայիսի 22-ին։

² «Գարուն» ալմանախների խմբագրության անդամները ակնարկում էին հայտնի միլիոնատեր Ալեքսանդր Մանթալյանին և նավթահանքատեր ու գործարանատեր Համբարձում Մելիքյանին։ Դրանցից առաջինը հորեյլանական հանձնաժողովի պատվավոր նախագահն էր, երկրորդը՝ նախագահը, Հեռագրին պատասխան-հոգվածով՝ («Հրապարակական պատասխան» («Գարուն» ալմանախի խմբագրության անդամներին)» հանդես եկավ Հ. Մելիքյանը («Հորիզոն», 1911, № 108, 22 մայիսի)։ Հ. Մելիքյանի այդ հոգվածի առթիվ ալմանախների խմբագրության անդամները մամուլում («Հորիզոն», 1911, № 128, 16 հունիսի, «Սուրհանդակ», 1911, № 323, 17 հունիսի) հրապարակեցին «Հրապարակական պատասխան» (տե՛ս այս հատորի «Հավելված» բաժնում)։ «Հորիզոն»-ի խմբագրությունը այդ պատասխանը օժտել էր ծանոթագրությամբ. «Պ. պ. հոգվածագիրներին խնդրի համաձայն, տպում ենք անփոփոխ։ Մենք զեռ կանգրադանանք այդ հարցին»։ «Սուրհանդակ»-ը միայն նշել է, որ «այս պատասխանը տպված է «Հորիզոն»-ի № 128-ում»։

14

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի։

15

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Կ. Կուսկյանի ֆոնդ) և առաջին անգամ։

Նամակի վերջում Սուսաննա Տերյանը ուսերեն գրել է. «Հարգելի Նինա

Մոխսեննա, Կարպ Բորիսովիչ և Գոհարիկ — հղում եմ Զեզ ողջունք Զեր Սուսաննա»:

¹ Ստավրոպոլ էին գնացել Ս. Տերյանի ծնողների մոտ:

² Զվարդնացանք պարզել, թե ո՞վ է:

³ Կ. Կուսիկյանին իբրև զրաբարագետի խնդրում է շահյույնել, եթե լեզվական մեղանշումներ լինեն:

⁴ Տե՛ս № 2 նամակի 5-րդ ծանոթագրությունը:

⁵ Հաջորդ նամակից պարզվում է, որ հուլիսի 9-ին Տերյանը դեռ Ստավրոպոլում է: «Եռուտով կշվեմ դեպի Սոսկվա», — ասված է այդ նամակում:

⁶ Խոսքը «Հրապարակական պատասխան»-ի մասին է, որ «Հորիզոն»-ում տպագրվեց հունիսի 16-ին (№ 128) և հավանորեն դեռ Ստավրոպոլ չէր կարող հասած լինել:

⁷ Կարծում ենք խոսքը Վարվառա Քանանյանի մասին է: Քանանյանը լազարյան ճեմարանի տեսուչ Գ. Քանանյանի կինն էր, մշակութային գործիչ, օգնել է Ռ. Պատկանյանի երկերի հրատարակությանը: Թե խոսքը՝ ինչ «խայտառակության» մասին է, այժմ անհնար է ասել:

16

Տպագրվում է ըստ «Սովետական զրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի: Ամսագրում ասված է, որ այս նամակը «տրամագրել է Ա. Տիգրանյանի եղբայրը՝ վաստ. երաժշտագետ ընկ.

Արմեն Տիգրանյանը»: Առայժմ գտնվել է բանաստեղծուհի Արմենուհի Տիգրանյանին գրված միայն երեք նամակ:

¹ Հավանորեն խոսքը «Արու-Լալա Մահարի» պոեմի մասին է:

² Տե՛ս № 2 նամակի 5-րդ ծանոթագրությունը:

³ «Անունը կա, ամանումը չկա». «Հորիզոն», 1911, № № 16, 17 (25. 26 հունվարի):

⁴ Լ. Ուոլլես, Բեն հուր, 1911, Թիֆլիս, թարգմ. Փ. Վարդանյան:

17

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

18

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

¹ Խոսքը վերաբերում է «Բանաստեղծություններ» ժողովածուին (տե՛ս № 10 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը):

19

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Ա. Զոպանյանի ֆոնդ):

¹ «Գարուն» ամսանախի 3-րդ գրքում Ա. Զոպանյանը նյութ չունի:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

¹ Կարեն Միքայելյանի:

² Խոսքը Ց. Խանզադյանի «Ավետիս Ահարոնյան» հոդվածի մասին է, որ տպագրվեց «Գարուն» ամսանախի 3-րդ գրքում, հետագայում նաև առանձին (Երևան, 1926):

³ Խոսքը «Գարուն» ամսանախի մասին է:

⁴ Մատուրը — Ալեքսանդր Ռուբենին:

⁵ Գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանի առթիվ:

⁶ Լույս տեսավ 1912 թ. («Բանաստեղծություններ», 1-ին հատոր, Մոսկվա):

⁷, ⁸ «Նոր խոսք»-ը գրական-հասարակական և քաղաքական երկշաբաթներ էր, որ հրատարակվում էր Բաքվում 1911—1912 թվականներին (ընդամենը 4 համար): Խմբագիր-հրատարակիչներից մեկը Գ. Պիժիկյանն էր:

⁹ Այստեղ ընդհատվում է նամակը Սուսաննա Պախալովայի կարճ նամակով Վարվառա Խանզադյան-Հարությունյանին. «Միրելի Վարյա, Ձեզ բարև եմ հղում: Վերջապես ե՞րբ կտեսնվենք: Ինչպե՞ս է Ձեր «Լյալյան»:

Աստված տա նրան ամենայն, ամենայն բարիք, իհարկե, Ձեզ ևս:

Ողջույն Ցոլակին, Մելիքին: Գրեցեք: Ձեր Սուսաննա:

¹⁰ Հրատարակչական այդ ընկերությունը հիմնադրվել է 1911 թ. վերջերին: 1911 թ. նոյեմբերի 9-ի նամակում Տերյանը հաղորդում է Ց. Խանզադյանին, որ ինքը և Պ. Մակինցյանը կազմակերպել են «Պանթեոն» հրատարակչական ընկերություն: Օրեր անց թերթերում (օրինակ, «Հորիզոն», 1911, № 263, 27 նոյեմբերի) տպագրվեց «Պանթեոն»-ի հեղինակներին ուղղված դիմումը, ուր ասված է. «Մոսկվայում կազմված է «Պանթեոն» անունով մի հրատարակչական ընկերություն, որի նպատակն է պարբերաբար տալ հայ ընթերցողին գրքերի մի շարք եվրոպական և ռուս հայտնի հեղինակների լավագույն գործերից»:

¹¹ Նամակներից մեկը (ուղարկված Ո. Անոփյանին) տե՛ս այս հատորում (№ 26):

¹² Տերյանի երազանքը մնաց անկատար՝ այդ ժողովածուն Հրատարակվեց:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

- 1 «Հորիզոն»-ի № 263-ում (27 նոյեմբերի) «Պանթեոն»-ը ծանուցում է, որ Հրատարակվելու են Լեւոնտուրի երկերը երկու հատորով և խնդրում է ուժեղ թարգմանություններ ունեն ուղարկեն։
- 2 Տե՛ս № 22 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը։

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

- 1 Տե՛ս № 22 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը։
- 2 Կարեն Միքայելյանի։

Տպագրվում է ըստ հեռագրի (ԳԱԹ, Հ. Հովհաննիսյանի ֆոնդ)։

- 1 Հ. Հովհաննիսյանի գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանը, որ նախատեսված էր տոնել 1912-ին, հետաձգվեց և նշվեց 1913-ին։
- 2 Այս հեռագրի կապակցությամբ Հ. Հովհաննիսյանը 1912 թ. հունվարի 9-ին գրել է Մ. Բարխուդարյանին. «Մակինցյանի և Տերյանի ստորագրությամբ հեռագիր ստացա 23-ի երեկույթի առթիվ. ոչ նոցա հասցին գիտեի, ոչ քո. հեռագրեցի և բոլորիդ շնորհակալությունս ու սրտագին ողջույնս հայտնեցի Կուսիկյանի հասցևով, ճեմարան, Հուսամ, թե հաղորդած կլինի» (Հ. Հովհաննիսյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, 1968, էջ 151)։ Նամակի ծանոթագրությունում ասված է, թե «Հովհաննիսյանի գրական գործունեության 30-ամյակի առթիվ Մոսկվայից ստացվել է շնորհավորական հեռագիր, որն ստորագրել են Վ. Տերյանը, Մ. Բարխուդարյանը, Կ. Կուսիկյանը, Ստ. Մամիկոնյանը և Պ. Մակինցյանը» (նույն տեղում, էջ 290)։ Թվարկված անձինք ոչ թե ստորագրել են հեռագիրը (տե՛ս Հ. Հովհաննիսյանի արխիվ, 2-րդ բաժին, գործ № 163), այլ (նաև Յու. Վեսելովսկին, Հ. Զարիֆյանը) մասնակցել են գրական երեկույթին։

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Ռ. Անոփյանի ֆոնդ)։

- 1 Ունոփիտոս Անոփյան (1873—1934) — բանաստեղծ, թարգմանիչ։

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի։

- 1 Հանդիպումներից մեկի ժամանակ հարցրի Անթառամ Միսկարյանին.

«Տեղյանի ինչի՞ն էր պետք սովորել նաև իրավաբանական ֆակուլտետում»: Նա պատասխանեց. «Ապրուստ վառտակելու համար»:

2 Պատմա-բանասիրական ֆակուլտետ:

3 Վահանյիկ և Ռուբենյիկ—ուսանողներ, որոնք ապրում էին Նույն տանը, որտեղ և Միսկարյանները (Նախկին Կոզիխյան նրբանցքում, այժմ Օստոմեյան փող.): Նրանցից մեկը սիրահարված էր Մարթային, բայց դա նրան շխանգարեց Մարթայից վերցնել ջութակը և շվերազարձնել: Տեղյանն ըստ երևույթին իմացել է այդ միջադեպը, դրա համար էլ ծաղրանքով է գրում այդ ուսանողներով քույրերի հիացած լինելու մասին և Մարթային միամիտ է համարում (Անթառամ Միսկարյանի պատմածից):

4 Նիկոլայ Վարազովը ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը:

28

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. №2-ում հրատարակված տեքստի: Ամսագրում ասված է, որ այս նամակը «տարածագրել է Ա. Տիգրանյանի եղբայրը՝ վաստ. Լորաշտազետ ընկ. Արմեն Տիգրանյանը»:

Տարիներ շարունակ, լուսննալույծ այս նամակի ինքնագիրը, տպագրվել է մի մեծ հատված («էջեր Վահան Տեղյանի կյանքից», 1959, էջ 101:

«Երեքհատորյակ», հ. 3, էջ 262—263):

Քվագրվում է ըստ բովանդակության. նամակի վերջում Տեղյանն ավելացրել է. «Նամակս մինչև այսօր չեմ ուղարկել — մոռացել եմ թղթերիս մեջ: Այս բուպեիս շտապում եմ — միտքս ընկավ:

1912, 13 հունիսի»:

29

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ՊԱԹ, ՏՖ):

Քվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

1 Սուրխաթյան. «Վահան Տեղյան (քննադատական էություն)», «Մշակ», 1912, № № 127, 128 (13, 14 հունիսի):

2 Արթուր Շնիցլերի «Տիկին Բերտա Գարլանը» տպագրվեց 1912 թ. նրա «Երկերի ժողովածու»-ի 1-ին հատորում:

3 Ն. Մյուրդաշյուր. «Իմ գրույցները»: «Հովիտ», 1912, № 21 (3 հունիսի):

Հոգվածում ասված է. «Մի երկու շաբաթ քրանից առաջ այստեղ ժողով կար «Մշակ»-ի հոբելյանին մասնակցելու համար: Ժողովին ներկա էր նաև Վահան Տեղյանը, որը մեր նորագույն բանաստեղծների մեջ իր առաջնագի թարմությամբ և լեզվի ճոխությամբ առանձին պատվավոր տեղ է գրավում:

Վ. Տերյանը ևս խոսում է այդ ժողովում ու մի սիրուն ճառի մեջ ցույց տալիս, որ ներկայումս մեր բոլոր թերթերը իրենց ուղղությամբ ներկայացնում են մի տևել մասսա, մի կատարյալ քաոս, որի մեջ չգիտես որտեղ է սկսվում սոցիալիզմը և որտեղ է վերջանում ամենաապօրինի տիրացությունը, հայ տիրացությունը: Եվ,— ավելացնում է Վ. Տերյանը,— եթե կա մեր մեջ այսօր մի հայ թերթ, որ ունի որոշ ուղղություն, որոշ պրինցիպներ և ոգի ի բոլին պաշտպանում է այդ պրինցիպներն ու պայքարում նրանց համար,— այդ թերթը «շոքիտն» է:

Դա անաշու մարդու, անաշու հայ գրողի կարծիքն է «շոքիտն»-ի մասին, որ մենք առանձնապես շեշտում ենք ու գնահատության առումով: Գնահատության ենք առում մանավանդ այն պատճառով, որ Վ. Տերյանը իր դավանած սկզբունքներով, իր մտքի ուղղությամբ նույնքան հեռու է «շոքիտն»-ից, որքան երկիրքը երկրից կամ ազնվությունը «շաբաբադ»-ից:

- Ահա՛ ինչ տեսակ կարծիքներ մեզ համար նշանակություն ունեն, արժեք ունեն: Այս կարծիքի շարադրանքը խիստ խմբագրված է. Տերյանը բացառական կարծիքի էր «շոքիտն»-ի մասին: Հարցերը պարզվելուց հետո» «շոքիտն»-ը տպագրեց իր սյուներից մեկի՝ Ս. Յ.-ի ժխտական հոդվածը Տերյանի պոեզիայի մասին (№ 26, 8 հուլիսի, «Վ. Տերյան, «Բանաստեղծություններ», 1 հատոր, 1912):
- ⁴ «Նոր կյանք»-ի այդ տարվա № 3-4-ում (19 փետրվարի) տպագրվել էին Տերյանի «Գարնան քաղաքում» և «Հայտնություն» բանաստեղծությունները:
- ⁵ Ռ. Դարբինյան. «Ռուսահայ նոր բանաստեղծը և իր բանաստեղծությունները»: «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 1912, № 928 (21 հունիսի): Պոզոս Մակինցյանը այդ է հաղորդել Տերյանին:

Տպագրվում է ըստ Կուսիկյանների մոտ եղած ինքնագրի:

- 1 Յուսուֆ — Հովսեփ Կուսիկյանին Տերյանն այդպես է կոչել: Հետո նաև «Կարա-Յուսուֆ» — սև մազերի և թուխ դեմքի համար:
- 2 Այդպես է կոչել Կ.Կուսիկյանը Տերյանին (տե՛ս «Մշակ», 1914, № 88):
- 3 Ստավրոպոլիս — Ստավրոպոլ:
- ⁴ «Դժբախտություն» անելով Վ. Տերյանը նկատի ունի Կ. Կուսիկյանի «Գրական դեմքեր» գրքի կալանքի տակ գրվելը: «Русские ведомости» 1912. III. 9 №-ում տպագրված էր. «Московский Комитет по делам печати маложил арест на книгу на армянском языке «Карпет Кусикьян.—Литературные лица. Критический очерк. М., 1912». В книге усмотрены признаки преступлений, предусмотренных во 2 и 6 пунктах 129 ст. Уголовного уложения. Против издателя возбуждено уголовное преследование». Նշված կետերում առված

է «Ներկա պետական կարգի տապալման կող անհրաժեշտ» և «Հասարակութ-
թյան մեջ մի մասը մյուսի դեմ հրահրելու» մասին:

«Подлеи»-ներ ասելով Վ. Տերյանը նկատի ունի Կ. Կուսիկյանի պաշ-
տոնակից, լազարյան ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցիչ խրխտաֆոր
Քուշուկ-Թոաննեստովին, որը, համատեղությամբ զբաղենիշ լինելով, թուղթ
ներկայացրեց Կոմիտեին, թե Կ. Կուսիկյանը Միքայել Նալբանդյանին
նվիրված էջերում հեղափոխական մտքեր է արտահայտում: Քուշուկը
տարիներ շարունակ ձգտում էր ճեմարանի տեսուչ դառնալ և հույս ու-
ներ իր վարկը այդ միջոցով բարձրացնել, մասնավանդ որ ճեմարանի
գլխավորը էր այդ ժամանակ պրոֆեսոր Պ. Գիդուլյանովը, որը հովա-
նավորում էր Քուշուկին որպես ցարական կարգերի հավատարիմ հպա-
տակի:

⁵ «Պաշտոնապես ուսուցիչս չի եղել» — Վ. Տերյանը ընդունվել է ճեմա-
րանի III դասարանը, իսկ III-ից մինչև VIII-ը հայոց լեզու ավանդում
էին ևս. Քուշուկ-Թոաննեստովը և պրոֆ. Գրիգոր Խալաթյանցը: «Փաստո-
րեն» — Կ. Կուսիկյանը աշակերտական զբաղարանի հայերեն զբոսի
րաժնի վարիչ էր: Ահա այդ զբաղարանում մտերմացավ Վ. Տերյանը
Կ. Կուսիկյանի հետ և դարձավ նրա աշակերտը «փաստորեն»:

⁶ Թուսերեն բառերը — «На то мы...» — ծաղրական նշանակությամբ ունեն:

⁷ «В здравом уме и твердой памяти» — այդ խոսքերով էին սկսում զը-
րել կտակներ, այսինքն կտակողը հաստատում էր, որ իր միտքը
առողջ է և հիշողությունը տեղը:

⁸ «Գրական դեմքեր»-ի արգելման առթիվ Կ. Կուսիկյանին առաջարկված
էր պաշտոնից հրաժարվելու թուղթ ներկայացնել: Մազնց և կենսաթո-
շակի հարցը, որովհետև պակասում էին ծառայության տարիներ: Սա-
կայն հեռանալու խնդիրը վերացվեց, որովհետև Մոսկվայի հայ հասա-
րակության կողմից փաստաբան Ս. Մամիկոնյանը սպառնաց գիրկնոր
Պ. Գիդուլյանովին, որ եթե Կուսիկյանին վարչութունը հեռացնի, ապա
հասարակութունը զանգատ կներկայացնի ճեմարանի պատվավոր հո-
գաբարձու իշխան Ս. Աբամեխիթ-Լազարեին: Նկատի առնելով, որ վեր-
ջինս բարձրաստիճան պալատական էր (շտայմայստեր) և մյուս կող-
մից, որ իշխանը լավ կարծիք էր Կ. Կուսիկյանի մասին, շինովնիկ-
ները նահանջեցին: Նահանջի պատրվակն այն էր, որ Դատական պա-
լատը որոշել էր գիրքը ազատել կալանքից պայմանով, որ զբոսից
դուրս կտրված լինի Միքայել Նալբանդյանի «Ներկազորությունը»
նվիրված գլուխը: Ըստ ռուսների առածի՝ և՛ գալիքը կուշտ մնացին, և՛
ոչխարները անվնաս:

⁹ «Ձոր Աստված զուգեաց...» — այն խոսքը, որ ասվում է պսակադրու-
թյան ժամանակ:

¹⁰ «Դեմոգիլա» — ռուսերեն բառ է, որ գործ էր ածվում որպես հանաքի
խոսք Մոսկվայի ուսանողների մեջ: Նշանակում էր շափից դուրս և
համառորեն աշխատող:

- ¹¹ «Հովս Երանելի»— Վ. Տերյանը կազմել է «Հովսեփ Երանելի»-ից՝ կրճատելով «Հովսեփ» անունը:
- ¹² «Մանիր ուրեմն»— Ռ. Պատկանյանի «Բարեկազրեր»-ից է այդ արտահայտությունը: Ստավրոպոլում հայերը խոսում էին Նոր Նախիջևանի բարբառով:
- ¹³ Կատակով է ասում, ակնարկելով, որ Պ. Մակինցյանը շատ էր ցանկանում Բուսիա գնալ:
- Ճ Ճ 4—8 և 10—13 ժանոթագրությունները պրոֆեսոր Հ. Կուսիյանինն են:

31

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

Հրապարակվում է ըստ Անթառամ Միսկարյանի արտագրած օրինակի, նրա կրճատումներով:

- ¹ Տերյանը նկատի ունի թարգմանական աշխատանքը Արթուր Շնիցլերի «Ֆրաու Բերտա Գարլան» ստեղծագործության վրա: Այդ թարգմանությունն անում էր Պ. Մակինցյանի հետ կազմակերպած իր «Պանթեոն» հրատարակչական ընկերության համար: Այդ թարգմանության վրա աշխատելու մասին տե՛ս նաև Վահան Տերյան, Երկերի ժող., հ. 3, 1963, էջ 252, 253:
- ² 1912 թ. լույս տեսած «Բանաստեղծություններ» գիրքը (տե՛ս Ճ 10 նամակի 2-րդ ժանոթ.):
- ³ «Մշակ»-ի Ճ 127 և 128-ում (հուլիսի 13 և 14) զետեղված էր Հ. Սուրխաթյանի հոդվածը՝ «Վահան Տերյան, Քննադատական ակնարկ»:
- «Ազատամարտ» (Կոստանդնուպոլիս) թերթի 1912 թ. հունիսի 21-ի Ճ 928-ում զետեղված էր Ռ. Դարբինյանի «Ռուսահայ նոր բանաստեղծը և նրա բանաստեղծությունները» հոդվածը:
- ⁴ Վերբիցկայա Ա. Ա. (1861—1928)— այն ժամանակվա հանրաճանաչ վիպասանուհի, աղմուկ հանած «Երջանկության բանալին» կիսարվվարային վեպի հեղինակը, որը նրան հսկայական հոներոր բերեց:
- ⁵ Հայտնի ռեժիսոր, Տերյանի բարեկամներից մեկի, հանգուցյալ Լևոն Քալանթարի վկայությամբ, որը Տերյանի հետ սովորում էր Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետում, իսկ հետագայում Տերյանի հետ կազմել է «Հայ գրականության ժողովածուն» (1916 թ., Մ. Գորկու խմբագրությամբ), «Վահանը ճաշի վերջին գդալը բերանին քնում էր»:

32

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

- ¹ Անթառամ Միսկարյանը շատ անգամ էր կրկնում, որ նրան Տերյանի հետ կապող գծերից մեկն էլ այն էր, որ նրանք երկուսն էլ «այրվող»

մարդկանց թվին էին պատկանում: Իր բնավորության այդ գծի մասին Տերյանը 1914 թ. նվարդ Թումանյանին գրում էր. «Ինք երեւակայել չեք կարող, թե ինչպես է անցնում իմ կյանքը. ոչ թե անցնում է, այլ այրվում մի ներքին դառն կրակով, և ես անզոր եմ այդ կրակի դեմ և անօգնական» (տե՛ս Վահան Տերյան, Երկերի ժող., հ. 5, 1963, էջ 361):

- ² 1911 թ. Տերյանը Անթառամ Միսկարյանին նվիրել է Պոլ Վեռլենի «Ընտիր բանաստեղծություններ» ժողովածուն (Ֆրանսերեն), «Милой Антеньке на добрую память. В. Т. 9. X, 1911 г., Москва» մականգրությամբ: Ըստ Անթառամ Միսկարյանի պատմածի, որը մանրամասն տվել եմ առաջաբանում, նա ամբողջ գիրքը տողացի թարգմանել է ռուսերեն:

33

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

34

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ումագրի 1973 թ.

№ 2-ում հրատարակված տեքստի: Ամսագրում ասված է, որ այս նամակը «տրամագրել է Ա. Տիգրանյանի Լոբջանը՝ վաստ. Լրաժշտագետ ընկ. Արմեն Տիգրանյանը»:

- ¹ Մոտկվայում և մանավանդ Կովկասում ուսուցչի պաշտոնով աշխատելու իր ցանկության մասին Տերյանը հաճախ է գրել:

- ² Ա. Շեիցլերի «Երկերի ժողովածու»-ի 1-ին հատորը լույս տեսավ 1912-ին:

- ³ Տերյանը չկարողացավ «Արևմուտք» գնալ ոչ այդ, ոչ էլ հետագա տարիներին:

- ⁴ Խոսքը Ա. Շեիցլերի «Տիկին Բերտա Դարլանը» երկի մասին է:

35

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

36

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

- ¹ Անթառամ Միսկարյանը պատմել է, որ Տերյանը միշտ նյութական կարիքի մեջ էր: Եղել է ժամանակ, որ նա ձմեռը առանց վերարկուի է ման եկել: Ուստի զարմանալի չէ, որ շատ անգամ նա պարտք էր վերցնում մոտիկ մարդկանցից՝ Անթառամ և Դավիթ Միսկարյան:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Ա. Վրույրի ֆոնդ)։

- ¹ «Ուսանողական հայրենակցություն» — Մոսկվայի Հայ ուսանողական հայրենակցական միություն։
- ² «Կենսագրական նկատողության» մասին հանգամանորեն տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 345—348։
- ³ Խոսքը «Էլինել մենա՛կ...» և «Տխուր երեկո» բանաստեղծությունների մասին է, որ տպագրվեցին «Հուշարար»-ի 1912 թ. Գ. շրջանի Բ զրոբում։

38

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

- ¹ Խոսքը Յ. Խանդավյանի «Ավետիս Ահարոնյան» հոգվածի մասին է, որ տպվել էր «Գարուն» ամսանախի 3-րդ գրքում։
- ² Տե՛ս № 12 նամակի 10-րդ ծանոթագրությունը։
- ³ Ա. Շնիցլերի «Երկերի ժողովածու»-ի 2-րդ հատորը, կերմոնտովի երկերի երկհատորյակը (պետք է տպագրվեր Վ. Տերյանի խմբագրությամբ) և Գ. Հատուկյանի երկերի 1-ին հատորը լույս չտեսան։ Տարիներ անց «Գործ» ամսագրում (1917, №№ 4, 7—8) լույս տեսավ Հատուկյանի «Ջրասույզ զանգ»-ի երկու գործողությունը, իսկ ավելի ուշ՝ լրիվ Պ. Մակիցյանի թարգմանությամբ (ՀՄԽՀ պետական հրատարակություն, Կ. Պոլիս, 1923) և նախաբանով («Գ. Հատուկյանը և նրա «Ջրասույզ զանգը»)։

39

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

- ¹ Խոսքը «Բանաստեղծություններ»-ի 1-ին հատորի մասին է։

40

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

- ¹ Անահիտ Լիսինյան — Անահիտ Օհանջանյան-Լիսինյան — Օհնիկ Օհան-

- ջանյանի կիսը. հայտնի հեղափոխական լուսիկ Լիսինյանի թույլը:
- ² Վասիլի Նիկիտիչ Սեդաշև — լազարյան ճեմարանի մաթեմատիկայի ուսուցիչ:
- ³ Մատուր — Ալեքսանդր Ռուբենի:
- ⁴ Զկարողացանք պարզել, թե ով է:

41

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱՔ, ՏՖ):

- ¹ Tempora mutantur et nos mutamur in illis խոսքն է կրճատված, որ նշանակում է՝ ժամանակները փոխվում են, մենք էլ նրանց հետ:
- ² Անահիտ Լիսինյովա-Լիսինյան — տե՛ս № 40 նամակի 1-ին ժանոթագրությունը:
- ³ Կլիմենտ Արկադևիչ Տիմիրյազև (1843—1920) — բնագետ-դարվինիստ, բուսաբան և ֆիզիոլոգ: Տերյանն այդպես է ասում տարբերելու համար Տիմիրյազևի ավագ եղբորից (Դիմիտրի Արկադևիչ Տիմիրյազև—1837—1903, Հայտնի գիտնական-վիճակագիր):
- ⁴ Վալերի Վիտորովիչ Լուսկևիչ (1866—1941)— կենսաբան և բնագիտության պատմության մասնագետ:
- ⁵ Զավադ Բեկրայուդյան—(?—1915)— բնագետ, մանկավարժ, գրող:
- ⁶ Այդ խոսքը ասում է Զևիտովի «Բալենու այգի» կատակերգության հերոսներից Սիմեոն Եպիխոդովը Դունյաշային:
- ⁷ Պուշկինի «Եվգենի Օնեգին»-ի հայտնի տողն է՝ «С ученым видом зматок»:՝
- ⁸ Բախչի Իշխանյան (1879—1921)— շՄԴԲԿ (սպեցիֆիկների) պարագլուխներից:

42

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

- ¹ Կարծում եմ, այդ տհաճություններից մեկն այն էր, որի մասին Տերյանը գրում է իր բարեկամ Յ. Խանզադյանին 1913 թ. հունվարի 5-ի նամակում (տե՛ս Վ. Տերյան, Երկերի ժող., հ. 3, 1963, էջ 263), Օ. Օհանջանյանի հետ ունեցած հարաբերությունների վերաբերյալ. բացատրելով իր հայացքները ընկերական հարաբերությունների մասին:

43

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱՔ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- 1 «Բաթվի Զայն»-ում (օրաթերթ, 1913—1914);
- 2 «Գեղարվեստ»-ի խմբագիր Գարեգին Առնյանի նման;
- 3 Հայրիկ Տեր-Պողոսյանի «Վահան Տերյան» ընդարձակ հոգվածք, որ տպագրվել էր «Բաթվի Զայն» թերթի 1913 թ. № № 11, 12, 13-ում (15, 16, 17 հունվարի)։
- 4 Լևոն Աթարեկյան (1875—1918) — հասարակական-քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ-հեղափոխական, բժիշկ, բանաստեղծ։
- 5 Խոսրը Սոֆյա Սիմեոնի Օտարյանի մասին է, որ ամուսնանալուց հետո գրվում էր Զոհրաբովա (ամուսնու ազգանունով)։

44

Տպագրվում է ըստ հեռագրի (ԳԱԹ, Ա. Վրույրի ֆոնդ)։

45

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի։

- 1 Մինայ Դավթի Միսկարյան — Անթառամի և Մարթայի հայրը։ Ման-բաման տե՛ս «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի առաջաբանում։

46

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի լուսանկար պատճենի (ինքնագիրը պահվում է Լենինգրադում, Վ. Յա. Բրյուսովի արխիվում)։ Մարտի վրա գրված է. «ЕВВ Валерию Яковлевичу г-ну Брюсову от Вагана Теряна» — ուրեմն նամակը փոստով չի ուղարկված։

- 1 Տերյանի թարգմանած տասը բանաստեղծություններից ութը (բացի վերջին երկուսը) առաջին անգամ տպագրվել են «Գեղարվեստ» № 5-ում (1913, էջ 117—121)։
- 2 Խոսրը «Տխուր երեկո» և «Էինել մենա՛կ...» բանաստեղծությունների մասին է («Հուշարար», 1912, № 2, նոյեմբեր, էջ 17)։
- 3, 4 Վ. Յա. Բրյուսովի լուսանկարը և Տերյանի գրած «Վալերի Բրյուսով» համառոտ ակնարկը տպագրվեցին «Գեղարվեստ» № 5-ում (1913), Ակնարկը տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 376։

47

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

Նամակում Մուսաննայի ձեռագրով ավելացված է. «Ողջունում և համբուրում եմ։ Մուսաննա»։

- 1 Զատիկը։

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

- 1 Մոսկվայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետն ավարտելով, Տերյանն ստացել է ավարտական վկայական, առանց պետական քննությունները հանձնելու, որ այն ժամանակ թուլլատրվում էր: Իսկ դիպլոմը տրվում էր միայն պետական քննությունները հանձնելուց հետո:

Նամակի մյուս հերթին Տերյանի կնոջ՝ Սուսաննայի ձեռքով գրված է. «Սիրելի Անտյա, հղում եմ ձեզ ողորդյուններ: Բարևեցեք մայրիկին: Սուսաննա»:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԲ, ՏՖ):

- 1 Ռուսաստանի ժողովրդական լուսավորության մինիստր և Արխատի-գովիչ Կասսո (1865—1914):

- 2 Գոգոլի «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» գործի վերնագիրն է — ականակ Մակինցյանի և Խանդավյանի գծտության մասին: Պատճառը Պ. Մակինցյանի՝ «Բաքվի Զայն»-ում տպագրված «Հովհաննես Հովհաննիսյան» հոդվածի կրճատումներն ու աղավաղումներն էին (1913, № 87, 27 ապրիլի): «Բաքվի Ձայն»-ի № 91-ում (12 մայիսի) տպագրվեց Պ. Մակինցյանի «Նամակ խմբագրության»-ը, որի մեջ ասված է. ««Բաքվի Զայն»-ի 87-րդ համարում տպագրված էր իմ ստորագրությունը կրող մի հոդված «Հովհաննես Հովհաննիսյան» վերտառությամբ»:

Հարկ եմ համարում հայտնել իմ հարգելի ընթերցողներին, որ թերթի վարիչները կրճատել և աղճատել են իմ գրությունը: Հասարակության առջև դրված է ոչ թե այն, ինչ ես կամեցել եմ արտահայտել, այլ իմ ասածներից միայն այն, ինչ որ թերթի վարիչները հարմար են դատել տպելու:

Դա կրճատում չէ, այլ կրտում, և ես ինձ վերապահելով Հովհ. Հովհաննիսյանի մասին ասելու իմ խոսքը, լույս տեսած հոդվածիս նոր և խորթ խմբագրությունից հրաժարվելով հրաժարվում եմ:

Մոսկվա, 1913, 1 մայիսի»:

- 3 Խոսքը «Գարուն» ամսանախի 3-րդ գրքում տպագրված «Ավետիս Ահարոնյան» հոդվածի մասին է:
- 4 Լեռնոստովի երկերի երկհատոր ժողովածուի համար:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի: Լեռնյանը իր կազմած «Նամականի»-ում այս նամակի մասին գրել է. «1913 թվին «Գեղարվեստ»-ի 5-րդ գրքի

Համար (վեներելյան հրատարակություն) Վ. Տերյանն ուղարկել էր ռուս անվանի բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովից իր թարգմանած մի քանի բանաստեղծությունները՝ հեղինակի մասին մի ներածականով ու նրա լուսանկարով:

Այդ նյութերը տպագրված են «Գեղարվեստ»-ի նույն գրքում:

51

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Նամակի առաջին էջի վերևը գրված է. «Նամակս ոչ ոքին մի կարդա խնդրեմ»:

¹ Տե՛ս № 49 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

² Հակոբյանը — Սիմոն Հակոբյանը:

³ Լևոն Աթարեկյանը — տե՛ս № 43 նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը:

⁴ Խոսքը «Գարուն» ամսանախի 3-րդ գրքում տպագրված «Դիմագծեր» հոդվածի մասին է:

⁵ Ռուբեն Դրամբյան (1878—1952) — լրագրող, մանկավարժ, եպիսկոպոս:

⁶ Խորեն Բորյան (Լորենց) (1892—1919) — բանաստեղծ, հին բուլղարի:

⁷ Նկատի ունի Խանդավյանի «Գրասեր» ստորագրությամբ տպագրած «Գրական քննադատությունը» հոդվածը («Բաքվի Ջայն», 1913, № 94, 19 մայիսի), որի մեջ նա քննադատում է նաև Սուրխաթյանի «Դարձյալ գրական քննադատության առիթով» հոդվածը («Մշակ», 1913, № 104, 105, 15, 16 մայիսի): Գրասերի հոդվածի շարունակությունը տպագրվեց այս նամակից հետո («Բաքվի Ջայն», 1913, № 95, 2 հունիսի):

⁸ Nostra Culpa — լատիներեն է, նշանակում է՝ մեր մեղքով:

⁹ Նկատի ունի Դ. Անանունի «Անառազատ և անդեկ» հոդվածը («Բաքվի Ջայն», 1913, № 88, 28 ապրիլի), որի մեջ նա պաշտպանում է Թումանյանի մասին «Գարուն» ամսանախի 3-րդ գրքում տպագրված իր «Անցյալի մեծարանքը» հոդվածը 3. Խանդավյանի քննադատությունից (տե՛ս Գրասեր — «Գրական թյուրիմացություն». «Բաքվի Ջայն», 1913, № 80, 83, 18, 21 ապրիլի):

¹⁰ Վլադիսլավ Պետրովիչ Բուզեսկուլ (1858—1935) — պատմաբան, հունագետ:

¹¹ Տե՛ս № 49 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

¹² Նկատի ունի Պ. Մակինցյանի «Նամակ խմբագրության» (տե՛ս № 49 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը) դեմ «Բաքվի Ջայն»-ի խմբագրության նույն համարում (№ 91) տպագրած «դիտողություն խմբագրության կողմից» հետևյալ բացատրությունը. «Տպագրում ենք պ. Մակինցյանի այս գրությունը անփոփոխ: Մենք վարվել ենք նրա հոգ-

վածի հետ այնպես, ինչպես առհասարակ վարվում են ամեն խմբագրության մեջ, ծավում ենք, որ սլարոն Մակինցյանի տեսության մեջ եղել են մեր հայացքով դուրս նետվելու մասեր: Սվ ներողություն ենք խնդրում, որ հարկադրված ենք եղել այդպես վարվելու — հանուն մեր գրականության և մեր խմբագրած օրգանի: Մենք կարծում ենք, որ, այնուամենայնիվ, պարոն Մակինցյանի ընդհանուր մտերը պահպանված են մեր թերթի էջերում: Հանել ենք այն, ինչ մենք համարել ենք անտեղի, բացահայտորեն անճիշտ և էական ավելորդ: Իսկ այսքան իրավունք մենք վերապահում ենք մեզ՝ մեր բոլոր աշխատակիցների նկատմամբ:

Ընթերցողը պարոն Մակինցյանի այս նամակից իսկ կենթադրե, թե նրա գրության մեջ կարող էին լինել սրբագրվելու տեղեր: Հարգելի նամակագիրն իր բարկությունն արտահայտում է այնպիսի բառերով ու ձևերով, որոնցից կարելի էր և անհրաժեշտ էր խուսափել: Կրթված մարդուց մենք ավելի վայելուչ բան ենք պահանջում: Եթե այդ խոսքերը նա գործածեր ուրիշ մարդկանց դեմ, մենք ոչ մի կերպ չէինք հրատարակի: Մեր ընթերցողների համար չափազանց վիրավորական կհամարեինք նրա գործածած տերմինոլոգիան: Բայց քանի որ պարոն Մակինցյանի խիստ ու խորապես անճաշակ արտահայտություններ ուղղված է մեր դեմ՝ մենք առանց այլևայլի հրատարակում ենք այն, նախապես ներողություն խնդրելով մեր ընթերցողներից, որ մեր սովորության հակառակ այդպիսի բիրտ դարձվածքներ ենք առաջարկում նրանց (ընդգծումները խմբագրությանն են — Վ. Գ.):

¹³ «Մշակ»-ի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի կողմնակիցներին:

¹⁴ Տե՛ս № 49 նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը:

¹⁵ Խոսքը Դ. Անանյանի «Անառապաստ և անդեկ» հոդվածի («Բաքվի Ձայն», 1913, № 88, 28 ապրիլի) դեմ Յ. Խանզադյանի գրած «Գրական քննադատությունը» հոդվածի մասին է, որի սկիզբը տպագրվեց «Բաքվի Ձայն»-ի № 94-ում (19 մայիսի), իսկ շարունակությունը՝ № 95-ում (2 հունիսի)՝ այս նամակը գրելուց 6 օր հետո: Խանզադյանի այդ հոդվածը ուղղված էր նաև Սուրխաթյանի «Գրաձյալ գրական քննադատության առիթով» հոդվածի դեմ («Մշակ», №№ 104, 105, 15, 16 մայիսի):

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:
Թվագրված է ըստ փոստային կնիքի: Փոստային քարտ է: Կլոր կնիք՝ Մոսկվա, 6. 6. 13, Յարիցին, 8. 6. 13: Տերյանի ձեռքով գրված է՝ ք. Յարիցին, ցպ. ՆՔՔ Անթառամ Մինանևա Միսկարովային:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

¹ Ի պատասխան իմ հարցին այդ առթիվ Դավիթ Մխկարյանը գրել է. «Վահանն ըստ երևույթին «անվայելուչ հասցեն» էր անվանում գյուղի երկար հասցեն (ինչպես սովորաբար լինում է) Կալուզայի նահանգի անկյուններից մեկում, որտեղ ամառանոց էինք վարձել բարոն թե բարոնուհի Նոկենի կալվածքում: Ամառն այնտեղ էին գնացել բոլոր քույրերս ու կրտսեր եղբայրս:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ Զվիգուլ Լիդա Պետրովնա — բժշկուհի:

² Խոսքը Յ. Խանդավանի «Գրասեր» ստորագրությամբ տպագրված «Գրական քննադատությունը» հոդվածի մասին է («Բաքվի Ձայն», 1913, №№ 94, 95. 19 մայիսի, 2 հունիսի), որի մեջ նա քննադատում է Դ. Անանյանի («Անցյալի մեծարանքը» — «Գարուն» ամսանախ, 3-րդ գիրք. «Անառաղաստ և անդեկ» — «Բաքվի Ձայն», 1913, № 88, 28 ապրիլի) և Սուրխաթյանի («Դարձյալ գրական քննադատության առիթով» — «Մշակ», 1913, № № 104, 105. 15, 16 մայիսի) հոդվածները «Թուժանով»-ի՝ Թումանյանի մասին: «Բաքվի Ձայն»-ի № 96-ում (5 հունիսի) Դ. Անանյանը հանդես եկավ նոր հոդվածով՝ «Գրական շաճանիզմ (վերջին խոսքս Գրասերին)», որի մեջ իրեն և Սուրխաթյանին համարում է «հասարակագիտական-գրական քննադատության», իսկ Խանդավանին՝ «մաքուր գեղարվեստի» տեսության կողմնակից: Ճշմարտությունն այն է, որ պոլեմիկական կրքի մեջ երկու կողմն էլ հասնում էր շափաղանցությունների:

³ Սեյրի — Ավետիք Գուլոյան (1880—1920) — գրող-մանկավարժ, լրագրող:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

¹ Դավիթ Մխկարյանը բացատրել է. «Այդ ժամանակ (1913 թ. հուլիս) Յարիցինում մնացել էինք մայրս և ես, գործերն էինք լուծարքի ենթարկում: Ապա ես մեկնեցի Մոսկվա, ուր քնակարան էի որոնում, որտեղ այնանը տեղավորվեցինք մենք բոլորս (Բուլշոյ Կոզիխինսկի երբ., տ. 8):

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

Մարտի վրա մատուցով գրված է. «Նսմակի մեջ կա ոտանավոր»։ Խոսքը «Այս հին ու նոր գրքերի վրա կորացած» բանաստեղծության մասին է։

¹ Ռոման Ֆեոդորովիչ Բրանդտ (1853—1920) — լեզվաբան, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր։

² Dolce far niente — լատիներեն է. նշանակում է՝ հաճելի անգործություն։

³ Զկարողացանք պարզել, թե ով է։

⁴ Մրցանակը տրվել էր «Պատկերներ»-ի ֆրանսիական թարգմանությանը («Հորիզոն»-ում (1913, № 165, 27 հուլիսի) Ա. Հովհաննիսյանը գրում էր, թե Ահարոնյանը իր «Պատկերներ»-ով «հարստացրել է ֆրանսիական գրականությունը»։ Այս կարգի շափազանցությունները քննադատելով, Յ. Խանզադյանը հետազայում պնդում է («Փրական Սերվիլիզմ» — «Բաքվի Ձայն», 1913, №119, 24 օգոստոսի), որ ինքը մնում է «Ավետիս Ահարոնյան» հոգվածում հայտնած իր կարծիքին։

⁵ Խոսքը «Նոր հոսանք», «Բաքվի Ձայն» և «Հորիզոն» պարբերականներին մասին է։

⁶ Յուլյա Խանզադյանը «Բաքվի Ձայն» օրաթերթի հիմնադիրներից ու «զեկավարներից» էր։

⁷ Նկատի ունի «Բաքվի Ձայն»-ի 1913 թ. № 91-ում (12 մայիսի) տպագրված «Մթնշաղի մղձավանջը» հոգվածը (անստորագիր է, բայց Յ. Խանզադյանին է)։ Տերյանի «Մթնշաղի անուրջներ»-ը, գրում է Խանզադյանը, «մի եղբորագիծ դարձավ. որից այս կողմ մեր լիրիկան «ստերյանական» է։

Տերյանի ազդեցությունը ուղղակի օրհասական է. ճի՞ն մի ժամանակ մեր գրականության մեջ ոճն ու ձևը արհամարհված էին, այժմ սկսվեց հակառակ երևույթ։ Այնքան հզոր է Տերյանի ինքնատիպոր ոճի ազդեցությունը, որ վեջին տարիներս հայ սկսնակ բանաստեղծների գրվածքների մեջ բացի ձևից և ոճից ոչինչ չի գտնվում՝ ամենաշնչին բացառություններով։ Մարդիկ գրում են, «երգում», ոգևորվում, բայց ոչինչ չի դուրս գալիս։

Փանառեղծությունը գրականական ուղղություն է ստացել։ Ապրումները կյանքից չեն առնվում, այլ Տերյանի այս կամ այն տողից։ Եվ ցավալին այն է, որ սկսնակների մեջ կան շնորհալի ուժեր, որոնք, սակայն, չեն կարողանում դուրս գալ Տերյանի տաղանդի ծանրության տակից։ Եվ այնտեղ, որտեղ նախատիպը իր բնական ապրումների արտահայտության հուղիչ, հաղորդիչ ձևով հմայում է ձեզ, — նրա երիտասարդ հետևորդները գեղեցիկ վարժություններով են զբաղված»։ Յույց տալով, թե գրականության համար որքան վտանգավոր են միօրինակությունն ու էպիգրոսությունը, Խանզադյանը շարունակում է. «Բավական է, երիտասարդ պարոններ, հանգիստ թողեք ձեր տաղանդավոր ուսուցչին։ Փառք Աստծո, այս մի քանի տարվա ընթացքում դուք գեղեցիկ լեզվի տիրապետեցիք, ձեռք բերեք այնպիսի լավ տեխնիկա, որ ճի՞ն, իրոք, նոր բան ունեք ասելու աշխարհին, լեզուներդ չի կապվի»։

Տերյանը տվել է ձեր ձեռքը խոսքի կախարդական զենքը: Բաժական է որքան աշակերտեցիր, — ժամանակ է, որ ձեր ասելիքն ասեք մեզ. Տերյանի գեղեցիկ բանաստեղծությունները «խնջուրույնորեն» կրկնվել խիստ անշնորհակալ գործ է:

Փորձեցեք ձեր ապրումները տալ: Մթնշաղին հետևում է լուսավոր առավոտը, արևը, խնդն ու ծիծաղը:

Դուք կյանք եք ապրում և կյանք պետք է տաք մեզ ձեր զրվածքներում: Աղատեցեք մեզ ձեր մթնշաղից, հեթաթից, գիշերից, որովհետև, ներեցեք, հաճախ դուք պարողիաներ եք գրում Տերյանի վրա»:

⁸ Tutti quanti — իտալերեն է, նշանակում է՝ և ուրիշները:

⁹ Երվանդ Յրանչյան — փիլիսոփա:

¹⁰ «Աև ապաեո» և «գուքս» կատակով են ասված: «Դուքս երկրի Նաիրի, որին Տերյանն այժմ երգում է» — ակնարկ իր «Երկիր Նաիրի» շարքի մասին, որի հղացումը կապված է այդ ժամանակի հետ:

58

Տալագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՃ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ Alea jacta est — լատիներեն է, նշանակում է՝ վիճակը զցված է:

² Տերյանը նաև մեծ ծավալի գործեր ստեղծելու մասին է մտածել: Բազմազան ու հարուստ են եղել պոետի հղացումներն ու ծրագրերը՝ պոեմներ, վկայեր, դրամաներ (այս մասին հանգամանորեն տե՛ս մեր՝ «Տերյանի վկայերն ու պոեմները» հոդվածը «Գրականություն ու մեծ հմայքը» ժողովածուում: Երևան, 1963): Առաջին հիշատակությունը, թե որոշել է պոեմ գրել, վերաբերում է 1912 թ. վերջերին և 1913 թ. սկզբներին, այսինքն այն ժամանակին, երբ պոետը հրատարակել էր բանաստեղծությունների երկրորդ ժողովածուն և իր հաստատուն տեղն էր նվաճել մեր պոեզիայի ամենից նշանավոր ներկայացուցիչների շարքում: Պրպտումները մեզ համոզել են, որ Տերյանը հղացել, ծրագրել, ավելին՝ սկսել է գրել երեք պոեմ. առաջինը՝ «Հուշեր լազարյանց ճեմարանի» (1912), երկրորդը՝ «Դոն ժուան» (1912—13), երրորդը՝ Վանի հերոսական պաշտպանության մասին (1915—1916): Այս նամակում խոսքը երկրորդ պոեմի՝ «Դոն ժուան»-ի մասին է. «Պոետի թողած թղթերում,—գրում է Մակինցյանը,— մենք գտնում ենք թեթև նոթեր... «Դոն ժուան» պոեմի... սկզբնական նախապատրաստական աշխատանքից» («Զորահատորակ», 1-ին հատոր, էջ XXXV): Մակինցյանը նաև ասում է, թե Տերյանը երբ էր սկսել աշխատել այդ պոեմի վրա: Խոսելով 1912—13 թվականների մասին, նա գրում է, որ այդ շրջանում Տերյանը ծանոթացել է ակադեմիկոս Ալեքսեյ Վեսկուվսկու հետ: «Պոետի նամակներից մենք տեղեկանում ենք,— գրում է Պ. Մակինցյանը,— որ նա տեսակցում ու խոսակցում է արևմտա-եվրոպական գրականության... ականավոր պրոֆեսոր Վեսկուվսկու հետ «Դոն ժուան»-ի լեզենգի մասին, նա ծանոթա-

նում է այդ լեզենդի աղբյուրներին, բազմաթիվ գրական վերամշակություններին, մտադրութիւն ունենալով նույն լեզենդը մշակելու հայերեն» (նույն տեղում, էջ XXIV):

³ «Դուրս է գալիս»-ի վերեր գրել է «անում», «կատարում» — ընտրութիւնը թողել է հետազային:

⁴ Տե՛ս № 57 նամակի 4-րդ ծանոթագրութիւնը:

59

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ Այդ ծամանակ «Նոր ուղի» պարբերական չի հրատարակվել:

² «Սալամե»-ի թարգմանութիւն մասին տե՛ս այս հրատարակութիւնի 2-րդ հատոր, էջ 383—385:

60

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակութիւն:

^{1, 2} Ժենյա, Ժենյուրա — խոսքը Տերյանի կնոջ քրոջ՝ Եվգենյա Սերգեննա Պախալովայի (հետագայում Վոսկրեսենկայա) մասին է:

³ Խոսքը Տերյանի կնոջ եղբոր՝ Ալեքսանդր Սերգենիչ Պախալովի մասին է:

61

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակութիւն:

¹ «Քաղաքում» բառի վերեր գրված է «Հռոմում», և ոչ մեկը չի ջնջված՝ ընտրութիւնը թողնված է հետազային:

² Տե՛ս նախորդ նամակի 3-րդ ծանոթագրութիւնը:

³ Տե՛ս նախորդ նամակի 1-ին և 2-րդ ծանոթագրութիւնները:

⁴ Վազուկա — հավանորեն «Վա:ան» անունը այդպէս է արտասանել զոքանչը՝ Ալեքսանդրա նազարովնան:

62

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակութիւն:

¹ Ռոմանոս Մելիքյան (1883—1935) — կոմպոզիտոր, մանկավարժ:

² Գագիկ Պիճիկյան (1883—1937) — իրավաբան, տնտեսագետ, խմբագիր և հրատարակիչ:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի մեքենագիր պատճենի և առաջին անգամ:

64

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

- ¹ Բար — ռեստորան Մոսկվայում, այժմ այդ տեղում է գտնվում «Արա-րատ» ռեստորանը:
- ² «Хоть мгновенный» — № 104 նամակում կա «մի կարճ ակնթարթ»:
Թվում է նույն արտահայտությունն է, որ Տերյանը նաև «ծանոթագրե-
լ»։ «Սրանք մի աղչկա խոսքեր են»:

65

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

- ¹ «Երբ զա իսկական օրը» — Դորրոյությունի «Когда же придет нас-
тоящий день?» հոդվածի վերնագիրն է:
- ² «Երրորդություն — ինքը Տերյանը, Յոլակ Խանդադյանը և Պողոս Մա-
կինյանը»:
- ³ «Բաքվի Զայն»-ը:
- ⁴ Յոլակ Խանդադյանին պետք է հաստատեն ին երդվալի օգնական:

66

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

- ¹ Կ. Կուսիկյանին գրած նամակից (1913 թ. հոկտեմբեր) իմանում ենք, որ
հիշատակված «մի պարոնը» Արսեն Բուդաղյանն է, հայտնի հայ մեծա-
հարուստ, որն ապրում էր Մոսկվայում: Տե՛ս Վահան Տերյան, հ. Յ,
1963, էջ 312:
- ² Կ. Կուսիկյանին գրած նույն նամակից պարզվում է, որ այդ վկաներից
մեկը Լեդել է բանաստեղծ Ալ. Մատուրյանը:
- ³ Խոսքը Կ. Կուսիկյանի մասին է:

67

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

- ¹ «Սալումե»-ի թարգմանության մասին տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ
հատոր, էջ 383—385:

68

Տպագրվում է ըստ Կուսիկյանների մոտ եղած ինքնագրի:
Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Ուղարկելով մեզ նամակի պատճենը, պրոֆեսոր Հ. Կուսիկյանը գրել է. «Այս նամակը գրված է Կ. Կուսիկյանին 1912 թվին»: Մենք, կասկածելով քվադրոթյանը, խնդրեցինք նորից ստուգել այն: Պատասխան նամակում Հ. Կուսիկյանը կրկնում է նույնը, մեզ թողնելով ստուգել փաստերը: Մենք կարծում ենք այս նամակը գրված է 1913 թվականի հոկտեմբերին: Ահա մեզ այդ համոզմանը բերող փաստերը. Ա) նամակը գրված է Պետերբուրգից, իսկ Տերյանը Պետերբուրգ գնաց սովորելու 1913 թ. ասպետմբերի վերջերին: Բ) Տերյանը Կ. Կուսիկյանին գրում է, թե 50 ու. թռչակ են նշանակել, որ մյուս ամսվանից պետք է ստանա: 1913 թ. նոյեմբերի 14-ին Տերյանը գրել է Յ. Խանզադյանին, թե թռչակը պետք է ստանա նոյեմբերի 20-ից: Եթե «մյուս»-ը նոյեմբերն է, ուրեմն գրել է 1913 թ. հոկտեմբերին: Գ) Կ. Կուսիկյանին գրում է, թե մտադիր է Սուսանային բերել բժիշկներին ցույց տալ և աշխատել նրա համար մի պաշտոն գտնել: Գրեթե նույնը ասված է և Յ. Խանզադյանին գրած 1913 թ. հոկտեմբերի 17-ի նամակում: Վ. Հարությունյան-Խանզադյանին նույն օրը գրած նամակում ևս Տերյանն ասում է, որ նոր է եկել և Սուսանային ղեկ չի բերել: Դ) Կ. Կուսիկյանին գրած նամակում ասում է Օնիկն այստեղ է, նույնը կա նաև Վ. Հարությունյան-Խանզադյանին գրած 1913 թ. հոկտեմբերի 17-ի նամակում: Ե) 1913 թ. հոկտեմբերի 17-ին Յ. Խանզադյանին ուղարկած նամակում գրում է, թե երեք շաբաթ է Պետերբուրգ եմ, նույն վիճակն է նկարագրված նաև Կուսիկյանին գրած նամակում: Ջ) Կ. Կուսիկյանին գրած նամակում նշված հասցեն («Պետերսսակերտ», Պետերբուրգի Կողմ, Մեծ պրուպենկո, տուն 17, բնակարան 34: Петербург, Петерб. Сторона, Б. проспект, д. 17, кв. 34) Տերյանին է սկսած 1913 թ. հոկտեմբերից:

¹ «Սուր թո՛ւ պարանոց իմ» — կազմված է ըստ Եղիշի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» գրքի «Սուր թո՛ւ՝ և պարանոցք մեր» արտահայտության:

² Հայերենին տրված այս զնահատականը մի քանի անգամ է հանդիպում Տերյանի մոտ: «Եվ հնչում է, որպես աղոթք արքայական թո՛ւնդուն», — ասված է «Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես» բանաստեղծության մեջ:

³ Բարոս — բար, տն՝ս № 64 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը:

⁴ «Московский дворянский клуб» — գտնվում էր այժմյան «Дом Союзов»-ի լիբրահարկում: Կ. Կուսիկյանը որպես անգամ այդ ակումբի, հետը տանում էր Վ. Տերյանին, Պ. Մակինցյանին և ուրիշներին:

⁵ Петровские ворота-ի մոտ, այժմ զեռ կանգուն տան մեջ, կար թեյարան, որտեղ հավաքվում էին ուսանողները:

⁶ 1912 թ. նշվել են հայ տառերի գլուտի 1500-ամյա և հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանները, Կ. Կուսիկյանը Օշականում ճառ է ասել և այնքան լավ, որ կաթողիկոս Գևորգ V-ը նրան հյուրերի ներկայությամբ անվանել է «Կարապետ Ոսկերեղան»:

- ⁷ Նամակում Տերյանը «Պետերբուրգի Կողմ» բառերի վերեր ուսերեն գր-
րել է. «Пет. Стор.», «Մեծ պրոսպեկտ»-ի վրա՝ «Б. проспект»:
⁸ Հավանորեն դա մեծատաղանդ դերասանուհի Սիրանույշի սիրած բառն
է և նրա արտասանության ձևը:
⁹ Հ. Կուսիկյանն ասում է. «Հենաքի արտահայտություն է, ուզում է իր
մասին ասել, որ Կարբարիլի զահեն տարել է»:
^{4, 5, 6}, ժանոթագրությունները պրոֆեսոր Հ. Կուսիկյանին են:

69

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ):

70

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կիթի:

- ¹ Գրիգոր Խալաթյանին (1858—1912) — հայագետ, լազարյան ճամբարանի
ուսուցիչ:
² «Նոր հոսանք»-ի 1913 թ. № 4—5, 6 և 1914 թ. № 1-ում տպագրվել
է «Ստեփանոս Նազարյանցի նամակները»: № 4—5-ում Յ. Խանզադյանը
նամակները օժտել է «Մեկնաբանության տեղ» բաժնատրականով:
³ Տե՛ս № 65 նամակի 4-րդ ժանոթագրությունը:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

- ¹ «Սլալոմ»-ի թարգմանության մասին հանգամանորեն տե՛ս այս հրա-
տարակության 2-րդ հատոր, էջ 383—385:

72

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

73

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

- ¹ Տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 383—385:

74

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ Խոսքը հոկտեմբերի 17-ի նամակների մասին է (№ 62, 64), որ
ուղարկվել էին միևնույն ծրարով:
² Այդպիսի շաբաթաթերթ չի հրատարակվել:
³ «Շողեր»-ի առաջին գիրքը հրատարակվեց 1913 թ.: Գրական-գեղար-
վեստական-ըննդատական ժողովածու (տարեգիր), հրատարակու-
թյուն Պետերբուրգի հայ ուսանողության: Երկրորդ գիրքը լույս չի տե-
սել:

Տպագրվում է ըստ հեռագրի (ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆոնդ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Ահա հեռագրի տեքստը ռուսերեն. «Болен, крайне стеснен, прошу возможно достаньте заммообразно 150. Надеюсь охраните меня от унижений, излишней огласки. Всякие условия материально-го характера принимаю. Жду скорого телеграфного ответа. Большой проспект, 17. 34, Ваган Терян».

Տպագրվում է ըստ հեռագրի (ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆոնդ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Ահա հեռագրի տեքստը ռուսերեն. «Тронут вниманием, теплотой. большое спасибо, напишу первой возможности. Терян».

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆոնդ):

¹ Խոսքը հեռագրով փող խնդրելուն է վերաբերում (տե՛ս № 75 նամակ-հեռագիրը):

² 1913 թ. նոյեմբերի 28-ին Հայ գրողների ընկերության 20-րդ հերթական երևկույթը նվիրված էր Վահան Տերյանին: «Հորիզոն»-ը նոյեմբերի 30-ին (№ 270) տպագրել էր ինֆորմացիա երեկոյի մասին, որից Տերյանը իմացել էր, որ Թումանյանը շերմորեն պաշտպանել էր իրեն զեկուցող Վ. Ահարոնյանի հարձակումներից ու անարդար մեղադրանքներից: Զեկուցողը, ասում է Թումանյանը, «հայտնեց նաև մի շատ տարածված կարծիք, թե Տերյանը զուրկ է տեղայնությունից և հարազատ չի մեզ: Ինձ թվում է, որ էդ կարծիքը սխալ է: Զմտենելով քննության մեջ, թե ի՛նչ է հարազատությունը և ի՛նչ նշաններով է արտահայտվում, ես գտնում եմ, որ նրա թախիժն ու երազները, մշուշն ու աղբամուղը խորթ չեն մեր երկրին ու մեր հողուն: Սա եղել եմ էն երկնքին մոտիկ լեռնադաշտում, ուր ծնվել է Տերյանը, և կարծես թե նա լիքն է էն մշուշային թախիժով ու քեռույշ երազներով, որ քնորոշում են մեր տաղանդավոր բանաստեղծի քնարը: Վերջապես թախիժն ու երազը խորթ չեն հայի հողուն, և մենք շատ երազկոտ ժողովուրդ ենք:

Խոսեց և նրա երգերի մոնոսոնոսության մասին, և լսողները շատ հեշտ կարող են սրա տակ ձանձրալին հասկանալ: Բայց դուք ինչպես ամեն բանաստեղծի, էնպես էլ Տերյանի լավ երգերն առեք և բանաստեղծական գոհարներ կտեսնեք, որ ձեզ բարձր գեղարվեստական հաճույքներ կտան: Զպետք է մոռանալ և էն հանգամանքը, որ Տերյանը դեռ տվել է իր առաջին շրջանի երգերը և այժմ, ինչպես ինքն է գրում իր վերջին

երգերից մեկում, նոր արշալույս ու նոր հորիզոն, նոր կյանք է ողջունում»:

- ³ Նկատի ունի դեռ «Մթնշաղի անուրջներ» անտիպ ժողովածուի մասին Քումանյանի հայտնած բարձր կարծիքն ու խրախույսը (տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, № 66 նամակը):

Այդ մասին իր «Հուշեր»-ում պատմում է նաև Ավ. Իսահակյանը. «...1908 թվին, ամառը Թիֆլիսում պատահեցի Վահանին: Պիտի հրատարակել իր բանաստեղծությունների առաջին գրքույկը՝ «Մթնշաղի անուրջներ»-ը: Տպելուց առաջ Հովհ. Քումանյանի մոտ կարդացել էր ձեռագիրը, ուզեց ինձ մոտ էլ կարդալ՝ «անկեղծ կարծիք» իմանալու համար: Հյուրանոցիս սենյակումն ենք: Հուզված կարդում էր ոտանավորները, մեկը մյուսի հետևից. քանի առաջանում է ընթերցումը, ավելի է հուզվում. ես սրտով և ուշով հետևում եմ ընթերցումին: Տեսրակը շաղարտած՝ ես անհամբերությունից մղված՝ գոչեցի. «Կեցցե՛ս, Վանիկ չան, հրաշալի բաներ են, բյուրեղացած զգացումներ՝ անթերի ձևերի մեջ: Իսկական քնարերգությունը սա է! — մաքուր լիրիկա»... Վահանի ներհուն աչքերը փայտակեցին ուրախ լյամբ — «Հ. Քումանյանն էլ շատ հավանեց: Երկուսիդ կարծիքը բացարձակ արժեք ունի ինձ համար: Այլևս քննադատությունից վախ չունեմ»:

Երեկոյան եղա Հ. Քումանյանի մոտ և հիացմունքս հայտնեցի Վահանի բանաստեղծությունների նկատմամբ:

— «Հա է՛, շատ դրուստ ես ասում: Շատ զեղեցիկ են և գրեթե մեր լիրիկայի մեջ բոլորովին նոր բաներ: Պատկերները թեև թույլ են և քիչ են, բայց լեզուն՝ մաքուր զտված և արծաթե զանգի պես՝ հնչուն: Իմ ազդեցությունը բնավ չտեսա այնտեղ, բայց քո և Դերենիկի տրամադրությունների արձագանքը կարծես կա, մանավանդ՝ քո: Դու ի՛նչ ես կարծում, համենայն դեպս՝ մեր վերնատան մեջ պատվավոր տեղ ունի...»:

78

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

- ¹ «Գարուն» լամանախի հրատարակությունը շարունակելու, ինչպես և դադարեցման մասին Տերյանը հաճախ է գրել՝ մինչև դադարեցման որոշումը (տե՛ս № 139 նամակի ծանոթագրությունը):

- ² Տե՛ս № 74 նամակը և նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

79

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:
Հրապարակվում է ըստ Անթառամ Միսկարյանի արտագրած օրինակի, նրա կրճատումներով:

- ¹ Խոսքը Ա. Ֆ. Խաչատրի՝ ՍՊԲ-ում 1910 թ. լույս տեսած «Արարելոնի/քերականության» (ռուսերեն) մասին է։ Փանի որ Պ. տառը հնդդիակի/անվան սկզբնատառը չէ, ինձ թվում է, թե այդ տառը նշանակում է «պարոն»։
- ² Ես Անթառամ Միսկարյանին հարց տվի. «Արդյոք Տերյանը Ձեզ պատմում էր իր գրական մտահղացումների մասին»։ Նա պատասխանեց. «Պատմում էր, բայց ես մոռացել եմ։ Հիշում եմ, ինչպես մի անգամ նա բերանացի թարգմանեց իր մոտը նվիրած բանաստեղծությունը, բայց երբ խնդրեցի, որ ռուսերեն գրի, նա հրաժարվեց այդ անելուց»։
- ³ Նկատի ունի Ռիտա և Տիգրան Միսկարյաններին՝ Անթառամի կրտսեր եղբորն ու քրոջը։

80

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

- ¹ Այդ հոգվածը չի տպագրվել. անհայտ է՝ գրվե՞լ է, թե՞ ոչ — Տերյանի արխիվում ոչինչ չի պահվել։
- ² Լեւոնտտովի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանը պետք է նշվեր 1914 թ. հոկտեմբերին, սակայն սկսված համաշխարհային պատերազմը խանգարեց և այն ըստ էության հետաձգվեց։
- ³ «Դեռ գիրք էլ պիտի հրատարակեմ» — 1912-ին հայտարարվել էր, որ Տերյանի խմբագրությամբ պետք է հրատարակվի Լեւոնտտովի երկերի ժողովածուն երկու հատորով։

81

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի։

- ¹ Գրությունը ուղարկված է 1913 թ. դեկտեմբերի 18-ին. «Մեծարգո պ. Վահան Տերյան
- Վարչությունս սրանով հայտնում է Ձեզ, որ ընկերությանս ընդհանուր ժողովը, համաձայն իր կանոնադրության 4-րդ հոդվածի, գաղտնի քվեարկությամբ ընտրեց Ձեզ ընկերության անդամ։
- Վարչության նախագահ՝ Լ. Թումանյան
- Անդամ քարտուղար՝ Գյուտ ա. ք. Աղանյանն։

82

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի։

Հրապարակվում է ըստ Անթառամ Միսկարյանի արտագրած օրինակի, նրա կրճատումներով։

- ¹ Ձնայած այն բանին, որ այս նամակում Տերյանը հայտնում է «Մշակ» թերթին աշխատակցելու համաձայնություն մասին, արդեն երկու շաբաթ

- անց՝ 1914 թ. հունվարի 29-ին, նա հրաժարվում է այդ թերթին աշխատակցելուց, որի մասին հեռագրում է խմբագրությանը, իսկ փետրվարի 4-ի նամակով մանրամասն բացատրություն է տալիս այդ առթիվ (տե՛ս Վահան Տերյան, Երկերի ժող., հ. 3, 1963, էջ 338—339)։
- ² Մինայ Դավթի Միսկարյանի։

83

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Քվագրվում է ըստ բովանդակության։

- ¹ Խոսքը 1914 թ. հունվարի 4-ի (№ 80) նամակի մասին է։
- ² Հավանորեն Վարդգես Սուրենյանի։
- ³ «Էլեգիա», «Մուրճ», 1906, № 7, «Վահան Տ.—Գր.» ստորագրությամբ։
- ⁴ Խոսքը «Սիմոն Զավարյանի նվիրական հիշատակին» իսկապես թույլ բանաստեղծության մասին է («Բաքվի Ձայն», 1913, № 145)։
- ⁵ Թումանյանի և Տերյանի այս տարակարծությունը բավական հայտնի է եղել գրական շրջաններում։ Հետաքրքրական է, որ այդ մասին խոսք է եղել նաև մամուլում։ «Հորիզոն»-ի 1917 թ. № 31-ում (11 փետրվարի) «այդ առթիվ» տպագրված է հետևյալ բանաստեղծությունը.

«ՀՐԱՏԱՊ ՍՓՈՓԱՆՔ»

Սկանակ բանաստեղծներին

Խոսքեր՝ Հ. Թումանյանի
Հանգեր՝ Սկսեակի

Քննադատն ասաց — մեկդ խրոնիկյոր,
Մեկդ ֆաղեհնու ձգտումի երգիչ,
Մեկդ՝ Տերյանի մոնթն է գլխիկոր,
Կամ Յարճանյանին նման է շատ-քիչ!
— Է՛, ասաց՝ ասաց! Ի՛նչ անենք, տղեք,
Ինչո՞ւ եք տրտմել, — սրտապիղի եղեք!
Ես հո չե՛մ կանչել, որ նա ձեզ գովի,
Այլ, որ քրքրի, խուզի ու բովի,
Դեռ շա՛տ կունենանք էսպես հավաքույթ,
Դեռ ձեր գլխին կա երկո՛ւ երեկույթ...
Էնտե՛ղ դուք պիտի դուրս գաք ասպարեզ,
Եվ ձեր շնորհքով կանգնե՛ք պարզերես։
Ես շա՛տ եմ խնդրում, որ չը դադարեք,
Թղթին չափսոսաք — գրե՛ք, մի՛շտ գրեք!
Ամեն քսանյութ ոտանավորից

Մեկը լա՛վ դուրս գա՛ մե՛ծ բան է նորից,
Հետո կորոշվին փոքրե՛ր ու մեծե՛ր —
Ժամանակն է լոկ քննադատը ձեր:
Քննադատը ձեզ խանձեց իր բովում,
Դե՛ լավ, ի՛նչ անենք, ձեզ չե՛մ գովում...
Ես ասում եմ լոկ սրտապի՛նդ եղբք,
Տղամա՛րդ կացե՛ք, մի՛ տրտմեք, տղեք՛!

- 6 Արշակ Թումանյան (1870—1905) — գրող, թարգմանիչ, ստորագրել է նաև «Կայծույն»:
- 7 1914 թվականից Նոր Նախիջևանում սկսեց հրատարակվել «Գաղութ» գրական-քաղաքական և հասարակական շաբաթաթերթը, որի խմբագիր-հրատարակիչը Սահակ Մանսիկյանն էր:
- 8 Հավանորեն դրանցից են «Գեղարվեստ»-ի 3-րդ գրքում տպագրվածները («Սիրելի Պաոլո Մակինցյանին», «Դարձյալ իջավ գիշեր, դարձյալ — ու կրկին»):
- 9 Տերյանը հունվարի 12-ին տվել էր իր համաձայնությունը աշխատակցելու «Մշակ»-ին:
- 10 Երվանդ Պրանցյան — տե՛ս № 57 նամակի 9-րդ ծանոթագրությունը:
- 11 Ուղարկել է երեք բանաստեղծություն՝ Ա) «Պետերբուրգ», Բ) «Մենք բոլորս, բոլորքս», Գ) «Ես սիրում եմ նրանց, որոնք խենթ են ու անտուն», բայց չեն տպագրվել՝ հավանորեն թերթի փակվելու պատճառով:
- 12 Տե՛ս № 49 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

Տպագրվում է ըստ «Հորիզոն» թերթի 1914 թ., № 19-ում (26 հունվարի) հրատարակված տեքստի:

- 1 Ացտեկ կամ աստեկ — Մեքսիկայի հնդկական ժողովուրդներից մեկը: Այդ լեզվով խոսում են 670 հազար մարդ: Իսպանիան 1519—1521 թթ. նվաճեց այստեղիներին և ընդհատեց նրանց հետագա ինքնուրույն զարգացումը» (էնգելս):
- 2 1916 թ. հունվարի 18-ին Հ. Թումանյանին գրած նամակում Պ. Մակինցյանը մի առիթով հիշելով իրենց այդ հեռագիրը, ավելացնում է. «Օ՛հ, եղկելի թերթիգեսներ» (մտաբերո՞ւմ եք, որ սա մեր «պատմական» հեռագրի խոսքն է)» (Հովհ. Թումանյանի տուն-թանգարանի նյութերից): 1914 թ. «Մշակ»-ի էջերում նրա խմբագիր Հ. Առաքելյանի ղեկավարությամբ սկսվեց կատարյալ արշավանք Թումանյանի և նրա ղեկավարած Հայ գրողների ընկերության դեմ (№ 2, 4 հունվարի, Նորեկ Գրող — Հայ գրողների ընկերության մեջ): № 6, 11 հունվարի, Հ. Առաքելյան — «Դուք անբարոյականացնում եք մատաղ սերուն-

գրք»։ № 11, 18 հունվարի, Ն. Ա. — «Հ. Թումանյանն էլ է խոսում բարոյականության մասին»։ № 12, 19 հունվարի, Նորենի Գրող—Բարձրակալ Հայ Գրողների ընկերության մասին» և այլն)։ Ընդ որում՝ Հ. Առաքելյանը պնդում էր, թե քննադատում է Թումանյանին «Իրեն մարդուն և ոչ բանաստեղծի»։ 1914 թ. հունվարի 22-ին (№ 15) Թումանյանի պաշտպանությանը հանդես եկավ «Բաբելի Զայն»-ը, մի քանի օր անց (№ 19, 26 հունվարի) «Հորիզոն»-ը «Նամակներ խմբագրության» բաժնում տպագրեց այս հեռագիրը։ Հեռագրի դեմ «Մշակ»-ի № 21-ում (30 հունվարի) հանդես եկավ Հ. Առաքելյանը-ը «Ցավալի նմուշ հայ գրողների» կյանքից (հասարակության դատաստանին)» հոդվածով, որի մեջ նա հայտնում է, թե ինքը «պաշել է», որ Տերյանը, մի քանի օր առաջ համաձայնելով աշխատակցել «Մշակ»-ին և տալով «Իր համաձայնությունը գրավորապես հունվարի 12-ին», խնդրելով ուղարկել իրան վկայագիր իրեն «Մշակ»-ի աշխատակցի, կարող էր «մի քանի օրից հետո հանդես գալ» «Մշակ»-ի և իր դեմ։ Չկարողանալով այդ բացատրել Տերյանի՝ Թումանյանի նկատմամբ ունեցած չեղած սիրով ու նրա դերի բարձր գնահատությանը, Հ. Առաքելյանը պնդում է, թե Տերյանի ստորագրությունը «կեղծ է»։ Փորձելով հիմնավորել այդ կարծիքը, նա բերում է փաստեր, թե Տերյանը այդ ժամանակ Բաբելում չի եղել։ Խնդիրը բարդացել է նաև նրանով, որ Սուրխաթյանը հեռագրել է Պետերբուրգ վ. Տերյանին ու հարցրել, թե արդյոք ի՞նքն է ստորագրել «Հորիզոն»-ի № 19-ում (26 հունվարի) տպված հոդվածը, և Տերյանը 28-ին պատասխանել է. «Ոչ մի հոդված չեմ գրել. անշուշտ մի թյուրիմացություն է տեղի ունեցել, կաշխատեմ պարզել»։ Հարցը պարզում է Տերյանի հետևյալ հեռագիրը (տե՛ս № 85 հեռագիր-նամակը և նրա 2-րդ ու 3-րդ ծանոթագրությունները)։

85

Տպագրվում է ըստ հեռագրի, որ առաջին անգամ հրատարակվել է «Մշակ»-ի 1914 թ. № 22-ում (31 հունվարի) և «Հորիզոն»-ի նույն թվականի № 23-ում (31 հունվարի)։

¹ Տե՛ս № 84 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը։

^{2,3} Հ. Առաքելյանը հեռագրի կապակցությամբ տույզերից «Ուշացած արդարացումն» հոդվածը (№ 22, 31 հունվարի), որի մեջ բերելով Տերյանի հեռագիրը, դա համարում է «գերագույն ճիշդ» արդարացնելու խանդավառին ու Մակինցյանին և կասկած է հայտնում Տերյանի գրածի նկատմամբ. թե ինքը ստացել է ընկերների հեռագիրը, սակայն «գործի էությունը անծանոթ լինելու պատճառով» հեռագիրը մնացել էր «անհասկանալի»։

Հ. Առաքելյանի «Ուշացած արդարացումն» հոդվածի դեմ Տերյանը գրեց «Մշակ»-ի հարգո խմբագրության իմ բացատրությունը» (տե՛ս

հետևյալ նամակը): «Մշակ»-ը վեճը «ավարտեց» Ս. Տ.—Մ.—ի դեմագոգիական վերնագրով հոգվածով (№ 35, 18 փետրվարի, «Բազմության կարծիքը»):

86

Եպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՅ):

Առաջին անգամ, որոշ կրճատումներով, տպագրվել է «Գրական շաբաթ»-ի 1930 թ. № 1-ում «Վ. Տերյանի մի նամակը Շիրվանզաղեի մասին» վերնագրով: Ժխտ չէ Յ. Խանզադյանի «Հոգվածների ժողովածու»-ի (Երևան, 1963) ծանոթագրություններում ասվածը, թե տպագրվել է «Մշակ»-ի 1914 թ. փետրվարյան համարներում (էջ 263):

1 Տե՛ս № 84 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

2 Հ. Առաքելյանի հոգվածի վերնագիրն է «Ուշացած արգարացում» («Մշակ», 1914, № 22, 31 հունվարի):

3 Խոսքը Շիրվանզաղեի «Ճառուտ»-ը հայ բեմի վրա» հոգվածի մասին է («Մշակ», 1913, № 249, 8 նոյեմբերի): «Ճառուտ»-ը բեմագրվել է նոյեմբերի 4-ին:

4 Յուզկ Խանզադյանը (Գրասերը) «Բաքվի Չայն»-ի 1913 թ. № 148-ում (11 դեկտեմբերի) տպագրված «Քննադատության իրավունքը» հոգվածում առարկում է Ճերմակին և գտնում, որ Շիրվանզաղեն իրավունք ունի իր սեփական կարծիքը հայտնելու, և գրական էթիկայի խախտում տեղի չի ունեցել:

5 Հ. Ճերմակ (Հովհաննես Բոգրյան) — «Գլոթեն զրաֆումսի դրչի տակ» («Հորիզոն», 1913, № № 270, 271. 30 նոյեմբերի, 3 դեկտեմբերի):

6 Տերյանին հուզել է Մառի նկատմամբ սառն վերաբերմունքի այդ փաստը. ինչպես երևում է, նա ցանկացել է Մառի հորեկյանի առթիվ հոգված գրել, թերևս գրել է, սակայն մեզ չի հասել: Այդ է ցույց տալիս սլոնտի արխիվում պահված «Юбилей Н. Я. Марра» վերնագրով մի թերթը. «Հոկտեմբերի 24-ին, — գրում է Տերյանը, — լրացավ ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառի սյրոֆեսորական գործունեության 25-ամյակը: Այդ օրը որևէ բանով չհավերժացվեց, եթե չհաշվենք ողջունի անարվեստ, բայց զգացված մի քանի խոսքերը, որոնցով հարգելի պրոֆեսորին դիմավորեց, դասախոսության ժամանակ, նրա աշակերտներին մեկը, արեհյան լեզուների ֆակուլտետի հայ-վրացական բաժնի սակավաթիվ, ինչպես միշտ, ունկնդիրների խմբի անունից: Այնինչ այդ օրը արժանի էր նշվելու, էլ չեմ խոսում արգեն այն մասին, որ իր կուլտուրական նվաճումների նկատմամբ ավելի զգալուն որևէ մի այլ երկրում կվերածվեր այն կուլտուրական տոնակատարության օրվա: Այս բարոյր դարի ընթացքում հայ-վրացական ֆիլոլոգիան հարստացել է մինչ այդ չլսված քանակով նոր աշխատություններով, որոնց մեծ մասը դուրս է եկել Ն. Յա. Մառի գրչի տակից: Սակայն բանը քանակի մեջ չէ: Հարեթական լեզվագիտության հիմնադիրը բաց է արել միջանգամայն նոր հորիզոններ և հեռանկարներ հայկական և վրացական

Ֆիլոլոգիայի առաջ ոչ միայն քրտնաջան որոնումներով, այլև հատկապես հանճարեղ կոահումներով, փայլուն ընդհանրացումներով, գիտական հարցերի այնպիսի լայն դրուումով, որը հարազատեցնում է գիտնականներին բանաստեղծների ու փիլիսոփաների հետ: Եվ ակադեմիկոս Մառը հիրավի լանաստեղծ է, քանի որ նա ստեղծագործում է ոչ թե ընդհանրացումների մեռյալ ֆորմուլաներ, ոչ թե տրամաբանական առաջադրությունների և ելրկացությունների չոր ու ցամաք մի կառուցում, այլ պատմության կենդանի շնեքը, պատմության, որը շնոււմ է անցյալ դարերի և մեռած ժողովուրդների շարժմամբ և կյանքի ուժով»:

⁷ Հոգվածը չի պահպանվել:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. Նամականեր» գրքի:
Հրապարակվում է Անթառամ Միսկարյանի կրճատումներով: Նամակի բնագիրը Դ. Մ. Միսկարյանն ինձ տվել է «Неизданные письма» գրքի լույս տեսնելուց հետո:

¹ «Մեր խորհրդավոր միությունը» — Մ. Յու. Լերմոնտովի «Դաշինք» բանաստեղծության երկրորդ տողն է:

² Տերյանն այդ ժամանակ սովորում էր Պետրոգրադի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետում, որտեղ ուսումնասիրում էր նաև վրացերեն: Այդ մասին ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառը «Ժժ ունենդիր Տերյանի հիշատակին» հոդվածում («Литературное Закавказье», 1935, № 2, էջ 93—99) գրում էր. «Տերյանն ինձ մոտ սկսեց պարպալել ոչ որպես երիտասարդ ուսանող, այլ իբրև վետերան, որն ունկնդրել էր Մոսկվայի համալսարանի պատմության ֆակուլտետի դասընթացը, ընդ որում նաև լազարյան ճեմարանի նախկին սան էր: Բացահայտ հետաքրքրությամբ անցնելով վրացերենի քերականության ուսումնասիրությանը, և դեպի այդ լեզվի յուրահատուկ քերականությունն ունեցած խոր հետաքրքրության և դրա տեսական հիմքերի անբասիր ըմբռնման ուսուցչին հուսադրող մի շարք վառ ապացույցներ տալով, Տերյանը շուտով սկսեց դասախոսությունները բաց թողնել: Խրոնիկ հիվանդագին վիճակը քիչ չէր նպաստում այն բանին, որ ընդհատումները դառնային սովորական: Վրա հասավ մի երկարատև ընդմիջում, որը հիմք էր տալիս ենթադրելու, որ իմ նոր ուսանողը դուրս է մնացել: Դա ամստային արձակուրդներին նախորդող շրջանում էր, երբ արևելյան լեզուների նախկին ֆակուլտետում ստուգողական քննություններ էին անցկացվում: Վրացերենի քննությանը համարձակ ներկայացավ Տերյանը, առավել ևս շփոթեցնելով ինձ իր հայտնվելով, քանի որ նա իրավունք ուներ այդ առարկայի քննությունը մի տարով էլ հետաձգելու: Նա պահանջում էր գիտելիքների ստուգում, որը կանխազուշակում էր լիակատար անհաջողություն, եթե նկատի ունենանք նրա հաճախումները: Այդպես էր թվում ինձ: Քննությունը, որ հակառակ իմ

սպասածի դարձել էր քննվողի լիակատար հաղթանակ, վերածվեց երկարատև զրույցի, որից ես այն համոզմանը եկա, որ գործ ունեմ հրաշալի նյութի հետ՝ ստեղծագործող գիտական աշխատող ստանալու համար: «Պրոֆեսոր, — նկատեց Տերյանը զրույցի վերջում, — ես քննության եկա, որպեսզի ինքս համոզվեի իմ հաջողություններին, և, զուցե, ձեզ էլ համոզելու, որ այստեղ եկել եմ իսկապես սովորելու համար»:

88

Տպագրվում է ըստ «Զորահատրյակի» 4-րդ հատորի ծանոթագրություններում բերված տեքստի («Ահա թե ինչ է գրում այդ դասախոսության առթիվ իր ընկերներից մեկին Վ. Տերյանը», — ասում է ծանոթագրողը և բերում նամակը՝ հավանորեն հատվածը):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ Խոսքը «Հայ գրականության գալիք օրը» դասախոսության մասին է, որ Տերյանը կարդացել է 1914 թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսի Նրածշտական ընկերության դահլիճում (հանգամանորեն տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 348—354):

² «Անցյալ օրերը Վահանը մոտոս էր, — գրել է Հովհ. Թումանյանը 1914 թ. ապրիլին: — Գնաց Ախալքալաք: Գալու է և դասախոսություն է կարդալու լեզվի մասին» (Երկերի ժողովածու, 5-րդ հատոր, էջ 399): Թումանյանը ոչ միայն հետաքրքրվել է, այլև մտահոգվել զեկուցման հաջողությամբ: Նա Տերյանին առաջարկել է դասախոսությունը կարդալ Հայ գրողների ընկերության համար: Տերյանը չի համաձայնվել՝ հավանորեն չի ցանկացել ավելի մեծ լսարանի համար նախատեսված զեկուցումը կարգալ փոքր՝ գրական լսարանում: Կա նաև այլ պատճառ — զեռ թարմ էին Հայ գրողների Կովկասյան ընկերության 20-րդ երեկույթում (1913 թ. նոյեմբերի 28-ին) Վ. Ահարոնյանի բանախոսության և Մ. Մատենճյանի ելույթի («Հորիզոն», 1913, № 270. «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 271) պատճառած դառնությունները:

89

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

¹ Այդ նամակը չի գտնվել:

² Некто в сером — ի. Անդրեևի «Մարդու կյանքը» պիեսում մոխրագույն շորեր հագած ոմնի մասին է խոսքը:

³ Կ. Միքայելյանը և Պ. Մակինցյանը ծնվել են Ազուլիսում: Տերյանը այդ է ակնարկում:

⁴ Տե՛ս № 74 նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը:

407

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՅ)։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

- ¹ Վլադիմիր Իվանովիչ Գերլե (1837—1919) — պատմաբան, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, հիմնել է կանանց բարձրագույն կուրսեր։

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

- ¹ Այդ արտահայտությունը շատ է կրկնվում Տերյանի՝ Նվ. Թումանյանին գրած նամակներում, հավանորեն դա Նվ. Թումանյանի կամ նրանց ընդհանուր ծանոթներից որևէ մեկի սիրած, շատ գործածած արտահայտությունն է։
- ² Վերջին երկու նախադասությունները Նվ. Թումանյանը մեջ է բերել Վ. Տերյանի մասին գրած իր հուշերում («Մարտակոչ», 1925, № 15, 18 հունվարի. «Վահան Տերյան»)։
- ³ Տերյանը հետո մասնակի փոփոխությունների է ենթարկել այս էջս պլերոմսը (հանգամանորեն տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 357)։
- ⁴ Խոսքը Աննա Ախմատովայի (1889—1966) բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին է։ Հավանորեն խոսքը «Вечер» (1912) կամ «Четкий» (1914) ժողովածուներից մեկի մասին է։

Տպագրվում է ըստ Կուսիկյանների մոտ եղած ինքնագրի։

Թվագրվում է ըստ բովանդակության։ Հ. Կուսիկյանը մեզ ասել է. «Նամակը գրել է 1914 թվականին»։

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի։

Թվագրվում է ըստ բովանդակության։

Քեռաշին անգամ տպագրվել է «Նոր ուղի» ամսագրում (1931, № 4)՝ կրճատումներով։

- ¹ Յուրի Նիկոլայիչ — Ն. Յա. Մառի տղան։
- ² Տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 358։
- ³ Քաղվածքը բերված է «Միրելի Պաոլո Մակինցյանին» բանաստեղծությունից։

4 Արտիկ — Արտավազգ Թումանյան (1894—1918)— գրող, նկարիչ, Հ. Թումանյանի տղան:

5 Տե՛ս № 91 նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը:

94

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ):

¹ Ակնարկում է դեռ հունվարին սկսված վեճը (տե՛ս № № 84, 85, 86 նամակները և նրանց ծանոթագրությունները):

95

Տպագրվում է ըստ Կուսիկյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Բնագրվում է ըստ փոստային կնիքի (Հ. Կուսիկյանն ասել է. «ծրարի վրա նշված է 1914. XI. 18»):

Ահա Տերյանի այդ «հնդիրք»-ը. «Ես չեմ մոռնել ուսման վարձը զարնանային սեմևտորում, որի հետևանքով հեռացվել եմ համալսարանից: Պատվով ունեմ խոնարհաբար խնդրել Ձերդ գերազանցությանը՝ կարգադրել ընդունել ինձ ուսանող: Եղբորս իսկական դինվորական ծառայության գորակաշնչու հետևանքով ևս ժամանակին փող չստացա վարձը մոռնելու համար: Ահա ինչու խոնարհաբար խնդրում եմ, ընդունելով ուսանող, տալ ինձ հնարավորություն՝ գրվել դասախոսություններին, իրողի վճարելը հետագույն մի քանի շաբթով, ծայրահեղ դեպքում գոնե երկու շաբթով: Այդ ժամանակամիջոցում խոսք եմ տալիս անպատճառ մոռնելու վաճառ Տեր-Գրիգորյանն:

Խնդրագրի վրա մակագրված է. «Ս.-Պետերբուրգի համալսարանի վարչության որոշումով ընդունել ուսանող»: Ապա կա երկու նշում, որ 25-ական ուորի մոտժված է «համալսարանի օգտին»:

Ամեն սեմևտորի համար համալսարանի օգտին վճարվում էր 25 ռուբլի. իսկ պրոֆեսորների օգտին՝ ըստ դասերի, այսինքն նալած թե ուսանողը քանի դասախոսական ժամերի է գրվել, հաշվելով ժամը մեկ ռուբլի սեմևտորում:

⁵ Փողը տվել էր Մոսկվայի հայոց եկեղեցիներին խորհուրդը, որի նախագահն էր Կ. Կուսիկյանը:

⁴ Статский советник տիտղոսը Կ. Կուսիկյանը միշտ ծաղրելով էր ասում իր վերաբերմամբ՝ հիշելով իր «Գրական դեմքեր»-ի հետ կապված հանգամանքները: Տերյանն էլ «չարություն» է անում գրելով ոչ միայն նամակի մեջ, այլև ծրարի վրա՝ Статскому советнику Карпу Борисовичу և այլն, որ ընդունված չէր (ըստ կանոնի պետք է գրեք Его Высочеству): Այդ «չարությունը» նույնպես չէր մ սիրտ արտահայտություն էր Վ. Տերյանի կողմից «Կարբարիչի» նկատմամբ:

⁵ Խրիստաֆոր Իվանովիչ Քուչուկ-Իոննեստովը եղել է Լազարյան ճեմարան-

նի հայերենի ուսուցիչ, նրա դասերը դուռ ձևական էին բարձր դասարաններում: Այդ սահմանափակ մարդը զուրկ էր մանկավարժի ընդունակություններից, բայց շատ մեծամիտ էր: Միաժամանակ նա գրաթղենիչ էր, և նրա ջանքերով մի շարք հայերեն գրքեր կոնֆիսկացիայի ենթարկվեցին:

6 «Речь»-ը կաղետական կուսակցության կենտրոնական օրգանն էր (1906—1917):

7 Խոսքը Պետական խորհրդի անդամ Պ. Ղուկասովի մասին է:

8 Աբամելիք — իշխան Աբամելիք-Նազարև (Նազարյան) Սիմեոն (1857—1916). Մոսկվայի Նազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձու, հնագետ, երկրաբան:

9 «Քամ»-ը ռուսերեն «ХАМ» (անտաշ, գոհհիկ) բառն է՝ ըստ՝ աստվածաշնչի ուղղադրության:

10 Ռուսերեն գրվածը Պետրոգրադի հայ գաղութի բուրժուազիայի «չորհերին» է վերաբերում, գլխավորապես կաղետների կուսակցության անդամներին (Պետական դումայի անդամ Մ. Աշեմովի, փաստաբան Ա. Ասիրբեկովին, միլիտատեր Պ. Ղուկասովին և նմաններին): Տեղյանը ուզում է ասել, որ Ա. Չեխովի գրիչը չափազանց պատվաբեր է նրանց ծաղրելու համար, որ բավական է Ի. Գորբունովի զավեշտական գրելակերպը, ալլապես՝ երկրորդ կարգի երգիծանքը:

11 Комильфо — ֆրանսերեն բառ է, նշանակում է վայելույ, պատշաճ: Ակնարկում է, որ պատերազմի պատճառով արգելված էր օդու վաճառքը:

12 Այլ. Ռուբենիի նկատմամբ կատակը նշանակում է, որ նա առանձնացած էր ալյուրով՝ շատ և շատ պարապելու համար:

2, 3, 4, 5, 9, 10, 12 ժանտաղությունները պրոֆեսոր Հ. Կուսիկյանին են:

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

1 Մոսկվայի հայկական կոմիտեի հրավերով Ն. Յա. Մառը Մոսկվայում կարդացել է երկու դասախոսություններ:

1 Кавказский культурный мир и Армения.

2 Город Ани и армянское искусство.

Դասախոսությունների մասին հոգածներին հիշենք Այ. Մատուրյանին՝ «Հայ ազերականների գուսանը (մի քանի խոսք պրոֆ. Մառի դասախոսությունների առիթով)»։ «Մշակ», 1915, № 20 (29 հունվարի):

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ Խոսքը «Ինքնակոչ փրկիչներ» հոգվածի մասին է, որ հրատարակվեց շատ ուշ՝ «Մշակ»-ի 1915 թ. № 227-ում (15 հոկտեմբերի)։ Խմբագրությունը դրել էր հետևյալ ծանոթությունը. «Այս հոգվածի՝ Պետրոգրադի Հայկական կոմիտեի մասին գրածների պատասխանատվությունը թողնում ենք հեղինակի վրա»։ Հոգվածի շարունակության տպագրությունը հավանորեն արգելվել է։ Տեղյանի հոգվածի երեք մասերից տպագրվել է մեկը՝ առաջինը, երկրորդից մնացել է մի փոքր հատված և պահվում է Տեղյանի ֆոնդում «Հավաքվեցին և ամենից առաջ կեցցե ճշացին» վերնագրով (գործ № 97)։ Երրորդ մասը պահպանվել է լրիվ՝ «Բայց երեկ հանկարծ» վերնագրով (գործ № 95)։ Դա հոգվածի շարունակությունն ու վերջն է՝ ավարտվում է ստորագրությամբ՝ «Վ. Տ.» և ապա՝

«Պետրոգրադ, 14 սեպտ.»

Հասցե՝ Пет. Ст., Б. проспект, д. 20, кв. 10, Вагану Тернан».

Խոսքը «Ձիթենի» ժողովածուի մասին է, որի մեջ լույս տեսան «Անգարդ իմ օրվան, անտուն իմ կյանքին», «Նույնն է հասցեդ հեամյա» («Գրնչու» վերնագրով), «Մենք բոլորըս, բոլորըս», «Մանուկ ենք մենք—երկու խեղճ», «Ծթն սեր չըկա—ինչի՞» համար» բանաստեղծությունները։

98

վագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

՝ «Հոգևոր Հայաստան» հոգվածը տպագրվեց «Մշակ» թերթի 1914 թ. № 293, 294, 295 և 296-ում (26, 27, 28, 30 դեկտեմբերի)։ Հոգվածի մասին հանգամանորեն տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 354—355 և մեր՝ «Գրականության ուժն ու հմայքը» գրքի «Հոգևոր Հայաստան»-ի մեկնաբանության շուրջ» հոգվածը։

Տե՛ս նախորդ նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը։

«Մշակ»-ի 1915 թ. Նոր տարվա համարում լույս տեսան «Երկիր Նաիրի» շարքի «Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես», «Այնպես անխիղ են և ընդուն լացիք», «Ինչպե՛ս լքարեմ, երկիր իմ կիզված» բանաստեղծությունները։ Թյուրիմացության տեղիք կարող է տալ այն հանգամանքը, որ Տեղյանն ուղարկել է Նոր տարվա համար երկու բանաստեղծություն, բայց տպագրվել է երեքը։ Հավանորեն «Մշակ»-ի խմբագրությունը խնդրել է Նոր բանաստեղծություններ, և Տեղյանը ուղարկել է (ժամանակ կար՝ դեկտեմբերի 11-ից մինչև վերջը) «Երկիր Նաիրի» շարքից ուրիշ բանաստեղծություններ։

¹ Կարծում ենք խոսքը հետևյալ բանաստեղծությունների մասին է՝ «Ծթն սեր չըկա—ինչի՞» համար», «Մենք բոլորըս, բոլորըս», «Մանուկ ենք մենք—երկու խեղճ»։

Տեղյանի կնոջ եղբայրն է։

- ⁶ *Խոսքը հավանորեն «Ինքնակոչ փրկիչներ» հոգվածի 2-րդ և 3-րդ մասերին է վերաբերում, որ լույս չեն տեսել (տե՛ս Ն՝ 97 համակի 1-ին ծանոթագրությունը):*

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի արտագրված պատճենի և առաջին անգամ (պահվում է ԳԱԹ-ում):

Նույնակի առաջին էջի լուսանցքում գրված է. «Մառ-ոսին կրեդունեք ինչպես հարկն է և ճամփու եղևնք: Ես չեմ կասկածում, որ զու գոնն խոզարար լիս թողնի նրան մենակ ու անօգնական օտար (ներս) քաղթի մեջ: «Մենդներին» հոս գալու «միտքը» չունե՞ս...»

Քո Վ.Ն:

Երկրորդ և երրորդ էջերում մատիտով գրել է. «Նամակս ուշացավ— գրել էի, բայց չէի գրկել: Ասի գրկեմ, դու էլ ինձ փողատեր կանվանես վերջը, այդպես էլ կճանաչե ինձ «ապագա պատմաբանը», բայց վերջը մտածեցի, որ թեև «աղտոտ բուրժուա» ես, կրմրունես ինձ և լիս հասկանա սխալ: «Կապուտաշյան սպասում է քեզից նամակի»:

- ¹ *Մանոթ աղջիկ:*

- ² *Խոսքը հավանորեն «Поэзия Армении» ժողովածուի մասին է:*

- ³ *«Գաղութ» — գրական, քաղաքական և հասարակական շաբաթաթերթ, 1914—1916, Նոր Նախիջևան:*

- ⁴ *Տե՛ս Ն՝ 98 համակի 1-ին ծանոթագրությունը:*

- ⁵ *Հուլիսի 1-ին ծանոթագրության մեջ կա վկայություն, որ Տերյանը բանաստեղծություն է նվիրել զորավար Անդրանիկին: Այժմ Տերյանի վկայությամբ վերջնականապես հաստատվում է այդ՝ թեև բանաստեղծությունը չի գտնվել:*

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ *«Երկրորդ հատոր»-ը չհրատարակվեց, բայց «Երկիր Նաիր» շաբթի բանաստեղծություններից մի բանիսը տպագրվեցին պարբերականներում:*

- ² *Այս մասին տե՛ս այս հրատարակության 1-ին հատոր, էջ 350—353:*

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի և առաջին անգամ (ԳԱԹ, Դ. Անանունի Ֆոնդ):

- ¹ *Հնարավոր չէզավ պարզել, թե ինչ թերթի մասին է խոսքը: Յ. Խանզադ-*

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի մեքենագիր պատճենի և առաջին անգամ:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Ալ. Սատուրյանի ֆոնդ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ Խոսքը «Մշակ»-ի 1915 թ. նոր տարվա համարում (№ 1, 1 հունվարի) տպագրված Ալ. Սատուրյանի «Հայրենիքի ձայնը» բանաստեղծության մասին է (ալվելի հանգամանորեն տե՛ս այս հրատարակության 1-ին հատոր, էջ 350—353):

^{2, 3} Խոսքը «Մշակ»-ի 1915 թ. նոր տարվա համարում տպագրված «Երկրի նախի» շարքի երեք բանաստեղծության մասին է (տե՛ս այս հրատարակության 1-ին հատոր, էջ 350—353):

⁴ «Մյուս հարևանը» Գ. Հայկունին է: Թերթի այդ համարում տպագրված էր նրա «Տենչը հայրենի» բանաստեղծությունը:

⁵ Սոլովյով — Հովակիմ Սոլովյան (1864—1919)— գրող, գրականագետ, լրագրող:

⁶ Չալխուշև — Իրիգոր Չալխուշյան (1861—1939)— իրավաբան, մշակութային գործի:

⁷ Դավթի սաղմոսներից են. 1) Սաղմոս 26. Խոնարհեցո տէ՛ր զունկն թո և լուր ինձ, զի աղքատ և տնանկ եմ ես... 2) Սաղմոս ԿԸ. Կեցցո զիս աստուած, զի հասին չուրք յանձն իմ. ընկայ ես ի խորս անդնդոց, ուր ոչ զոյ ինձ հանգիստ... Տերյանը նկատի ունի Աշոտ Աթանասյանի «Սալ-Ման» ստորագրությամբ տպագրված ֆելիետոնը («Ծպխկոպոս» Չալխուշյանը փոխասաց տիրացուի դերում»։ «Մշակ», 1915, № 17. 25 հունվարի)։ Օրեր անց տպագրվեց նրա «Բաց նամակ»-ը Գրիգոր Չալխուշյանին («Մշակ», 1915, № 25, 5 փետրվարի)։

⁸ Թվում է սպոլեմիկական տոնի» պատճառը հետևյալն է. 1914 թ. նոյեմբերի 27-ին Պետրոգրադի հայ գաղութի երիտասարդության կազմած «Կրուժոկում» «Հայկական հարցի լուծման ցանկալի եղանակը» թեմայով զեկուցում էր կարգացել Բ. Իշխանյանը։ Հետևել էր «Մշակ»-ի 1914 թ. № № 279, 280 (10, 11 դեկտեմբերի) համարներում տպագրված «ընդարձակ» ինֆորմացիան «Վ» ստորագրությամբ։ Այդ ինֆորմացիայի դեմ «Մշակ»-ի 1915 թ. № 16-ում (24 հունվարի) հան-

դիւս եկան 8 ունկնդիրներ «Նամակ խմբագրութեան» բացատրականով «Մենք, Հիշլալ հավաքութի մասնակցողներս,— ասված է նամակում,— ստիպված ենք՝ ճշմարտութիւն վերականգնելու համար հայտնել հեռ. տեղալը: Նախ՝ կարևոր է շեշտել, որ պ. Իշխանյանը իր զեկուցումը արել է մի մասնավոր և սահմանափակ շրջանում... բաղկացած ընդամենը 13 հոգուց: Երկրորդ՝ պ. Իշխանյանի զեկուցումը չէր ներկայացնում իրանից ամփոփ մի հաղորդագրութիւն, ինչպես և ինքը պ. Իշխանյանը խոստովանեց հավաքութիւն, այլ հայկական հարցին վերաբերյալ մի քանի հիմնական կետերի լոկ հասարակ մի սխտեմա: Ինչ վերաբերում է զեկուցման առիթով առաջացած վիճաբանութեան, ապագա քննարկմացութիւնների առաջն առնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում հայտնել, որ մտքերի փոխանակութեանը մասնակցել են 7 հոգի: Բոլոր ընդդիմախոսներն էլ շեշտելով պ. Բ. Իշխանյանի զեկուցման մակերեսային բնույթը և այլն, քննադատորեն արտահայտվելով նրա արտահայտած հայացքների նկատմամբ, որոշակի սահմանադեմք են իրանց տեսակետը նրա բռնած դիրքից: Հիշլալ 7 հոգուց միայն մեկը, որդ վերապահումներով, միացավ Բ. Իշխանյանի պաշտպանած տեսակետին, իսկ մնացյալ 6 հոգին բոլորովին այլ և տրամադորեն հակառակ հայացքներ են հիմնավորել: Թե ո՞րչափ այդորինակ քննադատները կարող են Բ. Իշխանյանի համակիրների տիտղոս ստանալ, թո՞ղ դատեն ընթերցողը: Կարծում ենք, որ Բ. Իշխանյանն ինքը կարևոր կհամարեն հերքել իր երկրպագու՝ Վ. Թղթակցութեան տարօրինակ անհշտութիւնները:

Հավաքութի նախագահ՝ Գ. Օթրոյան,

Ս. Մ-յան, Հ. Ղազարյան, Ա. Շ., Ա. Կարինյան, Սարգիս.

Հ. Սահաթեան, Գարագաշ:

Տարիներ անց՝ 1957-ին տպագրված «Годы минувшие» («Ереван», альманах, 1957, № 1) հուշագութեան մեջ, անդրադառնալով խնդրո առարկա հարցին, Ա. Կարինյանը գրել է. «Դասախոսութիւնից հետո Իշխանյանի առաջ քաշած դրույթների քննադատութեամբ ելույթ ունեցան ունկնդիրների նկատելի մեծամասնութիւնը, նրանց թվում նաև Վահան Տերյանը: Եվ որքա՛ն մեծ էր Տերյանի զարմանքը, երբ անսպասելիորեն «Մշակ» թերթում նա տեսավ այդ զեկուցման մասին մի ընդարձակ ինֆորմացիոն հաշվետվութիւն, ըստ որում, հոգիածի հեղինակը պնդում էր, որ իբր ժողովում ներկա գտնվող բոլոր ունկնդիրները դրականորեն արձագանքեցին Իշխանյանի կողին և ամբողջովին համերաշխեցին նրա առաջ քաշած դրույթներին: Իսկ ամենազայրացուցիչն այն էր, որ իսկական հեղինակը այդ ջատագովական հոգիածի (որը տպագրված էր «Մշակ» թերթի երկու համարներում), ինչպես պարզվեց, Իշխանյանն ինքն էր, և որ իր «հաշվետվութիւնը» Իշխանյանը դիտմամբ հրապարակել էր «Վ. Տ.» ստորագրութեամբ:

Իշխանյանի արարքի բնույթն ու նշանակութիւնը ակնհայտ էին:

Տերյանը և ունկնդիրներից մի քանիսը անմիջապես լեզալ թերթներից մեկում հրապարակեցին «Նամակ խմբագրության», որտեղ նշավակվեցին հին ոսկեգատի անբարեխիղճ պրիոմը»:

Հուլյերի մեջ սպրդել է երկու մասնակի սխալ.

ա) Տերյանը չի ստորագրել «Նամակի խմբագրության»-ը և հայտնի չէ՝ ներկա՞ է եղել դասախոսությանը, թե՛ ոչ:

բ) Հոդվածի տակ ստորագրված է ոչ թե «Վ. Տ.» և այլ «Ն»:

գ) Կաթունի — Արշակ Թումանյան: Տե՛ս № 83 Նամակի 6-րդ ծանոթագրությունը:

10 Նկատի ունի «Աշակ»-ի 1915 թ. № 3-ի (6 հունվարի) «Նվեր մեր տրուբադուրներին» հոդվածը:

11 Ստեփանոս Նախավկան — Ստեփանոս Մամիկոնյանը: Տերյանը կատակով է ասում՝ ակնարկելով կրոնական ավանդությունը, որ ասում է. Ստեփանոս Նախասարկավազը եղավ թրիստոնեություն անաջին վկան (նահատակը):

104

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

1 Կատակով է ասված:

2 Տե՛ս № 64 Նամակի 2-դ ծանոթագրությունը:

3 Կնոջը՝ Սուսաննային:

105

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

1 Խոսքը լուսբարդի անգորրագրերին է վերաբերվում, որոնցով (տոկոսները մոծելուց հետո) պետք էր ետ ստանալ պահ տված իրերը:

2 Շուրա — Սուսաննա Տերյանի եղբայրը՝ Ալեքսանդր Սերգեևիչը:

106

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

1 Այդպիսի գրագրարանի հրատարակությունը հնարավոր չի եղել իրականացնել:

2 «Современный мир»-ում (1915, № 1) տպագրվել էին Կ. Միքայելյանի «Свадьба моего дяди», «Вартаново побоище» և «Последние волны» պատմվածքները Պ. Մակինցյանի թարգմանությամբ: «Современный мир»-ը գրական, գիտական և քաղաքական ամսագիր էր, որ հրատարակվում էր Պետերբուրգում 1906—1918 թթ.:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ),

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ Տե՛ս № 105 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը:

² Տոնի—դատիկի:

108

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

Նամակը թվագրել է Անթառամ Մխկարյանը, ըստ երևույթին ծրարի վրայի փոստային կնիքների հիման վրա. ծրարը չի պահպանվել:

109

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ),

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹, ³ Երրորդություն — տե՛ս № 65 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

² [Երմոնտովի «И скучно и грустно» բանաստեղծության առաջին տողի (И скучно и грустно!—и некому руку подать) Երկրորդ կեսն է:

⁴ Նամակի վերջին երկու պարբերությունը ուրիշ նամակից է (արխիվում կցված են այս նամակին): Մենք զրանք դուրս ենք թողնում:

110

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ),

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ Խոսքը Ավետիք Եզեկյանի «Նվեր մեր տրուբադուրներին» հոդվածի մասին է, որ տպագրվել էր «Մշակ»-ի 1915 թ. № 3-ում (6 հունվարի): Հոդվածում Եզեկյանը խոսում է նաև թերթի 1-ին համարում տպագրված բանաստեղծությունների (Տերյանի, Մատուրյանի և Հայկունու) մասին:

² Խոսքը «Նրկիր Նաիրի» շաբաթի մամուլում տպագրված բանաստեղծությունների մասին է:

³ Երգվյալի օգնական (տե՛ս № 65 նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը):

⁴ Տե՛ս № 101 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱՔ, ՏՅ)։

Թվագրվում է ըստ բովանդակության։

- ¹ Գոհարեղենի խանութ Մոսկվայում, որի տնօրենը Տեոն էր (Ֆրանսիացի)։
- ² Խոսքը «Արարատին» բանաստեղծության մասին է, որ տպագրվեց «Մշակ»-ի 1915 թ. № 64-ում (29 մարտի) «Երկիր Նաիրի» շաբաթյան խորագրի տակ (ավելի հանգամանորեն տե՛ս այս հրատարակության 1-ին հատոր, էջ 364—365)։
- ³ Ուսյուդի «Սյումեն»-ի թարգմանության մասին տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 383—385։

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. Նամակներ» գրքի։

Հրապարակվում է Անթառամ Միսկարյանի կրճատումներով։

- ¹ Նամակի բնագրում բերվում է Տերյանի տողացի թարգմանությունը՝ «Если нет любви, зачем же я буду томиться в этом мире», Հետագայում այդ բանաստեղծությունը ռուսերեն է թարգմանել Վ. Բերյուսովը և հրապարակել «Поэзия Армении» ժողովածուում (1916)։
- ² Մարույա Շիրոկովա—Անթառամ և Մարթա Միսկարյանների բարեկամահին։ Հոգեբույժ-բժիշկ, բանաստեղծություններ էր գրում։ Տերյանը խոսում է ղեպի Շիրոկովա ղենեցած իր վերաբերմունքի մասին. համեմատելով այն Անթառամի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի հետ այն կապակցությամբ, որ վերջինս հաճախ էր նրան հարց տալիս. «Թե ինչի՞» համար կարելի էր իրեն սիրել։
- ³ «Le peuple armenien» (son passe, sa culture, son avenir), «Հայ ժողովուրդը» (նրա անցյալը, նրա մշակույթը, նրա ապագան) — հրապարակային դասախոսության վերնագիրը Տերյանը ճշգրիտ չի բերում։ Ու թեև Յու. Վեսելովսկու խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայկական ժողովածուում» («Զվեզդա» հրատարակչություն, Մոսկվա, 1915) կոչվում է «Թուրքահայերը և նրանց մշակութային գործունեությունը», նրա առաջաբանում ասված է. «Ժողովածուի կազմի մեջ մտած միակ թարգմանական հոդվածը, որը քաղված է Արշակ Չոպանյանի երկու երկերից՝ «L' Armenie, son histoire, sa litterature» (1897) և «Cants populaires armeniens» անթուղիայի առաջաբանից, ժողովածուի մեջ զետեղված է շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նա հանրամատչելի ձևով հետաքրքիր ըստ տվյալներ է հաղորդում, որոնք մեզ ծանոթացնում են թուրքահայերի մշակութային հակումներին...»։ Իսկ Չոպանյանի հրապարակային դասախոսության լրիվ անվանումն այսպես է. «L' Armenie, son histoire, sa litterature, son role en Orient»։ Պետք է ասել, որ ժողովածուում զետեղված են ինքնուրույն հոդվածներ. Յու.

Վեսելովսկի, «Հայ նոր գրականության բնութագրության շուրջը» (1915 թ. փետրվարի 21-ին Մոսկվայի համալսարանին առընթեր Ռուսաստանյան գրական ընկերության նիստին արտասանած ճառը), Կ. Կոստանյանց (Հազարյան ճեմարանի տեսուչ և պրոֆեսոր), «Հայաստանի պատմության համառոտ ակնարկ», Ա. Զիվելեզով, «Թուրքահայաստանի ապագան», Վ. Թոթովյանց, «Թուրքահայաստանի տնտեսական դրությունը», Ա. Սիմեոնյանց, «Հայ եկեղեցու պատմությունից», Ս. Կարա-Մուրզա, «Հայերը արվեստի մեջ»:

⁴ Զոպանյան Արշակ (1872—1954) — հայ նշանավոր գրական-հասարակական գործիչ, բանաստեղծ, որ երկար տարիներ ապրում էր Ֆրանսիայում և այնտեղ պրոպագանդում էր հայ կուլտուրան:

⁵ «Հայկական ժողովածու» — այստեղ խոսքը վերաբերում է «Հայ գրականության ժողովածուին» (ռուսերեն), որը լույս է տեսել Մ. Գորկու խմբագրությամբ Պետրոգրադում, 1916 թ.:

⁶ Նկատի ունի Լևոն Քալանթարին:

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

¹ Ինչպես ամսագիր հիմնելու, այնպես էլ «Փարուն»-ի հրատարակությունը վերականգնու պլանները չիրականացան:

² Թվում է խոսքը — «Поэзия Армении» գրքի մասին է (Մոսկվա, 1916):

³ խոսքը «Сб. арм. литературы» գրքի մասին է:

⁴ Կարծում ենք Վ. Յա. Բրյուսովը:

⁵ խոսքը «Պատասխան Մոսկվայի հայ ուսանողական բյուրոյին» հոդվածի մասին է (տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 124—127 և 357):

⁶ «Մշակ»-ում մինչև այդ տպագրվել էին Տերյանի հետևյալ բանաստեղծությունները. «Ինչպե՞ս, չըսիրեմ, երկիր իմ կիզված», «Այնպես անխիղճ եմ և նրբան լացին», «Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես», «Կարծես թե դարձել եմ ես տուն», «Հիշում եմ ինչպես այն ուշ», «Արարտին»: Թվում է խոսքը վերջին երեք բանաստեղծությունների մասին է, որ տպագրվեցին «Մշակ»-ում 1915 թ. մարտի 29-ին (№ 164): Դրանց մասին Տերյանը իսկապես կարող էր ասել «և երբ կարգաս «Մշակ»-ում իմ ոտանավորները»:

⁷ Յու. Վեսելովսկու և Ալ. Մատուրյանի թարգմանությամբ «Պեպո»-ն լույս է տեսել 1896-ին, Մոսկվայում:

⁹ Թվում է խոսքը «Поэзия Армении»-ի մասին է:

¹⁰ «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» (1897).

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի մեքենագիր պատճենի և առաջին անգամ:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:
Թվագրել է Անթառամ Մխկարյանը, ըստ երևույթին ծրարի վրայի փոստա-
լին կնիքների հիման վրա. ծրարը չի պահպանվել:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:
¹ Նկատի ունի Ա. Զուպանյանի վերոհիշյալ գիրքը (տե՛ս № 112 նամակի
3-րդ ծանոթագրությունը):

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:
Թվագրել է Անթառամ Մխկարյանը, ըստ երևույթին ծրարի վրայի փոստա-
լին կնիքների հիման վրա. ծրարը չի պահպանվել:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի մեքենագիր պատճենի և առաջին անգամ:

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:
Թվագրել է Անթառամ Մխկարյանը, ըստ երևույթին ծրարի վրայի փոստա-
լին կնիքների հիման վրա. ծրարը չի պահպանվել:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):
Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ Տերյանի ընկերները, մասնավորաբար պ. Մակինցյանը, Յ. Խանզադ-
յանը և Կ. Միքայելյանը:

² Խոսքը «Сб. арм. литературы» գրքի մասին է, որ հրատարակվեց
1916 թվականին, Մ. Գորկու խմբագրությամբ, Պետրոգրադում: Հրա-
տարակչության կողմից ծանուցման մեջ ասված է. «Հայ գրականու-

Քյան ժողովածու-ն նվիրված է ռուսահայերի գրական ստեղծագործու-
թյանը և կազմված է հայ բանաստեղծ Վահան Տերյանի պլանով՝ պպ.
Պ. Ն. Մակինցյանի ու լ. Ա. Քյանթարի աշխատակցությամբ:

³ «Поэзия Армении» ժողովածուն, որ հանձն էր առել խմբագրել
Վ. Բրյուսովը և հրատարակվեց 1916 թվականին:

⁴ Այդպիսի ժողովածու չի հրատարակվել:

⁵ «Армянские беллетристы», сборник, изд. под редакцией Юрия
Весселовского и Минаса Берберяна, том I, Москва, 1893, том
II, Москва, 1894.

⁶ «Армянская муза», сборник, изд. под редакцией Юрия Весе-
ловского и проф. Г. А. Халатянца, Москва, 1907.

⁷ А. Дервиш (Микаелян), Современная армянская литература,
вып. I, Москва, 1906, вып. II, Москва, 1907: Հնարավոր է նաև, որ
Տերյանը նկատի ունեցած լինի «Առաքելի» հետևյալ գիրքը —
«Современные армянские поэты», под редакцией Льва Уманца
и Аракела Дервиша, Москва, 1903.

121

Տպագրվում են ըստ Ա. Մակինցյանի «Из истории создания «Поэзии
Армении» հոդվածում բերված տեքստերի («Брюсовские чтения
1966 года», Ер., 1968, էջ 175—176):

Թվագրվում են ըստ բովանդակության:

¹ Ալ. Մատուրյանի բանաստեղծություններից ընտրություն կատարելը
(«Поэзия Армении» ժողովածուի համար) հանձնարարել էին Կ. Մի-
քայելյանին. նույն բանի մասին Տերյանը գրել է նաև Մատուրյանին.
«Կարենոն գրում է, որ քո բանաստեղծությունների ընտրությունը նրան
եթ հանձնելու՝ Անկեղծ ասած (իրան էլ պիտի գրեմ այդ, ուզում ես ասա,
մեկ է), ինձ թվում է Կարենոն չի կարող այդ անել (պրոգն լինե՞ր բան
չէի ասի, բայց ոտանավորի մեջ նա կոմպոսիցիոն չէ): Չեմ կարծում, որ
նա լավ և հաջող ընտրություն անի»:

² Ա. Մակինցյանը գրում է, որ 1915-ի հուլիսի վերջերին «Поэзия
Армении»-ի խմբագրական կոլեգիան բուռն վեճերից հետո որոշել է
ժողովածուից հանել «պրոգն»։ Այդ մասին Պ. Մակինցյանը կատակով
գրել է Տերյանին. «Կստանաա նամակս և կարիք չկա կրկնելու, որ ամ-
բողջ հայ պրոգան քեզ փեշքեշ» («Брюсовские чтения 1966 года»,
էջ 176):

³ Ինչպես հավաստում է Ա. Մակինցյանը, սահմանագծվել են նաև լե-
նինգրադյան («Поэзия Армении») և մոսկովյան («Сб. арм. лите-
ратуры») ժողովածուների խնդիրները — մոսկովյանը պետք է արտա-
հայտեր հայկական բանաստեղծական միտքը զեղարվեստական լավա-
զուն օրինակներով, իսկ պետրոգրադյանը պետք է ընթերցողին
ժանոթացներ ոչ միայն մեր գրականությանը, այլև ժողովրդի հասարա-
կական ու ազգային ձգտումներին (տե՛ս էջ 176):

- 4 Դժվար է ասել, թե երբ են գրված այս տողերը, Ա. Մակինցյանը ասում է «մի նամակում նա գրել է» — թվագրության համար որևէ տվյալ չհաղորդելով:

122

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:
Հրապարակվում է Անթառամ Միսկարյանի կրճատումներով:

- 1 Տե՛ս № 112 նամակի 3-րդ ժանոթագրությունը:
2 Մարիա Վեսելովսկայա — գրականագետ Յուրի Ալեքսենկի Վեսելովսկու կինը (տե՛ս 4-րդ ծանոթ.):
3 «Армянский сборник» — խոսքը Յուրի Վեսելովսկու խմբագրած ժողովածուի մասին է (տե՛ս № 112 նամակի 3-րդ ծանոթ.):
4 Վեսելովսկիներ — ռուս նշանավոր գիտնական-գրականագետների ընտանիք. եղբայրներից մեկը՝ Ալեքսանդր Նիկոլաևիչը (1838—1906) ակադեմիկոս էր, Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, մյուսը՝ Ալեքսեյ Նիկոլաևիչը (1843—1918) Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր էր: Ալեքսեյ Նիկոլաևիչի որդին՝ Յուրի Ալեքսենկի Վեսելովսկին (1872—1919) Ռուսաստանում հայ գրականության առաջին ժողովրդականացնողներից մեկն էր («Армянские беллетристы» և «Армянская муза» ժողովածուների կազմողն ու խմբագիրը):

123

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նոր ուղի» ամսագրում (1931, № 4)՝ կրճատումներով:

- 1 Նվարդ Թումանյանին նվիրված երեք տրիոլետները («Մուտիս հուշերը բարի են դեռ», «Պիտի մնա միշտ ժպտուն ու վառ», «Հիմա բացվում են այդտեղ վարդեր») տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 17 — 19:
2 Մեզ անհայտ է, թե ինչ «ավելի խոր զգացումի» մասին է խոսքը:
3 «Парвана», легенда, пер. с арм. С. Капанакоев, 1913.
4 «Մանուկ» ընկերությունը 1915 թ. հրատարակեց մի շարք խաղեր («Թանկագին քարեր», «Հայոց գետերը» և այլն): Խոսքն այդ «խաղեր»-ի մասին է: «Նկատելով,— գրում է Հովհ. Թումանյանը,— որ մեր աշխարհքից, մեր հայրենիքից կատարելապես անգետ ու անտեղյակ ենք առհասարակ, թե մեծերս թե փոքրերը — և էն ժամանակ, երբ մենք դուրսը մեծ բաներից ենք խոսում — գալիս ենք տեսնում ներսը մեր երկիսերը խորթանում են ավելի ևս ամեն հայկականից, մտածեցի ձեռնարկել, կազմել ու հրատարակել մի շարք հայրենագիտական և

այլ տեսակի խաղեր, թե երեսներին, թե պատանիներին և թե նույնիսկ մեծերի համար» (Երկերի ժողովածու, 5-րդ հատոր, 1945, էջ 406 — 407)։

⁵ Այս տրիոլետները մշակվելուց հետո առաջին անգամ տպագրվել են «Զորահատորյակ»-ի 3-րդ հատորի «Ոսկե շղթա» շարքում (էջ 27—29)։ Տրիոլետների մասին տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 324—325։

⁶ Տերյանը տրիոլետներ շատ է գրել և այժմ անհնար է ճշտել, թե էլ ո՞ր տրիոլետներն է նա նվիրել Նվ. Թումանյանին, կամ թերևս այդ «ղեռ շատ անմշակ» տրիոլետները չեն հասել մեզ։

⁷ Տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 381—383։

⁸ 1915-ի հունիսին Հ. Թումանյանը (սեփական Ֆադեյլը)՝ Վան գնաց։ Տերյանին շատ է հետաքրքրել Վանի պաշտպանությունը և նա որոշել է պոեմ գրել Վանի հերոսապատումի մասին։

Հղացումը իրականացնելու համար նա ցանկացել է գնալ Վան, լինել ժողովրդի մղած հերոսական մարտերի վայրերում, ուսումնասիրել պոեմի հետ կապված հարցերը։

Մեմուարային գրականության մեջ հիշատակվում է, որ Տերյանը հետաքրքրվել է Վանից գաղթածների վիճակով, ցանկություն է հայտնել գնալ Աշտարակ, ուր կային որբանոցներ, նյութեր գրի առնել Վանի պաշտպանության մասին, սակայն չի կարողացել իրականացնել իր ցանկությունը։ Տերյանի արխիվում պահվում է մի ամբողջ գործ, բաղմաթիվ մարդկանց, ընդ որում տառահասնաչ ու կիսագրագիտ մարդկանց, ձեռագրերով Ի՞նչ կապ ունեն գրանք Տերյանի արխիվի հետ. արդյոք պատահականորեն չէ՞, որ գրանք խառնվել են մեծ բանաստեղծի թղթերին։ Ի՞նչ լավ է, որ այսպես մտածողները գործնական քայլերի չեն դիմել։ Տերյանի կյանքին ու գործունեությանը մանրամասնորեն ծանոթանալը լույս է սփռում այդ ձեռագրերի վրա։ Այդ թղթերից պարզվում է, որ Տերյանը եղել է այն ժամանակ Ցարսկայա (այժմ Սպանդարյան) փողոցում գտնվող որբանոցում, ուր կային Վանից փախած 10—15 տարեկան որբեր, հավաքել է ամենամանրամասն տեղեկություններ (անուն-ազգանուններ, ազգակցական կապեր, նրանց Վանի շրջանի կյանքի մասին տվյալներ և այլն, և այլն), դրուցել կառավարչուհու հետ (Վարդուհի — Վ. Գ.), այլև խնդրել երեսաներին՝ գրել իրենց կյանքի և Վանի պաշտպանության մասին։ Երեսաներից պահանջ Տեր-Քաղևոսյանը գրում է. «մի քիչ առաջ ասացի Ձեզ»։ Ուրեմն Տերյանը եղել է տեղում, խոսեցրել։ Մի ուրիշը՝ Քարմիլե Մանուկյանը («Վանի դեպք և կյանքիս մասին» — վերնագրով։ Վերնագրերը երեկ Տերյանն է տվել՝ ընդամենը երկու-երեք վերնագիր) գրում է. «և ես երկու երես ու կես սեպտեմբերի Ձեզ բան չհասկացուցի և յետոյ լավ չեմ գրեք»։ Երրորդը՝ Արաքսի հունդկարյանը գրում է. «հաս մի թերթ սևացրի, բայց Ձեզ որոշ բան մը չհասկացուցի, խնդրեմ ձեզ իմ գրությունս վրա»։

Ի՞նչ պետք է գրեր Տերյանը՝ պոե՞մ, թե՛ վեպ (մենք կարծում ենք պոեմ), մի բան, սակայն, պարզ է՝ այս ամենը սոսկ հղացումից շատ է հեռու, այսպիսի մանրակրկիտ աշխատանքը, անշուշտ, մեծ կտավի գործի համար էր:

Պահպանվել է մի վկայություն: «Ես լսել էի, — գրում է Ստ. Զորյանը, — որ նա (Տերյանը—Վ. Պ.) մի պոեմ է սկսել Վանի հերոսական պաշտպանության նվիրված, ու մի օր հետաքրքրվեցի, թե ի՞նչ վիճակում է այդ պոեմը: Նա ժպտաց և հայտնեց, որ, այո, այդպիսի փորձ արավ, բայց բան դուրս չեկավ:

— «Она что-то не вытанцовывалась у меня...» (Ստ. Զորյան, Հուշերի գիրք, Երևան, 1958, էջ 206—207):

Գուցե մի հրաշքով գտնվեն այդ «դուրս չեկած», խտտապահանջ արվեստագետին չբավարարած պոեմի հատվածները, չէ՞ որ «վեպերից» ևս ոչինչ չի հասել մեզ, թեև դեռ 1907 թվականին Տերյանն ստել է, որ արդեն 100 էջ գրել է:

⁹ «Գիրք» — գրախանութ Քիֆլիսում:

124

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ Տե՛ս № 120 նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը:

125

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ «Աշխատանք» — գրական-հասարակական-քաղաքական թերթ, հրատարակվում էր Երևանում (1915 (6) — 1919):

² Խոսքը «Сб. арм. литературы» գրքի մասին է:

³ Խոսքը «Поэзия Армении» ժողովածուի մասին է:

⁴ Տե՛ս № 120 նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը:

⁵ «Հայկական գրադարան» մատենաշար չի հրատարակվել:

⁶ Տե՛ս № 123 նամակի 5-րդ և 6-րդ ծանոթագրությունները:

126

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի լուսանկար պատճենի:

¹ Սպստեմբերի սկզբին Գորկու հրավերով Տերյանը գնացել է Մուստա-Միսիկի՝ Գորկու մոտ: Այդ մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում Դմ. Սեմյոնովսկին իր «А. М. Горький. Письма и встречи» գրքում (2-րդ հրատարակություն, 1940, էջ 42—47): Նա

Հարցալուրձով գտնում է Գորկու ամառանոցը, «Ըստ երևույթին արդեն ուշ էր, — պատմում է Սեմյոնովսկին, — բայց տանը դեռ քնած չէին, Պատուհաններից ընկնող լույսը աղոտ լուսավորում էր անգաստակի աստիճանները և մուտքի դուռը: Նա նախասենյակ մտա և աղախինի հարցրի. թե տա՞նն է Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը: Նա տանն էր և ձայն լսելով դուրս եկավ...

Գորկու հեռուից գնալով, ես հայտնվեցի մի ընդարձակ, հաճելի սենյակում: Սեղանի վրա մեղմ լուսավորում էր վարդագույն լուսամփոփով քողարկված լամպը: Սեղանի շուրջը, գրավյուրները դիտելով, նշատել էին երեք հոգի. նիհարավուն թխաղեմ մի երիտասարդ՝ հայ բանաստեղծ Տերյանը, նրա կողքին՝ պնդակազմ, սափրած դեմքի եռանդուն արտահայտությամբ, Ա. Ն. Տիխոնովը, որի հասցեով ձմեռը ես ուղարկում էի ոտանավորներս, և մի երիտասարդ կին, Վարվառա Վասիլենա Շայկինը, Տիխոնովի կինը: Նա ճառագայթող գորշ աչքեր ունեւր և ըստ այն ժամանակվա մոդայի՝ բարձր հարդարած խարտյաշ խիտ մազեր:

Նրանից հետո, երբ Գորկին ինձ ծանոթացրեց հյուրերի հետ, վերսկսվեց իմ գալու պատճառով ընդհատված խոսակցությունը:

Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը բարկացկոտ իրոնիայով խոսում էր քաղբե-նի-ընթերցողի հոգևոր անխտրականության մասին:

— Նա ոչ թե կարդում, այլ կանում է գիրքը, ինչպես կոկորդիլոսը գե-րանն է կուլ տալիս: Տոլստոյին կանեց, կսկսի Ավերինկոյին խժոել, Ավերինկոյի հաշիվը մաքրեց, կհարձակվի Դիկկենսի վրա: Գիրքը նրա մեջ ուղեղի ոչ մի աշխատանք չի առաջացնում, ոչ մի հետք չի թող-նում...

Գորկին թեթև հազում էր, խիտ բեղերի արանքից արձակելով ծխա-խոտի ծխի քուլաներ:

Տերյանը հարցրեց.

— Ինչո՞ւ դուք, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ, բանաստեղծություններ չեք գրում:

— Նս գրում եմ, բայց դրանք ոչ ոքի չեմ կարդում, — պատասխա-նեց Գորկին այնպես ժպտալով, որ դժվար էր հասկանալ, կատա՞կ է անում, թե՞ լուրջ ասում:

Նա փոքր-ինչ լռեց, ապա, քմծծաղ տալով ավելացրեց.

— Այ-լո, գրում եմ: Իսկ հետո մի գեղեցիկ օր կվերցնեմ ու ի զար-ման բուրբի կտպագրեմ սիրային լիրիկայի մի գիրք:

Գեղեցիկ, փայլատ-ղալուկ հյուծված դեմքով, խոշոր վառվռուն աչ-քերով ու սև մազերի ղեզով Վահան Սուքիասի Տերյանը սովորում էր Պետրոգրադի համալսարանի ֆիլոլոգիական ֆակուլտետում: Նրա անունը արդեն հայտնի էր Հայաստանի գրականության մեջ: Տերյանի բանաստեղծությունները ուսերեն էին թարգմանում Բրյուսովը և Բայլ-մոնտը: Բանաստեղծը հիվանդ էր թոթախտով և ռևոլյուցիայից քիչ ժա-

մանակ անց վախճանվեց: Դամբանականի ժլատ տողերից ես իմացա այն, ինչ չէր սան Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը ինձ Տերյանի հետ ծանոթացնելիս: Դեռևս այն ժամանակ, տասնհինգ թվականին, նա բուլչեկ էր (Տերյանը կուսակցության շարքերն է ընդունվել 1917 թվականի ապրիլին — Վ. Պ.) և հայ ժողովրդի ազատագրության ակամավոր մարտիկ: Ա. Ն. Տիխոնովը վիպակներ էր գրում և օգնում էր Գորկին նրա հրատարակության նախաձեռնությունների մեջ:

Դիմելով Տիխոնովին և Տերյանին, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը խոսք բաց արեց հայ գրականության ժողովածուն հրատարակելու մասին: Սեդանի վրա հայտնվեցին թուղթ և մատիտ: Տերյանը տալիս էր հայ գրականագետների և ռուս բանաստեղծ-թարգմանիչների անունները, որոնց կարելի էր ներգրավել ժողովածուի աշխատանքների մեջ: Գորկին գրի էր առնում:

Հետո խոսակցություն բացվեց գրական աշխարհի նորությունների մասին: Տերյանը պատմում էր, որ Պետրոգրադի գրական սալոններում հայտնվել է մի տաղանդավոր գյուղացիական բանաստեղծ («крестьянский поэт»), դեռ բոլորովին պատանի, նա վառ, պատկերավոր բանաստեղծություններով իր վրա է գրավել ընդհանուր ուշադրությունը: Այդ բանաստեղծին, որի մասին խոսվում էր, ես հանդիպի էի Շանյավսկու համալսարանում (խոսքը Ս. Նսենիի մասին է — Վ. Պ.): Գորկին հարցրեց.

— Հը, ի՞նչ մարդ է, ինչպիսի՞ն է նա:

Մի քանի օրից ես համոզվեցի, որ Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի հետաքրքրությունը նոր անվան նկատմամբ պատահական հարցասիրություն չէր: Ամսագրերից մեկում հանդիպելով այդ հեղինակի բանաստեղծություններին, Գորկին կարդաց, բայց կարծես դրանք մեծ տպավորություն չգործեցին նրա վրա: Այնուհանդերձ հետագայում երիտասարդ բանաստեղծի ոտանավորները հայտնվում էին «Летопись»-ի էջերում: Նրա ազգանունը հիշատակվում է Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի նամակներում: Գորկին շարունակում էր հետևել նրան, ինչպես հարյուրավոր մեծ և փոքր գրողներին, որոնք մի անգամ ընկել էին նրա տեսադաշտը:

Ինձ քննու տեղ հատկացրին վերևում, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի առանձնասենյակի կողքին: Անկողնի մոտ, սեղանի վրա, վառվում էր մոմը, և մի գիրք էր դրված: Բայց մի՞թե կարող էի կարդալ այդ երեկո: Առավոտյան ցած իջնելով այն սենյակը, որտեղ երեկ նստած էին Հյուրերը, հանդիպեցի Տերյանին: Նա մեկնում էր Պետրոգրադ: Մենք միասին նախաճաշեցինք, Տերյանն ասաց.

— Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը գովեստով է խոսում Ձեր մասին: Նրա ասելով, եթե աշխատեք, ձեզանից բան դուրս կգա...

Աշխատել, իհարկե, ես ուզում էի, բայց նախ պետք էր մի քիչ զբոսնել, տեսնել Ֆինլանդիան: Լուսամուտներից կապտին էր տալիս պայծառ մի երկինք, խոստանալով պարզ օր:

Լանգի պանիոնը, մի փայտաշեն երկհարկանի տուն, ուր ինձ հրա-

վիրել էր Դորկին, կանգնած էր բլրի վրա: Լուսամուտներից երևում էր, թե ինչպես դեպի հարավ և արևմուտք, ասես արեղաների ամբոխ, ձգվում են մույու փշատերև անտառները: Նրանք իջնում են հովիտ, դեպի կապույտ լիճը, շրջանցում են այն և խիտ ու միգադատ՝ տարածվում են մինչև հորիզոն:

Ներքևի հարկի բուխարիով մեծ սենյակը, որտեղ ևս հիմա խոսում էի Վ. Ս. Տերյանի հետ, ծառայում էր որպես սեղանատուն և հյուրասենյակ: Այստեղ Ալեքսեյ Մաքսիմովիլը կախել էր Ֆոկինի և Բրոդսկու՝ իր հետ բերած մի քանի նկարներ: Մեծ սենյակի կողքին կային մի քանի ավելի փոքր սենյակներ: Աղոտ լուսավորված նեղ ճոճառան աստիճաններով սանդուղքը միջանցքից տանում էր վերև, դեպի Գորկու առանձնասենյակը և ննջարանը:

Տերյանին հրածեջտ տալով, ևս տանն ապրող սրազունը շան ուղեկցությամբ զնացի այդի»:

2 Ա. Ն. Տիխոնովի:

127

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ Խոսքը № 124 նամակի մասին է:

² Տե՛ս № 120 նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը:

³ Մարիա Ֆեոդորովնա Անդրեևա (1872—1953)

⁴ Տե՛ս № 65 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

⁵ Տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 381—383 (№ 40 նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը):

⁶ Pro domo nostra — լատիներեն է, նշանակում է՝ մեր տան համար:

⁷ Տերտևիլը — Յ. Խանզադյանի հայրը (Խորեն) — քահանա, մանկավարժ:

⁸ Խոսքը Յ. Խանզադյանի քրոջ՝ Արփիկ Ներսիսյանի մասին է:

⁹ Տե՛ս № 125 նամակի 5-րդ ծանոթագրությունը:

¹⁰ Խոսքը 1915 թ. հայկական եղեռնի մասին է:

128

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ Տեր հորը — Յ. Խանզադյանի հորը:

129

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

Հատվածները հրապարակված են Ս. Սուքիասյանի «Էջեր Վահան Տերյանի կյանքից» գրքում (Երևան, 1959):

¹ Ամսաթիվը և զրեխու վայրը նշված են նամակի վերջում, Անթառաժ Միսկարյանի ձեռքով:

- ² Ֆինլանդիայում Մ. Գորկու ամառանոցում Վ. Տերյանի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին հետաքրքիր պատմում է ուսւ բանաստեղծ Գ. Սեմյոնովսկին («Ա. Մ. Գորկի (նամակներ և հանդիպումներ)», «Սովետսկի պիսատել», 1940); Բայց նա ըստ երևույթին սխալվում է, երբ խոսում է «հոկտեմբերյան» երեկոյի մասին, որովհետև Տերյանի նամակներից ստույգ հայտնի է, որ Ֆինլանդիայում Մ. Գորկու մոտ նա եղել է սեպտեմբերի սկզբին: Այդ ժամանակ Գորկին աշխատում է «Հայ գրականության ժողովածուն» հրատարակելու վրա, որի կազմելը նա հանձնարարել էր Տերյանին:
- ³ «Պեպո» — Գ. Սունդուկյանի պիեսը ռուսերեն լույս է տեսել Վ. Տերյանի թարգմանությամբ Պետրոգրադում Մ. Գորկու խմբագրությամբ հրատարակված հայ գրականության ժողովածուում:
- ⁴ Տերյանն այն ժամանակ սովորում էր Պետրոգրադի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետում:

130

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ Խոսքը Ա. Ն. Տիխոնովի մասին է:

² Տե՛ս № 120 նամակի 4-րդ ժանոթագրությունը:

131

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նոր ուղի» ամսագրում (1931, № 4)՝ կրճատումներով:

132

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան, նամակներ» գրքի:

133

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹, ² «Летопись» — գրական, գիտական և քաղաքական ամսագիր (1915—1917): Մ. Գորկին ամսագրի հիմնադիրն էր, Ա. Ն. Տիխոնովը՝ հրատարակիչը:

² Թումանյանագիտության մեջ պարզված է, որ խոսքը «Հին կոիվը» պոեմի հինգ մասերից մեկի՝ «Տանը» գլխի մասին է (տպված «Հորի-

- զոն», 1915, № 243, 29 հոկտեմբերի); Թումանյանը այն ծանոթագրել է. «Հն սևագրությունն է, որ աղբիկս է գտել»: Այդ ծանուցումից երևում է, որ գրեթե ավարտված պոեմի ձեռագիրը կորել է 1911 նոյեմբերի իր ձեռքակալության հետևանքով:
- ⁴ Իման Ալեքսանդրովիչ Բոգունեն-դը-Վուրտենն (1845—1929) — ընդհանուր և պատմա-համեմատական լեզվաբանության խոշորագույն ներկայացուցիչ, ազգությամբ լեհ: Ժողովածուի մասին տե՛ս հաջորդ համակը և նրա ծանոթագրությունը:
- ⁵ «Գարուն» ամսականի նոր գրքեր հրատարակելու մտադրության մասին տե՛ս նաև № 139 համակը և նրա ծանոթագրությունը:
- ⁶ Առաջին անգամ տպագրվել է «Մշակ»-ի 1916 թ. № 1-ում (1 հունվարի) «Տրիտետ» («Երկիր Նաիրի» շաբաթից) վերնագրով:
- ⁷ Տպագրության պատրաստելով իր «Բանաստեղծություններ»-ի 2-րդ հատորը, Տերյանը այս բանաստեղծությունը դրեց «Ոսկե շղթա» շաբաթում:

134

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի մեքենագիր պատճենի (ԳԱԹ, Կ. Մ. Բաբայանյանի ֆոնդ) և առաջին անգամ:

- ¹ Զու. Ա. Վեսելովսկի (1872—1919) — գրականագետ, Թարգմանիչ, ավարտել է Լադրայան ճեմարանը, ապա Մոսկվայի համալսարանը:
- ² Պ. Մակինցյանը հրավիրվել էր էջմիածնի ճեմարանի դասատու:
- ³ Բոգունեն-դը-Վուրտենն — տե՛ս նախորդ համակի 4-րդ ծանոթագրությունը:
- ⁴ Գրեղեսկուլ — Ն. Ա. Գրեղեսկուլ (1864—հայտնի չէ) — իրավագիտության պրոֆեսոր, եղել է կաղեւտական կուսակցության կենտկոմի անդամ:

135

Տպագրվում է ըստ «Մշակ»-ի 1916 թ. № 7-ում (13 հունվարի) հրատարակված տեքստի:

1916 թ. հունվարի 8-ին Վ. Բրյուսովը Բաքվում հանդես եկավ հայ պոեզիայի մասին զեկուցմամբ: Զեկուցումից հետո մեծանուն հյուրի պատվին կազմակերպվում է ընթրիք: «Ընթրիքի պահուն,— գրում է «Մշակ»-ի հոդվածագիրը,— ողջույնի հեռագիր ստացվեց մեր երիտասարդ գրողներ Վ. Տերյանից և Պ. Մակինցյանից (բերվում է հեռագրի տեքստը): Հարկավ հեռագիրը ընդունվեց ծափահարություններով:

Ծափահարեցինք և մենք, որովհետև քաջ գիտենք, որ հայ գրականության մեծարանքին շատ են նպաստել մեր այդ զույգ բարեկամները և հունվարի 8-ին էլ չէին մոռացել հոգով ներկա գտնվել այնտեղ, ուր խոսվում էր այնքան գուրգուրված հայ խոսքի բարգավաճման մասին: Այո՛, չմոռանանք, որ Բրյուսովներին դեպի հայության հոգեւոր զանձներ են առաջնորդում Տերյաններն ու Մակինցյանները, և շնորհակալության խոսք արտասանենք նաև նրանց հասցեին» («Մշակ», 1916, № 7, 13 հունվարի):

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

- ¹ Ինչպես ինքն է առել, նա 1916-ի ձմռանը եղել է Երևանում, «շտապով» գալը վերաբերում է Պետրոգրադ վերադառնալուն:
- ² Ամսագրում տպվել է «ցարիզմը», որ վրիպակ է: Մենք տասնամյակներ առաջ կարդացել ենք այդ նամակը և քաղվածաբար ունենք այդ տողերը: «Յինիզմը համատարած է» արտահայտությունը կա նաև հանրոք նամակում:
- ³ Տեղյանը նկատի ունի դաշնակցականներին և առհասարակ բուրժուական մտավորականությունը: Այդ տրամադրությունները արտահայտվել են «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածում և «Զեմ հավատում ճիշդին ձեր ցնծագին» բանաստեղծության մեջ (տե՛ս բանաստեղծության ծանոթագրությունը այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 343—344):

137

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ «Ποσρεδνник» — Գրախանութ Բաքվում:
- ² Տե՛ս № 123 նամակի 9-րդ ծանոթագրությունը:
- ³ Խոսքը հավանորեն «Գործ» ամսագրի մասին է, որ սկսեց հրատարակվել 1917 թվականից:
- ⁴ Խոսքը «Բաքվի Չայն» թերթի մասին է (1913—1914), որ փակվել էր:
- ⁵ «Արև» գրական-հասարակական և քաղաքական օրաթերթը (1914—1919) շարունակվում էր հրատարակվել, սակայն Ց. Խանզադյանը գծովել էր մյուս հրատարակիչների հետ և հեռացել թերթից:
- ⁶ Հակոբյանը — Սիմեոն Հակոբյանը:
- ⁷ Նկատի ունի «Արև»-ից Խանզադյանի հեռանալը:
- ⁸ «Վախենում եմ դանայացիներից և ընծա բերելիս» — Timeo Danaos et dona ferentes — լատիներեն է, նշանակում է՝ նվեր, որ կործանարար է ընդունողի համար: Դանայացիները հունական ցեղերից էին, որ մասնակցում էին Տրոյայի դեմ մղվող պատերազմին: Ավանդությունն ասում է, որ դանայացիները Տրոյայից նահանջելիս տրոյացիներին նվեր են թողնում փայտյա մի ձի: Տրոյացիները, հակառակ լատոնի զգուշացումներին, փայտյա ձին քաղաք են բերում, որի մեջ թաքնված զինվորները դուրս են գալիս և գրավում քաղաքը: Բառացի՝ «Վախենում են դանայացիներից, երբ նրանք մինչև անգամ նվեր են բերում»: Վերցված է Վիրգիլիոսի «էնեական»-ի երկրորդ երգից:
- ⁹ «Աշխա»-ի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը:
- ¹⁰ Խոսքը Տերյանի առաջին երեխայի մասին է: 1916 թ. ապրիլի 20-ին Տերյանը գրել է Ա. Միսկարյանին, թե ինքը «երկու շաբաթ հետո» «ժառանգ կամ ժառանգուհի» կունենա: Երեխան (աղջիկ) ծնվել է հա-

վանորեն մայիսի երեքին կամ շոբին և մեռել է ծննդաբերության ժամանակ, որը մեծ վիշտ էր մեզ համար», — գրել է Տերյանը:

- ¹¹ «Сб. арм. литературы» գրքի համար Դ. Անանունի գրած «Армянский вопрос в России» հոդվածը:

138

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

139

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

- ¹ Մամուլում այդ մասին տպագրվել է հայտարարություն. «Պատրաստվում է և աշխարհ լույս կտեսնի «Գարուն» գրական-քննադատական ամսանախը խմբագրական նոր կազմով: Բոլոր հայ հեղինակները այսուհրավիրվում են աշխատակցության վարձատրության նախկին պայմաններով... խմբագիր հրատարակիչներ՝ Պ. Մակինցյան, Կ. Միքայելյան, Վ. Տերյան» («Հորիզոն», 1916, № 126, 8 հունիսի):

«Գարուն»-ի նոր համարներ շրտարակվեցին: Յոթ ամիս անց՝ 1917 թ. հունվարին Տերյանի, Մակինցյանի և Միքայելյանի ստորագրությամբ «Նամակ խմբագրության»-ը ծանուցում է. «Ի նկատի ունենալով «Գործ» ամսագրի երևան գալը. «Գարուն»-ի խմբագրությունը սրանով հայտնում է, որ դադարեցնում է նոր ամսանախների հրատարակությունը և դրանց փոխարեն լույս պիտի ընծայե մի շարք ռուս և եվրոպական նշանավոր հեղինակների երկերի հայերեն թարգմանությունները:

Առաջիկա ձեռնարկված է 12—14 հատորի թարգմանությունները հետևյալ հեղինակների երկերից՝ Դոստոևսկի, Տոլստոյ, Զեյնով, Գորկի, Հաուստման, Շեյքսպեր, Անատոլ Ֆրանս, Մետերլինկ, Էդգար Պո և Օսկար Ուայլդ» («Հորիզոն», 1917, № 5, 10 հունվարի):

140

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նոր ուղի» ամսագրում (1931, № 4)՝ կրճատումներով:

- ¹ «Сб. арм. литературы»:

- ² Աշխեն Խատիսյան — Աշխեն Թումանյան (1891—1968) — Հ. Թումանյանի ավագ դուստրը:

- ³ Խոսրը «Հայրենիքիս հետ» (Թիֆլիս, 1916) գրքի մասին է, որ հրատարակել էր Ա. Թումանյանը:

Տպագրվում է ըստ Ա. Մակինցյանի «Из истории создания «Поэзии Арменин»» Տողվածում բերված տեքստի («Брюсовские чтения 1966 года», Ер., 1968, էջ 184—185):

- ¹ Խոսքը «Գրական մանրունքներ» Տողվածաշարի մասին է («Մշակ», 1916, № 87 (23 ապրիլի), № № 97, 98 (5, 6 մայիսի). № 112 (24 մայիսի). № 117 (29 մայիսի):
- ² «Մշակ»-ի 1916 թ. 97, 98 համարներում (5, 6 մայիսի) Մակինցյանը առարկում է Զ. Թումանյանի «Քուլակ նահապետի և Սայաթ-նովայի ուսերեն թարգմանությունների առիթով» («Հորիզոն», 1915, № 266, 26 նոյեմբերի) Տողվածին և մերժում Թումանյանի առաջարկած ուղղումները: Մակինցյանի Տողվածին հետևեց Զ. Թումանյանի «Գրական նկատողություններ» («Հորիզոն», 1916, № 108, 17 մայիսի) պատասխանը: Անհավանական չէ, որ այդ վեճը պատճառ դարձած լինի Մակինցյանի նոր Տողվածի («Գրական մանրունքներ», «Մշակ», 1916, № 117, 29 մայիսի), ուր նա Թումանյանի ստեղծագործությանը տված առանձին ճիշտ ու բարձր գնահատականների հետ միասին հայտնում է, թե «Հայրենիքիս հետ» շարքի մեջ «ռլինչ նորություն» չի տեսնում, թե «Հայրենիքիս հետ» ու «Հոգեհանգիստ» բանաստեղծությունները կարդացել է և «անտարբեր մնացել» և, իբրև եզրակացություն, «Հայրենիքիս հետ» շարքը համարում է «մեր պոետի ահեկը»:
- ³ «Տեղերանց» — գրական հակառակորդներին:

142

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի արտագրված պատճենի և առաջին անգամ:

- ¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս հաջորդ նամակում:
- ² Խոսքը վերաբերում է Վ. Բրյուսովի՝ Պետրոգրադում մայիսին կարդացած դասախոսությանը (հայ գրականության մասին): «Տեղիս կանանց» մասին ակնարկը վերաբերում է զեկուցման ժամանակը հայկական համագումարի (մայիսի 10—13-ը) ժալարտմանը հարմարեցնելուն (տե՛ս հաջորդ նամակը):
- ³ Նկատի ունի Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, որի անդամներից էր Կ. Միքայելյանը:

143

Տպագրվում է ըստ Բրյուսովների մոտ եղած ինքնագրի:

- ¹ Սեյլկո — չուրանոց Պետրոգրադում:
- ² Տե՛ս Վ. Տերյանի՝ Կ. Միքայելյանին գրած № 142 նամակը:
- ^{3, 4} Տե՛ս № 142 նամակը և նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:
- ⁵ Վ. Բրյուսովը 1916 թ. հունվարի 18-ին հայ գրականության մասին դասախոսություն է կարդացել Երևանում:
- ^{6, 8} Խոսքը «Семь цветов радуги» գրքի մասին է (Մոսկվա, 1916):

- ⁷ «Մեր ժողովածուն» «Сб. арм. литературы» գիրքն է, «Հեր ժողովածուն»՝ «Поэзия Арменни» -ին:

144

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ հղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նոր ուղի» ամսագրում (1931 թ., № 4)՝ կրճատումներով:

- ¹ Եթե մարքսիստական գրականագիտությունը (հիշենք Շահումյանի հոդվածը) ցույց էր տալիս ժողովածուի մի շարք սկզբունքային կարգի թերությունները, ապա «խիտ» քննադատողների մի մասի ելակետը վիրավորված ինքնասիրությունն էր: Մեր գրականության շատ նշանավոր ներկայացուցիչներ բարձր են գնահատել ժողովածուն, ինչպես և Տերյանի գերը:

- ² «Միջնադարյան բանաստեղծներ»:

- ³ Ալեհեր պառնասականին — 2. Թումանյանին:

- ⁴ Այդպիսի հոդված չի տպագրվել, հայտնի չէ Տերյանը այն գրե՞լ է, թե՞ ոչ:

- ⁵ Դժվար է ասել՝ խոսքը «Сб. арм. литературы» գրքում տպագրված «Очерк армянской литературы» հոդվածի մասին է, թե «Հայրենիքիս հետ» ժողովածուի մասին գրած գրախոսականի («Մշակ» 1916, № 117, 29 մայիսի):

145

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

Հրատարակվում է Անթառամ Միսկարյանի կրճատումներով:

- ¹ Հայկական համագումարը տեղի է ունեցել 1916 թ. մայիսի 10-ից 13-ը Պետրոգրադում: Այդ համագումարի մասին ինձ մանրամասն պատմել է նրա մասնակիցներից մեկը, Տերյանի ժամանակակիցն ու բարեկամը՝ Բ. Ա. Փորթշեյանը: Նրա ասելով համագումարի գլխավոր կազմակերպիչները հղել են Ստ. Մամիկոնյանը և Ս. Կ. Զիլեկեզովը: Վահան Տերյանը համագումարին հրավիրել է Վալերի Բրյուսովին, որը դասախոսություն է կարդացել հայ սյոնզիստի մասին: Ըստ երևույթի՝ դա նույն դասախոսությունն էր, որ Բրյուսովը 1916 թ. կարդացել է Անդրկովկաս կատարած իր ուղևորության ժամանակ:

- ² En trois — երեքով (Ֆրանս.):

146

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

- ¹ Նախատեսված էր «Բարուն»-ի հրատարակությունը շարունակելու մասին հայտարարությունը տպագրել «Մշակ» և «Հորիզոն» թերթերում (տե՛ս № 139 նամակը): Այս նամակը գրվելուց մի օր անց «Հորիզոն»-

432

ում ևս տպագրվեց հայտարարությունը (№ 126);

- ² Այո՛, խոսքը Վան գնալու մասին է (տե՛ս նաև № 147 նամակը);
- ³ Խոսքը Պ. Մակինցյանի «Գրական մանրունքներ» հոդվածաշարի մասին է (տե՛ս № 141 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը);
- ⁴ Խոսքը Շիրվանզադեի «Մի նոր գիրք» հոդվածի մասին է («Մշակ», 1916, № 119, 1 հունիսի), որի մեջ բարձր գնահատելով ժողովածուն, նա հատկապես նշում է, որ «Ժողովածուի կազմման մեջ մեծ մասնակցություն է ունեցել մեր համակրելի բանաստեղծ Վահան Տերյանը, որի թարգմանությունները կարող եմ ասել ոչ միայն հարազատ են, այլև գեղեցիկ ու զրեթե հիանալի»;
- ⁵ Խոսքը «Գործ» ամսագրի մասին է, որ սկսեց հրատարակվել 1917 թվականից;

147

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի լուսանկար պատճենի (ինքնագիրը պահվում է Լենինգրադում, Վ. Յա. Բրյուսովի արխիվում):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

- ¹ Տե՛ս № 143 նամակի 6-րդ և 8-րդ ծանոթագրությունները;
- ² «Ваану Тэриану с любовью к его творчеству, дружески Валерий Брюсов, 1916».

ԳԱԹ Տերյանի ֆոնդում (գործ № 284) պահվում է նաև Բրյուսովի 1915 թ. հրատարակված «Избранные стихи» գրքի մի օրինակ հետևյալ մակագրությամբ. «Ваану Сухмевичу (Սուքիասի — Վ. Պ.) Терриану дружески на память о встречах. Валерий Брюсов, 1915».

- ³ Ինաննա Մատվեննա Բրյուսովա;
- ⁴ Խոսքը Պողոս Մակինցյանի 1916 թ. Վան գնալու մասին է:

148

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նոր ուղի» ամսագրում (1931, 4)՝ կրճատումաներով:

- ¹ Տե՛ս № 144 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը;
- ² «Семь цветов радуги» (Մոսկվա, 1916);
- ³ Այդ նամակում («Հորիզոն», 1916, № 126, 8 հունիսի) Ա. Ահարոնյանը գրում է, թե իր «Մայրեր»-ի թարգմանությունը (տպագրված «ՇԾ. արմ. литературы» գրքում) կրճատված է, «անողորմաբար ալլանդաված և կեղծված»: Նա «Մայրեր»-ի այդ հրատարակությունը համարում է «ապոկրիֆ» և հրաժարվում է նրանից: Ահարոնյանը միաժամանակ գրում է, թե իր երկերը թարգմանելու և հրատարակելու թույլտվություն չի վերցված իրենից:

433

- ⁴ Նամակում Ահարոնյանը գրել էր, թե Մ. Գորկին (ժողովածուի խմբագիրը) «անգիտակ և անմասն» է «Մայրեր»-ի թարգմանության ու տպագրության հետ կատարված «անիրավության»:
- ⁵ 1912 թ. լույս տեսավ Ա. Ահարոնյանի պատմվածքների ժողովածուն («Универсальная библиотека № 712, Книгоиздательство «Польза») Վ. Ահարոնյանի թարգմանությամբ:
- ⁶ Տե՛ս № 91 նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը:
- ⁷ Այդ պատասխանը (տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 140—142), ինչպես և շատ նամակներ, որ տպագրվում են այս հատորում, հիմնավորապես հերքում են Ահարոնյանի մեղադրանքները:

149

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

- ¹ Խոսքը Ա. Ահարոնյանի «Բաց նամակ»-ի մասին է (տե՛ս նախորդ նամակի 3-րդ և 4-րդ ծանոթագրությունները):
- ² «Գարուն»-ի նոր գրքի հրատարակության համար:
- ³ «Поэзия Армении»-ն:

150

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

- ¹ Փոստային քարտ: Տերյանի ձեռքով գրված է. «Մոսկվա, Մալայա Բրոննայա, տ. 20, բն. 22, նՖՔ, Անթառամ Մինասևա Mile Միսկարովային:
- ² Ձեր եղբայրը (Հովհաննիսյանը) — ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Աշոտ Գաբրիելի Հովհաննիսյանը (1887—1972), Անթառամ և Մարթա Միսկարյանների հորաքրոջ տղան է:

151

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

- ¹ Փոստային քարտ: Տերյանի ձեռքով գրված է. «Մոսկվա, Մալայա Բրոննայա, ա. 30, բն. 22, նՖԲ Անթառամ Մինասևա Mile Միսկարովային:
- ² 1916 թ. աշնանը Անթառամ Միսկարյանը գնացել է Պետերբուրգ, որտեղ ապրում էր Տերյանի ընտանիքում և նրա համար ֆրանսերենից տողացի ուսուերեն էր թարգմանում Բողերի ստեղծագործությունները:

152

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի արտագրված պատճենի և առաջին անգամ:

- ¹ «Գարուն»-ի նոր գրքի համար:
- ² «Գարուն»-ի տպագրության համար (տե՛ս նաև № 149 նամակը):

Տպագրվում է ըստ «Առվեստական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

¹ Խոսքը «Պատասխան Ավետիք Ահարոնյանի «Բաց նամակին»-ի մասին է, որ տպագրվեց 1916-ի հուլիսին հայ պարբերականներում (ավելի հանգամանորեն տե՛ս այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 140—142 և 358—359):

² «Գործ» ամսագիրը սկսեց հրատարակվել 1917 թ. հունվարին:

³ Հոդվածը «Петрос ди Саргис Гиланенц» վերնագրով տպագրվել է «Армянский вестник»-ի 1916 թ. № 27-ում:

⁴ Այդ հոդվածը գրվել և հրատարակվել է «Армянский вестник»-ի 1916 թ. 42, 43 համարներում «Общественное развитие российских армян» վերնագրով և «По поводу книги Д. Анапуна» ենթավերնագրով: Անանունի գրքի վերնագիրն է «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում»:

⁵ Նիկոլ Աղբալյան (1873—1947)— բանասեր, գրականագետ, մանկավարժ, դաշնակցություն կուսակցության ղեկավարներից:

154

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ Խոսքը «Сб. арм. литературы» գրքում տպագրված «Очерк армянской литературы» հոդվածի մասին է:

² Լեո, Ռուսահայոց գրականությունը..., Վենետիկ, 1904:

³ Վ. Փափազյան, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910:

⁴ Աղբրեցաներեն է, նշանակում է՝ հոր գլուխը վկա:

⁵ «Պեպո»-ի առաջին ռուսերեն թարգմանությունը լույս չի տեսել: Երկրորդ անգամ թարգմանել են Յուրի Վենետկովին ու Ալեքսանդր Սատուրյանի և առանձին գրքով լույս ընծայել («Пепо» — бытовая комедия в трех действиях Габриела Сундукяна, Москва, 1896) Վենետկովու ներածական հոդվածով: Երրորդ անգամ թարգմանել է Տերյանը: Այդ թարգմանությունը վերագրվել է նաև Գորկուն: «Մաքսիմ Գորկին ինքը, — գրում է «Մշակ» թերթը, — թարգմանում է Սունդուկյանի «Պեպո»-ն (1915, № 246, 6 նոյեմբերի):

⁶ «Сб. арм. литературы» գրքում տպագրած «Армянский вопрос в России» հոդվածի համար:

⁷ Խոսքը «Գարուն»-ի 3-րդ գրքում տպագրված «Ավետիս Ահարոնյան» հոդվածի մասին է:

⁸ Pro domo sua — լատիներեն է, նշանակում է՝ իր անձնական գործի մասին, իրեն պաշտպանելու համար:

⁹ խոսքը Բողիերի «Փոքրիկ արձակ պոեմներ»-ի մասին է, որ տպագրվեցին «Գործ» ամսագրի 1917 թ. № Ձ 1, 2-ում:

¹⁰ Տերյանը կարդացել է մի քանի դասախոսություն: 1) 1910 թ. ապրիլի 30-ին Մոսկվայի Հայկական ակումբում «Ալ. Մատուրյան» թեմայով՝ բանաստեղծի գրական գործունեության 25-ամյակի առթիվ: 2) 1913 թ. Հովհ. Հովհաննիսյանի լեզվի և ոճի մասին՝ բանաստեղծի գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանի առթիվ Մոսկվայում կազմակերպված երեկույթում: 3) 1914 թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսի Նրածշտական ընկերության դահլիճում «Հայ գրականության զարթոյք օրը» թեմայով: 4) 1917 թ. հունվարին Երևանում՝ «Հայոց նոր շրջանի բանաստեղծության ոճի և լեզվի զարգացման մասին»:

Նամակում խոսքը այս վերջին դասախոսության մասին է, որ Տերյանը ինչ-ինչ պատճառներով կարդաց ոչ թե Բաքվում, այլ Երևանում: «Մշակ»-ի № 7-ում (12 հունվարի) հաղորդվում է, որ «Բանաստեղծ Վահան Տերյանը մեկնել է Երևան, որտեղ, նորակազմ «Գրասիրաց ընկերություն» հրավերով մի երկու դասախոսություն է կարդալու: Մի քանի օր հետո «Աշխատանք» (Երևան) թերթը (№ 75, 25 հունվարի) հաղորդել է. «Անցյալ շաբաթվա իրիկուն (հունվարի 18-ին—Վ. Պ.) քաղաքային ակումբի սրահին մեջ բանաստեղծ Վահան Տերյան գասախոսություն մը կարդաց «Հայոց նոր շրջանի բանաստեղծության ոճի ու լեզվի զարգացման մասին»: Հաղորդման մեջ թերագնահատված է Տերյանի գեկուցումն ու պոեզիան: Ուղղակի կերպով այդ ինֆորմացիայի դեմ էր ուղղված «Մշակ»-ի № 26-ում (4 փետրվարի) տպված ինֆորմացիան: Բարձր գնահատելով «մեր նոր պոեզիայի ամենափայլուն ներկայացուցիչ» գեկուցումը, հոգվածագիր Պ. Մ.-ն (Պողոս Մակինցյանը) գրում է. «Թեև գները (մուտքի տոմսերի — Վ. Պ.) մի քիչ բարձր էին սովորականից, բայց և այնպես դահլիճը ոչ միայն ծայրի ծայր լի էր, այլև շատ-շատները տոմսակ չգտնելու պատճառով ստիպված էին վերադառնալ տուն»:

Հասարակությունը մեծ խանդավառությամբ ընդունեց պոետին: Այդ մասին Պ. Մակինցյանը խոսում է նաև «Չորսհատրյակ»-ի 1-ին հատորի ներածության մեջ («Վահան Տերյան»): «1916 թ. դեկտեմբերի 31-ին,—գրում է նա,—Տերյանը ժամանեց Երևան... Նա պոետ է վերջացնել իր հաշիվները զինվորագրության հետ, որպեսզի ապա ուղևորվեր Մուխոմով բուժարան»:

Ռուսաստանի հեղափոխության նախօրյակին նա մի դասախոսություն արեց հայ պոեզիայի մասին, ծանրանալով, գլխավորապես, լեզվի և ոճի խնդիրների վրա: Դասախոսությունից հետո նա արտասանեց իր հայտնի գաղելը, հրաժեշտի այդ սրտաբուխ ու սրտառույտ տողերը («Հրաժեշտի գաղել»-ը—Վ. Պ.): Կարծես պոետը նախազգուս էր, որ ոչ բուժարանը, ոչ խնամքը հայրենի գյուղում նրան չեն փրկի: Այսպիսի հոգեկան վիճակում նա 1917 թվի սկզբում ուղևորվեց Թիֆլիս և ապա՝ Մուխոմով (էջ XLII):

¹¹ Այդպիսի հոգված չի տպագրվել, չի պահպանվել նաև հեղինակի թղթերում:

¹² Տեքյանի բանաստեղծությունների երկրորդ հատորը չի տպագրվել:

155

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱՔ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության և փոստային կնիքի:

^{1, 2} Ա. Ահարոնյանի «Բաց նամակ»-ից ու Տեքյանի «Պատասխան»-ից: (տե՛ս № 148 նամակը ու նրա ծանոթագրությունները, ինչպես և այս հրատարակության 3-րդ հատոր, էջ 140—142, 358—359) Հետո էլ Ահարոնյանը շղարհեց բողոքելուց: «Հորիզոն»-ի 1916 թ. № 155-ում (14 հուլիսի) տպագրվեց նրա որդու՝ Վ. Ահարոնյանի «Նամակ խմբագրությանը» ի պաշտպանություն հոր, № 158-ում (17 հուլիսի)՝ Ա. Ահարոնյանի «Պ. Վ. Տեքյանին (պատասխանի փոխարեն)»-ը: Տեքյանը դրանց («բողոքներ») մասին է ասում չեմ պատասխանի: ^{3, 5} «Հորիզոն», 1916, № 155 (14 հուլիսի), Վ. Ահարոնյան. «Նամակ խմբագրության»:

⁴ Ց. Խանզադյանը «Արև» թերթին մոտ կանգնած աշխատակիցներից էր:

⁶ Նկատի ունի «Сб. арм. литературы»-ում տպագրված «Очерк армянской литературы» հոդվածը:

⁷ «Արև» թերթի խմբագրությունից:

⁸ Խոսքը «Գործ» ամսագրի մասին է (Բաքու, 1917):

⁹ Timeo Danaos et dona ferentes — լատիներեն է, նշանակում է՝ «վախենում եմ դանալացիներից, երբ նրանք մինչև անգամ նվեր են բերում» (ավելի հանգամանորեն տե՛ս № 137 նամակի 8-րդ ծանոթագրությունը):

¹⁰ Վան էր գնացել 1916 թ. հունիսին:

¹¹ Տե՛ս № 154 նամակի 9-րդ ծանոթագրությունը:

156

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱՔ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

^{1, 2} Սեդրակ Թառայանց (1862—1916) — փիլիսոփա, դրամատուրգ, լրագրող:

³ Տե՛ս «Ընձենավոր»-ի թարգմանության մասին ծանոթագրությունը այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 379—383:

⁴ Տե՛ս Բողբիթի «Փոքրիկ արձակ պոեմներ»-ի թարգմանության մասին ծանոթագրությունը այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 385—389:

⁵ Դեռ հունիսին մամուլում («Հորիզոն», 1916, № 126, 8 հունիսի) այդ մասին տպագրվել էր հայտարարություն (տե՛ս № 139 նամակի ծանոթագրությունը):

⁶ Այդ նամակը չի գտնվել:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ 1917 թ. սկզբին լույս տեսավ «Գործ»-ի առաջին համարը, որի մեջ խմբագրությունը ծանուցում էր. ««Գործ»-ը մի հոսանքի կամ ուղղության բերան չէ: Նրա հրատարակման զաղափարը երկնվել է տարրեր աշխարհայացքի տեր մտավորականների մեջ»: «Գործ»-ի խմբագիրն էր Կ. Կրասիլնիկյանը, հրատարակիչը՝ Սարգիս Տեր-Ղազարյանը: Խմբագրության անդամներն էին Դ. Անանունը, Նր. Թադիսնոսյանը, Ց. Խանզաղյանը, Շ. Մանանդյանը և Արտ. Զիլինգարյանը:
- ² Ալեքսանդր Կարլովիչ Ֆլինկ: Նշել է (աղբյուրան ճեմարանի գլխավոր դաստիարակ և մաթեմատիկայի ուսուցիչ: Ֆլինկի մասին ճեմարանի աշակերտ Պ. Մակինցյանը պատմում է. «Վրա հասավ 1905 թվականը: Ընձարանի կյանքում մեծ վայրիվերումներ տեղի ունեցան: Տակավին Պլեվնի օրը, երբ Վահանը վեցերորդ դասարանի աշակերտ էր, այդ դասարանն ըմբոստացավ հին լեզուների մի ուսուցչի՝ Պավլովի դեմ և աջողվեց նրան դուրս անել ճեմարանից: Սա համեմատաբար խեղճ շինովնիկ էր: Այս անգամ ամբողջ աշակերտությունը համախմբվեց ընդդեմ գլխավոր դաստիարակ և մաթեմատիկայի ուսուցչի Ֆլինկի դեմ: Սա ցարական ամենազզվելի կարգերի կենդանի պահակն էր ճեմարանում: Եվ մաթեմատիկայից թույլ Վահանի համար՝ ուղղակի մի հրել: Ապրտաժրությունն աջողվեց, և Ֆլինկին դուրս հանեցին ճեմարանից» («Զորահատորյակ», 1-ին հատոր, էջ XXIII): Նույն բանը հաստատում են ճեմարանի մյուս սաները, մասնավորաբար Մելքոն Փարամյանը («Коммунист», 1960, № 43, 20 февраля): Վերջինս պատմում է, որ Տերյանը եղել է այդ «ուսուցչի» մշտական թուևոտ ծանակումների առարկան: Նա գրատախտակի մոտ կանչելով Տերյանին, ամեն անգամ ասել է. «Ваан, голубчик, иди сюда и сам ставь себе единицу». Այս ամենին միացել է Ֆլինկի բացահայտ հայատյաց վերաբերմունքը և պատճառ դարձել, որ Տերյանը նրան կոչի «սրիկա»:
- ³ «Մեր նևտոնները» — մեր Նյուտոնները. կազմված է Լոմոնոսովի հայտների տողերի նմանությամբ:

Дерзайте ныне ободрены
Раченьем вашим показать.
Что может собственных Платонов
И быстрых разумом Невтонов
Российская земля рождать.

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

- ¹ Տեղյանի բանաստեղծությունները տպագրվել են «Գործ»-ի տարբեր համարներում: Բողիերի մասին տե՛ս «Փոքրիկ արձակ պոեմներ»-ի թարգմանության մասին ծանոթագրությունները այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 385—389:
- ² Խոսքը «Իշխում է գիշերն անգութ ու մթին» և «Հայրենիքում իմ արնաներկ» բանաստեղծությունների մասին է, որ տպագրվեցին «Գործ»-ի № 1-ում «Երկու սոնետ» խորագրի տակ: ԵԺամանակին համապատասխան է ին՝ պատերազմ, կոտորած, ավեր:
- ³ Հետագայում խոստապահանք արվեստագետը ինչ-ինչ թերություններ նկատեց «սոնետի» ձևի տեսակետից և հրաժարվեց սոնետ վերնագրից (ավելի հանգամանորեն տե՛ս այս հրատարակության 1-ին հատոր, էջ 354):

160

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Առաջին անգամ լույս է տեսել «Նոր ուղի» ամսագրում (1931, № 4)՝ կեր-ճատումներով:

- ¹ Խոսքը Լ. Շանթի «Կայսր» պիեսի մասին է (տե՛ս «Հորիզոն», 1916, № 220, 2 հոկտեմբերի):

161

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

- ¹ Խոսքը զինվորագրության մասին է (տե՛ս նախորդ նամակը):

Տեղյանը «սպիտակ բլեթավոր էր» 1912-ից, վերաքննությունը կատարվել է Երևանում 1917-ի հունվարին: Պահպանված են այդ քննության արդյունք երկու վկայական: Առաջին վկայականում, տրված բժիշկ Ա. Մելիքյանի կողմից 1917 թ. հունվարի 15-ին, ասված է. «Տրվում է սույնը Երևան քաղաքում բնակվող Վահան Սուքիասի Տեղյանին նրա անձնական խնդրանքով, Երևանի գավառական զինվորական պարհակի առյալեն ներկայացնելու համար, առ այն, որ նա տառապում է աջ թոքի տուբերկուլյոզով, որ խորիւր քննելիս նրա մեջ հայտնաբերված են տուբերկուլյոզային բացիլներ, որ այդ հիվանդությունից նա բուժվում էր ինչպես ինձ, այնպես էլ ուրիշ բժիշկների մոտ, որը և հաստատում եմ ստորագրությամբ և անվանական կնիքով: Սույն վկայականի համար զինանիշի տուրք չի վճարված»:

Երկրորդ վկայականը, տրված Երևանի գավառական զինվորական պարհակի առյալենի կողմից, «ստուգողական բժշկական քննության ներկայանալու մասին» է (1915 թ. նոյեմբերի 18-ի օրենքի հիման

- վրա): Այդ փաստաթղթում ասված է. «Տեր-Գրիգորյանց, նույն ինքը՝ Տերյան Վահան Սուքիասի, քահանայի որդի, Մոսկվա քաղաքի քնակիչ՝ ծնված 1885 թ. հունվարի 28-ին, խոտանված 1912 թվի ղինվորական ծառայություն կատարելու զորակոչի ժամանակ: Նրանի զավառական ղինվորական պարհակի ատյանի ստուգողական քննության ժամանակ ղինվորական ծառայության համար ճանաչված է միանգամայն ոչ պիտանի, ըստ 1917 թվի հունվ. 16-ի № 113 60 Ա հոդվածի»:
- ² Խոսքը «Պանթեոն» հրատարակչական ընկերությանն է վերաբերում (որը հրատարակել էր Տերյանի «Բանաստեղծություններ»-ի 1-ին հատորը, Ա. Շնիցերի «Նրկերի ժողովածու»-ի 1-ին հատորը):
- ³ Դեռ 1912-ին հայտարարվել էր, որ «պատրաստվում է և շուտով» կը հրատարակվի Գ. Հաուպտմանի երկերի ժողովածուի 1-ին հատորը Պ. Մակինցյանի «Խմբագրության» և կենսագրական ակնարկով: Տե՛ս № 38 նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը:

162

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՅ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ Խոսքը վերաբերում է «Գործ» ամսագրի խմբագրության որոշմանը Տերյանի գրածներին բարձր նորմայով հոնորար վճարելու մասին:
- ² Խոսքը Մոսկո՝ Մոսկվայում կարգալիթ դասախոսության ծրագրի մասին է:
- ³ Տերյանը Բաքվում դասախոսություն չի կարդացել: Հավանորեն խոսքն այն դասախոսության մասին է, որ նա կարդաց 1917 թ. հունվարին Նրևանում՝ «Հայոց նոր շրջանի բանաստեղծության ոճի և լեզվի զարգացման մասին» թեմայով:
- ⁴ Նկատի ունի Պ. Մակինցյանի և էջմիածնականների վեճը: Մակինցյանը հրավիրվել էր ճեմարանում աշխատանքի, սակայն հետո բազմաթիվ վիճելի հարցեր էին առաջացել նրա և վարչության միջև, որի մասին Տերյանը գրում է նամակում:
- ⁵ «Գեորգ Բիճա» — Սուրենյան Գեորգ V կաթողիկոս (ընտրված 1911 թ.):
- ⁶ *conditio sine gua non* — լատիներեն է, նշանակում է՝ անհրաժեշտ պայման, պայման, առանց որի չի կարելի:
- ⁷ Ընկերոջը հայտնի է եղել, որ Մակինցյանը թարգմանում է Գ. Հաուպտմանի «Զրասույզ զանգը» հեքիաթ-դրաման (տե՛ս № 38 նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը):
- ⁸ Այդ նամակը չի գտնվել:

163

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՅ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

Տերյանի արխիվում տարիներ շարունակ այս նամակը պահվում է երկու

440

համարով (№ № 240 և 228)։ Դրա պատճառն այն է, որ մի նամակը դարձված է երկու՝ նամակի առաջին (մինչև «Կալուվոդսկ գնալը») և երկրորդ (ընդամենը մի պարբերություն) մասերը համարված են առանձին նամակներ և դրված տարբեր ու իրարից հեռու համարների տակ։ Տարիների մեր պրպտումների ընթացքում դժվարությամբ կարողացանք պարզել, որ դա նույն նամակն է՝ գրված Երկու բացիկի վրա (Տերյանը ունի նաև Երեւ բացիկի վրա գրված մի նամակ)։ Առաջին նամակը զգացվում է, որ կիսատ է, նույնիսկ ստորագրություն չկա, իսկ երկրորդը սկիզբ չունի։ Երկու բացիկների վրա էլ կա փոստային կնիք՝ ТИФЛИС, 5. XII. 16 — ինքնին հասկանալի է, որ Տերյանը նույն օրը նույն մարդուն երկու նամակ չէր գրի, ընդ որում մեկը առանց սկզբի, մյուսը առանց վերջի։

¹ Իվան Իվանովիչ Մանուիլին։

164

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Բացիկ է, վրան գրված «գնկտ»։ 9», տարեթիվը որոշել ենք ըստ փոստային կնիքի։ Հավանորեն գրված է կայարանում։

165

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Իվագրվում է ըստ բովանդակության։

¹ Նիկողայոս Առնց (Գևորգյան) (1871—1942) — պատմաբան, հայագետ։

² Ջավախով — Իվան Ալեքսանդրովիչ Ջավախիշվիլի (1876—1940) — պրոֆեսոր, վրացագետ։

³ Հովսեփ Օրբելի (1887—1961) — սլամաբան, հայագետ։

⁴ Խոսրե № 166 նամակի մասին է։

166

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, Տ. Հովհաննիսյանի ֆոնդ)։

Յ. Խանզադյանին հասցեագրված նամակի ծրարի վրա գրված է. Прошу передать г-ну Тиграну Иоаннисяну (խնդրում եմ հանձնել պարոն Տիգրան Հովհաննիսյանին) (1865—1921) — Թարգմանիչ, մշակութային գործիչ։

¹ Եղեկյան (Եղեկով) Ավետիք (1849—1916) — Թարգմանիչ, մանկավարժ, լրագրող։

² Խոսրե Հայոց դրամատիկական ընկերության մասին է, որի նախագահն էր Տիգրան Հովհաննիսյանը։

167

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

¹ «Մշակ» թերթի խմբագրության։

Տպագրվում է ըստ Զավախեցու «Հուշեր Վահան Տերյանի կյանքից» հիշողություններում (առաջին անգամ տպագրված «Գրական շաբաթ», 1930, № 1-ում) բերված տեքստի: Թվագրվում է ըստ Զավախեցու վկայության. «1917 թվի սկզբներին շափազանց հուսահատական մի նամակ ստացա Վանիկից»: Հուշերում Տերյանի նամակից բերված տողերը առնված են չակերտների մեջ, իսկ նամակի մյուս մասերի բովանդակությունը վերապատմված է. «Նկարագրելով հիվանդությունը,— գրում է Զավախեցին,— հայտնում է, որ բժշկող պրոֆեսորները, դոկտորներ ծանր գտնելով հանգե՞ծ, իրեն «մխիթարելու համար» խորհուրդ են տալիս Ղրիմ դնալ»: Զավախեցին պատմում է, որ ինքը անմիջապես փող է ուղարկել ու հորդորել սանատորիա գնալ և այսպեռ ուժով շարունակել «հայրենի սանատորիայում»՝ Գանձայում:

Տպագրվում է ըստ Մ. Շահաթունու մոտ պահվող ինքնագրի: Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի: Ծրարի վրա գրված է. «Г. Ахалых, ЕВВ учительнице Меле Маргарите Шахатунян».

¹ Պ. Մախիթյանի այդ հավելագրումը չի պահպանվել:

² Նամակի հետ առանձին թերթի վրա ուղարկված է հետևյալ «ստնետ»-ը (գրված է մաքուր ձեռագրով, կարմիր թանաքով և ստորագրված է «Վ. Տ.»)

Տեսնո՞ւմ ես, Մարգո, ինչպես արագ
Անցավ բոլորը և դարձավ հուշ,
Այժմ ո՞վ է, ասա, գրկում ըզգույշ
Իրանդդ այնքա՛ն, այնքա՛ն բարակ.
Եվ ո՞վ է լսում, ասա՛, անույշ

Խոսքերդ սիրո ու սևորակ
Հուրերիդ խառնում մի նոր կրակ
Արբեցած փայլով աչքերիդ նուշ.
Ես ձմեռ օրով տեսա գարուն

Ու մայիսից զառ տեսա հունվար
Եվ մի՞թե՞, մի՞թե՞ նրա համար,
Որ հյուսնեմ հուշերգն այս ոլորուն
Եվ անքուն մաշեմ գիշերը զով
Քո կարոտով ու քո երազով...

Հետագայում Տերյանը մշակել է այս բանաստեղծությունը և հրաժարվել «ստնետ» վերնագրից: Մշակված տարբերակը, «Տեսնո՞ւմ ես, որքան, որքան արագ» վերնագրով, տպագրվել է Տերյանի բազմաթիվ ժողովածուներում (տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 20):

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

¹ Տե՛ս № 123 նամակի 9-րդ ժանոթագրությունը։

² Բարխուդարյան — Հավանորեն տպարանատեր։

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի։

Թվագրվում է ըստ բովանդակության։

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի։ Ամսագրում ծանոթագված է. «Նամակը գրված է Լեռկու իրար շարունակություն կազմող բացիկների վրա, համաձայն փոստային կնիքի ուղարկված Սուխումից 1917 թ. փետրվարի 11-ին»։

Տպագրվում է ըստ Մ. Շահխաթունու մոտ եղած ինքնագրի։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

¹ Խոսքը 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության մասին է։ Տերյանի այս վկայությամբ հերքում են այն անճիշտ տեղեկությունները, թե նա Սուխումիի սանատորիան է մտել 1916 թ. և փետրվարյան հեղափոխությունը սկսվելուց հետո թողել է սանատորիան ու գնացել Քիֆլիս, ապա հայրենի Ախալքալաք՝ գյուղացիների մեջ ծավալելով ազիտացիոն աշխատանք։ Կարճ ժամանակ անց, շարունակել են այս կարծիքի կողմնակիցները, Տերյանը նորից Պետերբուրգում է եղել, մասնակցել հուլիսյան ղեկավարին և այլն, և այլն։ Ծշմարտությունն այն է, որ Տերյանը շուրջ Լեռկու ամիս մնացել է սանատորիայում, ապա վերադարձել է Ախալքալաք և մինչև օգոստոս մնացել այնտեղ։

² Մ. Շահխաթունին աշխատում էր Ախալցխայում, նկատի ունի № 169 նամակի հետ ուղարկած սոնետը («Տեսնո՞ւմ ես, Մարգո, ինչպե՞ս արագ»։ Տե՛ս № 169 նամակի 2-րդ ժանոթագրությունը)։

Տպագրվում է ըստ հեռագրի (ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆոնդ)։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

¹ Տերյանին զայրացրել են Սովխումի սանատորիայի պայմանները և մասնավորաբար սանատորիայի տնօրեն Կոչկոյի ու բժիշկ Շուլցի ոչ մարդկային վերաբերմունքը հիվանդների նկատմամբ: Հետ երևույթին Տերյանը դիտվել է իբրև հիվանդների ղգգոհության ու բողոքի կազմակերպողներից մեկը և ենթարկվել հալածանքի: Բանաստեղծի ֆոնդում պահվում է մի գործ «Сухумская ловушка (история Кошко)» վերնագրով (գործ № 101): Հավանորեն դա հոգված է կամ բողոք գրված հիվանդների անունից: Այդտեղ ասված է, որ սանատորիայում սնունդը վատ է և կեղտոտ, կոպիտ է սպասարկող անձնակազմը, մասնավորապես տնօրեն Կոչկոն և բժիշկ Շուլցը: Բողոքողներին ասում են. «չեք ուզում, գնացե՛ք»: Երկու հոգու, իբրև «բողոքի սկսողների» (ամենայն հավանականությամբ այդ երկուսից մեկը ինքը Տերյանն է), առաջարկել են անմիջապես հեռանալ սանատորիայից, այլապես չեն կերակրի, իսկ շորերը փողոց կշարտեն: Արդյոք դա նիկողայի ժամանակներին արժանի պրիոմ է՞, գրում է Տերյանը, և ապա. «Ձայրացած տիկին Կոչկոյի շահագործողական ընդդեմներից և բժիշկ Շուլցի ֆելդֆերելային կամայականությունից, մենք, հիվանդներս. հրապարակորեն բողոքում ենք նրանց վարքագծի դեմ և իշխանություններին ու հասարակության ուշադրությունն ենք հրավիրում տիկին Կոչկոյի հաստատության մեջ տիրող խայտառակությունների վրա»:

Թումանյանի ձեռք առած միջոցների շնորհիվ Սովխումիից ստացվում է հատուկ հեռագիր՝ «Отношение Теряна налаживаются, Личишца» (Տերյանի հարաբերությունները կարգավորվում են: Լիպշից):

Ժամանակին «Сухумская ловушка»-ին ուշադրություն է դարձրել Պ. Մակինցյանը. «Մեծ հեղափոխության սկզբում,— գրել է նա,— Սովխումի բուժարանում տեղի է ունենում հիվանդների ղգգոհության հետևանքով մի բունտ, որի ղեկավարն է հանդիսանում Վ. Տերյանը: Պետքի թղթերում մնացել է մի թղթակցություն «Сухумская ловушка» վերնագրով, անավարտ մի հոդված այդ բուժարանի մասին, որ հետագա զլուխ պտտացնող անցուղաբժի շնորհիվ մատնվել է անուշադրության ու մոռացության» (Ձորահատորակ, 1-ին հատոր, էջ XLII): Զգիտենք, թե Մակինցյանը «բունտ» բառին ինչ նշանակություն է տվել, բայց անկասկած է, որ փաստը չափազանցված է: Տերյանագիտական մի ուսումնասիրության մեջ այդ չափազանցությունը ավելի է խորացված. «Վ. Տերյանի ռևոլյուցիոն գործունեության սկիզբը կարելի է համարել 1917 թվականի հունվարը, եթե նկատի ունենանք Սովխումիի այսպես կոչված «բունտը» («СУХУМСКАЯ ЛОВУШКА»-ն), Տերյանի գլխավորած՝ հիվանդների ռևոլյուցիոն ելույթն այն սանատորիայում, որտեղ նա բուժվում էր: Դժբախտաբար այդ ելույթի առիթը և մանրամասնությունները չեն արձանագրված, բայց հաստատված է, որ դա ցարական կառավարության դեմ, թալանչիական պատերազմի դեմ ուղղված՝ վիրավոր ու հիվանդ զինվորների մի ելույթ է եղել, որը զգեշունչի և ղեկավարել է Տերյանը» («Վահան Տերյանի պետական գործունեությունը», 1956, էջ 43): Նախ՝ Տերյանը այդ (Կոչկոյի) սանատորիան է մըտել 1917 թվականի փետրվարի 7-ին, ուրեմն եթե նույնիսկ «եկատի ունե-

նանք Սուխումիի այսպես կոչված «բունտը», էլի դա չի կարող հիմք լինել Տերյանի «ռեպրեսիոն գործունեությունը» 1917 թ. հունվարից հաշվելու համար: Երկրորդ՝ ճիշտ չէ, թե «այդ ելույթի առիթը և մանրամասնությունները չեն արձանագրված»: «СУХУМСКАЯ ЛОВУШКА»-ում Տերյանը մանրամասնաբար շարադրել է հիվանդների դժգոհության ու բողոքի պատճառներն ու բնույթը, որ հեռավոր ձեռով իսկ չի սահմանակցվում «ռեպրեսիոն ելույթ»-ին: Երկրորդ՝ ոչ մի փաստ չկա հօգուտ այն պնդման, թե հաստատված է (ս"վ, ե"բբ և որոնե"ղ է հաստատել—Վ. Պ.), որ դա ցարական կառավարության դեմ, թալանչիական պատերազմի դեմ ուղղված՝ վիրավոր ու հիվանդ զինվորների մի ելույթ է եղել: Որտեղից է վերցված այն միտքը, թե սանատորիայում բուժվողները եղել են «վիրավոր ու հիվանդ զինվորներ»: Կոչկոյի հաստատությունը սանատորիա էր և ոչ վիրավոր զինվորների «լազարեթ» և հիվանդներն էլ (այդ թվում և Տերյանը) բուժվում էին թոքախտից: Տերյանը այդպես էլ գրել է. «Մենք թոքախտով հիվանդներս» անում ենք հետևյալ «հայտարարությունը»:

176

Տպագրվում է ըստ Իսահակյանների մոտ եղած ինքնագրի:
Թվագրվում է ըստ բովանդակության: Նամակի վրա Իսահակյանը գրել է (գծվար է ասել երբ). «Ստացած 1917 փետրվ.— մարտ. ժընև: Ավետ. Իսահակյան»:

177

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ. ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ «Վերջին դեպքերը»—խոսքը փետրվարյան հեղափոխության մասին է:

² «Գործ»-ի № 2-ում այդպիսի նյութ չկա:

³ Խոսքը «Գործ»-ի 1917 թ. № 2-ում տպագրված «Իմաստուն Բիդիփայի արկածները» երկի մասին է: Թեև հեղինակը այն կոչել է «արևելյան մի պատմվածք», բայց Տերյանը «զրույց» է անվանում, ակնարկելով հեղինակի՝ այդ բառի հաճախ վերնագրի («Պարսկական զրույցներ», «Գրական զրույցներ») կամ ենթավերնագրի (օրինակները շատ են) դարձնելը:

⁴, ⁵ Feci quod potui, faciant meliora potentes — լատիներեն է, նշանակում է՝ ես արի այն ամենը, ինչ կարող էի, ավելի լավը թող անեն նրանք, ովքեր կարող են:

⁶ Ստ. Մալխասյանց—«Մեն Վտանգի հանդեպ (հայ լեզվի գոյության հարցը)», «Գործ», 1917, № № 2, 3:

⁷ Տերյանը այդպիսի հոդված չի գրել:

⁸ Տե՛ս № 38 նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը:

⁹ 1917-ի ապրիլին կամ մայիսին ծնվել է Տերյանի երկրորդ երեխան, որն ապրել է կարճ՝ հավանորեն մինչև 1918-ի հունվար ամիսը: Այդ

երեխային ևն նվիրված Տերյանի «Խմբակիկն» շարքը (տե՛ս այս Դրատարակության 2-րդ հատոր, էջ 23—26 և 326—327)։

- ¹⁰ Մի քանի օր հետո Տերյանը մեկնել է Սուխումիից. «Մշակ»-ի 1917 թ. № 72-ի (11 ապրիլի) «ներքին լուրեր» բաժնում գրված է. «Թիֆլիս վերադարձավ րանաստեղծ Վահան Տերյանը Սուխումից, ուր նա բրժըշկվում էր երկու ամսից ի վեր։ Բանաստեղծի առողջական դրությունը լավ է և վտանգը անցած կարելի է համարել»։

178

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի։

- ¹ Փետրվարյան հեղափոխությունը։

- ² Խոսքը № 177 նամակի մասին է։

- ³ Իբրև իրավաբան Յ. Խանզադյանը կարող էր «պրակտիկա» ունենալ։

179

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի։

- ¹ Այդ նամակը (որի մասին խոսք կա և № 181 նամակում) չի գտնվել։ № 181 նամակից պարզվում է, որ 4. Միքայելյանը այն չի ստացել («Թիֆլիսից իմ ու Պողոսի միասին գրած նամակը»)։

180

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի մեքենագիր պատճենի և առաջին անգամ։ Թվագրվում է ըստ բովանդակության։ Մեքենագիր օրինակի վրա գրված է. «Բացյիկը գրված է Վ. Տերյանի ձեռքով, անստորագիր և անթվակիր. ուղարկված է Թիֆլիսից 1917 թ.։ Փոստային կնիքը աղոտ»։

- ¹ Ավանսը «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի 3-րդ հատորի թարգմանության համար էր նախատեսված։

- ² Այդ նամակը չի գտնվել։

- ³ Ինչպես հայտնի է, «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի թարգմանությունը հետագայում իրականացրեց Ստ. Զորյանը։

181

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի։

- ¹ Տե՛ս № 179 նամակի ծանոթագրությունը։

- ² Նկատի ունի, որ Շնիցերի «Երկերի ժողովածու»-ի 1-ին հատորում (1912) գրված էին նրա ոչ ամենանշանավոր գործերը։

- ³ Պանֆեռնի — Պանթեոն հրատարակչական ընկերության։

182

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ)։

Ուղարկված է Ախալքալաթից, Խիֆլիսում ստացվել է հունիսի 12-ին (ըստ փոստային կնիքի):

¹ Լ. Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի Ստ. Զորյանի թարգմանության ձևագիրը:

² Նկատի ունի № 131 նամակում գրվածը:

³ Խոսքը «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի 1911 թ. հրատարակության մասին է (թարգմանիչ էդուարդ Ամատունի):

183

Տպագրվում է ըստ Մ. Շահխաթունու մոտ եղած ինքնագրի:

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ Լուսիկ—աղբակյան ազգանունը Տեր-Սահակյան, ամուսնանալուց հետո՝ Զոհրաբյան, Տերյանի ծանոթներից: «Ա՛խ, դեռ հեշտ է քնքույշ մուգիկը» բոնաստեղծության նախագիծ-սեպրուբյունից պարզվում է, որ այն նվիրված է Լուսիկին:

Ախ դեռ հեշտ է (վերևը՝ «լալիս է») քնքույշ մուգիկը

Եվ պոլոնեզ, և կադրիլ, և վալս

Ինքնագոհ լուրջ է լուսն Լուսիկը (նաև՝ «իսկ նա միշտ լուրջ է...)

Եվ խոժոռ (շնչված՝ «լուրջ») որպես հիմար մի Սմայլս

Թող սմայլսուբյունը—ախ տես ինչ խորն է

Ինչ անասաման է վալսը բանալ՝

Տես ինչպես դառն է հեծում վալտորենը

Եվ նրանից դու սովորիր լալ

Ով է տվել քեզ Սմայլսի գիրքը

Ինչու կարդացիր...

Սմայլսություն բառը Տերյանն է կազմել՝ Սմայլսի «Բնավորություն» գիրքը նկատի ունենալով:

184

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

¹ «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի Ստ. Զորյանի թարգմանության ձևագիրը:

185

Տպագրվում է ըստ «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1973 թ. № 2-ում հրատարակված տեքստի:

¹ Գրո — Գրիգոր Տեր-Հակոբյան (1887—1969)— պրոֆեսոր, հոգեբույժ:

186

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի՝ ընթերցվում է միայն ստացման վայրի կնիքը՝ Քիֆլիս, 27.9.17: Նամակն ուղարկված է «Մշակ»-ի խմբագրության հասցեով:

Տպագրվում է ըստ հեռագրի:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Պրոլետար» թերթի 1937 թ. № 138-ում (18 հունիսի):

Ահա այդ տեքստը ռուսերեն. «Сердечно приветствую Вас — славного, смелого, верного вождя демократии, горячо любимого правдивого писателя, гражданина и человека». Հեռագիրն ուղարկված է Մ. Գորկուն՝ գրական գործունեության 25-ամյակի կապակցությամբ:

188

Տպագրվում է ըստ Պ. Մակինցյանի «Լենինը և Հայկական հարցը» («Մարտակոչ», 1925, № 42, 20 փետրվարի) հոդվածում բերված տեքստի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Մակինցյանը այս հատվածը և № 189 նամակից բերված հատվածը համարում է միևնույն նամակից: Նա բերում է № 189 նամակի հատվածը և ավելացնում. «Քանի որ մենք օգտագործեցինք Վահան Տերյանի նամակից մի կտոր... քաղենք մի քանի կտոր ևս, որոնք լուսարանում են 1917 թվի վերջի և 1918 թվի սկզբի հետաքրքրական դեպքերն ու դեմքերը»: Այստեղ սպրդել է երկու սխալ: Ա) Բերված երկու հատվածները տարբեր նամակներից են: Առաջին քաղվածքը գրված է այն ժամանակ, երբ Տերյանին առաջարկել են պաշտոն «Ազգային գործերի մինիստրություն» և «Արտաքին գործերի մինիստրության» մեջ և նա «ուզում» է «վերցնել առաջարկված պաշտոններից մեկն ու մեկը»: Ինչ վերաբերում է երկրորդ հատվածին (№ 189), ապա այնտեղ շարադրվածից երևում է, որ Տերյանը Ազգությունների գործերի ժողովմատում է աշխատում, ժողովումին ներկայացրել է «Докладная записка о Түрещкой Армении»-ն, այդ առթիվ գրուցել է Լենինի հետ:

Բ) Ժիշտ չէ, թե այս և № 189 նամակները «լուսարանում են» նաև «1918 թվի սկզբի հետաքրքրական դեպքերն ու դեմքերը»: Այս նամակից պարզվում է, որ Տերյանը դեռ չի էլ աշխատում Ազգորոժժողովմատում: Իսկ այդտեղ Տերյանը աշխատել սկսեց նոյեմբերի կեսերից: Ուրեմն այս նամակը կարող է գրված լինել նոյեմբերի կեսերին (ոչ շուտ, որովհետև Ազգորոժժողովմատը կազմակերպվեց 1917 թ. նոյեմբերի 8-ին): № 189 նամակից նաև պարզվում է, որ Տերյանը «Докладная записка»-ն ներկայացրել է և դեռ «Ժողովրդական կոմիսարների» նիստում քննության չի առնվել: Հայտնի է, որ Տերյանը այդ «Записка»-ն ներկայացրել է 1917 թ. նոյեմբերին, քննվել և ընդունվել է նույն թվականի դեկտեմբերի 29-ին: Ուրեմն այն պետք է գրված լինի ոչ շուտ քան նոյեմբերը և ոչ ուշ քան դեկտեմբերի 29-ը: Ուրեմն ոչ № 188, ոչ էլ № 189 նամակներում չի կարող լինել «1918 թվի սկզբի հետաքրքրական դեպքերի ու դեմքերի» «լուսարանում»:

Տպագրվում է ըստ Պ. Մակինցյանի «Լենինը և Հայկական հարցը» («Մարտական», 1925, № 42, 20 փետրվարի) հոդվածում բերված տեքստի Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Տպագրվում է ըստ «Զորահատորյակ»-ի 4-րդ հատորի ծանոթագրությունում բերված տեքստի (էջ 407):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

«...Ջեկուցագիրն ու դեկրետի նախագիծը ներկայացնելիս,—գրում է Պ. Մակինցյանը,— ընկ. Տերյանը խոսակցություն է ունեցել ընկ. Ստալինի հետ: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին իր նամակում» («Զորահատորյակ», 4-րդ հատոր, էջ 407) և ապա հետևում է նամակից բերվածը: Ուրեմն նամակը պետք է գրված լինի Ջեկուցագիրն ու դեկրետի նախագիծը ներկայացնելուց (1917 թ. նոյեմբեր) հետո և ոչ ուշ քան դեկրետի ընդունելը (1917 թ. դեկտեմբերի 29): «Տեսնենք ի՞նչ է լինելու»,—գրում է Տերյանը,— այսինքն դեկրետի նախագիծը ընդունվելու է, թե՞ ոչ: Չնայած այս առարկություն չվերցնող փաստերին, «Վահան Տերյանի պետական գործունեությունը» (1956, էջ 161) ուսումնասիրության մեջ առված է, թե «1918 թվականի վերջին Պ. Մակինցյանին ուղղված նամակում նա ոգևորված գրում է. «Պատրաստվում ենք Կալեդինի դեմ, պիտի չախչախենք վերջնական կերպով» (քաղվածքում գրված է. «պատրաստվում ենք «կալեդինի» դեմ և պիտի չախչախենք վերջնական կերպով»): Վերև բերված փաստերից ահեբուն է, որ հիշյալ նամակը չի կարող գրված լինել «1918 թվականի վերջին»: Գուցե ավելորդ չէ նաև «լրացուցիչ» մի փաստ՝ «1918 թվականի վերջին» ի՞նչ կարող կար Կալեդինի դեմ պատրաստվելու, երբ նա այլևս չկար (ինքնասպանություն էր գործել 1918 թ. հունվարի 29-ին):

Մեզ նաև անհայտ է, թե ինչի՞ հիման վրա է այդ նամակը «Պ. Մակինցյանին ուղղած» համարվում: Մենք նույնպես անհավանական չենք համարում այդ, բայց որտե՞ղ են ենթադրությունը հաստատող փաստերը:

Տպագրվում է ըստ «Զորահատորյակ» 4-րդ հատորի ծանոթագրություններում (էջ 409—410) և Պ. Մակինցյանի «Լենինը և Հայկական հարցը» հոդվածում («Մարտական», 1925, № 42, 20 փետրվարի) բերված տեքստերի (հատվածի վերջին մասը չկա «Զորահատորյակ»-ի 4-րդ հատորում):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹ «Ղենին»՝ 1 ասում անունները փոփոխելու իր սովորության համաձայն (Ալեքսանդր — Աղեքսանդր և այլն):

² «ЕДИНСТВО» — լեզակ թերթ, որ հրատարակվել է 1914 և ապա 1917 թվականներին: Թերթը գլխավորում էր Գ. Վ. Պլեխանովը, որ կոչ էր անում համագործակցել լիբերալ բուրժուական կուսակցությունների հետ և պաշտպանում էր ժամանակավոր կառավարությանը: Տերյանը ակնարկում է Ց. Խանզադյանի որոշ հոգվածները: Հայտնի է, որ Նշանավոր այդ գրականագետը Բաքվի «Բանվոր» թերթում (1917, № 10, 11, 15 (18, 25 հունիսի, 23 հուլիսի) հանգես եկավ մի քանի հոդվածով («Գիմականներ և դեմքեր», «Հողի սոցիալիզացիայի խնդիրը», «Երկու ճանապարհ» և այլն), որոնց մեջ պաշտպանում էր Պլեխանովի սոսակետները: Նույն թվականին նա Բ. Իշխանյանի և Գ. Պիճիկյանի հետ «Մայրաքաղաք» թերթում (№ 161, 3 նոյեմբերի) հանգես եկավ Պլեխանովի պաշտպանությանը՝ ընդդեմ Իվ. Պիճիկյանի (վերջինս պատասխանեց թերթի № 172-ում, 17 նոյեմբերի): Տերյանը խիստ է Ց. Խանզադյանի դիրքի գնահատության հարցում, սակայն այդ խստության պատճառը մանրամասնումն է՝ Տերյանը մտերիմ ընկերոջ մասին ասել է մյուս մեծ տերիմ ընկերոջը գրած նամակում և սրտի ցավով, որ իր «Ցիլ»-ը մտերիվել է: 1918 թ. հոկտեմբերին Մանուշակ Վարազյանի դատեր՝ Վարվառա Վարազյանի (որը խնամում էր Տերյանին նրա հիվանդ ժամանակ) անվանակոչության առթիվ Տերյանը նվեր է տվել նրան և գրել, որ Վարվառայի «հոգեկան արժանիքների» մասին վաղուց է իմացել իբրեզմահայան ընկերոջը՝ Ցուլակի միջոցով և ապա՝ «ավա՜ղ այնպես ստորացած» մինչև պլեխանովյնին» (ԳԱԹ, Ս. Սուքիասյանի ֆոնդ):

192

Տպագրվում է ըստ Տերյանի եղբոր՝ Ն. Տեր-Գրիգորյանի «Վահան Տերյանի վերջին այցը հայրենի գյուղին» հուշագրության մեջ բերված տեքստի («Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 402):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

Ն. Տեր-Գրիգորյանը խոսում է իր ստացած նամակներից երկուսի մասին: «Առաջինը, որ մի ընդարձակ (16 թերթ) հաշվետվություն էր այն բոլոր խնդիրների մասին, որ մենք շուրափում էինք գիշերային անվերջ գրույցների ժամանակ, որը, դժբախտաբար, գաղթի ժամանակ իմ ունեցած բոլոր նամակների և թանկարժեք գրքերի հետ կորավ:

Բարեկամներիցս շատերը մի քանի անգամ պնդել են, որ գոնե հիշողությանը վերականգնեմ այդ նամակի կարևորագույն մասերը... բայց, պետք է խոստովանել, որ ուշացած եմ կատարում այդ պահանջը:

Նամակի ամենակարևոր մասը նկարագրություն էր Վահանի՝ առաջին հանդիպմանը Լենինի հետ և իր ղեկուցումն ու խոսակցությունը Հայկական հարցի շուրջ: Մի համարյա բառացի կտոր նա կրկնել է մի այլ անձի ուղղած նամակում, փոքրիկ կրճատումներով... Իմ ստացած նամակի մեջ մոտավորապես այսպես էր (հաստատ հիշածս բառերն ընդգծում եմ)» (էջ 401): Ապա բերում է տեքստը:

«Այս նամակը, — շարունակում է Ն. Տեր-Գրիգորյանը, — գնո այն ժա-

մանակ եւ կարգացել եմ երդվլալ հավատարմատար Ի. Գ. Պիեիկյանի մոտ, որը խնդրեց ինձ թուլլ տալ մամուլին հանձնել նամակի բովանդակությունը, բայց ես շունենալով Վահանի համաձայնությունը՝ մերժեցի: Այս Պիեիկյանը ս.-դ. մենչեիկ էր, «Кавказ» թերթի աշխատակիցը: Վահանը սրան իր երեսին անվանում էր «кадетообразный С-Д», եւ սա ինքը համաձայնվում էր իր այդպիսին լինելուն» (էջ 403):

Ն. Տեր-Գրիգորյանը խոսում է նաև երկրորդ նամակի մասին և պատմում նրա համառոտ բովանդակությունը: «Երկրորդ նամակը Բրեստի մասին էր, ի պատասխան իմ հուսահատ նամակի: Նրա այդ նամակը կարճ ու սեղմ էր, ըստ երևույթին շտապ գրած և հրաշքով միայն հասել էր ինձ, որովհետև կապը Ռուսաստանի հետ, որքան հիշում եմ, կտրված էր: Նա ծիծաղելի ու միամիտ էր համարում իմ անհանգստությունը Բրեստի պատճառով և գրում էր, որ ինքն էլ, էթն զավառում ապրած լինեմ, թերևս այդպես մոտենար խնդրին, բայց դա սխալ կլինեմ և անհեռատեսություն, դա միայն Անիկի հաճախեմ ու հետադարձությունը կարող էր առաջացնել անհիմն և այդպես տևողի գտճաղբել...» (էջ 403: Ընդգծումները բնագրում են—Վ. Պ.):

- ¹ «Ներսես-Թովմասոզ» — Թովմասը Քրիստոսի տասներկու առաքյալներից է, որ թերահավատ է եղել Քրիստոսի «հարության»: «Թովմաս առաքյալ» նշանակել է թերահավատ: Այդ իմաստով է Տերյանն ասում «Ներսես Թովմասոզ»:

193

Տպագրվում է ըստ Պ. Մակինցյանի «Լենինը և հայկական հարցը» («Մարտակոչ», 1925, № 42, 20 փետրվարի) հոդվածում բերված տեքստի:

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ Ազգությունների գործերի Ժողովրդական կոմիսարիատին կից Հայկական գործերի կոմիսարիատը կազմակերպվեց 1917 թ. վերջին: Ժողկոմ նշանակվեց Վառլամ Ալեքսանդրի Ավանեսովը, տեղակալ՝ Վահան Տերյանը:
- ² Բրեստի հաշտության բանակցություններն սկսվեցին 1917 թ. դեկտեմբերին, պայմանագիրն ստորագրվեց 1918 թ. մարտի 3-ին:

194

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՅ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ Ֆրիլալ—հավանորեն Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին կից Հայկական գործերի կոմիսարիատի աշխատակից:
- ² «Մեր աղջիկը» Տերյանի նորածին դուստրն է (տե՛ս № 177 նամակի 9-րդ ծանոթագրությունը):
- ³ Խոսքը Բրեստ-Լիտովսկի հասնելու մասին է. Տերյանը Բրեստ-Լիտովսկի էր մեկնել մաթեմատիկոս հաշտության բանակցություններին շարունակելու խորհրդական: 1918 թ. հունվարի 11-ին Վ. Ի. Լենինի ստորագրու-

4 1917 թ. ղեկավարելով սկսված բանակցությունները ժամանակավորապես ընդհատվել էին, 1918 թ. հունվարին սկսվել էր Բրեստի բանակցությունների երկրորդ փուլը։ Շարունակություն ասելով Տերյանը այդ նկատույն ունի։

5 Իման Սբրամովիչը Զակինդ—պրոֆեսիոնալ հեղափոխական, ՌՍՖՍՀ Արտաբերի գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի պատասխանատու անդամն էր՝ Օռոկոյի օգնականը։

6 Նյուշեն — լիբրորդացանք պարզել, թե ո՞վ է։

- թուրքահայերին, այնպես էլ ռուսահայերին վերաբերող բոլոր վիճակագրական տվյալները: Այդ տվյալների բացակայությունը շահագանջողովարացնում է աշխատանքը. դա առանձնապես պարզ զգացի՞նք, օրինակ, Բրեստի բանակցությունների ժամանակ, երբ մենք ստիպված էինք հապճեպ կերպով անհրաժեշտ տեղեկություններ և տվյալներ հավաքել Հայկական հարցի մասին» (քաղվածքը բերում ենք ըստ Ս. Ալիխանյանի «Վահան Տերյանի պետական գործունեությունը» գրքի, 1956, էջ 79): «Կովկասյան հայերի մասին վիճակագրական մանրամասն տվյալները», «Ամերիկայի, Եգիպտոսի և մյուս երկրների հայկական գաղութների մասին» վիճակագրական տվյալները, ինչպես և «Հայաստանի վերաբերյալ բոլոր լեզուներով հրատարակված գրքերի ցուցակը» այդ նպատակի համար էին անհրաժեշտ:
- ⁵ Եժուտ անունը՝ Բաքվի Հայոց կուլտուրական միություն, հիմնվել է 1906 թ., գործել է մինչև 1917 թ.: Քարտեզը հրատարակվել է 1908 թ. և կոչվել է «Карта Кавказского края с показанием густоты армянского населения (կովկասյան երկրամասի քարտեզ, որ ցույց է տալիս հայ ազգաբնակչության խտությունը)»:
- ⁶ Խոսքը Բ. Իշխանյանի «Կովկասյան ժողովուրդների ազգաբնակչական կազմը, պրոֆեսիոնալ խմբավորումը և հասարակական շերտավորումը» գրքի մասին է (Թիֆլիս, 1914):
- ⁷ Խոսքը «Գործ»-ի 1917 թ. № 11—12-ի մասին է: Տերյանին հավանորեն հետաքրքրում էին Բ. Իշխանյանի «Ժողովուրդների տեղիտորրիական բաժանումները Անդրկովկասում» և Գ. Ա.-ի (Դավիթ Անանյան) «Դարձյալ Անդրկովկասի վարչական բաժանումը» հոգվածները (վերջինը ինչ-որ չափով լրացնում է «Գործ»-ի № 9—10-ում տպագրված «Վարչական բաժանումը Անդրկովկասում» հոգվածը):
- ¹⁰ Տե՛ս նախորդ նամակի 5-րդ ծանոթագրությունը:
- ¹¹ Լև Միքայելի Կարախանյան (1889—1937) — պրոֆեսիոնալ հնդկագիտական, Սովետական Ռուսաստանի Արտղործոդկոմի տեղակալ, Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ժամանակ սովետական պատվիրակության քարտուղար:
- ¹² Գաբրիելյանցը — Ս. Մ. Տեր-Գաբրիելյանը (1886—1937) — սովետական պետական և կուսակցական գործիչ:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱՔ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

¹, ⁶ Տերյանը վերադարձել էր 1918 թ. հունվարի 25-ին «Հայկական հարցի մասին» նյութեր տանելու (տե՛ս № 195 նամակ-հեռագրի 4, 8, 9 ծանոթագրությունները):

² Լյասկա — Տերյանը այդպես է կոչում իր աղջկան:

³ Հավանորեն Բազրատ Բորյանի (1882—1938) — սովետական կուսակցական և պետական գործիչ, պատմաբան:

- ⁴ Ֆիլիպ — տե՛ս № 194 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը:
- ⁵ Ինչպես երևում է Գրյազի քաղաքից Սուսաննան հեռագրել է Տերյանին. որ իրենք «բարեհաջող» կերպով գնում են դեպի Ստավրոպոլ (Սուսան-նայի ծնողներին մոտ):
- ⁷ Նաշո — Նաշխուն Տեր-Գրիգորյան-Սիմոնյան (1877—1956) — Տերյանի թույրը:
- ⁸ Զկարողացանք պարզել, թե ո՞վ է: Հավանորեն խոսքը Դ. Ոթրոնի մա-սին է (տե՛ս № 103 նամակի 8-րդ ծանոթագրությունը):
- ¹⁰ Հայկունի Գուրգեն (1889—1966) — գրող, մշակութային գործիչ, հին բուլղերի:

197

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ Տե՛ս № 177 նամակի 9-րդ ծանոթագրությունը:
- ² Հայկական գործերի կոմիտեի արտաքին փոխադրվեց 1918 թ. մարտի վերջերին:
- ³ Կուսիկովները — Կ. Կուսիկյանի ընտանիքի անդամները:

198

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ Տե՛ս նախորդ նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:
- ² «Մեր բախիլը» — Տերյանի երկրորդ երեխան (առաջինը մեռել էր ծննդաբերության ժամանակ, 1916 թ.), տե՛ս № 177 նամակի 9-րդ ծանոթագրությունը:
- ³ Սուսաննան գտնվում էր Ստավրոպոլում՝ ծնողներին մոտ:
- ⁴ Կուսիկովներ — տե՛ս № 197 նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը:
- ⁵ Կարպ Բարսեղյան — Կարապետ Կուսիկյանը վախճանվել էր 1915 թ. («Մշակ», 1915, № 282, 16 դեկտեմբերի. Պողոս Աբելյան — «Կարապետ Կուսիկյանի հիշատակին»):

199

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- ¹ Տերյանը Պյատիգորսկում եղել է 1918 թ. օգոստոսի 31-ից մինչև սեպտեմբերի 5-ը: Վեճնապարհի գրքույկում նշված է. «Տրված է հազար ինը հարյուր տասնութ թվականի օգոստոս ամսի 31-ին Պյատիգորսկի քաղաքային միլիցիայի զվաճար վարչության կոմիտեի կողմից»:

200

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի (ԳԱԹ, ՏՖ):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

- 4 «Ներքից» է ասում, որովհետև դրանից առաջ գրել էր (տե՛ս № 199 նամակը): «Առաջինը» հավանորեն նախորդ նամակն է:
- 2 Տերյանը Պատգործարկում մնալով օգոստոսի 31-ից մինչև սեպտեմբերի 5-ը, 6-ին գնացել է Ծանկունի (сѣдлѣхъ 6/9—18 года) — նշված է «անձնագրային գրքույկ»-ում) և այնտեղ մնացել է 7—10 օր և ոչ թե սավելի քան մեկ ամիս», — ինչպես ասվել է (սեպտեմբերի կեսերին Տերյանը արդեն Աստրախանում էր):
- 3 Տորկա — Սուսաննա Տերյանի հորեղբոր տղան՝ Խրիստաֆոր Պախալով:
- 4 Մարտին Սերգեյի Պախալով (1871—1921) — Սուսաննայի եղբայրը:
- 5 Փորթեշյանը — Խաչատուր Փորթեշյանը Լազարյան ճեմարանում մի տարի սովորել է Տերյանի հետ: Հետագայում նրանք բավական մոտ հարաբերությունների մեջ են եղել: Փորթեշյանը նաև հուշեր է գրել Տերյանի մասին (տե՛ս «Վաճառ Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 295—319):
- 6 Քսենյա — Քսենյա Սրապիոնյան՝ Սարգիս Սրապիոնյանի կինը:

201

Տպագրվում է ըստ «Զորահատրյակ»-ի 1-ին հատորի առաջաբանում Պ. Մակինցյանի բերած տեքստի (էջ XLVIII):

Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

1919 թվականի հոկտեմբերին Տերյանը Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտեարխատի կարևոր և շտապ հանձնարարություններով գործուղվում է Տաշքենդ: Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտեարխատի 1919 թվականի հոկտեմբերի 3-ի վկայականում ասված է. «Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտեարխատը սույնով հաստատում է, որ սույնը ներկայացնող՝ Համառուսական ԿԳԿ-ի անդամ Վաճառ Սուրիասի Տերյանը Արտգործոլկոմատի կաբևոր՝ Մամարայի և Օրենբուրգի վրայով:

Բոլոր ռազմական, քաղաքական և երկաթուղային իշխանություններին առաջարկվում է ընկ. Տերյանին ցույց տալ ամենալայն օժանդակություն՝ նրա ուղևորության ճանապարհին»:

Հիվանդ, հյուծված վիճակում, սակայն պարտքի բարձր գիտակցության զգացումով, Տերյանը ճանապարհ է ընկնում. «Երիայի քայլերով, մեծամեծ անհարմարություններով էր առաջ ընթանում», — գրում է պոետի ընկեր Պ. Մակինցյանը: Սարատովում ստիպված կանգ է առնում մի քանի օրով:

Այդտեղից, գրում է Մակինցյանը, Տերյանը ուշադիր հետևում է քաղաքացիական կռիվի ընթացքին և Մոսկվա՝ Ալ. Մյասնիկյանին ուղարկած նամակում գրում բերված տողերը (նամակը չի պահպանվել: Ս. Սուրիասյանն ասում է, որ ինքը 1934 թվականին Թիֆլիսում Սուսաննա

Տերյան-Մյանսիրկյանի մոտ տեսել է «այդ մեծածավալ նամակը» («էջեր Վահան Տերյանի կյանքից», էջ 143)։

Նամակի այս հատվածը առաջին անգամ հրապարակել է Պ. Մակինցյանը «Памяти поэта и революционера» հոդվածում («Жизнь национальностей», 1920, № 20, 29 июня)։ Ահա այն. «Будь благословен, Октябрь, если даже в таких инвалидах, как я, ты зажигаешь столько вдохновения!»

1925 թ. «Զորահատորյակ»-ի 1-ին հատորում Մակինցյանը բերեց այս քաղվածքի հայերենը։ Սակայն շնայած գրան, տարբեր ուսումնասիրություններում և հոդվածներում Պ. Մակինցյանի հայերենից ուսերեն թարգմանածը նորից թարգմանեցին հայերեն և այս երկհարկ թարգմանությունից հետո Տերյանի գրածից անփոփոխ մնաց միայն «Հոկտեմբեր» բառը (տե՛ս «Վահան Տերյանի պետական գործունեությունը», էջ 55 և ուրիշ ուսումնասիրություններ)։

202

Տպագրվում է ըստ Պ. Մակինցյանի «Памяти поэта и революционера» հոդվածում («Жизнь национальностей», 1920, № 20, 20 июня) բերված ուսերեն տեքստի, որ հետևյալն է. «Я себя чувствую просветленным и ясным, как вероятно чувствовали себя первые христиане».

Թվագրվում է ըստ բովանդակության։

Թեև միակ աղբյուրը Մակինցյանի բերած տեքստն է «Памяти поэта и революционера» հոդվածում, սակայն տեղյանագիտական որոշ ուսումնասիրություններում այդ հատվածը թարգմանվել է հայերեն և ապա հայերենից ուսերեն ու քնականաբար այնքան է հեռացել ինքնագրից, որ հազիվ է հիշեցնում այն. «Я чувствую себя счастливым и веселым, таким же, как и раньше...»

(С. Алиханян, Ваан Терян, Ереван, 1960, ст. 141).

Ընդ որում իբրև աղբյուր նշվում է Մակինցյանի «Жизнь национальностей» շարաթաթերթում տպագրված հոդվածը (ուր, ինչպես տեսանք, բոլորովին ուրիշ տեքստ է)։

ԱՆԹՎԱԿԻՐ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

1

Տպագրվում է ըստ Թումանյանների մոտ եղած ինքնագրի։

Առաջին անգամ տպագրվել է Ս. Սուքիասյանի «էջեր Վահան Տերյանի կյանքից» գրքում (էջ 38)։ Իբրև ծանոթագրություն այդ գրքում գրված է. «1956 թ. հայտնաբերվեց Վ. Տերյանի հետևյալ անթվակիր նամակը՝ ուղղված Հովհաննես Թումանյանին» (էջ 38)։

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

¹ Քանի որ այդ նամակում խոսքը «Բաքու» թերթից կտրած հոդվածներն ուղարկելու մասին է, ապա կարելի է ենթադրել, որ նամակը գրված է 1910 թ. դեկտեմբերի 23-ին, որովհետև հիշյալ թերթում դետեղված էին. 1) Մ. Մանուկարյանի «Վահան Տերյան» հոդվածը՝ 18 դեկտեմբերի, 1910 թ. և 2) «Ռուսահայերի քնարերգությունը»՝ 2. Քաջագնունու դասախոսությունը գրական-գեղարվեստական խմբակում 1910 թ. դեկտեմբերի 23-ին: Անթառամ Միսկարյանի մահից հետո նրա եղբայր, Դավիթ Միսկարյանը ինձ տվեց ժամանակից դեղնած «Բաքու» թերթից, կտրած վերահիշյալ հոդվածները:

3

Տպագրվում է ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի:

¹ «Արարչության պսակը» — Համլետի հայտնի խոսքերը մարդու մասին՝ Ենթակրի պիեսում:

4

Տպագրվում է ըստ Պ. Մակինցյանի՝ Նվարդ Թումանյանին գրած նամակում շակերտների մեջ բերված տեքստի. «Այսօր Վահանից գիր է եկել,— գրում է Մակինցյանը:— Նորից «Մշակ»-ից դիմել են նրան, որ ինքն էլ աշխատակցի, ինձ էլ «հրի աշխատակցության»:

Վահանը որոշել է դրական կերպով այդ հարցը լուծել, ասում է Մակինցյանը և ապա բերում Տերյանի նամակից այդ հատվածը («Ի միջի ալլոց ինձ գրում է»):

¹ Առաջին անգամ Տերյանը համաձայնություն էր տվել «Մշակ»-ին աշխատակցել 1914 թ. հունվարի 12-ին, սակայն «Մշակ»-ի խմբագիր Հ. Առաքելյանի՝ Թումանյանի դեմ գրած հոդվածներից հետո Տերյանը հենուարեց. «Մշակ»-ին աշխատակցելուս խնդիրը վերանում է» (տե՛ս № № 84, 85, 86 նամակները և դրանց ծանոթագրությունները): «Նորից» դիմելուց հետո Տերյանը համաձայնեց աշխատակցել «Մշակ»-ին:

5 և 6

Տպագրվում են ըստ ինքնագրերի (ԳԱԹ, Կ. Կուսիկյանի ֆոնդ) և առաջին անգամ:

Դժվար է առել դրանք նամակնե՞ր են, թե՞ տարբեր առիթներով ուղարկված գրություններ (записки): Ավելի հավանական է վերջինը:

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի պատճենի, որ ստացել ենք Տերյանագետ պրոֆեսոր Կ. Ն. Գրիգորյանից՝ 1975 թ. ապրիլին, երբ լույս էր տեսել այս հրատարակության 3-րդ հատորը (որ դրված են 1903—1910 թվականների նամակները)։ Ցայուսք Տերյանի մեզ հասած ամենավաղ նամակը գրված է 1903 թ. նոյեմբերին, ասել է թե՛ այս Տերյանից մեզ հասած ամենաառաջին նամակն է։ «Նամակը,— հաղորդում է Կ. Գրիգորյանը մեզ ուղարկած երկտողում,— տրամադրել է բանաստեղծի քրոջ՝ Նաշխունի դուստրը՝ Անահիտ Սիմոնյանը»։ Կ. Գրիգորյանը նամակն օժտել է նաև անհրաժեշտ մի քանի տեղեկություններով, որոնք օգտագործել ենք ծանոթագրությունները կազմելիս։

¹ Նաշո— տե՛ս № 196 նամակի 7-րդ ծանոթագրությունը։

² Եղիշե — Եղիշե Սիմոնյան — Տերյանի քրոջ՝ Նաշխունի ամուսինը։

³ Հեղո — Հեղինե Տեր-Գրիգորյան-Վարդապետյան (1889—1964) — Տերյանի կրտսեր քույրը։

2

Տպագրվում են ըստ «Վահան Տերյան. նամակներ» գրքի։

3

Առաջին անգամ տպագրվել է «Жизнь национальностей» շաբաթերթում (1920, № 18, 15 հունիսի), խմբագրության հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Ներկայացված է եղել Ժողովրդական կոմիտեների խորհրդին... 1917 թ. նոյեմբերին»։ Հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է «Հայաստանի ձայն» թերթում (1920, № 146, 147, 30 սեպտեմբերի, 2 հոկտեմբերի), այնուհետև բոլոր հրատարակություններում ուսանին և հայերեն տեքստերը տպագրվել են միասին։

Հեկուցագրի հետ միասին Տերյանը ներկայացրել է նաև Հայաստանի մասին ղեկերտի նախագիծը («Декрет об Арменнии»)։ Ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդը 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունեց «Декрет о Турецкой Арменнии»-ն (հայերեն առաջին անգամ հրատարակվեց «Բանվորի կոիվը» թերթում, 1918, № 17, 25 հունվարի)։ Տերյանի գրած ղեկերտի նախագծի և ղեկերտի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Տերյանի գրածը նկատի է առնված, բայց ոչ դարձված ղեկերտ։

4

Առաջին անգամ տպագրվել է 1911 թ. («Հորիզոն», № 128, 16 հունիսի. «Սուրհանդակ», № 323, 17 հունիսի)։ «Հղացման» մասին տե՛ս № 13 նամակ-հեռագրի ծանոթագրությունները։

¹ Da ist der Hund begraben — գերմաներեն է, նշանակում է՝ այստեղ է թաղված շան գլուխը, ահա որտեղ է գաղտնիքը։

Նամակներ և հեռագրեր

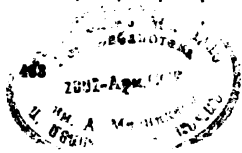
Ա. Միսկարյանին, 1911, 7 հունվարի	7
Յ. Խանզադյանին, 1911, 10—13 հունվարի	8
Ա. Միսկարյանին, 1911, 15 հունվարի	11
Յ. Խանզադյանին, 1911, 27 հունվարի	12
Ա. Պախալովային, 1911, 12 փետրվարի	12
Ա. Պախալովային, 1911, 24 փետրվարի	13
Ա. Միսկարյանին, 1911, 3 մարտի	14
Ա. Միսկարյանին, 1911, մարտ	15
Յ. Խանզադյանին, 1911, 16 ապրիլի	17
Ա. Միսկարյանին, 1911, 26 ապրիլի	17
Յ. Խանզադյանին, 1911, 5 մայիսի	18
Յ. Խանզադյանին, 1911, 12—16 մայիսի	19
Ա. Երվանդանյանին, 1911, 19 մայիսի	22
Ա. Միսկարյանին, 1911, 25 մայիսի	23
Ն. Երևանցյանին և Կ. Կուսիկյանին, 1911, 19 հունիսի	23
Ա. Տիգրանյանին, 1911, 9 հուլիսի	24
Ա. Միսկարյանին, 1911, 1 օգոստոսի	27
Ա. Միսկարյանին, 1911, 9 օգոստոսի	28
Ա. Զոպանյանին, 1911, 23 օգոստոսի	29
Ա. Միսկարյանին, 1911, 9 սեպտեմբերի	30
Ա. Միսկարյանին, 1911, 4 հոկտեմբերի	31
Յ. Խանզադյանին, 1911, 9 նոյեմբերի	32
Յ. Խանզադյանին, 1911, 18 նոյեմբերի	34
Յ. Խանզադյանին, 1911, 24 նոյեմբերի	35
Հ. Հովհաննիսյանին, 1911, 25 դեկտեմբերի	36
Ո. Անտփյանին, 1911, 28 դեկտեմբերի	36
Ա. Միսկարյանին, 1912, 2 հունիսի	37
Ա. Տիգրանյանին, 1912, 5—10 հունիսի	39
Յ. Խանզադյանին, 1912, 27 հունիսի	41
Հ. Կուսիկյանին, 1912, 1 հուլիսի	42
Ա. Միսկարյանին, 1912, 14 հուլիսի	44
Ա. Միսկարյանին, 1912, 7 օգոստոսի	45
Յ. Խանզադյանին, 1912, 7 օգոստոսի	46
Ա. Տիգրանյանին, 1912, 12 օգոստոսի	47
Ա. Միսկարյանին, 1912, 13 օգոստոսի	49
Ա. Միսկարյանին, 1912, 30 սեպտեմբերի	51
Ա. Վրույրին, 1912, 18 հոկտեմբերի	52
Յ. Խանզադյանին, 1912, 19 նոյեմբերի	53
Յ. Խանզադյանին, 1912, 21 նոյեմբերի	56
Յ. Խանզադյանին, 1912, 11 դեկտեմբերի	57

Յ. Խանզադյանին, 1913, 5 հունվարի	60
Ա. Միսկարյանին, 1913, 14 հունվարի	63
Յ. Խանզադյանին, 1913, հունվար	64
Ա. Վրույրին, 1913, 6 փետրվարի	66
Ա. Միսկարյանին, 1913, 15 մարտի	66
Վ. Բրյուսովին, 1913, 30 մարտի	68
Վ. Խանզադյան-Հարությունյանին, 1913, 12 ապրիլի	69
Ա. Միսկարյանին, 1913, 15 ապրիլի	69
Յ. Խանզադյանին, 1913, 10 մայիսի	70
Գ. Լևոնյանին, 1913, 10 մայիսի	74
Յ. Խանզադյանին, 1913, 26 մայիսի	74
Ա. Միսկարյանին, 1913, 8 հունիսի	87
Ա. Միսկարյանին, 1913, 25 հունիսի	87
Ա. Միսկարյանին, 1913, 8 հուլիսի	88
Յ. Խանզադյանին, 1913, 23 հուլիսի	89
Ա. Միսկարյանին, 1913, 27 հուլիսի	92
Յ. Խանզադյանին, 1913, 1 օգոստոսի	93
Յ. Խանզադյանին, 1913, 7—8 օգոստոսի	98
Յ. Խանզադյանին, 1913, 11 սեպտեմբերի	100
Ա. Պախալովային, 1913, սեպտեմբերի երկրորդ կես	103
Ա. Պախալովային, 1913, սեպտեմբերի երկրորդ կես	104
Յ. Խանզադյանին, 1913, սեպտեմբերի երկրորդ կես	105
Կ. Միքայելյանին, 1913, 28 սեպտեմբերի	107
Վ. Խանզադյան-Հարությունյանին, 1913, 17 հոկտեմբերի	107
Յ. Խանզադյանին, 1913, 17 հոկտեմբերի	109
Ա. Միսկարյանին, 1913, 24 հոկտեմբերի	111
Ա. Ջարգարյանին, 1913, 27 հոկտեմբերի	113
Կ. Կուսիկյանին, 1913, հոկտեմբեր	114
Կ. Կոստանյանին, 1913, 5 նոյեմբերի	118
Յ. Խանզադյանին, 1913, 14 նոյեմբերի	118
Ա. Ջարգարյանին, 1913, 14 նոյեմբերի	120
Ա. Միսկարյանին, 1913, 22 նոյեմբերի	121
Ա. Ջարգարյանին, 1913, 29 նոյեմբերի	124
Յ. Խանզադյանին, 1913, նոյեմբերի 1-ից դեկտեմբերի 11	125
Հ. Թումանյանին, 1913, նոյեմբերի 25-ից դեկտեմբերի 1	126
Հ. Թումանյանին, 1913, նոյեմբերի վերջ—դեկտեմբերի 2	126
Հ. Թումանյանին, 1913, 11 դեկտեմբերի	127
Կ. Միքայելյանին, 1913, 12 դեկտեմբերի	128
Ա. Միսկարյանին, 1913, 29 դեկտեմբերի	129
Յ. Խանզադյանին, 1914, 4 հունվարի	132
Հայ գրողների ընկերության մեծահարգ պարոն Նախագահին, 1914, 12 հունվարի	134
Ա. Միսկարյանին, 1914, 15 հունվարի	134

3. Խանզաղյանին, 1914, հունվարի 14-ից 29	136
«Հորիզոն»-ի խմբագրությանը, 1914, 24 հունվարի	146
«Մշակ»-ի խմբագրությանը, 1914, 29 հունվարի	147
«Մշակ»-ի խմբագրությանը, 1914, 4 փետրվարի	147
Ա. Միսկարյանին, 1914, 9 մարտի	152
Ջնկերներից մեկին, 1914, մայիսի սկիզբ	155
Կ. Միքայելյանին, 1914, 8 հունիսի	156
3. Խանզաղյանին, 1914, 24 հունիսի	158
Նվ. Թումանյանին, 1914, 24 հունիսի	159
Կ. Կռաիկյանին, 1914, հոկտեմբեր	162
Նվ. Թումանյանին, 1914, հոկտեմբերի երկրորդ կես	163
2. Առաքելյանին, 1914, 17 նոյեմբերի	165
Կ. Կռաիկյանին, 1914, 18 նոյեմբերի	166
Կ. Միքայելյանին, 1914, 20 նոյեմբերի	169
2. Առաքելյանին, 1914, նոյեմբերի 15-ից դեկտեմբերի 10	170
2. Առաքելյանին, 1914, 11 դեկտեմբերի	171
Կ. Միքայելյանին, 1914, 16 դեկտեմբերի	172
Նվ. Թումանյանին, 1914, դեկտեմբեր	175
Դ. Անանունին, 1915, 7 հունվարի	177
Կ. Միքայելյանին, 1915, 1 փետրվարի	178
Ալ. Մատուրյանին, 1915, 4 փետրվարի	178
Ե. Վոսկրեսենսկայային, 1915, 9 փետրվարի	181
Ե. Վոսկրեսենսկայային, 1915, 6 մարտի	182
Կ. Միքայելյանին, 1915, 12 մարտի	183
Ե. Վոսկրեսենսկայային, 1915, 10—18 մարտի	186
Մ. Միսկարյանին, 1915, 19 մարտի	187
Վ. Խանզաղյան-Հարությունյանին, 1915, մարտի երկրորդ կես	189
3. Խանզաղյանին, 1915, մարտի երկրորդ կես	192
Նվ. Թումանյանին, 1915, մարտի երկրորդ կես	194
Ա. Միսկարյանին, 1915, 2 ապրիլի	196
Կ. Միքայելյանին, 1915, 2 ապրիլի	199
Կ. Միքայելյանին, 1915, 25 ապրիլի	203
Մ. Միսկարյանին, 1915, 27 ապրիլի	203
Ա. Միսկարյանին, 1915, 27 ապրիլի	205
Մ. Միսկարյանին, 1915, 13 հունիսի	206
Կ. Միքայելյանին, 1915, 20 հունիսի	206
Մ. Միսկարյանին, 1915, 30 հունիսի	207
Ալ. Մատուրյանին, 1915, 29 հունիսի—15 հուլիսի	208
Պ. Մակինցյանին, 1915, հունիս—հուլիս	211
Ա. Միսկարյանին, 1915, 1 հուլիսի	212
Նվ. Թումանյանին, 1915, հուլիսի կեսեր	214
3. Խանզաղյանին, 1915, հուլիսի կեսեր	217
Նվ. Թումանյանին, 1915, հուլիսի երկրորդ կես	220

Մ. Գորկովն, 1915, 21 հուլիսի	223
Յ. Խանզադյանին, 1915, օգոստոսի կեսեր	223
Յ. Խանզադյանին, 1915, 31 օգոստոսի	231
Ա. Միսկարյանին, 1915, 8 սեպտեմբերի	231
Յ. Խանզադյանին, 1915, 13 սեպտեմբերի	233
Նվ. Թումանյանին, 1915, սեպտեմբեր	236
Վ. Միսկարյանին, 1915, 11 հոկտեմբերի	238
Նվ. Թումանյանին, 1915, նոյեմբերի առաջին կես	238
Կ. Միքայելյանին, 1915, 28 նոյեմբերի	241
Բրյուսովներին, 1916, 8 հունվարի	243
Կ. Միքայելյանին, 1916, 21 մարտի	243
Յ. Խանզադյանին, 1916, մարտ	245
Ա. Միսկարյանին, 1916, 20 ապրիլի	248
Կ. Միքայելյանին, 1916, 23 ապրիլի	249
Նվ. Թումանյանին, 1916, մայիսի առաջին կես	250
Պ. Մակինցյանին, 1916, մայիս	252
Կ. Միքայելյանին, 1916, 26 մայիսի	253
Ի. Բրյուսովային, 1916, 31 մայիսի	254
Նվ. Թումանյանին, 1916, մայիսի վերջ — հունիսի սկիզբ	256
Ա. Միսկարյանին, 1916, 4 հունիսի	259
Կ. Միքայելյանին, 1916, 7 հունիսի	260
Վ. Բրյուսովին, 1916, 11 հունիսի	261
Նվ. Թումանյանին, 1916, 10—17 հունիսի	262
Կ. Միքայելյանին, 1916, 18 հունիսի	265
Վ. Միսկարյանին, 1916, 26 հունիսի	266
Ա. Միսկարյանին, 1916, 7 հուլիսի	267
Կ. Միքայելյանին, 1916, 12 հուլիսի	267
Կ. Միքայելյանին, 1916, 23 հուլիսի	268
Յ. Խանզադյանին, 1916, հուլիսի երկրորդ կես—օգոստոս	269
Յ. Խանզադյանին, 1916, 17 օգոստոսի	276
Յ. Խանզադյանին, 1916, օգոստոսի երկրորդ կես—սեպտեմբերի առաջին կես	284
Յ. Խանզադյանին, 1916, օգոստոսի երկրորդ կես—սեպտեմբերի առաջին կես	288
Յ. Խանզադյանին, 1916, սեպտեմբերի կեսեր	292
Յ. Խանզադյանին, 1916, 7 հոկտեմբերի	293
Նվ. Թումանյանին, 1916, հոկտեմբերի 5—15	295
Կ. Միքայելյանին, 1916, 14 հոկտեմբերի	297
Յ. Խանզադյանին, 1916, նոյեմբերի կեսեր	298
Յ. Խանզադյանին, 1916, 5 դեկտեմբերի	301
Յ. Խանզադյանին, 1916, 9 դեկտեմբերի	301
Յ. Խանզադյանին, 1916, 17 դեկտեմբերի	302
Տ. Հովհաննիսյանին, 1916, 17 դեկտեմբերի	303
Ծո. Ջորյանին, 1917, 8 հունվարի	304
Զավախեցուն, 1917, հունվար	304

Մ. Շահաթունուն, 1917, 11 փետրվարի	304
Յ. Խանզադյանին, 1917, 11 փետրվարի	305
Նվ. Թումանյանին, 1917, 11 փետրվարի	306
Ստ. Ջորյանին, 1917, 11 փետրվարի	307
Կ. Միքայելյանին, 1917, 11 փետրվարի	307
Մ. Շահաթունուն, 1917, 17 մարտի	308
Զ. Թումանյանին, 1917, 17 մարտի	309
Ավ. Իսահակյանին, 1917, մարտ	309
Յ. Խանզադյանին, 1917, 20—23 մարտի	310
Յ. Խանզադյանին, 1917, 30 մարտի	313
Կ. Միքայելյանին, 1917, 10 մայիսի	313
Կ. Միքայելյանին, 1917, մայիս	314
Կ. Միքայելյանին, 1917, 8 հունիսի	314
Ստ. Ջորյանին, 1917, 8—10 հունիսի	318
Մ. Շահաթունուն, 1917, հուլիսի երկրորդ կես	319
Ստ. Ջորյանին, 1917, օգոստոսի կեսեր	321
Կ. Միքայելյանին, 1917, 9 սեպտեմբերի	321
Ստ. Ջորյանին, 1917, սեպտեմբերի երկրորդ կես	322
Մ. Գորկուն, 1917, 29 հոկտեմբերի	323
Ընկերներից մեկին, 1917, նոյեմբեր	323
Ընկերներից մեկին, 1917, նոյեմբեր—դեկտեմբեր	324
Ընկերներից մեկին, 1917, նոյեմբեր—դեկտեմբեր	324
Պ. Մակինցյանին, 1917, նոյեմբեր—դեկտեմբեր	325
Ն. Տեր-Գրիգորյանին, 1917, նոյեմբեր—դեկտեմբեր	325
Ընկերներից մեկին, 1917, դեկտեմբեր	326
Ֆիլիպին, 1918, 12—13 հունվարի	327
Հայկական խմբակ՝ Ջորյանին, Գարազադին, 1918, 13—24 հունվարի	328
Ս. Տերյանին, 1918, 26 հունվարի	329
Ս. Տերյանին, 1918, մարտ	330
Ս. Տերյանին, 1918, մարտի երկրորդ կես—ապրիլ	332
Ս. Տերյանին, 1918, սեպտեմբերի երկրորդ կես	334
Ս. Տերյանին, 1918, սեպտեմբերի երկրորդ կես	335
Ալ. Մյասնիկյանին, 1919, հոկտեմբեր	337
Ընկերներից մեկին, 1919, հոկտեմբերի վերջ—նոյեմբեր	337
Անթվակիր նամակներ	
Զ. Թումանյանին	338
Ա. Միսկարյանին	338
Ա. Միսկարյանին	339
Պ. Մակինցյանին	342
Կ. Կուսիկյանին	342
Կ. Կուսիկյանին	342

Հավելված

Ն. Տեր-Գրիգորյան-Սիմոնյանին	343
Տոմսակներ Մարթային	343
Докладная записка о турецкой Армении	344
Զեկուցագիր Թուրքահայաստանի մասին	353
Հրապարակական պատասխան	361

Փանոթագրություններ

Հատորի ժանոթագրություններում գործածված հապավումներ և համառոտագրություններ	369
Նամակներ և հեռագրեր	370
Անթվակիր նամակներ	458
Հավելված	459

Վահան Տերյուհ

Երկերի ժողովածու չորս հատորով

Հ ա տ ո Ր Զ Ո Ր Ր Ր Ո Ղ

Խմբագիր՝ Ս. Գ. Սահակյան
Նկարիչ՝ Կ. Թ. Տիրատուրյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սաֆյան
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Է. Ճանճապանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Վ. Գ. Ազատյան

11Ե № 779.

Հանձնված է շտրվածքի 10.09.78: Ստորագրված է տպագրության 12.07.79:
ՎՅ 03676: Յորմատ՝ 60×84¹/₁₆: Թուղթ՝ տպագր. № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի տվորական»: Տպագրություն՝ բարձր, 26,97 պայմ. տպ. մամ., 27,6 հրատ. մամ.+1 ներդիր: Պատվեր 2237: Տպաքանակ 15 000, Գինը՝ 2 ռ. 20 կ.:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՄՄՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акола Меганарта Госкомитета по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

2000